

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

חיה שטייר	עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני	מאמרים
ניב גורדון	זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל	
מיכל לרון	שינוי אגב שעתוק: מאבק ההורים השכולים לרפורמה בשיטת התגמולים	
ארוזה אברהמי	קבוצה חברתית, ערכי עבודה ותחום לימוד אצל סטודנטים לתואר ראשון בישראל	
גד יאיר ונעה אפלויג	הסוציולוגיה בירושלים - צ'לה של הרוח ההיסטורית	
מתת אדר-בוניס	טבע בתרבות, תרבות בטבע: דבורים ומגדלי דבורים בישראל	
חיה שטייר	קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה	מסה
יגיל לוי	תגובה על סקירת ספרו	הרהור וערעור
		ספרים

תשס"ה, 2005

כרך ז, מס' 1

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

יוצא לאור מטעם החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב
בתמיכת המכון למחקר חברתי ליד החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ
האגודה הסוציולוגית הישראלית

עורכת: חנה הרצוג

חברי המערכת:

אורי בן-אליעזר, יעל אנוך, נחמן בן-יהודה, עפרה גולדשטיין-גדעוני,
חיים חזן, ינון כהן, נסים מזרחי, חיה שטייר, אילן תלמוד

רכזות המערכת:

תמי לביא ושהם דרורי

הוועדה המייעצת:

ישראל:

ש' נ' אייזנשטדט, איל בן-ארי, ניצה ינאי, אריק כהן, תמר כתריאל,
בלחה מנהיים, סמי סמוחה, חוה עציוני-הלוי, ברוך קימרינג,
ורד קראוס, מוטי רגב

חו"ל:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA),
David Nelken (Italy), Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA),
Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano (France), Amiram D. Vinokur (USA)

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל-אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215,
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

ניתן לרכוש את כתב-העת ולהירשם כמנוי בהוצאת רמות,
רחוב חיים לבנון 32, תל-אביב 69975, טל': 03-6403419.

הפקה: איה דראל

עריכה לשונית: שרון פרמינגר

סדר ועימוד: טל פוקרד-צ'אל

© כל הזכויות שמורות

הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב, 2005

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

כרך ז

חוברת מס' 1

תשס"ה—2005

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
אוניברסיטת תל-אביב
הוצאת רמות - אוניברסיטת תל-אביב

סוציולוגיה ישראלית

מטרת כתב־העת לשמש במה למחקרים המנהלים שיה עם עבודות מחקר מתקדמות בסוציולוגיה העולמית תוך הפניית מבט לישראל כמקום ולחומרים מקומיים. המערכת מזמינה מאמרים מדעיים ממגוון של מתודולוגיות וגישות תיאורטיות שמשקפות את הפלורליזם של הסוציולוגיה; מסות ודיונים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר־היום הסוציולוגי, תוך שימת דגש במציאות הישראלית; וכן תגובות על מאמרים שהתפרסמו בחוברות קודמות.

המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים מקוריים שטרם פורסמו (בעברית או בכל שפה אחרת).

מאמרים שיתקבלו במערכת כתב־העת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על־ידי קוראים־מומחים.

כתב־העת סוציולוגיה ישראלית מופיע פעמיים בשנה.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול ולשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת: socis@post.tau.ac.il, או - ניתן להגיש מאמר דרך אתר האינטרנט של כתב־העת בכתובת <http://www.socis.tau.ac.il>.
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכלול הערות־שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ־100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל, ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על־פי החוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית.
- כתב־היד חייב להיות בעברית. כתב־יד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי דופן. אם כתב־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה העברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

המערכת אינה מחזירה כתב־יד.

תוכן העניינים

5	דבר העורכת
	מאמרים
	חיה שטייר
9	עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני
23	זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל
45	שינוי אגב שעתוק: מאבק ההורים השכולים לרפורמה בשיטת התגמולים
71	קבוצה חברתית, ערכי עבודה ותחום לימוד אצל סטודנטים לתואר ראשון בישראל
95	הסוציולוגיה בירושלים - צ'לה של הרוח ההיסטורית
123	טבע בתרבות, תרבות בטבע: דבורים ומגדלי דבורים בישראל
	מסה
143	חיה שטייר קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה
	הרהור וערעור
161	יגיל לוי - תגובה על סקירת ספרו
	ביקורת ספרות
	סמי סמוחה על:
165	תמורות בחברה הישראלית שמואל נח אייזנשטדט
	אלכס וינגרוד על:
170	מהגרים, מתיישבים, ילידים ברוך קימרלינג
	באדי חסיסי על:
173	בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה מאג'ד אלחאג' ואורי בן אליעזר (עורכים)
	אילנה פאול-בנימין על:
177	פטריטיזם - אוהבים אותך מולדת אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים)

	לורן ארדריך על:
	Confronting the occupation: Work, education, and political activism of Palestinian families in a refugee camp
181 Maya Rosenfeld
	דבורה ברנשטיין על:
	משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אימהות בקיבוץ
185 אראלה למדן
	יורם בילו על:
	"יה סלת אל-גטאר": גלגולה של אמונה בקרב נשים יהודיות
	מדרום טוניס - בטוניס ובישראל 1928-2003
189 מלכה שבתאי
	שלמה דשן על:
	בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע
191 יוחאי חקק
	חנה איילון על:
	חינוך כאתגר חברתי
194 זהבית גרוס ויובל דרור (עורכים)
	אורלי תורג'מן-גולדשמיט על:
	Love online: Emotions on the internet
197 Aaron Ben-Zeev
	תמר ליבס על:
	Telepopulism: Media and politics in Israel
201 Yoram Peri
	ורדה לבנון על:
	ביטחון סוציאלי בישראל
205 ג'וני גל
213 תקצירים באנגלית

קול קורא

להגשת פאפרים בנושא: עוני בישראל

כתב-העת סוציולוגיה ישראלית מתכוון להקדיש גיליון מיוחד לנושא העוני בישראל

הנכם מוזמנים להגיש לכתב-העת כתבי-יד מקוריים, העוסקים בנושאים שונים הקשורים בעוני, כגון: ניתוח דפוסי עוני בישראל, סוגיית העובדים העניים, חוויית החיים בעוני, תרבות העוני, מדיניות חברתית הקשורה בעוני, תלות במערכת הרווחה ועוד. אפשר להגיש מאמרים המשקפים גישות תאורטיות ומתודולוגיות מגוונות.

עורכות הגיליון המיוחד: פרופ' חיה שטייר, ד"ר עליזה לוין

הנחיות כלליות להגשת המאמרים:

- יש להגיש את החומר בשלושה עותקים מודפסים ברווח כפול. כמו-כן, יש לשלוח גרסה אלקטרונית של המאמר לכתובת socis@post.tau.ac.il או באמצעות אתר האינטרנט של כתב-העת: <http://www.socis.tau.ac.il>
- היקף המאמר לא יעלה על 9000 מילה. המאמר יכול הערות שוליים, רשימת מקורות מלאה (על-פי כללי המקורות כפי שהם מופיעים בחוברת האחרונה של סוציולוגיה ישראלית) ותקצירים שהיקפם 100-120 מילים בעברית ובאנגלית.
- המאמר יוגש בלי שם המחבר/ת, אך ילווה בעמוד שער, שבו יצינו פרטים אישיים של מחבר/ת המאמר (שם, כתובת, טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/ מקצועי של המחבר/ת).

נא לשלוח את המאמרים למערכת סוציולוגיה ישראלית לכתובת:

כתב העת סוציולוגיה ישראלית

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

הפקולטה למדעי החברה,

אוניברסיטת תל אביב

ת"ד 39040, תל-אביב 61390

המועד האחרון להגשת כתבי-היד: 30 בדצמבר, 2005.

קול קורא

להגשת פאפרים בנושא סוציולוגיה של כיבוש

זה כ־38 שנים שמדינת ישראל שולטת בשטחים ובתושבים שמחוץ לגבולותיה. דור שלם נולד לתוך המציאות הזאת, המאפיינת את מדינת ישראל כשני שלישים מחייה. בניגוד למערכת היחסים שבין היהודים לפלסטינים שבתוך מדינת ישראל של הקו הירוק – גם היא מערכת המבוססת על שליטה ועל אי־שוויון – בשטחים שנכבשו ב־1967 נשמרה הבחנה ברורה בין הכובשים הישראליים ובין הילידים הפלסטינים. במשך התקופה הזאת שלטה מדינת ישראל בשטחים הכבושים באמצעות ממשל צבאי וניסתה לדכא את התנגדותם של התושבים המקומיים, גם זו שהתפרצה בשתי האינתיפאדות.

מציאות זו של כיבוש צבאי הייתה לגורם מרכזי בחברה הישראלית. רוב אורחי המדינה נפגשים עם אוכלוסייה כבושה כחיילים במסגרות צבאיות. ההתיישבות של אורחים ישראליים בשטחים הכבושים יצרה מערכת יחסים קולוניאלית של ילידים ומתנחלים/מתיישבים (settlers), היוצרים קבוצת־לחץ פוליטית חזקה מאוד. בין הפלסטינים אורחי ישראל לפלסטינים שבאזורים הכבושים נוצרה מערכת יחסים ייחודית ומורכבת.

למרות מרכזיותו של הכיבוש, מעט מאוד נכתב על המציאות החברתית בשטחים הכבושים ועל ההשפעות של הכיבוש על האוכלוסיות היהודיות והפלסטיניות בישראל ובפלסטין. מערכת סוציולוגיה ישראלית החליטה למלא במעט את החסר ולהוציא גיליון מיוחד שיעסוק בהשלכות החברתיות של הכיבוש.

המערכת מזמינה כתבי־יד מקוריים שיעסקו בהיבטים שונים של הכיבוש ובהשלכותיו החברתיות. המאמרים יעברו שיפוט מקובל בכתב־העת.

להלן הצעות לנושאים שעליהם אפשר לכתוב (אולם אפשר לכתוב גם על נושאים אחרים):

1. יחסי התלות הכלכליים שנוצרו בין הילידים תחת כיבוש לבין כלכלת ישראל והשפעת הכיבוש על המבנה הכלכלי בשטחים הכבושים.
2. השפעות הכיבוש על המערכת הריבודית בתוך ישראל ובתוך החברה הפלסטינית הכבושה.
3. מנגנוני השליטה בשטחים הכבושים ודפוסי ההתנגדות של האוכלוסייה המקומית.
4. אופני ההתמודדות עם הכיבוש בחיי היומיום של התושבים תחת הכיבוש.
5. השליטה במשאבים סביבתיים והאופן שבו ההתנהלויות היהודיות השפיעו על החברה הילידית.
6. השפעת הכיבוש על המערכת הפוליטית הישראלית ועל מבנה העוצמה בחברה הפלסטינית בשטחים הכבושים.
7. השלכות הכיבוש על הפלסטינים אורחי ישראל, מעמדם האזרחי בישראל וזהותם הקולקטיבית.
8. ביטויים לכיבוש, להשפעותיו ולהתנגדות לו באמנות ובספרות הפלסטינית והישראלית.
9. השפעות פסיכולוגיות של יחסי השליטה על השולטים ועל הנשלטים.

עורך הגיליון המיוחד: ד"ר יובל יונאי

יש לשלוח את כתבי־היד למערכת כתב־העת. הנחיות להגשת המאמרים ראו בהוראות הכלליות להגשת מאמרים באתר האינטרנט של כתב־העת: <http://www.socis.tau.ac.il>.

המועד האחרון להגשת כתבי־היד: 30 באוגוסט 2006

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Vol. 7, No. 1

2005

Ramot Publishing – Tel Aviv University

סוציולוגיה ישראלית

כתב-עת לחקר החברה הישראלית

Israeli Sociology
A Journal for the Study of Israeli Society

Published by the Department of Sociology and Anthropology, Tel-Aviv University,
funded by the Institute for Social Research, Department of Sociology and Anthropology,
The David Horowitz Institute for Social and Economic Research
Israeli Sociological Society

Editor: **Hanna Herzog**

Board Members:

**Uri Ben-Eliezer, Nachman Ben-Yehouda, Yinon Cohen,
Ofra Goldstein-Gideon, Haim Hazan, Yael Enoch, Nissim Mizrahi,
Haya Stier, Ilan Talmud**

Editorial Assistants:

Tami Lavie & Shoham Drori

Advisory Committee:

Israel:

Eyal Ben-Ari, Erik Cohen, S.N. Eisenstadt,
Eva Etzioni-Halevy, Tamar Katriel, Baruch Kimmerling, Vered Kraus,
Bilha Mannheim, Motty Regev, Sammy Smooha, Niza Yanay

Abroad:

Liah Greenfeld (USA), Charles Kadushin (USA), Pnina Lahav (USA), David Nelken (Italy),
Adam B. Seligman (USA), Gershon Shafir (USA), Seymour Spilerman (USA), Shmuel Trigano
(France), Amiram D. Vinokur (USA)

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Israeli Society
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

Address for ordering information and subscription:

Ramot Publishing – Tel Aviv University
32 Levanon Street, Tel Aviv 69975, Israel

Production: Aya Darel

Language Editor: Sharon Preminger

Composition: Tal Pockard Tsalel

© Copyrights

Ramot Publishing – Tel Aviv University, 2005

Israeli Sociology
A Journal for the Study of
Israeli Society

Vol. 7, No. 1
2005

Department of Sociology and Anthropology,
the Gershon H. Gordon Faculty of Social Sciences
in conjunction with the Institute for Social Research
Tel Aviv University

Israeli Sociology

Israeli Sociology serves as a platform for studies working to further the dialogue with advanced research studies in sociology across the world, with a particular focus on Israel and its local materials.

We welcome scientific articles which draw on diverse methodologies and theoretical approaches, and reflect sociology's pluralism. We also invite the submission of theoretical articles; essays and discussions of pivotal issues on the sociological agenda, with an emphasis on the Israeli reality. We are always interested in responses to papers published in previous issues.

Israeli Sociology will only consider original work that has not been published earlier (in Hebrew or in any other language). Manuscripts sent to the journal will be anonymously reviewed by reader-experts.

Israeli Sociology is published twice a year.

Instructions for Authors:

- Manuscripts must be typed and double-spaced. Please submit three copies.
- The manuscript's length should not exceed 9,000 words (including full bibliography, footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page that indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself should comply with the format of the most recent issue of *Israeli Sociology*.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in unusual cases. If the manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Manuscripts are not returned to authors.

CONTENTS

Articles

Haya Stier	Poverty between Disciplines: The Contribution of Sociology to the Study of Poverty	9
Neve Gordon	Human Rights and Social Space: The Power of the Association for Civil Rights in Israel	23
Michal Laron	Modification While Reproduction – The Struggle of Bereaved Parents over the Benefit System	45
Arza Avrahami	Social Group, Field of Study, and Work Values among First Degree Students in Israel	71
Gad Yair and Noa Apeloig	Sociology in Jerusalem: The Shadow of its History	95
Mattat Adar-Bunis	Nature in Culture, Culture in Nature: Bees and Beekeepers in Israel	123
Essay		
Haya Stier	The inter-relations between work for pay and family work	143
Comments		
Yagil Levy	Comments on the review of his book ...	161
Book Reviews	165

דבר העורכת

בפתחו של גיליון חדש זה ברצוני לברך את חברי המערכת המסיימים את תפקידם, ניצה ברקוביץ' ונאדים רוחנא, ואת החברים החדשים הנכנסים לתפקיד, יעל אנוך (נציגת האגודה הסוציולוגית) ונסים מזרחי. חוברת זו נערכה במסגרת ההרכב הקודם של המערכת. עבודתם של חברי מערכת אינה גלויה בדרך כלל לעיניהם של הקוראים, ולכן אני מבקשת לנצל את ההזדמנות הזאת כדי להודות לחברים המסיימים את תפקידם, וכן לכל שאר חברי המערכת, שסייעו לי במהלך השנים למצוא מעריכים למאמרים, לשפוט את המאמרים ולהכריע בין חוות הדעת השונות.

האחריות למוצר הסופי היא של העורכת, כמובן, אך אני שמחה שכתב־העת מבוסס על מגוון הערכות של קוראים, מעריכים ושופטים, המשתייכים למוסדות השכלה מכל קשת העשייה האקדמית ברחבי ישראל ואף בחו"ל. עמדה פלורליסטית מאפשרת להעניק ייצוג הוגן למחקר הסוציולוגי בישראל, והיא כרוכה לא אחת גם בויתור על העדפות אישיות של העורכת. זוהי עמדה שבחתי בה במודע במהלך עבודתי כעורכת כתב־העת בארבע השנים האחרונות, הקרבות עתה אל סיומן. במהלך השנים הללו הנחתה אותי האמונה שמחקר מדעי מתקדם רק כאשר הוא פתוח למרחבי שיח מגוונים ופותח מרחבים חדשים כאלה.

אני מודעת לכך שרבים מכתב־העת הסוציולוגיים בעולם מתהדרים בגבולות שהם מסמנים, גבולות תאורטיים, מתודולוגיים או סגנוניים. אך סימון זה חוזר ומשעתק את תפיסותיהם של העורכים, מסמן גבולות שיח וממסד הגדרה דומיננטית של "מהי סוציולוגיה". בכתב־עת אקדמי העוסק בחברה הישראלית, ראוי שנזכור שמגמות אלה יכולות להכתיב לא רק את אופייה של הסוציולוגיה הישראלית, אלא גם את מקומה והשפעתה על השיח הישראלי הרחב. לכן, ראיתי לנכון לשמור מכל משמר על פתיחות וגיוון.

לצד פתיחות זו עמדה לנגד עיני השמירה על הרמה האקדמית. שיעור דחייתם של מאמרים בכתב־העת היה גבוה תמיד, ואף עלה במשך השנים. מספר המאמרים המגיעים לשולחן המערכת הולך וגדל, והדבר מקשה את עבודתם של הקהילה המקומית ושל החוקרים המתבקשים ליטול חלק בשיפוט. בקהילה קטנה כמו שלנו, המתאפיינת ברשת אקדמית חברתית צפופה, דחיית מאמרים אינה משימה קלה והיא טעונה ברגישויות רבות. המבחן האמיתי של העורכת והמערכת הוא היכולת לעמוד בלחצים ובציפיות הסותרות של החוקרים. מן הצד האחד, החוקרים מבקשים לפרסם בכתב־עת שיש בו סינון והקפדה על רמה, אך מן הצד האחר, הם נפגעים לא פעם כאשר מאמרם נדחה.

ברצוני להשתמש בהזדמנות זו כדי להתנצל לפני אנשים רבים, ביניהם חברים אישיים שלי, שמאמריהם נדחו. ברצוני להדגיש שלא היה בדחיות אלה פן אישי כלשהו. הדבר היחיד שהנחה אותי הוא הרצון ליצור כתב־עת שישימש במה מכובדת ומוערכת, שכל הקהילה הסוציולוגית תוכל להתגאות בה, וכל חוקר יוכל ליהנות מקיומו של כתב־עת שיש בו הליכי שיפוט ופרסום המאפשרים את קידום השיח והמחקר האקדמי.

אני מקווה שקו זה, שהתווה פרופ' ליאון שלף המנחה, יאומץ גם על־ידי פרופ' חיה שטייר, מהחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה ומהחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל־אביב, אשר נבחרה לשמש כעורכת החדשה. חיה שטייר תיכנס לתפקידה בשנת הלימודים

תשס"ו. אין לי ספק שזוהי בחירה מעולה, ואני מאחלת לה בשמי ובשם חברי המערכת (וברשותכם, גם בשם קהילת הקוראים) הצלחה בתפקיד תובעני זה. באותה רוח שהנחתה אותי ואת חברי המערכת, השותפים לרצון ליצור כתב-עת אקדמי ורלוונטי, החליטה המערכת לפרסם "קול קורא" לשתי חוברות נושאיות, כלומר, חוברות שיכללו קובץ מאמרים בנושא מסוים. עם זאת, מדיניותה של המערכת היא שחוברות נושאיות לא יוקדשו אך ורק לנושא המרכזי בהן, אלא יכללו גם מאמר או שניים שכבר התקבלו לפרסום, וזאת כדי לא לדחות את פרסומם של מאמרים שכבר התקבלו. המערכת החליטה ששתי החוברות הנושאיות יעסקו בנושאים הנמצאים בלב השיח הציבורי וראויים לבחינה מדעית מעמיקה: החוברת הראשונה תעסוק בסוגיית העוני בישראל, והשנייה תעסוק בסוציולוגיה של הכיבוש. ה"קול קורא" כבר מצוי באתר הבית של סוציולוגיה ישראלית, וכן פורסם בהקשרים שונים. אנו חוזרים ומפרסמים את ה"קול קורא" גם בחוברת זו (ראו בהמשך).

חוברת 11 של סוציולוגיה ישראלית מגוונת מאוד במאמריה:

היא נפתחת במאמרה של חיה שטייר, הבוחנת את תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לחקר העוני ולדרכי הטיפול בסוגיית העוני בחברה, כל זאת מן הפרספקטיבה הכלכלית. המאמר הוא תוצר של יום העיון "שוק ההון, עוני וחינוך: דיון כלכלי וסוציולוגי בהיבטים של אי-שוויון", שנערך בחסות מכון הורוביץ, בראשותה של פרופ' חנה איילון, לציון מאה שנה להולדתו של דוד הורוביץ, בנובמבר 2002. (מאמר של אילן תלמוד, שגם הוא חלק מאותו הכנס, יתפרסם בחוברת הבאה.) המאמר מצביע על כך שרוב הדיונים וקווי המדיניות בסוגיית העוני מוכתבים על-ידי התפיסות הכלכליות, תוך כדי התעלמות כמעט מוחלטת משאלות סוציולוגיות מרכזיות, המתמודדות עם הסיבות לעוני. אין ספק שזוהי מאמר המציג תשתית לסדר-יום מחקר בסוגיית העוני, ובכך מהווה פתיח חשוב לדיון בחוברת המיוחדת, שתכלול מאמרים נוספים בנושא.

ניב גורדון מטפל בפוליטיקה האזרחית החדשה, המתהווה בזירה הישראלית וכוללת ארגונים לא-ממשלתיים, ובוחנת את מקומה המיוחד של האגודה לזכויות האזרח במרחב חברתי זה. באמצעות ניתוח בורדיאני, הוא מצביע על העובדה שהצלחתה של האגודה נעוצה במידה רבה בהון כלכלי, חברתי ותרבותי, המתמסד בשדה האזרחי. באופן פרדוקסלי, דווקא הרצון לשמר הון זה, אשר הביא להצלחתה כארגון לזכויות אזרח, נהפך לגורם המגביל אותה ואת תפקודה, ואף מניע אותה לתמוך במדיניות הפוגעת בזכויות אדם אוניברסליות.

מיכל לרון מנתחת את מאבק ההורים השכולים למען רפורמה בשיטת התגמולים, ואף היא מצביעה על פרדוקס. ההורים השכולים מבקשים במאבקם לאתגר את המדינה ותוך כדי מאבק הם מכווננים את עצמם כשחקנים חברתיים אוטונומיים. עם זאת, בניסיונותיהם לקדם את מאבקם ואת צדקת תביעותיהם, הם שבים ומשעתקים את סטטוס האזרחים כסובייקטים הכפופים לנהלים, לתקנות ולהסדרים אדמיניסטרטיביים. הם מבקשים לאתגר את המדינה, אך תוך כדי כך הם מקדשים אותה, וכך הם משעתקים במאבקם את המדינה ואת הגיון פעולתה.

ארזה אברהמי, במאמר אמפירי בעיקרו, בוחנת את ערכי העבודה של סטודנטים לתואר ראשון בישראל. היא מוצאת דמיון בין מבנה הערכים להעדפות הערכיות הקיימות בישראל ובחברות אחרות. מימוש יכולות וערכים הישגיים לצד דגש על פנאי לטיפוח המשפחה,

אלה הן שאיפות המשותפות לקבוצות השונות, אם כי קיימים הבדלים מגדריים בין קבוצות, שהיא עומדת עליהם במאמרה.

גד יאיר ונעה אפלויג מפנים את מבטם המחקרי אל האקדמיה בכלל ואל הסוציולוגיה בירושלים בפרט, ובכך הם מבקשים להוסיף נדבך לדיון המתמשך בסוציולוגיה של הסוציולוגיה הישראלית. החוקרים טוענים שלמרות דימויה העצמי של המחלקה כמחלקה תאורטית, המציאות מלמדת שחוקרי המחלקה הדירו את עצמם מעשייה תאורטית. החוקרים תולים את הסיבה לכך באופייה האינטלקטואלי והארגוני של אסכולת ירושלים, אשר אפשר לקיים בה חשיבה הקשירת, השוואתית ותחומית, אך לא סיפק תנאים להיווצרותה של מוטיבציה לפיתוח תאוריה כללית. התזה המוצעת נבחנת אמפירית, והיא בוודאי תעורר דיון בקהילה הסוציולוגית, כפי שעשו תזות אחרות שעסקו בהיסטוריה של הסוציולוגיה. כתב-העת ישמח לפרסם תגובות למאמר זה, כמו לכל מאמר אחר המתפרסם בו.

מתת אדר-בוניס מבקשת להרחיב את גבולות הדמיון הסוציולוגי במאמר שנושאו מפתיע - זהויות של מגדלי דבורים בישראל. במאמרה היא עושה מהלך כפול: מצד אחד, היא מנסה להבין את הקשר שבין טבע ותרבות, בין עולם טבעי פראי לבין עולם מסודר וטבעי, כפי שאפשר לפענחם מהבנת עולמם של הכוורנים; ומן הצד האחר היא מנסה למקם את עולמם של הכוורנים בהוויה הישראלית. לטענתה של החוקרת, מגדל הדבורים הישראלי ממשך את דרכו של הצבר הישראלי, שיש בו נטיות מנוגדות לתחרות ולעצמאות, אך גם לתלות. הוא משעבד את הדבורים למטרותיו המסחריות, אך גם מגלם את האדם החדש, הנענה לקריאה לשוב אל הטבע ולקיים עמו יחסי שותפות ואחוזה.

בכל חוברת אנו משתדלים לכלול גם מאמר דיון, מסה או סקירת ספרות המציגה את המצב המחקרי בתחום מסוים. מאמרה של חיה שטייר מביא סקירה עדכנית של מצב המחקר בסוגיית קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה, והוא אף מציג סדר-יום להמשך המחקר.

את החוברת חותמת סקירת ספרים, המעידה פעם נוספת על העושר הרב של הכתיבה הסוציולוגית בעברית.

קריאה מהנה!

חנה הרצוג, עורכת

עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני

חיה שטייר*

תקציר. המאמר סוקר גישות שונות לחקר העוני, אגב הדגשת תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לדיון בסוגיית העוני בחברה. מחקרים רבים, במיוחד אלה הבאים מהכיוון הכלכלי, מתמקדים במדידת העוני (בעיקר באמצעות הכנסות יחסיות), כדי לזהות את האוכלוסייה הענייה ולהציע דרכי טיפול בה. מאמץ מחקרי נרחב מושקע באיתור גורמי הסיכון לעוני ובהגדרת תפקידה של המדינה בהיחלצות מן העוני. לטענתי, תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לחקר העוני נובעת מהניסיון להבין את ההקשר החברתי שעניים חיים בתוכו, ובמיוחד מן ההתמקדות בשאלה אם העניים שונים באופן איכותי משאר חברי החברה. בהקשר זה נסקרות שתי גישות סוציולוגיות מרכזיות – הגישה העוסקת ב"תרבות העוני" והגישה העוסקת בצמיחת ה־"underclass והאקולוגיה של העוני. גישות אלה בוחנות את העוני בתוך הקשר חברתי רחב יותר ומדגישות את ייחודיותם של העניים לעומת שאר החברה. נסקרת חשיבותה של הריכוזיות הגאוגרפית של העניים ושל בידודם החברתי, המוליך להינתקות של תושבי האזורים מוכי העוני ממשאבים חברתיים וכלכליים ומרשתות חברתיות של המעמד הבינוני. הינתקות זו מגבירה את סיכויי הצמיחה של בעיות חברתיות הקשורות בעוני – פשע, תחלואה, אבטלה ועוד. לנוכח גישות אלה נדון גם ההקשר הישראלי הייחודי, ועולה השאלה עד כמה יכולות גישות אלה להסביר את צמיחתם של מוקדי העוני בישראל.

סוגיית העוני תופסת מקום נכבד במחקר החברתי בדיסציפלינות שונות – סוציולוגיה, כלכלה ומדיניות ציבורית. כל תחום ידע מביא עמו לשדה המחקר את הנחותיו התאורטיות, את השאלות הנובעות מהתאוריה ואת כלי המחקר הייחודיים לו. אומנם קיימת תפיסה כללית הרואה את העוני כ"בעיה חברתית", אך התחומים השונים מדגישים היבטים שונים של העוני כחשובים וכראויים למחקר או לטיפול. במאמר זה אנסה לבחון אם הסוציולוגיה מעלה תרומה ייחודית לחקר העוני ולדרכי הטיפול בסוגיית העוני בחברה, ואעמיד את הגישה הרווחת כיום בסוציולוגיה אל מול נקודת הראות הכלכלית.

בשלושים השנים האחרונות נערכים בכל העולם מחקרים רבים העוסקים בסוגיית העוני, ורובם קשורים לתכנון מדיניות לצמצום העוני (McFate, Smeeding & Rainwater, 1999; OECD, 2001). חלק מהמחקרים מתמקדים במדידת העוני בתוך מדינה מסוימת,

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב

כדי לעמוד על היקף העוני ולזהות את הקבוצות הנמצאות בסיכון לעוני ואת הגורמים הקשורים בו. מחקרים אלה נערכים בעיקר במדינות המפותחות, ובכלל זה ישראל (פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Mayer, 1999; Danziger & Weinberg, 1994). כיוון אחר של המחקר מתמקד בהשוואות בינלאומיות בין שיעורי העוני במדינות השונות, בעיקר במדינות מפותחות פחות, וגם זאת במטרה לזהות תהליכים מקרו-כלכליים וחברתיים, הקשורים בשיעורי עוני גבוהים או נמוכים ברמת המדינה (OECD, 2002). אלה וגם אלה הם בעיקרם מחקרים בעלי מְכוּוֹנוֹת כלכלית (אם כי חלק גדול מהם נערך על-ידי סוציולוגים), ועל כך ארחיב את הדיבור בהמשך.

באופן כללי, עוני הוא מושג הקשור למצב כלכלי: יש המגדירים עוני כמצב של מחסור (יהסי או מוחלט), מצב שיש בו פחות משאבים לרכישת מזון, ביגוד, או שירותים שונים, כגון חינוך, שירותי בריאות ועוד. אחרים מדגישים את ההיבט הרחב יותר של העוני – את היותו גם מצב של היעדר משאבים לבניית העתיד, מצב המעצב את סיכויי החיים של פרטים ושל צאצאיהם ומשפיע על ההזדמנויות לחיות חיים "נורמליים": על הזדמנויות לרכישת השכלה נאותה (Brooks-Gunn, Duncan & Alber, 1997; Jencks & Mayer, 1990; Stier & Tienda, 2001), על היכולת להקים משפחה (Wilson, 1987) או על תוחלת החיים ועל האפשרות לחיות חיים בריאים (Morenoff, 2003). בלי תלות בגישה שהם באים ממנה ובשאלות המחקר שבהן הם מתמקדים, ישנה במחקרים הסכמה כללית שעוני הוא בעיה חברתית ואף בעיה של החברה. כלומר, קיימת הכרה בכך שהמדינה, רשויות הרווחה, ארגונים בינלאומיים (כאשר מדובר בעוני של מדינות במבט השוואתי) או כל גורם אחר, צריכים לפתור את בעיית העוני ואת בעיית העניים. הדיסציפלינות השונות והחוקרים השונים חלוקים בדבר הסיבות לעוני או הדרכים להתמודד אתו, אך בין אם התפיסה מעמידה את החברה כאחראית העיקרית למצבם של העניים ובין אם מדובר בתפיסה הרואה את העניים כאחראים למצבם, עדיין קיימת הסכמה שהמדינה, בעיקר באמצעות רשויות הרווחה והעבודה, צריכה להתמודד עם התופעה ועם השלכותיה. מרבית המחקרים הדנים בעוני מתמקדים בשלוש סוגיות מרכזיות:

1. מי הם העניים?
2. מדוע הם עניים? כלומר, מהן הסיבות שגורמות לעוני.
3. האם וכיצד אפשר להיחלץ מעוני? כלומר, מהי המדיניות המתאימה ל"פתרון" בעיית העוני.

סוגיית זיהוי העניים היא מרכזית מאוד במחקר העוני, מכיוון שיש לה השפעה מכרעת על מציאת פתרונות לצמצום העוני או להיחלצות ממצב זה. אך אין הסכמה לגבי מדידת העוני וזיהוי העניים – סוגיה מורכבת ובעייתית ביותר מלכתחילה. זיהוי העניים הוא סוגיה הנחקרת על-ידי כלכלנים וסוציולוגים גם יחד, אך קיים הבדל מהותי בין שתי הדיסציפלינות בעצם התפיסה של מושג העוני. בהיבט הכלכלי, עוני הוא צורה קיצונית של אי-שוויון. העניים הם אלה הנמצאים בתחתית הסולם הכלכלי, הם בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר בחברה. כתוצאה מכך התפתחה שיטה של זיהוי ואיתור העניים, המבוססת על רמת ההכנסות. השיטה המקובלת במרבית המדינות כיום (וישראל בכלל זה) היא "הגישה היחסית", המגדירה את העניים על-פי מיקומם היחסי בסולם ההכנסות. גישה זו תופסת את העוני כתופעה של מרחק וקיפוח יחסי. במונחים יחסיים, פרטים ומשפחות ייתפסו כעניים

כאשר מצבם נחות במידה משמעותית בהשוואה למצבם של יחידים ומשפחות אחרות באותה החברה. מכאן, שהעוני הוא מושג המשתנה ביחס למקום ולזמן. בישראל, לדוגמה, העוני מוגדר כ"תופעה של מצוקה יחסית, שיש להעריכה בזיקה לרמת החיים הטיפוסית לחברה: משפחה נחשבת ענייה לא כאשר אין ביכולתה לרכוש סל מוצרים בסיסי כלשהו הדרוש לקיומה, אלא כאשר תנאי חייה ירודים במידה ניכרת מתנאי החיים האופייניים לחברה כולה." (המוסד לביטוח לאומי, 1998, ע' 39). בהתאם לגישה זו, אפשר לאתר קבוצת עניים בכל חברה – אלה המשתייכים לקבוצה הנמצאת בתחתית הסולם הכלכלי (בהנחה שבכל חברה מתקיימת רמה כלשהי של אי-שוויון כלכלי). רמת החיים הטיפוסית לחברה נמדדת על-ידי ההכנסה הפנויה החציונית, בהתאם אליה נקבע "קו העוני", וכל מי שהכנסתו נמוכה מן הקו הזה נחשב כעני. בשיטה זו העניים מוגדרים כאותה הקבוצה שהכנסתה נופלת מ-50% מההכנסה החציונית.¹

הגישה המוחלטת, לעומת זאת, מתייחסת לעוני כבעיה של מינימום לקיום. בבסיס גישה זו מונחת ההנחה שאפשר לקבוע קנה-מידה קבוע ומוחלט לגבי מינימום של משאבים חומריים ואחרים, החייבים לעמוד לרשותו של הפרט. חוסר היכולת להשיג מינימום זה מוגדר כעוני. במונחים אלה, קו העוני מפריד בין כלל החברה לבין מי שחסר לו המינימום הדרוש לסיפוק צרכים בסיסיים לקיום אנושי. גישה זו מובילה לתפיסה שאפשר להתגבר על תופעת העוני באמצעות הספקת המינימום הנקבע לאלה החסרים אותו.

למרות ההבחנה בין שתי הגישות, המרחק ביניהן בפועל אינו גדול כל-כך: בבסיס הגישה המוחלטת קיימת מידה רבה של יחסיות, בהתאם להקשר החברתי והתקופתי, וגם הגישה היחסית מושפעת מן התפיסות הרווחות לגבי הנחווץ לקיום המינימלי. שיטות זיהוי אלה, המבוססות כאמור על רמת ההכנסות, זכו לביקורות לא מעטות מצדם של סוציולוגים ואנשי מדיניות וגם מצדם של כלכלנים העוסקים בתחום. עיקר הביקורת כוון נגד השימוש בהכנסה כמדד יחיד לקביעת העוני, וכיום נעשה מאמץ להגדיר את העוני מעבר להיבט הכלכלי הצר של הכנסות, מתוך תפיסה שהעניים הם אלה הסובלים מן החסר היחסי הרב ביותר במשאבים (ולאו דווקא בהכנסות). לכן הועלו כמה הצעות לעידון ולשכלול של המדידה, כך שתכלול גם מדדים שונים של רווחת חיים מעבר להכנסה, כגון תנאי מגורים, מדדי בריאות והשכלה (Sen, 2000; Bourguignon & Chakravarti, 2003). עם זאת, באופן רשמי עדיין לא אומץ מדד חליפי לעוני.

השיטה הכלכלית לזיהוי העוני, הנהוגה כיום, יכולה לשפוך אור על הקבוצה החלשה ביותר מבחינה כלכלית, ומחקרים רבים, כולל כאלה שנערכו בישראל, אכן ניסו לתאר את האוכלוסייה הזאת, להבין את הגורמים שיצרו את מצבה ולתכנן מדיניות שתסייע לעניים להיחלץ ממצבם (לדוגמה, ראו: פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Ellwood, 1988; Stier & Lewin, 2002). מכיוון שמדידת העוני נעשית על-פי מדדים כלכליים ומתמקדת בעיקר ברמת ההכנסות, הסיבות העיקריות שהועלו להסברת העוני קשורות לגורמים היוצרים רמת הכנסות נמוכה. הדגש מושם במיוחד בפעילות כלכלית ובאי-השתתפות בכוח העבודה, כגורם מרכזי למצבן הכלכלי הדחוק של המשפחות העניות. נוסף על כך מצוינים גורמים

1. נוסף על כך, נלקח בחשבון גודל המשפחה מתוך הנחה שכל תוספת של נפש אחת למשפחה אינה מגדילה את הצרכים באופן שווה, אלא בשיעור הולך וקטן. לפיכך נעשה תקנון המביא בחשבון את מספר הנפשות במשפחה (המוסד לביטוח לאומי, 1998, ע' 41).

ברמת הפרט וברמה המבנית-מוסדית, המשפיעים בעיקר על ההודמנויות התעסוקתיות של פרטים: רמת הכישורים (או היעדר הכישורים) של העובדים, המביאה עמה רמות שכר נמוכות, אי-יציבות תעסוקתית, רמה מוגבלת של הודמנויות תעסוקתיות (הן בשל מגבלות מבניות והן בשל מגבלות כישורים), היעדר מפרנסים במשק הבית (כמו במקרה של משפחות חד-הוריות) וכדומה (פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Lewin, Stier & Caspi-Dror, 2003). ההתמקדות בהגדרות הכלכליות של העוני ואיתור הסיבות הקשורות למצב הכלכלי הקשה משפיעים על מדיניות ההתמודדות עם העוני. מדיניות זו מושתתת על תמיכה כלכלית במשפחות באמצעות מערכת הרווחה, על-ידי מתן קצבות שונות ועידוד התעסוקה (Kenworthy, 1999; Robins & Michalopoulos, 2001).

הדיון בעניים נעשה מתוך הכרה בכך שהעוני אינו רק מצב שבו "אנשים רעבים" ברגע נתון, אלא מצב שיש לו השלכות גם על אחרים בחברה (לעתים נדמה כי עיקר הדאגה היא להשלכותיו של העוני על החברה הרחבה, בבחינת "כמה עולה לנו העוני הזה"). אם העוני נמדד בכסף, אזי הפתרון הוא העברת כסף לעניים כדי לחלץ אותם ממצוקותיהם. דבר זה משפיע, כמובן, על תקציבי המדינה, כאשר העול מוטל על האוכלוסייה העובדת. אך העוני נתפס כבעיה חברתית גם בשל ההשלכות שיש לו על האוכלוסייה הענייה עצמה: מחסור וקיפוח נתפסים כקשורים למעורבות בפעילות בלתי-חוקית, להתנהגות המוגדרת כ"סוטה" או לא-נורמטיבית, ולהתנהגות הפוגעת בעניים עצמם, בילדיהם ובסביבתם הקרובה. העוני מעורר חששות בעיקר בשל השלכותיו לטווח ארוך: כאשר העוני מועבר מדור לדור, ילדים הנולדים בתנאי מחסור ועוני זוכים בהודמנויות חיים מוגבלות, סיכוייהם להשתלב בחברה (במערכת החינוך ובשוק העבודה) נמוכים משל ילדים אחרים, והם מהווים למעשה קבוצת סיכון לתלות מתמשכת במוסדות המדינה.

הגדרת העוני כבעיה חברתית

עד כאן אין הבדל מהותי, למעשה, בין הנושאים המעניינים את הכלכלן ואת הסוציולוג. מחקרים רבים, שנערכים על-ידי סוציולוגים וגם על-ידי כלכלנים, יוצאים מנקודת ראות זו של עוני כמצב קיצוני של אי-שוויון (Danziger & Gottschalk, 1995). אין לזלזל בגישה זו, אשר תורמת רבות להבנת מצבי אי-שוויון קיצוניים: חשוב מאוד לדעת מי הן הקבוצות החלשות באוכלוסייה; חשוב לדעת איזה אחוז מהקשישים תלוי לחלוטין בקצבות הרווחה ואם אלה יכולות להבטיח לקשיש קיום נאות; וחשוב להבין במי פוגע הקיצוץ בקצבות הבטחת הכנסה ומה יעלה בגורלן של משפחות חד-הוריות ובגורל ילדיהן בעקבות שינוי המדיניות הקיימת. עם זאת, כפי שאטען בהמשך, גישה זו היא חלקית ומוגבלת, במיוחד בשל העובדה שהיא מספקת צילום מצב רגעי ושרירותי למדי, ואינה מאפשרת להבין לעומק את תנאי החיים של העניים, ובמיוחד את ההבדל בין עניים "זמניים" (כפי שהם מכונים בספרות) לבין עניים "כרוניים". מעבר לידיעה שרבע מכלל המשפחות החד-הוריות מתקיימות מהכנסה שהיא מתחת לקו העוני, חשוב להבין אילו משפחות חד-הוריות ישפרו את מעמדן הכלכלי (באמצעות עזרתה של מערכת הרווחה או לאחר שימצאו עבודה) ואילו מהן יידרדרו אל אותו מעמד עניים שיחסום את רוב האפשרויות בפניהן ובפני ילדיהן.

כלומר, מחקרי העוני המאבחנים את העניים על-פי רמת הכנסתם היחסית (או אפילו אלה המשתמשים במדד מתקדם או מוכלל יותר) הם רק צד אחד של המטבע – צד שתרמו לו רבות מחקרים כלכליים וסוציולוגיים גם יחד. אך תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לחקר העוני נובעת, על-פי תפיסתי, לא מהתמקדות בשאלות כגון "איזה אחוז מהאוכלוסייה חי מתחת לקו העוני" ו"מה אפשר לעשות כדי לחלצו משם", אלא מן הניסיון להבין את ההקשר החברתי שהעניים חיים בו, ובמיוחד מן הניסיון לענות על השאלה אם העניים שונים באופן איכותי משאר הפרטים בחברה. כאשר אנו מדברים על עוני ועל עניים, האם אנו מתכוונים לקבוצה חברתית מוגדרת, בעלת מאפיינים ברורים, המבחינים בינה לבין קבוצות אחרות באוכלוסייה, או שמדובר באנשים שיש להם פחות כסף? אם זו אכן קבוצה חברתית מובחנת, מהם מאפייניה? האם היא מתאפיינת בדפוסי חיים ייחודיים ובסיכויי חיים ייחודיים, השונים מדפוסי חייהן ומסיכוייהן של קבוצות אחרות בחברה? שאלות אלה הן בעלות חשיבות לא למען עצם איתורה של קבוצה ייחודית, אלא בעיקר כדי להבין את העוני כמצב מתמשך וכרוני וכדי להבין את סיבותיו ותוצאותיו. יתרה מכך, סוגיות אלה מקבלות משנה חשיבות כאשר עוסקים במדיניות ציבורית שמטרתה צמצום העוני או תמיכה בעניים.

מרבית הנמצאים מתחת לקו העוני ברגע נתון ייחלצו ממצב זה בלי כל עזרה של מערכת הרווחה או בעזרה זמנית וחד-פעמית (Duncan, 1984). אובדן מקום עבודה, מחלה או גירושים עלולים לדרדר משפחה אל מתחת לקו העוני, אך מציאת עבודה חדשה או שיפור מצב הבריאות יכולים להוציאה ממצב זה. אם זו הייתה תמונתו של העוני, היה אפשר לומר שעניים הם אנשים חסרי אמצעים, הנמצאים בתחתית סולם ההכנסות בעיקר בגלל אובדן מקורות פרנסה ואינם שונים מכלל האוכלוסייה, ולכן, הגורמים שאמורים לשפר את ההכנסות בחברה ישפרו גם את מצבם הכלכלי ויחלצו אותם מעוני. אך לא כל העניים הם כאלה המתנסים בעוני באופן חד-פעמי. ישנם כאלה החיים בעוני לאורך זמן. עוני כרוני שונה במהותו מעוני זמני. הוא מתמשך, סיבותיו הן אחרות והשלכותיו הן ארוכות טווח, כפי שמסכימים חוקרי העוני מכל הדיסציפלינות. ההשלכות העיקריות הן על הילדים, הגדלים במצוקה כלכלית ולפיכך אינם נהנים מנגישות למשאבי החברה, כגון חינוך נאות (Brooks-Gunn et al., 1997). יתרה מכך, מחקרים רבים מראים שישנה העברה בינדורית של עוני, כלומר, העוני מנציח את עצמו, כך שרבים מן הילדים החיים בתנאי מצוקה יגדלו להיות בוגרים עניים. ההעברה הבינדורית של העוני אינה "מילת קסם". היא מתארת תהליך חיים מתמשך: מי שחי בתנאי מצוקה מתחיל מעמדת זינוק נחותה, והחסר המצטבר במהלך החיים (מערכת חינוך לא-טובה, נשירה מן הלימודים, חוסר יכולת למצוא עבודה טובה) יגביר את הסיכוי להמשיך ולהיות עני (Stier & Tienda, 2001). כך מתגבשת קבוצה שנחיתותה אינה באה לידי ביטוי רק בהיבט הכלכלי, אלא גם בתחומי חיים אחרים, כאשר במקרים קיצוניים, קבוצה זו, החסרה הזדמנויות ותקוות לעתיד, מתנתקת כליל מן העשייה החברתית (Wilson, 1987).

לטענתי, מחקר המתמקד בעוני כהיבט של אי-שוויון אינו יכול לענות על השאלה אם העניים שונים איכותית משאר החברה, וזאת מכמה סיבות: ראשית, הגדרת קו העוני היא שרירותית ברוב המקרים. כאשר עוני נמדד באופן יחסי, נקבע קו דמיוני בונב השמאלי של התפלגות ההכנסות, כל מי שנמצא מתחתיו נחשב כעני ומי שמעליו מוגדר כמי שאינו עני. קו העוני תלוי בדרך כלל בהתפלגות ההכנסות בחברה כולה, כלומר במצב האי-שוויון,

הוא משתנה ממדידה למדידה (בערכים מוחלטים) ובמידה רבה אפשר להחליף את המושג עוני במושג "עשירון תחתון" (במקרה הישראלי – שני עשירונים תחתונים). כך הוא מבחין בין קבוצות הנמצאות על רצף אחד (רצף הכנסות במקרה זה) ולא בין שתי קבוצות מובחנות איכותית. אחת הטענות נגד "קו העוני" והשרירותיות שבו היא שאינו יכול להבחין בין מי שנמצא במרחק של שני שקלים מתחת לקו לבין מי שנמצא במרחק של שני שקלים מעליו (הראשון מוגדר כעני בעוד השני אינו מוגדר כך). האם אנשים אלה שונים במאפייניהם? האם הם שייכים לקבוצות חברתיות שונות? האם יש להם סיכויי חיים שונים? יש לשער שלא. באותו האופן, מי שמוגדר עני כיום ייתכן שיוגדר כלא-עני מחר, גם אם מצבו הכלכלי או החברתי לא השתנה, משום שנוספו לחברה עוד אנשים דלי אמצעים, שמצבם דומה לשלו או גרוע ממנו. התפיסה הבסיסית המנחה את הגישה הזאת טוענת שאפשר להיחלץ מעוני על-ידי שיפור התנאים הכלכליים, ועושי המדיניות אכן מדגישים השכם והערב את תרומתה של מערכת הרווחה להיחלצות מן העוני (המוסד לביטוח לאומי, 1998). גישה זו מבליטה בעיקר את ההיבט הכלכלי: כאשר עולה קצבת הבטחת ההכנסה למשפחות חד-הוריות, קטן מספר העניים, משתפר המצב של המשפחות החד-הוריות ושל העובדים בשכר נמוך; וכאשר הקצבות מקוצצות, מצבם מחמיר. אך האם העוני מתחיל ונגמר בהיבט הכלכלי הפשוט? אם כן, הרי אפשר להוסיף סכום פעוט לקיצבות השונות, כדי שהכנסתו של מקבל הקצבה תעבור את קו העוני, ולו בשקל אחד. אך האם תוספת של עשרים שקלים או אפילו של מאתיים שקלים תשנה את סיכויי החיים של ילד החי במשפחה חד-הורית ענייה, או את איכות החיים של הקשיש או הנכה?

הסוציולוגים אינם מסכימים תמיד עם התפיסה הכלכלית הצרה הזאת. למעשה, הסוציולוגיה מתעניינת פחות במדידה עצמה (אם קו העוני נקבע באופן יחסי או באופן מוחלט; אם הוא נקבע כ-50% מההכנסה החצינית או כ-40% ממנה), אלא בהבחנה שאנו עושים בין עניים ללא-עניים ובשאלה אם זוהי הבחנה תקפה, שאכן מעמידה זו מול זו שתי קבוצות חברתיות שונות ומובחנות (Ganz, 1972). מכאן נובעת גם הדרישה להתייחסות אחרת למחקר ולמדידה, ולכן מייחסים חשיבות רבה למחקר המנסה לאבחן את הקשר שהעניים חיים בו, כלומר, מחקר המתמקד בשכונות עוני ובאזורי מצוקה (לדוגמה: Anderson, 1990; Hannertz, 1986; Stier & Tienda, 2001; Wilson, 1987) ואשר מתייחס לעוני כאל תופעה כרונית רב-ממדית, בעלת היבטים חברתיים, תרבותיים וכלכליים. ברצוני לדון בשתי גישות סוציולוגיות, שאני רואה בהן דוגמה אופיינית לתפיסה ומוצאת ביניהן קשר משמעותי. הגישה הראשונה היא זו העוסקת ב"תרבות העוני". זוהי גישה ותיקה, שזכתה לביקורות רבות, ולמעשה אינה נמצאת עוד בשימוש כיום. הגישה השנייה היא זו העוסקת ב-"underclass". זוהי גישה חדשה ומקובלת יותר, ועליה ארחיב את הדיבור. שתי הגישות בוחנות את העוני בתוך הקשר חברתי רחב יותר ומדגישות את ייחודיותם של העניים לעומת שאר החברה.

הגישה העוסקת ב"תרבות העוני" פותחה בשנות השישים על-ידי אוסקר לואיס ואחרים (Patterson, Lewis, 1966, 1969; Rainwater, 1968), אך שורשיה מוקדמים יותר (2000). טענתה המרכזית של גישה זו היא שהעניים שונים מכלל האוכלוסייה בכך שפיתחו לעצמם סגנון חיים חלופי, הכולל נורמות, ערכים והתנהגויות השונות מן המקובל כ"נורמטיבי" בחברה. הם פיתחו תת-תרבות ייחודית לתנאי החיים שלהם, המושפעת מהמחסור הכלכלי ומאסטרטגיות הקיום שלהם (Lewis, 1966; Massey & Denton, 1993).

לואיס מתאר במחקריו תרבות של בטלה מעבודה, תלות במערכת הרווחה, ארגון שונה ולא-נורמטיבי של המערכת המשפחתית, הכולל רמה נמוכה של נישואים, לידות מחוץ לנישואים והשתתפות בפעילות לא-חוקית. העוני מועבר מדור לדור ולכן העניים נמצאים במלכודת, במעגל קסמים של עוני ותלות. לואיס טען, לדוגמה:

By the time slum children are age six or seven, they have usually absorbed the basic values and attitudes of their subculture and are not psychologically geared to take full advantage of the changing conditions or increased opportunities that may occur in their lifetime. (Lewis, 1969, p. 188)

מחקרים אתנוגרפיים שערכו סוציולוגים ואנתרופולוגים שונים (לדוגמה: Anderson, 1987; Hannertz, 1986; Stack, 1974; MacLeod, 1990) תיעדו את אסטרטגיות הקיום של משפחות עניות, את מערכת הערכים שלהן, את מידת הדמיון והשוני בין המערכת הזאת לבין מערכת הערכים ה"נורמטיביים", וכן את מעורבותם של בני משפחות כאלה בפעילות לא-חוקית. חלק מן החוקרים, כגון הנריץ (Hannertz), חולקים על הטענה שקבוצת העניים היא בעלת נורמות ייחודיות או אנטי-ממסדיות. חוקרים אלה טוענים כי מערכת הערכים של העניים זהה בדרך למערכת הערכים של החברה כולה, אלא שניסיונות חייהם - העוני והמחסור התמידיים - מניעים אותם "למתוח את הנורמות" (Rodman, 1971) ולאמץ אופני התנהגות המאפשרים להם להתמודד עם תנאי החיים הקשים. הגישה של "תרבות העוני" זכתה בביקורות רבות, ובמיוחד עלתה נגדה הטענה (שאינה משקפת בהכרח את עמדתו של לואיס) שהיא מניחה מראש כי "העניים אשמים במצבם". בעקבות הביקורות ננטשה גישה זו לחלוטין כמעט.

בסוף שנות השמונים יצא לאור ספרו של וילסון, *The truly disadvantaged* (Wilson, 1987), שתרם אולי יותר מכל ספר אחר לשיח הציבורי על העוני. בספרו טבע וילסון את המונח *underclass* (מעמד העוני) לתיאור הקבוצה הענייה החיה בגטאות, בשכונות העוני העירוניות של ארצות-הברית. וילסון אינו מתעלם מהיבטים תרבותיים והתנהגותיים הקשורים בעוני, להפך, הוא אף מדגיש את קיומם, אך גישתו שונה בתכלית מזו של לואיס, כפי שאראה בהמשך. וילסון טוען כי יש חשיבות רבה לא רק למצבה הכלכלי של המשפחה אלא גם ובעיקר לסביבה החברתית שהיא ממוקמת בה. בסביבה של עוני, מחסור ועוובה חברתית, מתפתחת תרבות חלופית שהיא עוינת ביסודה את כל מה שמיוצג על-ידי החברה הרחבה (עבודה, חינוך או משפחה), כלומר, את כל התחומים שאינם נגישים לעניים, ומשפחת עמדות והתנהגויות הסותרות את הנורמה המרכזית בחברה. התנהגויות וערכים אלה (הכוללים אבטלה, ילודה מחוץ לנישואים בגיל-העשרה, נשירה מבית-הספר, פעילות עבריינית והימנעות מנישואים) תוארו על ידי מאסי ודנטון (Massey & Denton, 1993) במילים הבאות:

...an oppositional culture that devalues work, schooling, and marriage and that stresses attitudes and behaviors that are **antithetical and often hostile** to success in the larger economy. (Massey & Denton, 1993, p. 8)

כלומר, אורח החיים בשכונות העוני מוצג כתרבות ייחודית, שבסיסה הוא אנטי-תזה לתרבות הלבנה הממסדית, אם כי מעמד העוני אינו נתפס כתופעה ייחודית אמריקאית

המתרכזות דווקא בגטאות השחורים, אלא אפשר לראותו בכל מקום עירוני שקיים בו ריכוז של מצוקה כלכלית, המלווה במיעוט הזדמנויות כלכליות וחברתיות (ראו לדוגמה: Buckingham, 1999; Nolan & Whelan, 2000). הטענה המרכזית בגישתו של וילסון היא שלעניים יש סיכויי חיים ודפוסי חיים שונים משל אחרים, אם כי השוני אינו תרבותי או ערכי בהכרח. השוני נובע בעיקר מגורמים מבניים, פוליטיים והיסטוריים, ששילובם הביא למצב קשה של קבוצות אוכלוסייה מסוימות או של אזורים ייחודיים (Massey & Denton, 1993; Stier & Tienda, 2001; Wilson, 1996). למעשה, בכך שונה גישה זו מהגישה של תרבות העוני. אומנם שתיהן מספקות תיאור דומה לדפוסי החיים של העניים ולהתנהגותיהם, אך בעוד לואיס מדגיש את התרבות הייחודית המתפתחת בשכונות עוני בכל מקום בעולם כדרך משותפת לפתרון בעיות משותפות, וילסון, מאסי ודנטון מדגישים את הגורמים המבניים והמוסדיים היוצרים מצבי מצוקה או מאפשרים את התפתחות מעמד העוני. וילסון (Wilson, 1987, 1996) שם דגש מיוחד בשתי תופעות: באובדן מקומות עבודה ובתהליכי שינוי עירוניים. השינוי המבני שחל במשק האמריקאי, בדומה לתהליכי השינוי הכלכלי העוברים על החברות המערביות בכלל, שינה את המבנה התעסוקתי. הכלכלה המערבית, שהתאפיינה בתעשייה עתירת עבודה, מתבססת כיום יותר ויותר על תעשייה עתירת הון וטכנולוגיה (Kasarda, 1989). כתוצאה מכך הצטמצם היצע התעסוקות של הצווארון הכחול והתרחב ההיצע של תעסוקות בתחום המקצועות החופשיים, השירותים והצווארון הלבן. השינויים בהיצע התעסוקות ובכישורים הנדרשים כדי להשתלב בשוק העבודה לוו בשינויים גם בפיזור הגאוגרפי של מקומות העבודה. התעשיות הכבדות, שסיפקו את מירב התעסוקה לעובדי כפיים מקצועיים ובלתי מקצועיים, התרכזו במרכזי הערים הגדולות בארצות הברית ובמדינות אירופיות שונות. ריכוז זה השפיע על פיזור האוכלוסייה: קבוצות של עובדים לא-מיומנים, עובדי כפיים, קבוצות מהגרים ומיעוטים אתניים שונים, התרכזו סביב מקומות העבודה הללו (Wilson, 1987). בשנות השמונים חל שינוי בפיזור התעשיות בארצות הברית. מפעלים רבים נסגרו כתוצאה ממשברים כלכליים, וחברות ענקיות, שסיפקו מקורות תעסוקה למיליוני פועלים, נדרו אל מחוץ לערים הגדולות – לפרברים, לאזורים גאוגרפיים אחרים ואף מחוץ למדינה. התושבים במרכזי הערים הגדולות נותרו בלי מקורות תעסוקה מתאימים. העובדים המשכילים, בעלי המשאבים, נקלטו בתעשיות עתירות הידע, ואילו בני השכבות החלשות נותרו מאחור ונותקו משוק העבודה שהלך והתרחק, הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינת הביקוש לכישוריהם. התהליך השני שתרם רבות ליצירת מוקדי העוני המרוכזים הוא ההגירה הבריטית (סלקטיבית) אל מחוץ לשכונות העוני: אלה שהצליחו להיחלץ ממצב העוני ולהצטרף למעמד הבינוני יצאו מתוך שכונות העוני אל הפרברים המבוססים יותר, והותירו מאחוריהם שכונות דלות בהון פיזי, הון אנושי והון חברתי. דנטון ומאסי (Massey & Denton, 1993) מוסיפים לכך את הפרקטיקות המפלות של שוק הדיור האמריקאי, שיוצרות הפרדה חדה בין שכונות מגורים שונות וכן בין דיירים שונים באותה שכונה. כל אלה מעצבים את חייהם ואת גורלם של העניים ומצמיחים עוני עירוני מרוכז, המתאפיין לא רק במחסור כלכלי, אלא גם בכידוד חברתי. זהו "מעמד העוני העירוני" (Urban Underclass) השונה במהותו מן העוני בקרב קבוצות אחרות (כגון חקלאים).

יש להדגיש כי גישה זו מושתתת על הטענה שלא כל עני או בן למשפחה מעוטת הכנסות שייך ל"מעמד העוני". לא כל העניים נמצאים בהקשר המצמיח דפוסי חיים חלופיים.

הריכוזיות הגאוגרפית (ולטענתם של מאסי ודנטון - הבידול במגורים) היא המשמעותית יותר מכל, והמאפיינים השולטניים (הדומיננטיים) הם ריכוזיות העוני והבידוד החברתי של העניים. מחקרים רבים ניסו לעמוד על השלכותיהם ארוכות הטווח של החיים בעוני. סיכויי החיים של ילדים שגדלו בבתים בעלי הכנסה נמוכה, המוגדרים כעניים על-פי כל אמות המידה הכלכליות, שונים מסיכויי החיים של ילדים אשר גדלו בגטאות ובריכוזי עוני, משום שהסביבה החברתית שלהם שונה בתכלית השינוי. כלומר, יש (לפחות) שני "סוגים" של עניים, הנבדלים במידה שבה הם קשורים או מנותקים מהחברה הרחבה. כאמור, וילסון (Wilson, 1987) מדגיש את המושג "בידוד חברתי" (social isolation), הגורם להינתקות של תושבי האזורים מוכי העוני ממשאבים חברתיים וכלכליים ומרשתות חברתיות של המעמד הבינוני, ואינו מספק "דגם תפקידי" מקובל לבני הנוער. בהקשר זה צמחה התמקדות מחקרית ותאורטית בהשפעתה של שכונת המגורים על סיכויי החיים של פרטים ועל התנהגויותיהם ועמדותיהם (ראו לדוגמה; Brooks-Gunn et al., 1987; Massey, 1996; Morenoff, 2003; Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002). גישה זו מתמקדת בזיהוי אותם מאפייני שכונות שמאפשרים הבחנה בין "שכונות עוני" (שבהן יתפתח מעמד העוני) לבין שכונות של מעמד נמוך, שתושביהן עלולים לחוות קשיים כלכליים, אך הם נמצאים עדיין "בתוך החברה", במרוץ אחר שיפור תנאי חייהם על-פי כללי המשחק "המקובלים".

וילסון (Wilson, 1987) מדגיש שמצבו של פרט המשתייך למעמד הנמוך אך עדיין עובד או רוצה לעבוד שונה ממצבו של פרט אשר חי בבידוד חברתי ומנותק מעולם העבודה והעשייה הציבורית, אף-על-פי ששניהם משתייכים לקבוצות דלות אמצעים. ההבדל נעוץ לא רק בתנאי החיים, אלא גם ברשתות החברתיות של הקבוצות: קבוצה מבודדת חברתית אינה יכולה לפרוץ מהבידוד שלה בתוך הרשתות החברתיות המוגבלות וההומוגניות; בשכונה של מעמד נמוך, לעומת זאת, קיימים קשרים עם עולם העבודה, היא מאוכלסת בתושבים שעובדים או לומדים, וקיים בה גיוון בקשרים החברתיים. כלומר, ישנה הטרוגניות רבה גם בקרב הקבוצה המוגדרת רשמית כענייה. בשכונות העוני אין תשתית חברתית הולמת ואין מוסדות חברתיים נאותים (אין שירותים חברתיים נאותים, תנאי הדיור נחותים, בתי-הספר ירודים ואין מקומות עבודה), שיהיו סוכני חברות לצעירים ויפקחו על התנהגותם. באופן כללי נטען כי העוני נעשה כיום עירוני יותר ומרוכז גאוגרפית יותר (וכך זה בכל העולם, לא רק בארצות-הברית) (Massey, 1996). הריכוז הגאוגרפי מחדד עוד יותר את הפער בין העניים לעשירים (שגם הם מרוכזים גאוגרפית). לדברי מאסי (Massey), בידול קיצוני במגורים, כפי שהוא קיים כיום במקומות רבים ועתיד עוד להתחזק, רק מגביר את בידודם של העניים, מנתק אותם עוד יותר מרשתות חברתיות שהיו יכולות לשלב אותם בחברה הרחבה, ומעצים את הגורמים הקשורים בעוני - פשע, ערכים חלופיים, תחלואה וכדומה. לפיכך אפשר לצפות להרעה נוספת בתנאי החיים של הפרטים הלכודים באזורי העוני ולצמיחת סטראוטיפים ודעות קדומות, שיקשו עוד יותר על מעורבות פוליטית וחברתית. לפיכך קורא מאסי (Massey, 1996) להרחיב את מוקדיו ונשואיו של המחקר הסוציולוגי בנושאי העוני, ולכלול בהם לא רק את מי שמוגדרים כעניים, אלא גם את העשירים (או את שכונות היוקרה), על מנת להבין את מנגנוני השעתוק וההנצחה של העוני ושל אי-השוויון.

הגישה המתמקדת בהיבט השכונתי המקומי, שקנתה לה מקום של כבוד בסוציולוגיה

האמריקאית והאירופית, אינה נטולת בעיות. אין זה ברור באיזו מידה תפיסה זו, הרואה את תושבי שכונות העוני האמריקאים כמבודדים חברתית וכמנותקים מהחברה, היא תפיסה המייצגת עוני בכל מקום (אף שגם הגישה המתמקדת ב"תרבות העוני" וגם גישה זו טוענות לאוניברסליות). אני רואה חשיבות רבה בחקר "האקולוגיה של העוני" (כהגדרתו של מאסי) ובניסיון לאתר את מעמד העוני גם בחברות שונות, ובכללן גם בחברה הישראלית. לדעתי, יש לבחון אם קיימת קבוצה כזאת, העונה לתיאור מעמד העוני (ה"underclass"), ואם כן – מהם תנאי חייה, מה מייחד אותה מהחברה הרחבה, ומהן השלכותיה של ההשתייכות לקבוצה כזאת על סיכויי החיים של הדור הבא. כדי לעצב את המדיניות הנכונה, חשוב גם לבחון באיזו מידה אפשר לאתר את מעמד העוני על-פי ההגדרה הכלכלית ועל-פי המדידה השרירותית והפשוטה של העוני. במילים אחרות, האם כל מי שמוגדר כעני באופן רשמי אכן שייך למעמד העוני – לקבוצה הענייה על-פי אמות מידה סוציולוגיות? והאם כל מי ששייך למעמד העוני יוגדר כעני על-ידי המדד הכלכלי?

דווקא הדוגמה הישראלית עשויה להיות מעניינת מבחינה זו: רוב מחקר העוני בישראל מבוסס על הגישה הכלכלית ועל השימוש בקו העוני (אם כי נושא העוני נחקר גם מזוויות אחרות. לדוגמה: זלצברגר, 1995; קרומר-נבו, 2000; Carmon, 1985). מתוך דוח העוני האחרון (המוסד לביטוח לאומי, 2003) אפשר ללמוד שכהמישית מאוכלוסיית ישראל מוגדרת כענייה. בישראל בולטות בעיקר שתי אוכלוסיות מרכזיות כעניות: הערבים מן הצד האחד, והחרדים מן הצד האחר. שתיהן אוכלוסיות מרובות ילדים ובשתיהן יש שיעור תעסוקה נמוך יחסית של ראשי משק הבית: בחברה החרדית הגברים אינם משתתפים כמעט בכוח העבודה (דהן, 1998), ובחברה הערבית נשים אינן לוקחות חלק כמעט במאמץ הכלכלי, וגם רמת ההשתתפות של חלק מן הגברים נמוכה למדי, בעיקר בקרב המבוגרים (Sa'adi & Lewin-Epstein, 2001; Semyonov, Lewin-Epstein & Brahm, 1999). בשתי האוכלוסיות רמות ההכנסה נמוכות ביותר, ושתיהן מרוכזות גאוגרפית (תנאי מוקדם לצמיחת מעמד העוני) בשכונות או ביישובים מובחנים. יישובים אלה מתאפיינים בדרך כלל בריכוז גבוה מאוד של עוני (המוסד לביטוח הלאומי, 2003; Lewin, Stier & Caspi-Dror, 2003). מאפיינים אלה עשויים להוליך למסקנה שקבוצות אלה מבודדות חברתית, מנותקות מהורם המרכזי של החברה ומתאפיינות במיעוט משאבים – כל התנאים שהוזכרו בספרות כהכרחיים ליצירת עוני מרוכז. אך האם אפשר לראות בחרדים או בערבים מעמד עוני? האם מתפתחת בקרבם תרבות שונה? האם אוכלוסיות אלה מפתחות דפוסים של עוני עירוני, או אולי עוני מסוג אחר?

תרבות החיים של החרדים, לדוגמה, שונה משל כלל האוכלוסייה, וגם דפוסי ההתנהגות שלהם שונים בכל הקשור למשפחה, לעבודה, לבילוי ואפילו ללבוש. אך האם מדובר ב"תרבות עוני" או בדפוסי התנהגות שנובעים מעוני? להפך, התרבות המאפיינת את החרדים אינה נובעת מן העוני והיא אף עשויה להיתפס כגורם העוני העיקרי, יחד עם תנאים היסטוריים ופוליטיים ייחודיים, שבגללם החרדים אינם משתתפים בכוח העבודה, לדוגמה. האם החברה החרדית מתאפיינת בפשע, בהימנעות מנישואים, באיסור חברתי, או בשיעור גבוה של נשירה מלימודים? ההפך הוא הנכון. אפילו מאפיינים טיפוסיים כמו רמת בריאות נמוכה ורמת תמותת תינוקות גבוהה אינם נכונים לגבי החרדים. בחינת מדדי הבריאות בישראל מראה כי תוחלת החיים הארוכה ביותר היא של גברים ונשים מבני ברק, שהיא מעוז החרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003). אם כך, על איזה עוני מדובר כאן?

גם לגבי ערביי ישראל התמונה אינה ברורה מאליה: האם הערבים המרוכזים בשכונות העוני של יפו או רמלה דומים לחרדים החיים בבני ברק או בירושלים? האם כל הערבים שמוגדרים כעניים שייכים לאותה קטגוריה חברתית? כאן, יאמר וילסון, חשוב להבחין בין מי שגר בריכוזי העוני בערים לבין מי שגר בקרב קהילות דלות הכנסה שאינן עניות במשאבים חברתיים, כמו בכפרים הערביים, לדוגמה. אני מניחה שווילסון לא היה מגדיר כמעמד עוני את כל 35% הערבים החיים מתחת לקו העוני, אך אין להתעלם מכך שקבוצה לא־שולית מכלל העניים אכן תענה על מאפייני העוני העירוני המנותק. מחקר מעמיק בנושא, שחסר כיום בישראל, היה יכול לשפוך אור על מידת קיומו של מעמד עוני ישראלי, על תנאי חייהם של השייכים לקבוצה זו ועל יכולתה של מדיניות הרווחה לשפר את ההזדמנויות הניתנות להם.

לסיכום, סדר היום הציבורי בכל הקשור לעוני נקבע במידה רבה על־ידי הכלכלנים. הם שמגדירים מי הם העניים והם שמחליטים מהו המדד המזהה אותם. מכאן נובעת גם המדיניות כלפי העניים, שמתמקדת בעיקר בהיבט הכלכלי, בלי לבחון לעומק את הסיבות לעוני. לפיכך, תרומתה של הסוציולוגיה צריכה להיות בכמה מישורים:

1. איתור אוכלוסיות המצוקה שחיות בעוני מתמשך ועלולות לפתח (או פיתחו כבר) דפוסים של מעמד עוני (בעיקר נתק מהחיים הציבוריים, משוק העבודה וממערכת ההשכלה).

2. זיהוי הגורמים המובילים לחיי מצוקה, בכדי לטפל בסיבה ולא רק לחפש תרופה מיידית לתוצאה. לפיכך, המחקר הסוציולוגי צריך להתמקד בשני היבטים – ההיבט האינדיווידואלי וההיבט המבני. אם כיום אנו מדגישים את היעדר הקשר לשוק העבודה כגורם העיקרי לעוני, אנו חייבים לשאול, מדוע אנשים אינם עובדים? מהי התשתית הארגונית, החברתית והכלכלית המאפיינת את המקומות מוכי העוני, והאם יש להם יש קשר לאבטלה הקיימת בהם? האם גם בארץ התרחש תהליך דומה לזה המתואר בספרות האמריקאית, תהליך של היסגרות מקומות העבודה והתרחקותם ממרכזי הערים? או שמא התהליכים הכלכליים־מבניים בישראל הם שונים? באיזו מידה התשתית ההשכלתית והשירותים החברתיים מנציחים את העוני והעזובה באזורי מגורים מסוימים יותר מאשר באחרים? באיזו מידה העוני הוא תוצר של בחירה (כפי שמרבים להתייחס לעוני של חרדים), והאם עלינו להתייחס לכך כאל בעיה חברתית? במילים אחרות, יש לבחון כיצד העוני שזור בתוך ההקשר החברתי והמבני, להבין את התהליך הפוליטי וההיסטורי שקשור לעוני, ולבסס את ההמלצות למדיניות על־פי הסיבות ולא על־פי התוצאות.

3. יש לבחון מהן השלכותיו של עוני (ושל עוני מתמשך במיוחד) על אוכלוסיית העניים, על ילדיה, ואולי גם מעבר לכך – על החברה כולה. האם אנו מזהים אוכלוסיות מצוקה שבהן העוני מועבר מדור לדור? האם העוני קשור לפשיעה, לתוחלת חיים, למדדי בריאות וחולי, לסיכוי לרכישת השכלה נאותה וליציבות המשפחה? מה קורה לילדים החיים בעוני, הן במסגרת המשפחתית והן במסגרת הסביבתית? האם הם יגדלו להיות עניים כהוריהם, והאם יש דרך להיחלץ ממעגל העוני? בהקשר זה יש לבחון את השפעת החיים בעוני על אירועים מרכזיים המעצבים את סיכויי החיים, כגון נשירה מלימודים, כניסה לחיי משפחה, מציאת עבודה והתנסות באבטלה.

רוב החוקרים במדעי החברה מסכימים שעוני מהווה בעיה חברתית, אך מחקרי העוני בישראל נמצאים כיום תחת השפעתם המכרעת של הכלכלנים, ותרומתם הייחודית של הסוציולוגים בהבנת ההקשר החברתי של העוני עדיין לא באה לידי ביטוי. ההטרודגניות הרבה הקיימת בקרב העניים מצביעה על חשיבותה של ההבחנה בין עוני כהתנסות קצרת טווח (שתיפטר בעקבות נישואים, עזרה משפחתית, מציאת עבודה יציבה או מתן קצבות) לבין עוני כרוני, הכרוך בעזובה חברתית לא פחות מאשר במצוקה כלכלית. זהו מצב שבו קצבות הרווחה עשויות לעזור בשמירה על צלם אנוש, אך אינן יכולות לפתור את השלכות החברתיות מרחיקות הלכת. השלכות אלה חייבות להיות מוקד העניין הסוציולוגי. מובן שיש לכך גם השלכות על אופי המחקר הסוציולוגי (לעומת המחקר הכלכלי), שצריך להתמקד יותר באזורי המצוקה, שבהם אפשר לאתר את האוכלוסיות העניות ולעמוד על הסיבות לעוני ועל השלכותיהם ארוכות הטווח של החיים בעוני.

מקורות

- דהן, מומי (1998). האוכלוסיה החרדית והרשות המקומית חלק א: התחלקות ההכנסות בירושלים. מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל, 79.
- המוסד לביטוח לאומי, 1998. הסקירה השנתית. ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2003. הסקירה השנתית. ירושלים.
- זלצברגר, לוטה (1995). קיפוח משפחתי-חברתי לאורך זמן: השפעתן של תשומות ציבוריות מוגברות והודמנויות חברתיות על נייעותן של משפחות מקופחות-חברה בירושלים בשנים 1965–1975. ירושלים: אקדמון.
- פלוג, קרנית וקסיר-קלינר, ניצה (2001). על עוני, עבודה, ומה שביניהם. רבעון לכלכלה, 516–542.
- קרומר-נבו, מיכל (2000). מחקר באזורי הכאב: סיפורי חיים של נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת בישראל. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- Anderson, Elijah (1990). *Streetwise: Race, class and change in an urban community*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourguignon, Francois & Chakravarty, Satya R. (2003). The measurement of multidimensional poverty. *Journal of Economic Inequality*, 1(1), 25–49.
- Brooks-Gunn, Jeanne, Duncan, Greg J. & Alber, J. Lawrence. (Eds.) (1997). *Neighborhood poverty*. New York: Russell sage.
- Buckingham, Alan (1999). Is there an underclass in Britain? *The British Journal of Sociology*, 50(1), 49–75.
- Carmon, Naomi (1985). Poverty and culture: Empirical evidence and implications for public policy. *Sociological Perspectives*, 28(4), 403–417
- Danziger, Sheldon H. & Gottschalk, Peter (1995). *America Unequal*. New York: Russell Sage Foundation.
- Danziger, Sheldon H. & Weinberg, Daniel H. (1994). The historical trends in family income, inequality and poverty. In: Sheldon H. Danziger, Gary D. Sandefur & Daniel H.

- Weinberg (Eds.), *Confronting poverty: Prescriptions for change* (pp. 18–50). New York: Russell Sage Foundation; Cambridge: Harvard University Press.
- Duncan, Greg J. (1984). *Years of poverty, years of plenty: The changing economic fortunes of American workers and families*. Michigan: Survey Research Center.
- Ellwood, David T. (1988). *Poor support: Poverty in the American family*. Basic Books.
- Ganz, Herbert J. (1972). The positive functions of poverty. *American Journal of Sociology*, 78(2), 275–289.
- Hannertz, Ulf (1986). *Soulside: Inquiries into ghetto culture and community*. New York: Columbia University Press.
- Jencks, Christopher & Mayer, Susan E. (1990). The social consequences of growing up in a poor neighborhood. In: L.E. Lynn & M. Mcgeary (Eds.), *Inner-city poverty in the United States*. Washington, DC: National Academy of Sciences.
- Kasarda, John D. (1989). Urban change and minorities opportunities. In: Paul Peterson (Ed.), *The new urban reality* (pp. 33–67). Washington, D.C.: Brookings Institution
- Kenworthy, Lane (1999). Do social policies reduce poverty? A cross-national comparison. *Social Forces*, 77(3), 1119–1139.
- Lewin, Alisa C. & Stier, Haya (2002). Who benefits the most? The unequal allocation of transfers in the Israeli welfare state. *Social Science Quarterly*, 83(2), 488–503
- Lewin, Alisa, Stier, Haya & Caspi-Dror, Daphna (2003). *The place of opportunity: Community and individual determinants of poverty among Jews and Arabs in Israel*. Paper presented at the PAA meetings, Minneapolis, May 2003.
- Lewis, Oscar (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, Oscar (1966). *La Vida: A Puerto Rican family in the culture of poverty*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1969). The culture of poverty. In: Daniel P. Moynihan (Ed.), *On understanding poverty: Perspectives from the social sciences* (pp. 187–200). New York: Basic Books.
- MacLeod, Jay (1987). *Ain't no makin' it: Leveled aspirations in a low income neighborhood*. Boulder: Westview Press.
- Massey, Douglas (1996). The age of extremes: Concentrated affluence and poverty in the twenty-first century. *Demography*, 33(4), 395–412.
- Massey, Douglas S. & Denton, Nancy A. (1993). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Mayer, Susan (1999). A comparison of poverty and living conditions in the United States, Canada, Sweden, and Germany. In: Katherine McFate, Roger Lawson & William J. Wilson (Eds.), *Poverty, inequality, and the future of social policy* (pp. 109–152). New York: Russell Sage Foundation.
- McFate, Katherine, Smeeding, Timothy & Rainwater, Lee (1999). Markets and states: Poverty trends and transfer system effectiveness in the 1980s. In: Katherine McFate, Roger

- Lawson & William J. Wilson (Eds.), *Poverty, inequality, and the future of social policy* (pp. 29–66). New York: Russell Sage Foundation.
- Morenoff, Jeffrey D. (2003). Neighborhood mechanisms and the spatial dynamics of birth weight. *American Journal of Sociology*, 108(5), 976–1017.
- Nolan, Brian & Whelan, Christopher T. (2000). Urban housing and the role of 'underclass' processes: The case of Ireland. *Journal of European Social Policy*, 10(1), 5–21.
- OECD 2001. Employment Outlook.
- OECD 2002. Employment Outlook.
- Patterson, James T. (2000). *America's struggle against poverty in the twentieth century*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rainwater, Lee (1968). Neighborhood action and lower class life styles. In: J. Turner (Ed.), *Neighborhood action for community action*. The National Association of Social Workers, U.S.A.
- Robins, K. Philip & Michalopoulos, Charles (2001). Using financial incentives to encourage welfare recipients to become economic self-sufficient. *Economic Policy Review*, 101–123
- Rodman, Hyman (1971). *Lower class families: The culture of poverty in negro Trinidad*. London: Oxford University Press.
- Sa'adi, Ahmad H. & Lewin-Epstein, Noah (2001). Minority labour force participation in the post-Fordist era: The case of the Arabs in Israel. *Work Employment and Society*, 15(4), 781–802.
- Sampson, Robert J., Morenoff, Jeffrey D. & Gannon-Rowley, Thomas (2002). Assessing neighborhood effects: Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28, 443–478
- Semyonov, Moshe, Lewin-Epsteina, Noah & Brahm, Iris (1999). Changing labour force participation and occupational status: Arab women in the Israeli labour force. *Work, Employment and Society*, 13(1), 117–131.
- Sen, Amartya (2000). *Choice, welfare and measurement*. Oxford: Basil Blackwell.
- Stack, Carol B. (1974). *All our kin: Strategies for survival in a black community*. New York: Harper & Row Publishers.
- Stier, Haya & Lewin, Alisa (2002). Does women's employment reduce poverty? Evidence from Israel. *Work Employment and Society*, 16(2), 211–230.
- Stier, Haya & Tienda, Marta (2001). *The color of opportunity: Pathways to family, welfare and work*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, William J. (1987). *The truly disadvantaged*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Wilson, William J. (1996). *When jobs disappear: The world of the new urban poor*. New York: Alfred A. Knopf.

זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל

ניב גורדון*

תקציר. מאמר זה משתמש במושג "מרחב חברתי" של פייר בורדייה כדי להתחקות אחר אופני כינון הכוח של ארגוני זכויות אדם לא־ממשלתיים. המאמר גורס שככל שארגון הזכויות ממקם את עצמו קרוב יותר למוקדי הכוח (כמו מוסדות ממשלתיים, משפטיים, אדמיניסטרטיביים ועסקיים) כך גדלה השפעתו. טענה זו עומדת בניגוד לדעתם של חלק גדול מן הסוציולוגים החוקרים את החברה האזרחית בכלל ואת הארגונים הלא־ממשלתיים בפרט, הסוברים שאסטרטגיות הפעולה שהארגונים מאמצים הן המסבירות את מידת היעילות שלהם. האגודה לזכויות האזרח מובאת כמקרה בוחן. אסטרטגיות הפעולה שלה אינן שונות מהותית מן האסטרטגיות של רבים מארגוני זכויות האדם הפועלים בישראל. אך העובדה שמבחינה בינה לבין הארגונים האחרים היא גם זו שהופכת אותה לארגון הגדול והיעיל ביותר בהקשר הישראלי – מיקומה במרחב החברתי וכן ההון הכלכלי, התרבותי, החברתי והסמלי העומדים לרשותה כארגון. אך הקרבה למוקדי הכוח פועלת כחבר פיפיות: היא מחדירה לארגון את ראיית העולם ההגמונית, וכך תוחמת ומגבילה את סדר היום האוניברסליסטי שאמור להנחות את הפעילות של כל ארגוני זכויות האדם.

האמנות הרבות העוסקות בזכויות האדם וכן החוק ההומניטרי הבינלאומי, שהתפתחו במידה ניכרת בעקבות זוועות מלחמת־העולם השנייה, היו נותרים בגדר אות מתה אלמלא מסירותם ועבודתם הקשה של ארגונים לא־ממשלתיים (אל"מים – NGOs)¹ המתמחים בזכויות האדם והאזרח. במונחים אריסטוטליים, האל"מים הם אלה שהוציאו מהכוח אל הפועל את הפוטנציאל הטמון באמנות זכויות האדם (Ignatieff, 2001).² קביעה זו נכונה

* המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

ברצוני להודות למיכאל ורשבסקי, גדעון ספירו, מיה ברזילאי, הדס זיו, מנאל חאזן ולקוראים האנונימיים של כתב־העת סוציולוגיה ישראלית על הערות לניסוחים קודמים של עבודה זו, שרק את חלקן יכולתי להטמיע.

1. את המונח NGO אפשר לדעתי לתרגם לאל"מ – ראשי תיבות של ארגון לא־ממשלתי. מכאן ש־NGOs הם אל"מים, ו־NGO-ization של החברה האזרחית, היא האל"מת החברה האזרחית.
2. בשנים האחרונות הופיעו ספרים ומאמרים רבים המנתחים את עבודתם החשובה של ארגוני זכויות האדם (Keck & Sikkink, 1998; Korey, 1998; Mathews, 1997; Risse, Ropp & Sikkink, 1999); האדם (Welch, 2001).

בוודאי גם בהקשר הישראלי. הודות למאמציהם הבלתי-פוסקים ולתבונתם הפוליטית של קומץ ארגונים ישראליים, עינויים וסחר בנשים הוצאו אל מחוץ לחוק, נאסר על אפליה בעבודה על רקע מגדרי והובטח דיור ציבורי לאנשים בעמדת נחיתות סוציו-אקונומית. כמו כן, האל"מים עשו שימוש בזכויות האדם כדי להציל את חייהם של אנשים שנמנע מהם טיפול רפואי, לשפר את שירותי החינוך המוצעים למגורים החלשים בחברה ולהבטיח הטבות לזוגות הומואים ולסביות.

אלה הן רק מקצת מן הסוגיות שבהן טיפלו ארגוני זכויות אדם הישראליים בשנים האחרונות. ארגונים אלה שייכים לעמותות החדשות, שאותן תיאר זה מכבר אורי בן-אליעזר (1999), והם חלק מהקבוצה שנטע זיו ורוגן שמיר (2000) הגדירו אותה כ"תת-פוליטיקה חדשה". חוקרים אלה ואחרים (Lang, 2000; Silliman, 1999) הראו שפעילותם של אל"מים אינה "מבוססת על ניעות עממית (grassroots) ועל תנועות חברתיות בעלות בסיס חברתי רחב", אלא על עמותות מקצועיות "ממוקדות-מטרה הממומנות תדיר על-ידי קרנות בינלאומיות, והם מפעילים מספר מצומצם יחסית של פעילים בשכר ומומחים בתחומים שונים. דפוס הפעולה הטיפוסי לארגונים אלה (בישראל, לפחות) כרוך תדיר בייצוגיות משפטיות ובפיתוח מחלקות משפטיות חזקות, אגב הרכבת קואליציות אד-הוק ורשתות של שיתוף פעולה ושל החלפת מידע" (זיו ושמיר, 2000, ע' 49).³

האגודה לזכויות האזרח מסמלת מבחינות רבות את המעבר לפוליטיקה הישראלית החדשה, שמאופיינת על ידי האל"מת (NGO-ization) החברה האזרחית (Lang, 2000).⁴ האגודה, אשר נוסדה בתחילת שנות השבעים, היא האל"מ הראשון לזכויות אדם בישראל, ובמהלך חמש-עשרה שנותיה הראשונות היא הייתה הארגון היחיד שפעל בשטח.⁵ מנתונים

3. עם זאת חשוב לציין שהחברה האזרחית החדשה אינה מונוליתית, והיא כוללת ספקטרום רחב הרבה יותר של ארגונים, החל בעמותות חסרות משאבים, שמתנדבים מעטים יחסית פועלים בהן, וכלה בארגונים שיש בהם חברים רבים, תקציבים גדולים, צוות מקצועי והנהלה בעלת בולטות ציבורית. רבים מן הארגונים מדגישים את האסטרטגיה המשפטית, אך יש ביניהם המשתמשים במדע, בחינוך או באמצעים טכנולוגיים על מנת לחולל שינוי חברתי. יתרה מזאת, המונח "תת-פוליטיקה" הוא בעייתי בעיני בכל הנוגע לתיאור הפוליטיקה של החברה האזרחית, מכיוון שהוא מייצר מערכת דו-קוטבית מדרגית מוטעית, לדעתי, בין פוליטיקה ממשלתית לפוליטיקה של החברה האזרחית.
4. אומנם אין מדובר בתופעה מונוליתית, אלא בארגונים בעלי אפיונים שונים ודרכי פעולה שונות (Silliman, 1999), אך רוב האל"מים נוטים לתרגם בעיות מורכבות של שחרור ושוויון למקרים מבודדים ולמקד את הביקורת שלהם נגד המדינה. במובן זה רבים מהם עדיין שבויים בתוך הפרדיגמה (state-centric paradigm) הרואה במדינה אחראית בלעדית למצוקות חברתיות (Jochnick, 1999).
5. ביוגרפיה מוסדית שהתפרסמה לאחרונה מתעדת את הניצחונות וההפסדים הרבים של האגודה, וכן את העמדות העקרוניות שנקטה גם כאשר הייתה התמיכה הציבורית מעטה במאבק נגד הפרות קשות של זכויות אדם מסוימות. אף-על-פי-כן, הספר אינו מנתח את האסטרטגיות שהארגון משתמש בהן בניסיונותיו להגן על זכויות האדם, ואף אינו דן במקרים שבהם הארגון לא התערב בשעה שזכויות הופרו. הביוגרפיה מספקת מידע, אך אינה בוחנת באופן מעמיק וביקורתי את הארגון ואת פעולותיו (ישובי, 2002). יש לציין שבשנים האחרונות הופיעו כמה ביוגרפיות מוסדיות של ארגוני זכויות אדם, המנתחים בצורה ביקורתית ארגונים הפועלים בעולם (Tolley Jr., 1994; Power, 2002).

שאספו יואב דותן ומנחם הופנונג (Dotan & Hofnung, 2001) עולה כי מתוך שבעים עתירות לבג"ץ שהגישה האגודה לזכויות האזרח ואשר הוכרעו בתוך כותלי בית-המשפט (כלומר, לא הסתיימו בפשרה), זכתה האגודה בשמונה מקרים, מהווים 11.5 אחוזים. לעומת זאת, ארגוני זכויות האדם האחרים הפועלים בישראל זכו רק ב-2.8 אחוזים מהעתירות שהגישו. כלומר, סיכוייה של האגודה לזכות בעתירה גבוה פי ארבע. בעתירות שהאגודה מתפשרת בהן או שהניצחון בהן הוא חלקי, אחוז הזכייה שלה עולה ל-67.6⁶. הממצאים של דותן והופנונג מעידים שיכולת ההשפעה של האגודה בבית-המשפט גדולה מהשפעתם של ארגוני זכויות אדם אחרים. עם זאת, אין הם מספקים הסבר משכנע מדוע השפעתה של האגודה רבה יותר. השאלה המרכזית שאנסה לעמוד עליה במאמר זה היא כיצד אפשר להסביר את העובדה שהאגודה הייתה ועודנה הארגון המשפיע ביותר מבין כל הארגונים לזכויות אדם הפועלים כיום בישראל. לשם כך אשתמש באחדים מרעיונותיו של פייר בורדייה, מתוך התמקדות באופן שבו הצליחה האגודה לצבור כוח ולהשתמש בו בזירה הפוליטית.

חוקרים אחרים שבחנו אל"מים ודרכי פעולה שלהם, כמו תומס ריס, סטפן רופ וקתרין סיקינק (Risse, Ropp & Sikkink, 1999), וכן מרגרט קק (Keck & Sikkink, 1998) וג'סיקה מתיוס (Mathews, 1997), שאלו מהן דרכי הפעולה המאפשרות השפעה על הזירות המקומיות והבינלאומיות. לעומתם, אני שואל מה מקנה לארגון מסוים כוח השפעה רב משל ארגונים אחרים. או במילים אחרות: רוב המחקרים מתמקדים באסטרטגיות הפעולה של ארגוני זכויות האדם (ואל"מים אחרים המכוננים את הפוליטיקה החדשה) ומנסים להבין איך הארגונים הללו מחוללים שינוי חברתי בעזרת אסטרטגיות שונות. כלומר, המחקרים הללו שמים את הדגש באסטרטגיות. לטענתי, האסטרטגיות עצמן אינן יכולות להסביר יכולת השפעה. אל"מים אחדים משתמשים באסטרטגיות דומות ובכל זאת יכולת ההשפעה שלהם שונה, ולכן יש לחפש את התשובה במקום אחר.

במקרה הנוכחי, אי אפשר להסביר את כוחה של האגודה ואת השפעתה באמצעות סוג האסטרטגיה המשמשת אותה (פעילות בזירה המשפטית באמצעות הידיניות משפטית ישירה), כי גם ארגוני זכויות אדם אחרים הפועלים בשטח (כמו המוקד להגנת הפרט, עדאלה וסינט איבס) משתמשים באסטרטגיה הזאת, ובכל זאת כוחם ומידת השפעתם פחותה מזו של האגודה. לכן, בעקבות בורדייה, אטען שכוח השפעתה של האגודה טמון בעובדה שעומד לרשותה הון כלכלי, חברתי, תרבותי וסמלי רב מזה שעומד לרשותם של ארגוני זכויות אדם אחרים, וההון שלה הוא שהופך את האסטרטגיות שלה ליעילות יותר. עם זאת אראה כי לצד ההזדמנויות וההשפעה שהאגודה משיגה באמצעות כוחה, היא חייבת לנקוט צעדים הפוגעים לעתים במאבק למען זכויות האדם, על מנת לשמר את כמות ההון ומבנה ההון שברשותה, כמו גם את מקומה במרחב החברתי (כלומר, כוחה). הדיון הנוכחי מפנה זרקור אל יעילותן של דרכי הפעולה, אל מיקומו החברתי של הארגון ואל המשאבים השונים העומדים לרשותו, ובכך הוא מוסיף נדבך תאורטי לשיח הערני המתקיים כיום בדבר מקומם, דרכי פעולתם והשפעתם של אל"מים בחברות שונות.

6. נתונים אלה נאספו על-ידי דותן והופנונג, אך אינם מופיעים במאמר (Dotan & Hofnung, 2001), אלא הועברו אלי על-ידי החוקרים.

רקע

עם היווסדה של האגודה לזכויות האזרח, בשנת 1972, ניסחו חבריה הצהרה המפרטת את יעדיו העיקריים של הארגון. בהצהרה ציינו החברים (מרביתם פרופסורים מהאוניברסיטה העברית) שארגונים לזכויות אדם פועלים כבר ברוב המדינות המערביות והגיעה העת לייסד ארגון כזה גם בישראל. הם טענו כי הישגיה של ישראל בתחום זכויות האזרח "ראויים לקנאה": "המערכת המשפטית בישראל מצטיינת בהגינותה ובהיותה נקייה משחיתות, ומידת החופש שהפרט נהנה ממנה בולטת במדינה שזמן כה רב נתונה במצור. אולם ברור גם כן שבתנאים שכאלה קיימים בכוח אזורי סכנה הטעונים פיקוח והשגחה באמצעות גוף בלתי תלוי ובלתי מעורב מסוג זה שבהקמתו מדובר כאן." טבעי הוא הדבר, הם הוסיפו, שבמדינה שחי בה מיעוט אתני ודתי גדול, "הרוב ישתדל לקיים את עליונותו, בעוד שהמיעוט יחתור לא רק לשוויון בטיפול, אלא גם כן למידה של אוטונומיה בכדי לאפשר לו לקיים את צביונו הבסיסי". בהיעדר מגילת זכויות (Bill of Rights), החברים המייסדים סברו שנחוץ לייסד ארגון לא־ממשלתי, שיבטיח את הגינותם של המוסדות המשפטיים, יפעל להרחבת אוירת הסובלנות ויתנגד לכל צורה של הפרת זכויות הפרט (ישובי, 2002, ע' 13).

בתחילת שנות השבעים נושא זכויות האדם זכה בטיפולם של מעטים בלבד: כמה פוליטיקאים מסורים, כמו שולמית אלוני, שתרמה רבות להכנסת שיח זכויות האזרח לישראל,⁷ כמה עורכי־דין מגויסים (cause lawyers) (Hajjar, 2001; Langer, 1995), וכמה יחידים תדורי מטרה. לפיכך, האגודה לזכויות האזרח, כאל"מ היחיד לזכויות אדם, הייתה זו שהפיצה במשך שנים רבות את בשורת הזכויות בישראל. בעשור הראשון לפעילותה של האגודה, חברי ההנהלה שלה ועורכי־דין אחדים תרמו מזמנם ומניסיונם בלי כל תמורה. בשל היעדר מקורות מימון וחוסר האפשרות להעסיק עובדים, תפוקתו של הארגון בשנים הללו הייתה צנועה, ופעילותו התמקדה בעיקר בסוגיות הקשורות לזכות ההפגנה ולאלימות של המשטרה.⁸ בשנת 1981 הגישה האגודה את הבג"ץ הראשון שלה שעסק בחופש הביטוי, או ליתר דיוק – בזכות לפרסם עיתון בערבית שעניינו דיפלומטיה, חברה, כלכלה וספרות.⁹

בשנות השמונים החלה האגודה לקבל תרומות נכבדות מהקרן החדשה לישראל,¹⁰ ובזכותן יכלה סוף־סוף לשכור משרדים משלה ולהעסיק צוות עובדים. התרומות אפשרו גם הרחבה משמעותית בפעילות הארגון: עד 1982 הגישה האגודה בג"ץ אחד, אך עד סוף שנת

7. כבר ב־1973 הקימה שולמית אלוני את התנועה לזכויות האזרח, שחרתה על דגלה את ההפרדה בין דת למדינה ואת כינון חוקי יסוד המגנים על זכויות הפרט (אלוני וזרטל, 1997).

8. לדוגמה, בג"צ 153/83 לוי נ' מפקד המחוז הדרומי של משטרת ישראל, פ"ד לח(2) 393 (חופש ההפגנה).

9. האגודה ייצגה את גז'א מחול, מרצה מהאוניברסיטה העברית שלא קיבלה רישיון להוציא לאור עיתון בירושלים המזרחית. בג"ץ דחה את העתירה, ובכך קיבל את עמדת משרד הפנים, שביקש לאסור את פרסום העיתון (בג"צ 322/81 מחול נ' הממונה על מחוז ירושלים, פ"ד לו (1) 789).

10. הקרן החדשה נוסדה כמה שנים לפני כן, כדי להעביר כספים לארגונים ישראליים פרוגרסיביים, המקדמים נושאים הקשורים לזכויות האזרח, שוויון מגדרי, יחסים בין יהודים לערבים וצדק חברתי.

1992 (העשור השני לקיומה) הגישה 38 בג"צים. כיום מונה האגודה 1,250 חברים בערך, היא מחזיקה צוות של 44 עובדים ומנהלת משרדים בירושלים, בתל-אביב ובחיפה. נוסף על הרחבת ההיקף של פעילותה המשפטית, פיתחה האגודה גם כמה דרכי פעולה נוספות, ועבודתה מתנהלת כיום בשלוש מחלקות: המחלקה המשפטית, המחלקה החינוכית והמחלקה הציבורית (ישובי, 2002א, 2002ב; גלבוץ, 2001). קיימת חפיפה בתחומי העיסוק של המחלקות השונות ולכן קיים שיתוף פעולה הדוק ביניהן. אך האגודה ממשיכה להקצות את מרבית משאביה לפעילותה המשפטית.¹¹ עורכי-הדין של הארגון מגישים עתירות רבות לבג"ץ, וצוות העובדים מקדם יוזמות משפטיות שמטרתן קידום זכויות האדם והאזרח והגנה עליהן. המחלקה החינוכית נוסדה בשנת 1988, והיא מציעה קורסים וסדנות לכוחות הביטחון (כלומר, לצבא, למשטרה ולשירות בתי-הסוהר), לתלמידי תיכון, לעובדים סוציאליים וקהילתיים, וכן למקבלי החלטות ברמה המקומית וברמה הארצית כאחת (מאירוביץ, 1999). בלי להמעיט בערך הפעילות החשובה שלה, יש להדגיש שהמחלקה החינוכית מתמקדת בזכויות פוליטיות ואזרחיות בלבד, והיא לא פיתחה תוכנית לימודים בנוגע לזכויות כלכליות וחברתיות. מבחינה זו, המחלקה החינוכית משקפת את מוקדי העניין של המחלקה המשפטית, שאף היא עסקה עד לאחרונה בעיקר בזכויות פוליטיות ואזרחיות ונמנעה מהתמודדות עם ההפרות הגוברות והולכות של הזכויות הכלכליות והחברתיות, כמו גם הזכויות התרבותיות והקולקטיביות. המחלקות המשפטיות והחינוכיות של האגודה עדיין פועלות במידה רבה על יסוד תפיסה מיושנת של זכויות אדם, המדגישה את הזכויות המעוגנות במסורת הליברלית של האינדיבידואליזם.¹²

למחלקה הציבורית יש שתי מטרות מוצהרות: להעמיק את מודעותה של החברה הישראלית לזכויות האדם והאזרח ולהשפיע על מקבלי החלטות כדי להגביר אצלם את הרגישות לזכויות האדם. מחלקה זו משתמשת בתקשורת ככלי להעברת מסרים של זכויות האדם לציבור הרחב, וככלי להוקעת גופים המפרים את הזכויות הללו (naming and shaming). היא מפעילה גם "קו חם", המטפל בפניות המגיעות ישירות מהציבור, וכמו-כן בנתה אתר אינטרנט, שמספק מידע על פעילות האגודה ועל זכויות האדם. המחלקה הציבורית מפרסמת ספרים ודוחות על סוגיות שונות הקשורות להפרת זכויות אדם בישראל ובשטחים הכבושים. הדוחות מועברים לגופים ציבוריים רלוונטיים ולחברי האגודה, והממצאים העיקריים מופצים לכלי התקשורת.¹³ האגודה פרסמה במשך השנים דוחות רבים על אפליה

11. בשנת 2002 היה תקציבה של המחלקה המשפטית 2,161,000 ש"ח, ואילו התקציבים של המחלקה החינוכית והציבורית היה 788,000 ש"ח ו-1,240,000 ש"ח בהתאמה (ריאיון עם ריסה זאל, מנהלת פיתוח וקשרי חוץ בינלאומיים, 19.1.2003).

12. הדגש בזכויות הפוליטיות והאזרחיות היה קשור באופן הדוק למלחמה הקרה ולהגמוניה של השיטה הקפיטליסטית בארצות-הברית ובמערב אירופה. המדינות המערביות ביקרו את ברית-המועצות ואת סין על כך שהן מפרות זכויות פוליטיות, כמו חופש הדיבור והליך הוגן, והגוש המזרחי ביקר את המדינות הקפיטליסטיות על הפרת זכויות כלכליות, כמו אחוזי האבטלה הגבוהים והיעדר שירותי בריאות אוניברסליים.

13. המחלקה הציבורית גם מוציאה לאור ספרות אקדמית וחינוכית, כדי להדגיש את הקשר ההדוק בין זכויות האדם לדמוקרטיה. לדוגמה, שלושת הכרכים זכויות האדם והאזרח בישראל (גביוון ושינדור, 1991א, 1991ב; בן-גל, אלכסנדר, בנדור ורביץ, 1992).

כלכלית וחברתית (לדוגמה: ישובי, 2002; ישובי, 1999; ישובי, 1997), ולכן אפשר לטעון שמחלקה זו מעודכנת יותר משתי המחלקות האחרות בהתפתחויות התאורטיות בתחום זכויות האדם וקשובה יותר לגידול שחל בהפרתן של זכויות כלכליות וחברתיות בקרב מגזרים נרחבים בחברה הישראלית.

לסיכום, פעילויותיה של האגודה לזכויות האזרח עונות על הגדרותיהם של חמישה מתוך ששת התפקידים המאפיינים אל"מים לזכויות, כפי שתיאר אותם הארי סקובל (Scoble, 1984) כבר בראשית שנות השמונים: איסוף מידע, הערכה והפצה, תמיכה משפטית, סיוע הומניטרי ו/או משפטי לקורבנות ולמשפחותיהם, גינוי ושבה מוסרי והשתדלות אצל רשויות הממשל.¹⁴ האגודה אף סיעה בהתדרת שיח הזכויות לפוליטיקה הישראלית ולמערכת המשפט במיוחד. לדעתי, זהו אחד מתפקידיה החשובים ביותר.¹⁵

מרחב חברתי והון

בעמודים הבאים אבחן את הסיבות לכך שהאגודה לזכויות האזרח נהנית מהשפעה רבה יותר לעומת ארגונים אחרים לזכויות אדם המשתמשים באסטרטגיות דומות. חשוב להדגיש שטענתי אינה היסטורית בעיקרה, אלא תאורטית.¹⁶ באמצעות קטגוריות אחדות של בורדייה אבקש לחשוף את הדרכים שבהן אל"מים משיגים, משמרים ומחזקים את כוחם וסמכותם. נוסף על כך, אבקש להדגיש בניתוח שלי שכוח הוא חרב פיפיות: לצד ההודמנויות וההשפעה שהוא מעניק, הוא גובה תמיד מחיר, והוא אף עלול לפגוע במטרה שביקש לשרת אותה, כלומר, הגנה על זכויות האדם. לבסוף אבקש לטעון שהמקרה של האגודה לזכויות האזרח מראה כי הדיכטומיה בין החברה האזרחית לבין הממשל אינה חד־משמעית; ואין זה בגלל "חיבוק הדוב" עליו דיבר בן־אליעזר (1999), אלא בגלל המיקום של האל"מ במרחב החברתי. בניתוח הנשען על הנחותיו של בורדייה עולה האפשרות שטבעו, אופיו ותכונותיו של ארגון נקבעים ומובנים באמצעות יחסיו עם "סוכנים" אחרים. האגודה לזכויות האזרח, לדוגמה, פיתחה במהלך השנים יחסי עבודה עם מגוון מוסדות מדינתיים, כגון בית־המשפט

14. לדעתו של סקובל, התפקיד השישי שמאפיין חלק מארגוני זכויות האדם הוא בניית סולידריות בין קבוצות מדוכאות והקניית מעמד בינלאומי ולגיטימציה לנושאים המקומיים שהקבוצות עוסקות בהם.

15. על תפקידם של ארגוני זכויות אדם ביצירת נורמות ובהתדרתן וכן בקביעת סטנדרטים מוסריים, ראו: Keck & Sikkink, 1998; Risse et al., 1999.

16. מיקומה של האגודה במרחב נקבע על־ידי ההון שלה, והון זה, כבכל ארגון, אינו קבוע אלא משתנה במשך השנים. מובן שגם ההקשר שהארגון פועל בו הוא דינמי, וכל ארגון חייב להתאים את עצמו לשינויים החברתיים והפוליטיים אם ברצונו להישאר סמוך למוקדי הכוח. במילים אחרות, היחסים בין הארגון לסביבה משתנים, הן משום שהסביבה משתנית והן משום שהארגון משתנה. מפאת קוצר היריעה לא אוכל להתחקות אחר שינוי מוקדי הכוח בחברה הישראלית, וגם לא אוכל לפרט את כל השינויים שהתרחשו בכמות ובמבנה של הון האגודה במשך השנים. אומנם ניתוח היסטורי מעין זה חשוב להבנת יחסי הכוחות בחברה הישראלית, אך הוא אינו הכרחי כדי להראות שהאגודה אכן מיקמה את עצמה בסמיכות למוקדי כוח משפטיים ופוליטיים במרחב החברתי הישראלי, וברוב המקרים הצליחה לשמר את מיקומה.

העליון, פרקליטות המדינה, המשטרה והצבא. תוך כדי כך, למען קידום יעדיה, האגודה שיתפה פעולה עם אל"מים רבים לזכויות אדם, עם מוסדות מימון, תורמים פרטיים, פרופסורים למשפטים ועוד, וכן טיפחה את קשריה עם התקשורת. ישנה השפעה הדדית בין מכלול הקשרים הללו לבין הסוגיות שהאגודה בוחרת לטפל בהן, השיטות שהיא מיישמת כדי למחות נגד שלילת זכויות, שייכותם המקצועית של האנשים שהיא מעסיקה וכן המימון שהיא מגייסת לטובת פעילותיה. בהתאם לכך, סך כל הקשרים השונים (המוסדיים והפרטיים) שהאגודה טווה ומתחזקת הם אלה המכוננים אותה כארגון זכויות אדם. מבנה האגודה, אופן פעולתה, השפעתה והמוניטין שלה הם בין השאר תוצרים של קשרים אלה. לפיכך, אם ברצוננו להבין את אופן פעולתה של האגודה ואת הסיבה לכך שהכוח העומד לרשותה עולה על כוחם של ארגונים אחרים, עלינו לחקור גם את טווח הקשרים של הארגון עם מוסדות ויחידים אחרים וכן את אופי הקשרים הללו.

היחסים עם מוסדות אחרים ועם יחידים מושפעים בתורם ממיקומה של האגודה בתוך מה שבורדייה מכנה המרחב החברתי. בורדייה מסביר שאפשר להשוות (אך לא לזהות) את המרחב החברתי עם מרחב גאוגרפי המחולק לאזורים. המרחב החברתי בנוי כך שסוכנים, קבוצות או מוסדות, החולקים תכונות משותפות רבות, ממוקמים בקרבה רבה יותר זה לזה; וככל שהמכנה המשותף ביניהם מצומצם יותר, כך הם מרוחקים יותר זה מזה (Bourdieu, 1990, 1994). המרחב שהסוכן ממוקם בו נקבע על-ידי תכונותיו של הסוכן, אך בו-בזמן המרחב נוטל חלק בכינון הסוכן, כך שאפשר לומר שהמרחב מוטבע בגופם של האנשים והמוסדות המאכלסים אותו.

אל"מים לזכויות אדם אינם ממוקמים בהכרח בסמיכות זה לזה בתוך המרחב החברתי. ארגונים אחדים עשויים להימצא בקרבת משרדים ממשלתיים או משפטיים, אחרים באזורים הסמוכים לתאגידים, ואילו ארגוני זכויות אדם נוספים עשויים להתמקם דווקא במרחק ניכר ממוקדי הכוח. כך אפשר לזהות מדרג בין האזורים השונים במרחב: מוסדות ויחידים בעלי עוצמה בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות, מרוכזים במרחבים חברתיים מרכזיים, בעוד סוכני פעולה וקבוצות שכוחם דל יותר ממוקמים במרחבים חברתיים המרוחקים מאותה קבוצה שלטת של מוסדות ויחידים. אפשר לתאר זאת גם במונחים של מרכז, שבו מצויים החזקים, לעומת פריפריה, שבה שוכנים החלשים. ארגוני הזכויות הלא-ממשלתיים הממוקמים במרכז חולקים בדרך כלל תכונות משותפות רבות עם מוסדות ממשלתיים וארגונים למטרות רווח רבי עוצמה, וכתוצאה מכך יש להם יכולת והזדמנויות להשפיע על מוקדי הכוח.

מיקומו של ארגון (או של יחיד) בתוך המרחב החברתי נקבע בהתאם להון שלו. בורדייה (1994, 1998) מונה ארבעה סוגים עיקריים של הון: כלכלי, חברתי, תרבותי וסמלי. המושג הון כלכלי פירושו עושר חומרי; הון חברתי פירושו הכוח והמשאבים שיחידים או קבוצות צוברים באמצעות קשריהם החברתיים; הון תרבותי פירושו הידע והמיומנויות הנרכשים באמצעות תורות בגיל מוקדם, חינוך וקריירה מקצועית; ולבסוף הון סמלי הוא "הצורה שסוגי ההון האחרים עוטים כאשר הם נתפסים ומוכרים כלגיטימיים" ואף כנחשקים (Bourdieu, 1994, p. 135; Painter, 2000). המרחב שמוסד כלשהו ממוקם בו, הסמכות העומדת לרשותו והאסטרטגיות שהוא משתמש בהן נקבעים לא רק על-ידי כמות ההון הכוללת שבידי המוסד, אלא גם על-ידי משקלו היחסי של כל סוג הון בתוך ההון הכולל, כלומר על-ידי מבנה ההון של המוסד. בורדייה מנסה זאת כך:

אפשר לדמיין שלכל שחקן יש ערמה של אסימונים בצבעים שונים, וכל צבע מתייחס לסוג שונה של הון שמצוי בידיו, כך שכותו היחסי במשחק, מיקומו במרחב המשחק והמכוננות האסטרטגית שלו כלפי המשחק... תלויים בסך כל האסימונים ובהרכב ערמת האסימונים העומדים לרשותו, כלומר בכמות ההון ובמבנהו (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 99).

לעתים תכופות קיים קשר הדוק בין ארבעת סוגי ההון העומדים לרשותו של ארגון, זאת משום שכל סוג של הון ניתן להמרה ול"תגבור" בסוגים האחרים (Painter, 2000, p. 244). לדוגמה, העובדה שרוברט ברנשטיין, הנשיא והיו"ר של בית ההוצאה הגדול רנדום האוס, כיהן כיו"ר של הארגון Human Rights Watch (HRW) במשך חמש עשרה השנים הראשונות להקמתו העניקה לארגון הון חברתי שסייע בוודאי להגדלת ההון הסמלי והכלכלי שלו. "קשריו עם התקשורת תרמו לפרסומי המחקרים הרבים של HRW, ואולי לא פחות מכך לגיוס מענקים ותרומות בעבור הארגון" (Welch, 2001, p. 100). במילים אחרות, הון חברתי של ארגון עשוי לא רק לעזור לו בצבירת הון חברתי נוסף (לדוגמה, כאשר ברנשטיין מומין ידידים מהסביבה החברתית שלו להצטרף להנהלה), אלא גם לספק לו הון סמלי והון כלכלי. באותה מידה, הון כלכלי מספק תכופות הון חברתי וסמלי. עם זאת, כל הון גם "מספק משאבים למאבקים חברתיים במסגרת התחום המסוים שלו, בלי כל קשר לסוגי הון אחרים ובלי צורך בהמרה" (Painter, 2000, p. 244). מקרה לדוגמה הוא המסע הבינלאומי לאיסור ייצור ומכירה של מוקשים, שהחל בנובמבר 1991, כאשר חיילים שלחמו במלחמת וייטנאם (Vietnam Veterans) והארגון הגרמני Medico International שכרו את שירותיה של פעילה ששמה ג'ודי ויליאמס (Williams), כדי לאחד אל"מים רבים למאבק באסון שדות המוקשים. אומנם ההון הכלכלי של המסע היה מוגבל, אך ויליאמס הצליחה לצבור כמות אדירה של הון חברתי. רשת הקשרים החברתיים שהיא הקימה כללה יותר מ-1,300 אל"מים שהצטרפו לקואליציה. ארגונים אלה השתמשו בכמות ההון הכוללת שבידיהם, וכך הפעילו לחצים על מדינות כדי שיתמכו באמנה האוסרת על שימוש במוקשים נגד בני-אדם, וכן על ייצור, אגירה ומשלוח של מוקשים. בתוך שש שנים, חתמו 144 מדינות על האמנה ו-126 מדינות אֶשררו אותה (Rutherford, 2000).¹⁷ אחת הסיבות לכך שוויליאמס זכתה בהצלחה כה רבה הייתה בכך שגייסה כמות נכבדת של הון חברתי בפרק זמן קצר מאוד. הון זה נהפך לכלי יעיל, שבאמצעותו הופעל לחץ גדול על ממשלות ועל מקבלי החלטות.

האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי הישראלי

בחינת מיקומה של האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי עשויה לסייע בהבהרת הגורמים השונים המעניקים לאל"מ לזכויות אדם יכולת השפעה פוליטית, שהרי הטיעון

17. בהקשר זה מעניין גם לעיין באתר של International Campaign to Ban Landmines בכתובת <http://www.icbl.org>.

שלי הוא שמקומו של הארגון במרחב החברתי, להבדיל מאסטרטגיית הפעולה, מסביר את השפעתו. ההון הנגיש ביותר לכימות ולמדידה הוא ההון הכלכלי של אל"מ, מכיוון שכל העמותות בישראל נדרשות לפרסם את תקציבן. כפי שציינתי בסקירה ההיסטורית הקצרה, במהלך העשור הראשון לפעילותה של האגודה לא עמד לרשותה תקציב ופעילותה הייתה מצומצמת. לכן לא הצליחה לחולל שינויים רבים. כיום המצב שונה. מבין כל האל"מים לזכויות אדם בישראל, ההון הכלכלי הרב ביותר עומד לרשות האגודה לזכויות האדם. תקציבה השנתי ב־2002 היה כ־1.5 מיליון דולר, זאת בהשוואה לתקציב השנתי של "בצלם", הארגון השני בגודלו בישראל, שתקציבו היה כ־1.2 מיליון – כעשרים אחוז פחות.¹⁸ תקציב זה מאפשר לאגודה להתחזק משרדים בשלוש הערים הגדולות בישראל, להעסיק צוות גדול, להפיץ דוחות, לפרסם מודעות בעיתונות הישראלית ועוד. מכיוון שאני מתכוון לדון במקום אחר בכלכלה הפוליטית של זכויות האדם, אמקד את המאמר הזה בהון החברתי, התרבותי והסמלי של האגודה.

אפשר ללמוד על ההון החברתי והסמלי של האגודה מתוך עיון ברשימת הנשיאים שלה. הנשיא הראשון, הנס קלינגהופר, היה פרופסור למשפט חוקתי וכיהן כחבר כנסת (מטעם מפלגת הליכוד). הוא קיבל את תפקידו כנשיא האגודה מיד עם פרישתו מהכנסת. מומחיותו של קלינגהופר, השכלתו ועמדתו באקדמיה וכן עברו הפוליטי הקנו לו קשרים חברתיים הן עם פוליטיקאים חשובים בישראל והן עם רשויות משפטיות, ואלה העניקו לאגודה הון תרבותי והון חברתי. הנשיא השני, חיים כהן, נכנס לתפקיד לאחר שכיהן כסגן נשיא בית המשפט העליון; שמעון אגרנט, מי שנטל על עצמו את התפקיד לאחר מכן, היה נשיא בית המשפט העליון במשך יותר מאחת עשרה שנים. ההון החברתי והתרבותי שדמויות אלה סיפקו לאגודה תורגמו גם להון סמלי. שלושת הנשיאים הראשונים היו מוכרים עוד לפני הצטרפותם לאגודה כמי שמתמצאים היטב בסוגיות של צדק וכבעלי סמכות בסוגיות אלה. עם כניסתם למשרת הנשיאות הם האצילו על האגודה מן ההכרה שזכו בה, והכרה זו יוחסה לה. תהליך זה תואר במפורש בביוגרפיה של שופט בית המשפט העליון אגרנט: "ב־1988 הסכים אגרנט להתמנות לנשיא האגודה לזכויות האזרח, בכך השאיל לאגודה הצעירה את יוקרתו וסמכותו" (להב, 1999).

ארבעת הנשיאים הראשונים של האגודה כיהנו במשרות רמות בתחום המשפט או היו משפטנים באקדמיה הישראלית,¹⁹ אך הנשיא הנוכחי של האגודה הוא הסופר הידוע סמי מיכאל. כסופר שזכה בהכרה בינלאומית וכהומניסט, מיכאל נחשב לסמכות בסוגיות מוסריות, גם אם באופן שונה מקודמיו, שסמכותם נבעה ממיקומם במסד המשפטי. כמו כן, הוא הנשיא המזרחי הראשון של האגודה. עובדה זו יש בכוחה להעיד על ערנותה של האגודה לשינויים שחלו ביחסי הכוחות בין אשכנזים למזרחיים בחברה הישראלית, ועל רצונה להתרחק מדימויה כארגון אשכנזי. נוסף על כך, בניגוד למשוררים ולסופרים יעקב שבתאי, יצחק לאור או אפילו דויד גרוסמן, מיכאל אינו מזוהה עם מחנה השמאל הרדיקלי ונוכחותו בראש האגודה לא תעורר ניכור בגופים ובאנשים בעלי השקפת עולם מרכזית או ימנית, דבר היכול להרחיק את האגודה ממוקדי הכוח.

18. ריאיון עם ריסה זאל מהאגודה, 19.1.2003. ריאיון עם רחל גרינספן מ"בצלם", 16.12.2002.

19. פרופ' רות גביון מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית הייתה הנשיאה הרביעית.

בקרב חברי ההנהלה של הארגון מצויות תמיד דמויות חשובות מעולם המשפט והאקדמיה ואף מתחום חיי הציבור.²⁰ הנשיא וחברי ההנהלה מספקים לארגון את ה"אשראי", כפי שמכנה זאת בורדייה, כלומר, את כוחו של בעל ההכרה להחזיק בעמדה המאפשרת לו לכפות על אחרים את ההכרה בו (Bourdieu, 1994, pp. 137–183). הכרה זו מספקת לארגון הון סמלי, שבורדייה מגדיר אותו ככוח לכונן, כלומר, האמצעים "לכפות תמונת עולם מסוימת על אחרים", שבמקרה שלנו הוא הכוח לכינון צדק באמצעות השימוש בשפת זכויות האדם (Ibid, p. 138). הון סמלי, אם כן, הוא הכוח לשנות הגדרות וסיווגים קיימים, והוא תלוי בסמכות החברתית שהושגה קודם לכן. סוגי ההון השונים שהארגון צובר, כמו גם הכוח הסמלי שלו, מסייעים לו בגישה למשרדים ממשלתיים, בקבלת תשומת-לב תקשורתית וכן בגיוס תמיכה כלכלית. במקביל, ארגון כמו האגודה מעניק מהונו לחברים בולטים בו, אשר שמותיהם מקושרים עמו.

לעתים השימוש בהון נעשה באופן מודע וגלוי, כגון ניצול קשרים חברתיים של חבר הנהלה כדי להזמין אורחים עשירים לערב התרמה של הארגון. לדוגמה, מייסד הקרן הישראלית החדשה, יונתן כהן, הוא חבר ילדות של חבר הנהלת האגודה דוד קרצמר, ועובדה זו הקלה בוודאי על השגת מימון משמעותי מהקרן (ישובי, 2002א, ע' 28). לפיכך, הון חברתי ותרבותי מתורגם תכופות להון כלכלי, ודבר זה מצביע על כך שאין זה מקרי שהתקציב הגדול ביותר יעמוד לרשות הארגון שחברות בו דמויות ציבוריות מוערכות.

עם זאת, הון חברתי ותרבותי מתפקד על-פי רוב בדרכים סמויות יותר, ודווקא דרכי השפעה אלה, שאינן כה ברורות וגלויות לעין, יכולות להביא לשינויים מרחיקי לכת. תהליכי הבירור של בית-המשפט העליון עשויים להיות מושפעים מהדיעה שעורך-הדין העותר הוא חבר בארגון שנשיאו הוא נשיא בית-המשפט בדימוס – אדם בעל סמכות בענייני צדק, שאולי פיקח על השופט הנוכחי ושימש לו דמות-דגם. דליה קרשטיין, מנהלת המוקד להגנת הפרט, מדווחת שבמהלך שימוע שעסק בעתירה נגד עינויים פנה השופט דווקא לעורך-הדין של האגודה, דן יקיר (את העותרים ייצגו כשישה עורכי-דין מארגונים שונים) ושאל אותו אם הוא מתנגד בתוקף לשימוש בעינויים בכל תנאי. "הייתה דממה באולם בית-המשפט, היא מספרת, "והפרקליט השתהה לרגע קודם שענה 'כן'. השופט, עם זאת, שאל אותו בשנית: 'האם אתה משוכנע שיש לאסור על שימוש בעינויים ללא כל קשר לנסיבות השימוש?' ויקיר השיב, 'כן, יש לאסור על עינויים בכל תנאי.' "לטענתה של קרשטיין, רגע דרמטי זה היה נקודת המפנה במשפט; עמדתו הבלתי-מתפשרת של עורך-הדין שייצג את האגודה לזכויות האזרח (ולא של האינדיווידואל דן יקיר) הובילה להחלטה ההיסטורית.²¹

20. מדי שנה, חברי האגודה בוחרים הנהלה המונה 12 חברים. חברי ההנהלה נפגשים פעם בחודש כדי לדון בנושאים עקרוניים, לאשר החלטות של הצוות וכן לאשר את התקציב. רשימה של חברי הנהלת האגודה מאז הקמתה אפשר למצוא בישובי, 2002א, ע' 148. ברשימת חברי ההנהלה של האגודה נמצאים אנשים כמו עו"ד גלעד שר, הפרופסורים דוד הד, פנינה להב, דוד קרצמר ומרדכי קרמיניצר, וכן העיתונאי ארי שביט.

21. ריאיון עם דליה קרשטיין, 18.2.2000.

הצטרפותם של נושאי משרות ציבוריות בכירות ונכבדים אחרים לשורות האגודה היא רק חלק אחד בתמונה הכוללת, שכן המעברים הם דו-כיווניים, ובמהלך השנים גייסה ממשלת ישראל לשורותיה אחדים מחברי האגודה, כפי שאפשר ללמוד מן הדוגמות הבאות: יעל תמיר פרשה מתפקיד יו"ר האגודה ונהפכה לשרה בממשלת אהוד ברק; השר לביטחון פנים בחר במרדכי קרמניצר, חבר הנהלת האגודה, לניהול ועדה החוקרת את העלייה ברמת האלימות המשטרית; נתן עלי, שופט מחוזי בגמלאות, ייצג את ממשלת ישראל בוועדות שונות באו"ם בעודו חבר פעיל בהנהלת האגודה (ספירו, 2000); כמו כן, יהושע שופמן עזב את תפקידו באגודה כדי להיות סגן היועץ המשפטי לממשלה, ובאותה תקופה החליטה פרקליטות המדינה להעסיק עורך-דין אחר מהאגודה.²² כמה עורכי-דין שייצגו את האגודה בהתנדבות במשך השנים הראשונות להקמתה נהפכו בשלב מאוחר יותר לשופטים מחוזיים.²³ יכולתם של עובדים לעבור ממשרדים ממשלתיים לשורותיו של ארגון וזכויות ולהפך מעידה על כך שמיקומה של האגודה במרחב החברתי הוא סמוך למוסדות ציבוריים מרכזיים. כפי שהוזכר לעיל, המרחב החברתי המסוים של מוסד או של יחיד מוטבע גם בגופו, כלומר, המרחב עצמו נקבע על-ידי הכמות והמבנה של ההון שמחזיק אותו מוסד או יחיד, וההון עצמו מכונן ומעצב את המוסד. מושגיו של בורדייה מאפשרים לנו לראות שקרבתה של האגודה למשרדי הממשלה מעידה על כך שלמוסדות השונים ולאנשי צוותם יש מאפיינים משותפים רבים, החל בהעדפות אישיות ובאופן השימוש שלהם בשפה וכלה בטעמים ובהשקפת עולם. הם שותפים לאותה מערכת של דיספוזיציות המניעה אותם לפעול בדרכים מסוימות.

טענתי היא שסמיכות זו, הקשורה הדוקות להון המצוי בידי האגודה, יכולה להסביר את כוח השפעתה הניכר של האגודה בהשוואה לארגונים אחרים לזכויות אדם בישראל. בזכות הקרבה למוקדי הכוח וההון הסמלי של הארגון, המשרד לביטחון פנים וצה"ל מממנים בעבור עובדיהם קורסים לזכויות אדם בהנחיית אנשי האגודה. כמו כן, משרד המשפטים החל לפני שנים אחדות לבקש את הערכותיו והמלצותיו של הארגון בנוגע לטיטות של חוקים חדשים. גם כיום, האגודה מתבקשת להעיר על נוסחי חוקים ולהציע הצעות לתיקון, כדי להבטיח עקיבות מבחינת אמות המידה של זכויות האדם. על כל פנים, דוגמות אלה, כמו גם הנתונים ממחקרם של דותן והופנונג שהוזכרו לעיל, מעידים על כך שההון שנמצא בידי האגודה מעניק לה השפעה המסייעת על-פי רוב למאמץ ההגנה על זכויות האדם.

מיקומו של ארגון במרחב החברתי משפיע הן על האופן שבו הוא משתמש באסטרטגיה שבחר והן על הנושאים שהוא מחליט להשקיע בהם את משאביו. טענתי היא שמיקומו של הארגון במרחב החברתי אינו קובע את סוג האסטרטגיה אלא את אופן השימוש בה. שכן ארגונים הממוקמים במרחבים חברתיים שונים עשויים לבחור באסטרטגיה משפטית, לדוגמה, אך להשתמש בה בצורה שונה: האגודה משתמשת באסטרטגיה המשפטית מתוך אמונה בהליך המשפטי וביכולתם של ניצחונות משפטיים להוביל לשינוי חברתי; ארגונים אחרים

22. עו"ד יהושע שופמן היה היועץ המשפטי של האגודה, ועו"ד דנה בריסקמן הייתה חברה בצוות המשפטי (ספירו, 2000).

23. חשוב לציין, ולו כדי להדגיש את מורכבותו של הנושא, שחברי האגודה גם קיבלו משרות בכירות בארגוני זכויות אדם אחרים בישראל (ישובי, 2002, א, ע' 95).

עושים שימוש באסטרטגיה המשפטית לא רק ככלי משפטי, אלא גם ככלי פוליטי, המסייע להעלות נושא מסוים על סדר היום הציבורי.²⁴ ארגונים מסוימים אף משתמשים בעתירות משפטיות ככלי לנגח ולהקיע את מדיניותה של ממשלת ישראל, מתוך ידיעה שאין להם סיכוי לנצח בעתירה שהוגשה.

לדוגמה, אגודת סיינט איבס ביקשה מבג"ץ לקבוע שלבית-המשפט לעניינים מקומיים אין סמכות לדון בענייני בנייה בלתי חוקית של בתים השייכים לתושבים פלסטינים בירושלים, בטענה שהחלת החוק הישראלי על שטחים שונים בחלקה המזרחי של העיר אינה חוקית.²⁵ העתירה נדחתה, כמובן, שכן עם סיפוח ירושלים המזרחית ב־1967 החילה החקיקה הישראלית את המשפט, את השיפוט ואת המנהל של המדינה על ירושלים המזרחית. דומני שהעותרים ידעו זאת, אך רצו להעלות על סדר היום הציבורי את סיפוח ירושלים המזרחית, שאינו חוקי לדעתם. במילים אחרות, הארגון שיער שהעתירה תידחה, אך רצה לנצל את בית-המשפט כבמה להעברת מסר פוליטי לגבי הריסות הבתים בירושלים ולגבי סיפוחן של השכונות המזרחיות. אומנם האגודה לזכויות האזרח מודעת ליכולת ההשפעה הציבורית של האסטרטגיה המשפטית, אך היא, להבדיל מסיינט איבס, לא תגיש עתירה לבית-המשפט למטרות שאינן משפטיות גרידא. האגודה תראה בחיוב את העלאת הנושא על סדר היום, אך השפעה כזאת תיחשב כתופעת לוואי חיובית ולא כמטרה ראויה כשלעצמה. מכאן שגם צורת השימוש באסטרטגיית הפעולה מושפעת ממקומו של הארגון במרחב החברתי.

נוסף על כך, מקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי גם מסביר חלקית את הנושאים שבהם הארגון מתמקד במאבקו למען צדק חברתי. כלומר, סדר היום של האגודה אינו נקבע תמיד על-פי מדרג של הפרות, הקובע שההפרות החמורות ביותר הן שזכו בטיפול מייד. הדיספוזיציות של פעילי האגודה הן שמכתיבות את סדר היום החברתי, על-פי העדפות אישיות והשקפת עולם. לדוגמה, בכל הנוגע להפרת זכויותיהן של נשים, השקיעה האגודה משאבים רבים יותר דווקא בהפרות הנוגעות לנשים מהמעמד הבינוני-גבוה, החל בקבלת נשים לקורס טיס ולתפקיד טייסות בחברת התעופה אל-על, וכלה בשוויון ייצוג נשים בתפקידים בכירים במגזר הציבורי. הדגשתן של הפרות כאלה, להבדיל מהפרות הנוגעות לנשים מן המעמד הנמוך, משקפת את הדיספוזיציות של פעילי האגודה ואת קרבתו של הארגון למוקדי כוח במרחב החברתי. נקודה זו מובילה אותנו לדיון במחיר שהכוח תובע.

מחירה של הקרבה למוקדי הכוח

קרבה מרחבית למוקדי כוח שמבוסס על עקרונות מוסריים אוניברסליים גובה מחיר מסוים, במיוחד בתחום זכויות האדם. כדי להבין את משמעות השפעתם והשלכותיהם של

24. זוהי נקודה חשובה, שכן היא מראה שמבחן ההצלחה של דותן והופנונג אינו משקף בהכרח את מטרות הארגון. לעתים ארגון מגיש עתירות בידיעה שיפסיד רק כדי להעלות נושא על סדר היום, או על מנת לחשוף את אוולת ידו של בית-המשפט העליון.

25. בג"צ 256/01 אברהים רבאח ואחרים נ' בית המשפט לעניינים מקומיים בירושלים ומדינת ישראל.

חילופים בין פקידים ממשלתיים לבין עובדי האגודה, יש לבחון בקצרה את ביקורתו של בורדייה על תהליך ה"פקידותיזציה" (officialization), כלומר, תהליך כינון הסובייקט כנושא משרה ציבורית. לטענתו של בורדייה, בני אדם הם התגלמות ההיסטוריה, כלומר הם מגלמים מערכת של דיספוזיציות הנרכשות בתהליך הדרגתי של הטמעה, אשר "מעצב את הגוף באופן מילולי ונהפך לטבע שני" (Thompson, 1991, p. 12). בורדייה מכנה את התהליך הזה ואת המשקע שמצטבר בעקבותיו בשם "הביטוס" (habitus), כאשר "פקידותיזציה" היא הדרך המסוימת שעל האדם לעבור כדי להיפך לנושא משרה ציבורית והדיספוזיציות המסוימות שאדם זה צריך לרכוש כדי להצליח בתפקיד הציבורי. על-פי בורדייה, אחת הנקודות העיקריות היא שתהליך עיצובו של הסובייקט כנושא משרה ציבורית מתחולל במסגרת קבוצת השייכות המקצועית. "הקבוצה... מתגבשת באמצעות מקצוע ציבורי המעניק תוקף לדבריה ואף כופה את דבריה על אחרים. כך הקבוצה קובעת גם באופן סמוי את הגבול בין הנתפס לבלתי-נתפס ותורמת לשימור הסדר החברתי שממנו היא שואבת את כוחה" (Bourdieu, 1990, p. 108).

שני שופטי בית-המשפט העליון שהתמנו לנשיאי האגודה עברו למעשה תהליך של "פקידותיזציה" ככל שהתקדמו במדרג של המערכת המשפטית. במהלך כהונתו של אגרנט כנשיא בית-המשפט העליון, העניק בית-המשפט אישור למגוון הפרות בוטות של זכויות אדם, לרבות חרמת אדמות בשטחים הכבושים, גירושים, הריסות בתים ומעצרים מנהליים (ספירו, 2000; Kretzmer, 2002). השופט חיים כהן היה ביקורתי יותר כלפי המדיניות הישראלית הפוגעת בזכויות, אך גם הוא תמך במגוון של הפרות, כגון במקרה של מוחמד בורקן, כאשר אישר צו האוסר על פלסטינים לרכוש בתים ברובע היהודי (המורחב) של ירושלים העתיקה, בזמן שליהודים ניתנה הזכות לרכוש בתים ברובעים אחרים. כהן קבע שאימתן אישור לערבים לקנות בתים ברובע היהודי אינו מהווה הפליה (ספירו, 2000).²⁶ בהתאם לתפיסותיו של בורדייה, אין זה מקרי ששני השופטים הללו שיתפו פעולה עם מדיניות הפוגעת בזכויות אדם, משום ש"חסי כוח סמליים נוטים לשעתק ולחזק את יחסי הכוח המכוננים את המבנה של המרחב החברתי" (Bourdieu, 1994, p. 134). במילים אחרות, המשרה שממלאים שופטי בית-המשפט העליון מעניקה להם את רוב הונם. הפיכתם לנושאי משרות ציבוריות מחייבת סוג מסוים של הביטוס ושל השקפת עולם, ופירוש הדבר שלעיתים תכופות השופטים אינם מסוגלים להכיר בכך שפסקי-הדין שלהם תומכים במדיניות הפוגעת בזכויות, משום שההפרות הן חלק מהמערכת שאת נטיותיה והשקפותיה השופטים מגלמים.

השופטים מייצרים ומפתחים תפיסה מסוימת של צדק, שנהפכת בתורה לחלק מתהליך הלגיטימציה של הסדר החברתי. בשפתו של בורדייה, השופטים קובעים באופן סמוי את הגבול בין הנתפס לבלתי-נתפס (במקרה שלנו מדובר במשמעות הצדק וזכויות האדם) ובכך הם תורמים לשימור הסדר החברתי שממנו הם שואבים את כוחם. כאשר הם מקבלים על עצמם את תפקיד נשיא האגודה לזכויות האזרח, השופטים מאצילים על הארגון את ההון החברתי, התרבותי והסמלי שצברו במהלך השנים, אך גם מתדירים לתוך הארגון את הדיספוזיציות שאימצו כנושאי משרות ציבוריות. במקרה הנוכחי, פירוש הדבר שהחידירו

26. בנ"צ 114/79 בורקן נ' שר האוצר, פ"ד לב(2) 800, 806; הארץ, 18.7.1978; ספירו, 1998; United

.Nations, 1978

את הנטייה לוותר על תפיסה כוללת ואוניברסלית של זכויות אדם, כפי שהיא באה לידי ביטוי באמנות בינלאומיות, לטובת תפיסה מצומצמת יותר. כל עוד מיקומה של האגודה במרחב החברתי סמוך למוסדות הממשלתיים, יש לשער שתהליך ה"פקידותיזציה" המתרחש בארגון הזכויות דומה לתהליך המתרחש במשרדים ממשלתיים. כלומר, צוות האגודה צריך לאמץ דיספוזיציות המניעות אותו להגיב בדרכים מסוימות. דיספוזיציות אלה אינן שונות באופן מהותי מאלה הרווחות במשרדים ממשלתיים, והדבר מסביר את המעברים התכופים של העובדים. קרבה זו היא שפתחה לפני אנשים כמו קלינגהופר, אגרנט וכהן את האפשרות להצטרף לשורותיה של האגודה, ולפני אחרים היא פתחה את האפשרות לעבור מן האגודה אל מוסדות ממשלתיים. כך נוכל גם להסביר את העובדה ששופטי בית-המשפט העליון או אנשים אחרים במעמד ציבורי דומה לא כיהנו בתפקידים ייצוגיים בארגוני זכויות אדם אחרים, כמו "המוקד להגנת הפרט" ו"רופאים לזכויות אדם". מיקומם של ארגונים אלה במרחב החברתי רחוק מבית-המשפט העליון וממוסדות ממשלתיים אחרים. לכן עובדים בארגוני זכויות האדם הללו אינם נוטים לעבור למוסדות ממשלתיים. אין ספק שלא כל מי שנהפך לחבר באגודה לזכויות האזרח מאמץ דיספוזיציות זהות, אך מי שאינם מאמצים דיספוזיציות דומות לאלה של העומדים בראש הארגון אינם מצליחים בדרך כלל להתקדם בתוך המערכת.

הזיקה בין האגודה לאחדים מן המשרדים הממשלתיים מבהירה מדוע יו"ר האגודה, יעל תמיר, הייתה מסוגלת לעבור לניהול משרד ממשלתי בן-לילה. אין מדובר בתהליך קואופטציה פשוט, אלא בכך שתמיר לא הייתה נבחרת להיות שרה אילולא היו לה דיספוזיציות מסוימות, עוד לפני שנבחרה לתפקיד.²⁷ הנקודה הרלוונטית אינה נוגעת לתמיר באופן אישי, אלא לאגודה עצמה כארגון שמכיל בתוכו פרטים בעלי דיספוזיציות מסוימות: הדיספוזיציות שאפשרו לתמיר לכהן כיו"ר הארגון החשוב ביותר לזכויות אזרח בישראל הן אלה שאפשרו לה גם לכהן כשרה, המעלימה עין מהפרות קשות של זכויות אדם שביצעה ממשלת ישראל. כפי שכבר ציינתי, גם עובדים אחרים באגודה נטלו על עצמם משרות בכירות במערכת המשפטית. מובן שאנשים אלה עשויים להפעיל את השפעתם כדי להגן על זכויות האדם בתוך המוסדות הממשלתיים, כפי שגם תמיר עשתה כנראה, אך בהתחשב ביחסי הכוחות בינם לבין המוסדות המעסיקים אותם, הם משמשים לא פעם את המוסד בהוצאה לפועל של מדיניות הפוגעת בזכויות ואף בהענקת לגיטימציה למדיניות זו. המעבר הדו-כיווני של העובדים מעיד על דמיון ניכר בין הארגון המגן על זכויות האדם לבין הממשלה הפוגעת בהן מבחינת הערכים, ההיגיון, ההעדפות והשקפת העולם העומדים בבסיס כל אחד מהמוסדות הללו.

לכן, השאלה החשובה אינה מידת מעורבותם של יחידים מסוימים (הקשורים בדרך כלשהי לאגודה לזכויות האזרח) במדיניות הפוגעת בזכויות, או אדישותם כלפיה, אלא אם תהליך ה"פקידותיזציה" שבורדייה מתאר והסמיכות בין האגודה למוסדות הממשלתיים עלולים להשפיע לרעה על סדרי העדיפויות של האלי"מ לזכויות האדם. התשובה היא חיובית, כפי שמעידות שלוש הדוגמות שאציג מיד. מחד גיסא, מדובר בתהליך לא-מודע, שבו מקבלי ההחלטות באגודה, בגלל הדיספוזיציות שלהם, אינם מייחסים חשיבות מספקת

27. חשוב לציין שפרופ' יעל תמיר הביאה לאגודה הון חברתי ותרבותי הן בגלל עבודתה באקדמיה והן בגלל פעילותה ב"שלום עכשיו".

להפרות החמורות המתרחשות בחצר האחורית שלהם, ולכן גם אינם מקצים משאבים למאבקים נגדן. מאידך גיסא, לפחות חלק מן התהליך הוא מודע, ומקבלי ההחלטות באגודה מחליטים לנסות לשמר את מקומו של הארגון בסמיכות למוקדי הכוח, גם במחיר של התפשרות בכל הנוגע לראיית עולם אוניברסלית. סבורני שבמקרים כאלה חשוב לנסות להבדיל בין החלטות עקרוניות לבין שיקולים פרגמטיים, המושפעים מאילוצים כלכליים, מאומדנים הנוגעים לסיכוי לשנות את סדר היום הפוליטי ואת המדיניות הציבורית ועוד. קשה לעתים לקבוע גבול ברור בין השניים, מכיוון שאפשר תמיד לטעון שהפשרה על עקרונות מסוימים נבעה משיקולים פרגמטיים הוגנים. אף־על־פי־כן, יש לשמור על הבחנה בין העמדה העקרונית של הארגון לבין שיקוליו הפרגמטיים אם ברצוננו לבצע הערכה של עבודת האל"מ לזכויות. דרך אחת לגשת למשימה זו היא לבקש מהארגון לנסח את עקרונותיו ואת הסוגיות שאינן מוכן להתפשר בהן, גם לא משיקולים פרגמטיים.

שלוש הדוגמות הבאות ממחישות בקצרה את העובדה שקרבתה של האגודה למוקדי הכוח משפיעה על כיוון פעילותה ומצרה את מגוון הנושאים הנכללים תחת הכותרת זכויות אדם. ראשית, האגודה נמנעה מלעורר את שאלת היכולת הגרעינית של ישראל ואת הקשר בין יכולת זו לזכויות אדם, ובכך נכשלה גם בטיפול במגוון של הפרות, לרבות החטיפה הבלתי־חוקית של מרדכי ואנונו והחזקתו הממושכת בבידוד (ספירו, 1998; פלדמן, 1998). הארגון הישראלי "רופאים לזכויות אדם", לדוגמה, לא היסס להגיש תביעה לבג"ץ נגד החזקת כלואים בתנאי בידוד קשים וממושכים (מרטון, 1998).²⁸ יש לציין שהעיסוק הציבורי בנשק הגרעיני המצוי בידי מדינת ישראל הוא עדיין בגדר טאבו בחברה הישראלית, ויש ניסיון לדחוק לשולי החברה כל ארגון או יחיד המעלה את הנושא. ההתנכלות לאבנר כהן בעקבות פרסום ספרו ישראל והפצצה היא אחת מהדוגמות הבולטות לכך מהתקופה האחרונה (Cohen, 2000). במדינות מערביות, לעומת זאת, העיסוק בהשלכותיו של הנשק הגרעיני על זכויות האדם תופס מקום חשוב בשיח הציבורי בכלל ובשיח של ארגוני הזכויות בפרט.²⁹ במונחיו של בורדייה, אם כן, העיסוק בנשק הגרעיני היה יכול להוביל להקרבת מקומה המרכזי של האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי הישראלי וכן לאיבוד חלק מכוחה.

דוגמה שנייה היא הימנעותה של האגודה, במשך כחמש־עשרה שנה, מהתמודדות עם ההפרות הקשות של זכויות הפלסטינים המתגוררים בגדה המערבית וברצועת עזה (אנשים חסרי אזרחות) והעובדה שהגבילה את פעילותיה לטיפול בהפרות בתוך תחומי הקו הירוק.³⁰ כמו רוב האוכלוסייה הישראלית, שעד פרוץ האינתיפאדה הראשונה (דצמבר 1987) לא הייתה מודעת להפרות של זכויות הפלסטינים בשטחים הכבושים או הייתה אדישה כלפיהן, כך גם האגודה העלימה עין מפגיעות שהתרחשו בחצר האחורית שלה, ובכך סייעה בהפיכת הזכויות הפלסטיניות לבלתי־נראות. עורכי־דין ישראלים, כגון פליציה לנגר, יצאו להגנת זכויותיהם של הפלסטינים הכבושים עוד בשנת 1968, ודבר זה מדגיש את העובדה שהאגודה

28. בג"צ 2089/95 עמותת רופאים ישראלים־פלסטינים לזכויות האדם ואחרים נ' שר המשטרה ואחרים.

29. לשם השוואה, חיפוש במאגר של ארגון זכויות האדם החשוב Human Rights Watch מעלה 175 מסמכים שבהם מופיע הביטוי "נשק גרעיני" ואילו במאגר של האגודה הביטוי לא מופיע אפילו פעם אחת.

30. מקרה אחד חשוב שבו האגודה כן התערבה בשנים הללו נגע לתושבי הגולן שלא הסכימו לקבל תעודות זהות ישראליות (ישובי, 2002, 23-25).

הייתה יכולה לבחור בנתיב אחר, ומרמו לכך שהשקפת העולם של הארגון הושפעה במובנים רבים מהאידיאולוגיות הדומיננטיות. גם לאחר שהאגודה התחילה לעסוק בסוגיות של הפרת זכויות האדם בשטחים הכבושים (לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה), ארגוני זכויות האדם האחרים חשו לעתים קרובות שהמשאבים המוקצים באגודה למאבק בפגיעות הללו הם עדיין זעומים יחסית לחומרת הפרות. אפילו כיום, כאשר ההפרות בשטחים הם החמורות והקשות ביותר ונוגעות ליותר משלושה מיליון בני אדם, האגודה מקצה שני עורכי־דין במשרה מלאה (מתוך צוות שמונה שנים־עשר עורכי־דין) לפגיעה בזכויות אדם בשטחים.³¹ חשוב להדגיש בהקשר זה, שבשנים הראשונות לקיומה ניסחה האגודה לעצמה את זכויות האדם בעיקר בהקשרן הפנים־ישראלי, ועד עצם היום הזה היא מעדיפה לטפל בזכויות האזרח יותר מאשר בזכויות האדם. בדוח שהתבסס על דבריהם של פעילי זכויות אדם (וביניהם אחד מחברי ההנהלה של האגודה) ששהו באוניברסיטת הארוורד נכתב:

האגודה לזכויות האזרח בישראל פוחדת שאם תהיה מעורבת יתר על המידה באירועים המתחוללים בשטחים הכבושים או במחלוקות בין כוחות דתיים לחילוניים, היא תאבד את אמינותה ואת אפשרותה להשפיע על האוכלוסייה היהודית בישראל. האגודה הייתה חשופה להאשמות של חוסר נאמנות, בדומה לאל"מים במדינות אפריקאיות ואסיאתיות... לחצים מעין אלה הניעו בתחילה את האגודה להגביל את עבודתה לבעיות בתוך ישראל. מעורבות בשטחים הכבושים, או יצירת תדמית של תנועה שבעלי בריתה הם כוחות שמאל או כוחות ליברלים מתוך כלל הקשת הפוליטית, עלולות לפגוע בקשריה של האגודה עם הממשלה. כך עלולה להיפגש גם הגישה שיש לאגודה לבתי־הספר ולצבא, למטרת חינוך לזכויות אדם. לעומת זאת, האגודה מסתכנת באיבוד חלק ממהימנותה בכך שהיא מתעלמת מבעיות בשטחים הכבושים (Steiner, 1991).

סיבה נוספת שמנעה את האגודה מהשקעת משאבים רבים בהגנה על זכויותיהם של הפלסטינים בשטחים היא הקרבה המרחבית של הארגון לבית־המשפט העליון. אפשר להבחין בהתאמה בין חוסר נכונותו של בית־המשפט העליון לפסוק נגד הפרת זכויותיהם של הפלסטינים הכבושים, בקבלו באופן גורף נימוקים של כוחות הביטחון (Kretzmer, 2002), לבין הימנעותה של האגודה מעיסוק בחלק מההפרות המתרחשות בשטחים, וזאת להבדיל מארגונים כמו "רופאים לזכויות אדם", "המוקד להגנת הפרט" ו"הוועד נגד עינויים". רבים גם רואים בקורסים לזכויות אדם, שהאגודה מציעה לחיילים ולשוטרים, שיעור שבו לומדים "איך ליהפך לכובשים טובים יותר". כלומר, בסמינרים ובשיעורים הללו האגודה אינה מצייגה עמדה ברורה וחד־משמעית נגד אי־חוקיותו של הכיבוש (מאירוביץ, 1999). נוסף על כך, העובדה שהאגודה מקבלת תשלום מהמשרד לביטחון פנים בתמורה לקורסים שהיא עורכת מעידה לא רק על הקרבה בין האגודה לגוף הממשלתי הזה, אלא גם נחשבת בעיני רוב ארגוני זכויות האדם האחרים כחציית קו אדום וכעובדה הסותרת את קווי היסוד של האגודה עצמה.

31. עורכי־דין נוספים של האגודה אומנם מתגייסים מפעם לפעם למאבק בהפרות בשטחים, אך על־פי הגדרת התפקיד, שני עורכי־דין בלבד מתרכזים בשטחים הכבושים.

הדוגמה האחרונה נוגעת לכך שבמשך שנים רבות לא אימצה האגודה השקפה כוללת בנוגע לזכויות אדם, השקפה שריצ'רד פאלק כינה אותה "שיח המוכפפים" (subaltern discourse) (Falk, 2002). שיח זה מביא בחשבון את הטווח המלא של זכויות האדם, כפי שהוא מופיע באמנות ובחוקים בינלאומיים, והוא כולל גם זכויות כלכליות וחברתיות וזכויות תרבותיות קולקטיביות. מתוך 68 תביעות שהגישה האגודה לבג"ץ בשנים 1981-2002, רק חמש תביעות עסקו באופן ישיר בזכויות כלכליות וחברתיות (ישובי, 2002). היועץ המשפטי הקודם של האגודה, יהושע שופמן, הצדיק את המדיניות הזאת בטענה ש"ההנהלה לא ראתה את הזכויות החברתיות כמשהו שהכלים המשפטיים יכולים להצליח בו" (שם). בחירתה רבת השנים של האגודה לא להיאבק בבית-המשפט למען זכויות כלכליות וחברתיות, וזכויות שמתנגשות במידה רבה עם ראיית העולם הקפיטליסטית, המדגישה את אידאולוגיית השוק החופשי, הביאה לידי כך שהאגודה הפקירה מגורים נרחבים בחברה הישראלית. גם כיום האגודה מקצה עורך-דין בחצי משרה בלבד לתחום ההפרות הכלכליות והחברתיות. במקביל, נמנעה האגודה לאורך השנים גם מקידום זכויות תרבותיות קולקטיביות הקשורות למיעוט הפלסטיני בתוך ישראל. את החללים הללו ממלאים כיום ארגונים אחרים, כמו "קו לעובד", עדאלה, מרכז אדווה ועוד.

שלוש הפשרות שהווכרו קשורות זו בזו באופן הדוק, אך השנייה והשלישית מבליטות את ההגדרה הצרה של זכויות האדם המשמשת את האגודה. מראשיתה, הגדירה האגודה את זכויות האדם כזכויות אינדיווידואליסטיות וזכויות אזרח, הגדרה שמוציאה מתחומי הדיון את הזכויות הכלכליות והחברתיות וכן את זכויותיהם של הפלסטינים החיים תחת כיבוש. לפיכך, אין זה מקרה ששמה "האגודה לזכויות האזרח בישראל". גם אם האגודה נמנעת משימוש בשיח זכויות רחב בשל סיבות מורכבות, שאינן קשורות רק לקרבתה אל מוקדי הכוח, יש לשים לב לכך ש"שיח המוכפפים" מעמיד בספק רבות מהנחות היסוד שעליהן מושתתת מדינת ישראל: אופייה היהודי והשלכותיו על זכויות האדם (Kimmerling, 1999), יחסה של המדינה למיעוטים אתניים החיים בתוכה (Kretzmer, 1990; Yiftachel, 1999) והגישה הנאו-ליברלית המאפיינת את המדיניות הכלכלית מאז 1985 (ברק-ארוז, 2001; סבירסקי וקונור-אטיאס, 2002; קמפ ורייכמן, 2000; רם, 1999). לכן, אימוצו של שיח זה ירחיק בוודאי את האגודה ממוקדי הכוח.

כוח סמלי פירושו הכוח "ליצור עולם", ולפיכך האגודה תרמה להעלאת המודעות לזכויות האזרח בישראל, ומכאן גם להעלאת המודעות להפרתן של זכויות אלה. בכך היא סייעה לכינון זכויות אזרח בחברה הישראלית. בה בעת, המקום שהאגודה תופסת במרחב החברתי הישראלי משפיע בלא ספק על האופן שבו תופס הארגון את משמעות מושג זכויות האדם, ולכן הגבילה האגודה את טווח יצירתן של זכויות האדם. אלמלא פעולותיהם של ארגונים ופעילים אחרים לזכויות אדם, שהטילו ספק בתפיסת עולמה של האגודה, ייתכן בהחלט ששיח הזכויות בישראל עדיין היה מוגבל לזכויות אזרח בלבד.

סיכום

ניתוח מיקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי והשלכותיו מעיד על כך שדווקא הקרבה למוקדי הכוח, ולא אסטרטגיות הפעולה, היא שמסבירה את הבדלי ההשפעה בין

ארגוני זכויות האדם. לכן, אם ברצוננו להבין את יכולתם של אל"מים לזכויות אדם להשפיע על הזירה הפוליטית, אין להסתפק בניתוח האסטרטגיות שלהם, וכן היתרונות והחסרונות שלהם. יש לבחון גם את המקום שכל ארגון תופס במרחב החברתי ואת מידותיו של ההון הכלכלי, החברתי, התרבותי והסמלי העומד לרשותו, כמו גם את מבנה ההון. עם זאת, קרבתו של אל"מ למוקדי הכוח היא כחבר פיפיות. לצד ההזדמנויות וההשפעה שהאגודה משיגה באמצעות ההון שברשותה ובאמצעות מקומה במרחב החברתי, היא חייבת, על מנת לשמר את כוחה, לנקוט צעדים שפוגעים לעתים במאבק אוניברסלי למען זכויות האדם. כך המיקום וההון אומנם מאפשרים יכולת השפעה, אך זו תחומה בגבולות מוגדרים ואינה מאפשרת ראייה כוללת של זכויות אדם.

ניתוח מקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי מראה גם שהגבולות בין החברה האזרחית למדינה מיטשטשים לעתים תכופות, ולכן הם גם משמעותיים פחות. לעתים, אל"מים השייכים באופן מסורתי לחברה האזרחית קרובים למוסדות הממשל יותר מאשר לאל"מים אחרים, והשקפת עולמם וההיגיון המנחה את פעולותיהם קרובים יותר להיגיון של מוסדות הממשל. לכן גם המונח "תת-פוליטיקה" (זיו ושמיר, 2000) הוא בעייתי בעיני בכל הנוגע לתיאור הפוליטיקה של החברה האזרחית, מכיוון שהוא מייצר מערכת דו-קוטבית מדרגית מוטעית (במישור האמפירי והנורמטיבי) בין פוליטיקה ממשלתית לפוליטיקה של החברה האזרחית.

מנקודת ראות פרגמטית של המאבק המקיף למען זכויות האדם, ודווקא בהקשר הישראלי (המתאפיין במרחב שבו ארגונים רבים לזכויות אדם פועלים זה לצד זה), יש יתרון בכך שארגון אחד (האגודה במקרה זה) ממוקם קרוב יחסית למשרדי הממשלה. מנקודת מבט זו, תפקידה של האגודה שונה מהתפקיד שממלאים רוב האל"מים לזכויות האדם בישראל, משום שהאגודה בחרה לשמר את מקומה במרחב החברתי כדי לצבור כוח השפעה, וויתרה לשם כך על תפיסה כוללת של זכויות. למרבה האירוניה, תפקיד זה הופך אותה לתלויה במידה רבה בארגונים הממוקמים רחוק יותר ממוקדי הכוח. האגודה זקוקה למעקב הביקורתי שלהם אחר עמדותיה ופעולותיה, משום שזה מסייע לה לעמוד בפיתויים הרבים שכרוכים בקשריה עם השלטונות (או בחלקם לפחות).

המחאה שקמה בעקבות הצהרתה של הנשיאה הרביעית של האגודה, רות גביוון, היא מקרה מעניין בהקשר זה: במהלך מסע התעמולה נגד נוהל העינויים בישראל, הצהירה גביוון, בניגוד לכל האמנות הבינלאומיות העוסקות בעינויים, שבנסיבות שאנו חיים בהן היא מסוגלת להבין מדוע שופטים אינם מוציאים את העינויים אל מחוץ לחוק. הביקורת המקומית והבינלאומית של ארגוני זכויות האדם, שהתעוררה בעקבות אמירה זו, הניעה את הנהלת האגודה לפרסם גילוי דעת, הקובע את עמדתה הנחרצת נגד השימוש בעינויים בכל הנסיבות האפשריות (ספירו, 2000). לפיכך, ארגוני זכויות אדם המרחיקים את עצמם מהאזורים שהכוח מרוכז בהם נהנים מהשפעה מועטת יותר, אך יש לשער שהם נהנים גם מיכולת רבה יותר לשמור על תפיסת עולם המבוססת על שיה זכויות הוליסטי (Falk, 2002; Marton, 2000).

לדעתי, הסמיכות המרחבית מהווה הסבר משכנע להתנהגותם של אל"מים, יותר מהסברים המשתמשים במונחים כמו "קואופטציה" או "חיבוק הדוב", משום שמושגיו של בורדייה אינם מניחים זהות מהותנית כלשהי של הארגונים המכוונים את החברה האזרחית או של הממשל. המושג קואופטציה מניח זהויות ברורות ומובחנות ומתאר את יחסי הכוחות

החברתיים כחד-כיווניים, כיחסים שבמסגרתם אל"מים הממוקמים בחברה האזרחית מאבדים מכוחם ומאמצים את הזהות וההעדפות של בעלי השררה ובכך מחזקים אותם עוד יותר. לעומת זאת, הסבר המדגיש את מיקומו של הארגון במרחב החברתי מאפשר לנו לראות שיחסי הכוחות פועלים בכיוונים שונים ומרובים, שהזהויות וההעדפות של אל"מים אינן מהותניות, ושארגון כמו האגודה דווקא צובר כוח ומצליח לחולל שינויים חברתיים באמצעות תפיסת מקום במרחב החברתי הסמוך למוקדי הכוח. לפיכך, חוסר נכונותה של האגודה להיאבק בשורת הפרות בוטות אינו נובע מתהליך קואפטציה או מחיבוק הדוב של הממסד, אלא מהדיספוזיציות של מקבלי ההחלטות בתוך האגודה, דיספוזיציות הקשורות באופן הדוק למיקום הארגון במרחב החברתי.

מקורות

- אלוני, שולמית וזרטל, עידית (1997). לא יכולה אחרת: שולמית אלוני משוחחת עם עדיית זרטל. תל-אביב: הד ארצי הוצאה לאור, ספרית מעריב.
- בן-אליעזר, אורי (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 51-97.
- בן-גל, טלי, אלכסנדר, דנה, בנדור, אריאל ורבין, ש' (1992). זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך ג. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- ברק-ארוז, דפנה (2001). זכויות אדם בעידן של הפרטה. עבודה, חברה ומשפט, ח, 209-224.
- גביוון, רות ושינדור, חגי (1991א). זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך א. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- גביוון, רות ושינדור, חגי (1991ב). זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך ב. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- גלבווע, יעל (2001). דו"ח פעילות שנתי 2000-2001. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- האגודה לזכויות האזרח (1996). זכויות האדם בישראל: תמונת מצב. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.
- האגודה לזכויות האזרח (2001). ייצוג הולם בשירות המדינה, דף מידע. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.
- זיו, נטע ושמיר, רונן (2000). בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע. תיאוריה וביקורת, 16 (אביב), 45-66.
- ישובי, נעמה (1997). זכויות לא הטבות: זכויות חברתיות בישראל. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.
- ישובי, נעמה (1999). איפה ואיפה, מאזן השוויון בישראל. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.
- ישובי, נעמה (2002א). זכויות האדם, זה כל הסיפור: האגודה לזכויות האזרח - סיכום ביניים. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.
- ישובי, נעמה (2002ב). מצב זכויות האדם בישראל: 2002. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

- להב, פנינה (1999). ישראל במשפט, שמעון אגרנט והמאה הציונית. תל-אביב: עם עובד.
- מאירוביץ, שוקי (1999). מפוליטיקה לתרפיה: השיח הרפלקסיבי-תרפיוטי במחלקה החינוכית באגודה לזכויות האזרח בישראל. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- מרטון, רוחמה (1998). הזכות לסביבה תקינה. בתוך: ואנונו והפצצה. תל-אביב: הוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.
- סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אתי (2002). תמונת מצב חברתית 2002. תל-אביב: מרכז אדוה.
- ספירו, גדעון (1998). מדינת ישראל מודיעה. בתוך: ואנונו והפצצה. תל-אביב: הוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.
- ספירו, גדעון (2000). האגודה לזכויות האזרח. מצד שני, 21, מארס. פלדמן, אביגדור (1998). דמוקרטיה וזכויות אדם במדינת לאום. בתוך: ואנונו והפצצה. תל-אביב: הוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.
- קמפ, אדריאנה ורייכמן, רבקה (2000). הפוליטיקה החדשה של הגירת-עבודה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 79-110.
- רם, אורי (1999). בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 99-145.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1994). *In other words, essays: Towards a reflexive sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1998). *Practical reason*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic D.J. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cohen, Avner (2000). Avner Cohen on nuclear secrecy: Letter to Attorney General Elyakim Rubinstein. July 20, <http://www.fas.org/sgp/eprint/avnercohen.html>.
- Dotan, Yonathan & Hofnung, Menachem (2001). Interest groups in the Israeli High Court of Justice: Measuring success in litigation in out-of-court settlements. *Law and Policy*, January, 1-27.
- Falk, Richard (2002). Interpreting the interaction of global markets and human rights. In: Alison Brysk (Ed.), *Globalization and human rights* (pp. 61-76). Berkeley: University of California Press.
- Foucault, Michel (2002). *Power* (James D. Faubion ed.). New York: The New Press.
- Hajjar, Lisa (2001). From the fight for legal rights to the promotion of human rights: Israeli and Palestinian cause lawyers in the trenches of globalization. In: Austin Sarat and Stuart Scheingold (Eds.), *Cause lawyering and the state in a global era* (pp. 68-95). Oxford: Oxford University Press.

- Ignatieff, Michael (2001). *Human rights as politics and idolatry* (Amy Gutmann ed.). New Jersey: Princeton University Press.
- Jochnick, Chris (1999). Confronting the impunity of non-state actors: New fields for the promotion of human rights. *Human Rights Quarterly*, 21(1), 56–79.
- Keck, Margaret & Sikkink, Kathryn (1998). *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kimmerling, Baruch. (1999). Religion, nationalism and democracy in Israel. *Constellations*, 16(3), 339–363.
- Kimmerling, Baruch (2002). Jurisdiction in an immigrant-settler society: The 'Jewish and Democratic State'. *Comparative Political Studies*, 35(10), 1119–1144.
- Korey, William (1998). *NGOs and the universal declaration of human rights: A curious grapevine*. New York: St. Martins Press.
- Kretzmer, David (1990). *The legal status of the Arabs in Israel*. Boulder: Westview.
- Kretzmer, David (2002). *The occupation of justice: The supreme court of Israel and the occupied territories*. New York: State University of New York Press.
- Lang, Sabine (2000). The NGO-ization of feminism: Institutionalization and institution building with the German women's movement. In: Bonnie Smith (Ed.), *Global feminisms since 1945* (pp. 290–304). London and New York: Routledge.
- Langer, Felicia (1988). *An age of stone* (Translation: Isaac Cohen). London: Quartet.
- Langer, Felicia (1995). The history of the legal struggle against torture in Israel. In: N. Gordon & R. Marton (Eds.), *Torture: Human rights, medical ethics and the case of Israel* (pp. 75–81). London: Zed Books.
- Marton, Ruchama (2000). A view from within: Problems confronting human rights organization in Israel and the occupied territories. *Arab Studies Quarterly*, 22(1), 39–50.
- Mathews, Jessica (1997). Power shift. *Foreign Affairs*, 76(1), 50–66.
- Risse, Thomas, Ropp, Stephen C. & Sikkink, Kathryn (1999). *The power of human rights, international norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Painter, Joe (2000). Pierre Bourdieu. In: Mike Crang & Nigel J. Thrift (Eds.), *Thinking Space*. London: Routledge.
- Power, Jonathan (2002). *Like water on stone: The story of Amnesty International*. London: Penguin.
- Rutherford, Kenneth (2000). The evolving arms control agenda: Implications of the role of NGOs in banning anti personal land mines. *World Politics*, 53, 74–114.
- Scoble, Harry R. (1984). Human rights non-governmental organizations in black Africa: Their problems and prospects in the wake of the Banjul charter. In: C.E. Welch Jr. & R.I. Meltzer (Eds.), *Human rights and development in Africa*. Albany: State University of New York Press.
- Shamir, Ronen & Chinski, Sarah (2001). Destruction of houses and construction of a cause. In: Austin Sarat & Stuart Scheingold (Eds.), *Cause lawyering: Political commitments and professional responsibilities* (pp. 227–257). Oxford: Oxford University Press.

- Silliman, Jael (1999). Expanding civil society: Shrinking political spaces: The case of women's nongovernmental organizations. In: J. Silliman & Y. King (Eds.), *Dangerous intersections: Feminist perspectives on population, environment and development*. Boston MA.: South End Press.
- Stammers, Neal (1999). Social movements and the social construction of human rights. *Human Rights Quarterly*, 21(4), 980–1008.
- Steiner, Henry J. (1991). Diverse partners: Non-governmental organizations in the human rights movement, the report of a retreat of human rights activists publication of the Harvard Law School Human Rights Program and Human Rights Internet. Section II, B.
- Thompson, John B. (1991). Editor's Introduction. In: *Pierre Bourdieu, Language and symbolic power*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Tolley, Howard B. Jr. (1994). *The international commission of jurists: Global advocates for human rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- United Nations (1978). *Report of the special committee to investigate Israeli practices affecting the human rights of the population of the occupied territories*. Agenda Item 55, A/33/356, November 13, 1978.
- Welch, Claude E. (2001). *NGOs and human rights: Promise and performance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Yiftachel, Oren (1999). Ethnocracy: The politics of Judaizing Israel/Palestine. *Constellations*, 6(3), 364–390.

שינוי אגב שעתוק: מאבק ההורים השכולים לרפורמה בשיטת התגמולים

מיכל לרון*

תקציר. המאמר מתאר מאבק שניהלו הורים שכולים לשינוי שיטת התגמולים בישראל. מאבק זה הוא חלק מתופעה חברתית רחבה שבה ההורים השכולים נהפכים מציבור דומם לשחקן חברתי בולט בזירה הציבורית. תופעה זו מתוארת בספרות באופן דיכוטומי, אגב הבחנה בין "הורה ישן" לבין "הורה חדש" (דורון ולבל, 2003, ע' 147). באמצעות מקרה המבחן הנדון במאמר זה אבקש לטעון כי הבחנה דו־קוטבית זו אינה מיטיבה לתאר את מגוון אסטרטגיות הפעולה שנקטו ההורים השכולים. למעשה, ההורים השכולים אתגרו את המדינה אך גם קידשו אותה, תבעו לשנות את המצב הקיים אך גם שעתקו אותו. המאבק כלל, בין היתר, פרשנויות שונות לשאלה מהם תחומי החיים שהמדינה אחראית להם ומהי מידת המעורבות הרצויה של המדינה בחיי אזרחיה. זאת לנוכח חובותיו של הפרט כלפי הקולקטיב, חובותיו של האזרח כלפי מדינתו, מידת יכולתו ליטול חלק בתהליכים של קבלת החלטות בנוגע לחלוקת המשאבים בחברה ומידת יכולתו להשפיע עליהם. לפיכך, נוסף על הדיון בשינויים המתחוללים בתרבות השכול בישראל, מקרה זה יוצר בסיס טוב לדיון ביחסים שבין האזרח למדינה ובדרכי הפעולה של הסוכן החברתי בהקשר של מבנה חברתי ותרבותי קיים.

הפרשנות שהציעו ההורים השכולים מתבססת על מגוון רחב של טיעונים והצדקות. חלקם מוסגרו תוך כדי שימוש באמצעים הרטוריים שיצרה המדינה, ונוסף על כך שולבו מרכיבים רטוריים ודרכי פעולה, שהיו מנוגדים לתפיסת עולמה של המדינה, בעיקר בהקשר המסוים של "משפחת השכול". מתוך המגוון של שדות השיח, המאמר מתמקד בשני שדות שיח בלבד, והם "השיח המיליטריסטי" ו"שיח הצרכים".

הטענה היא שתהליכים אלה של העלאת תביעות עשויים להשפיע באופן דיאלקטי. מחד גיסא, הם מכוננים את האזרח כשחקן חברתי אוטונומי, ומאידך גיסא, הם כרוכים בניסיונות שכנוע ובהצגתם של צרכים, אשר מחזירים את

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

המאמר מבוסס על עבודת תזה שנעשתה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בהנחייתם של פרופסור איל בן-ארי וד"ר זאב רוזנהק. תודתי נתונה לשניהם על שקראו, הדריכו ותמכו לאורך כל הדרך. כמו כן, ברצוני להודות לפרופסור רונן שמיר על הערותיו לטיוטות קודמות של המאמר ועל העזרה הרבה. לבסוף, תודה לקוראים של כתב-העת סוציולוגיה ישראלית. הכתוב הוא על דעתי ואחריותי בלבד.

האזרחים באופן מעגלי למיצב של סובייקטים, הכפופים לנהלים, לתקנות ולהסדרים אדמיניסטרטיביים. כך שתהליכים אלה עשויים לאתגר במידת־מה את המדינה, אך גם לשעתק ולתחזק את עצמתה.

הקדמה

המאבק לשינוי שיטת התגמולים, שבו מתמקד מאמר זה, הוא אחד מתוך שורה של מאבקים שהתנהלו בשנים האחרונות בין הורים שכולים לבין סוכנויות מדינתיות שונות, ואשר מסמנים שינוי משמעותי בתרבות השכול בישראל.¹ בעבר נתפסו ההורים השכולים כדמויות הרואיות, הראויות להערצה אך מהוות דגם דומם ושותק, אולם מאז מלחמת יום הכיפורים, ובמיוחד בשנות השמונים והתשעים, נהפכו ההורים השכולים לשחקן חברתי בולט בזירה הציבורית. שוב אין הם מוכנים לקבל את הגישה הפטרנליסטית שנקטו כלפיהם סוכני המדינה השונים, והצבא ביניהם. אלה הורים הדורשים לדעת מהן הנסיבות שבהן נהרג בנם או נהרגה בתם ואף מוחים נגד הנסיבות הללו ונגד המלחמה עצמה, הם תובעים את מיצוי הדין עם האשמים, מעוניינים להטביע חותם אישי במצבה ועוד. לשם כך הם נוקטים מגוון רחב של אסטרטגיות פעולה: פנייה לבג"ץ ולאמצעי התקשורת, הפעלת שדולות בכנסת, הפגנות וכדומה.

הספרות המחקרית נוטה לתאר את התופעה הזאת באופן דיכוטומי, כמעבר משכול סביל או "שכול מאורגן" (עזריהו, 1995) לשכול פרטי, קולני וחתרני. רוזנטל מתאר זאת במונחים של קרע מתרחב בין השכול הפרטי לבין השכול הלאומי (רוזנטל, 2001, ע' 10 – 11). בילו וויצטום מצביעים על מעבר מעמדה "המלאימה" את השכול ל"הפרטה" של ההנצחה והשכול ולמתן ביטוי פומבי לתביעות שונות כלפי הרשויות (בילו וויצטום, 1999, ע' 54). דורון ולבל מבחינים בין "הורה ישן" לבין "הורה חדש" (2003). לטענתם, "הורה [שכול] ישן" מתפקד ברצף שבין סבילות לבין שותפות פעילה בשעתוק הסדר החברתי. לעומתו, "הורה [שכול] חדש" מתנער מהתפקיד שהמערכות המדינתיות מייצגות לו (דורון ולבל, 2003, ע' 147).

ברצוני לטעון שתפיסה דו־קוטבית זו מפשטת את התופעה ואינה עומדת על מלוא מורכבותה. במאבק שמאמר זה מנתח נקטו ההורים השכולים אסטרטגיית פעולה מורכבת, שאי אפשר לסווג אותה במסגרת הדגמים הדיכוטומיים שתוארו לעיל. במאבק לשינוי שיטת התגמולים פעלו ההורים השכולים במסגרת מוסדית (ארגון "יד לבנים"), השתמשו בשיח ההגמוני ולא כפרו בתפקיד הלאומי שיועד להם. הם קידשו את המדינה ואת הצבא, ואימצו את הזהות הקולקטיבית שהמדינה כוננה בעבורם. אך במקביל פעלו ההורים השכולים בזירות חברתיות שונות, שבהן העלו תביעות כלפי המדינה, ואגב כך ניסו לחולל שינוי בהגדרת הזכויות והחובות של שני הצדדים. לטענתי, דואליות זו, של קידוש הגדרת המצב ההגמוני אגב ניסיון לקרוא עליה תיגר, נובעת מהמתח הקיים בין שני השיחים המכוננים

1. על כך ראו לדוגמה: בילו וויצטום, 1999; דורון ולבל, 2000; רוזנטל, 2001; Ben-Ari et al., 2000; Handelman & Shamgar-Handelman, 1997; Weiss, 1977.

את ההורים השכולים כקבוצה: מחד גיסא, שיח מדינת־לאומי, המכונן אותם כקולקטיב "מקריב" (ולכן מופתי ואלטרואיסטי), ומאידך גיסא, שיח ביורוקרטי של צרכים, המכונן אותם כקטגוריה "אינדיווידואליסטית" (ולכן חשודה ואגואיסטית). הפרקטיקה שנקטו ההורים השכולים נועדה לשלוט במרחב הידע־כוח הזה, או לכל הפחות להשפיע עליו.

גם בתוך קטגוריית "ההורים החדשים", המיון שעורכים דורון ולבל אינו מספק. לטענתם, במסגרת "ההתנהגות הפוליטית" של השכול פועלים שני דפוסי שכול עיקריים: "השכול הפוליטי", הנאבק במדיניות הפוליטית שמנהלת מדינת ישראל (כגון הקריאה לצאת מלבנון), והשכול הנובע מתאונות אימונים, אשר יוצא נגד ההתנהלות הארגונית של צה"ל (דורון ולבל, 2000, ע' 378-379). המקרה שלהלן מעיד כי קיים לפחות דפוס שכול אחד נוסף, העוסק במצוקות האישיות של השכולים עצמם. אומנם התמודדותה של המדינה עם המצוקות הוסדרה לרוב בתיווכם הקואופרטיבי והשקט של הארגונים היציגים (ארגון נכי צה"ל, ארגון אלמנות ויתומי צה"ל וארגון "יד לבנים"). ובכל זאת מתנהלים מדי פעם מאבקים מתוקשרים נגד משרד הביטחון: המאבק שניהלו אלמנות צה"ל לאחר מלחמת 1967²; מאבקים שמקיימת עמותת "יתומי מערכות ישראל וצה"ל", להכרה ולהרחבת זכויות היתומים (חנן גרינברג, Ynet, 28.12.03); נכות צה"ל אשר דרשו הכרה כקבוצה עם צרכים ייחודיים (רותי סיני, הארץ, 17.4.2001, ע' א1), וכאמור, המאבק של "יד לבנים", שמאמר זה מתמקד בו.

המאבק לשינוי שיטת התגמולים כלל בין היתר פרשנויות שונות לשאלה מהם תחומי החיים שהמדינה אחראית להם ומהי מידת המעורבות הרצויה של המדינה בחיי אזרחיה. זאת לנוכח חובותיו של האזרח כלפי מדינתו ולנוכח מידת יכולתו להשפיע על חלוקת המשאבים בחברה. לפיכך, נוסף על הדיון בתרבות השכול בישראל, מקרה זה מהווה בסיס טוב לדיון ביהסים בין האזרח למדינה ובדרכי הפעולה של הסוכן החברתי בהקשר של מבנה חברתי ותרבותי קיים.

במקרה המסוים מדובר בקבוצת אזרחים המעלה תביעות (חומריות בעיקרן) כלפי המדינה. מותו של חייל צה"ל מזכה את הוריו בתגמול כספי חודשי, שניתן להם ממשרד הביטחון. נוסף על כך, המשרד מטפל במגוון היבטים סוציאליים, כגון סיוע בטיפול נפשי, בשיקום תעסוקתי, ברכישת דירה ושיפוצה, במימון תרופות ומכשירים רפואיים ועוד. בשנים 1998-2000 פעלו הורים שכולים כדי להגדיל את התגמול החודשי וכדי לגלם בו את מרבית ההטבות, כך שלא יהיו מותנות בהגשת בקשה או בהצגת קבלות. על כך התנהל מאבק בינם לבין המדינה.

כדי להביא לשינוי הרצוי, היה על ארגון "יד לבנים" לשכנע את מקבלי ההחלטות, את הציבור הרחב ואת כלל ההורים השכולים שהשיטה החלופית שהוא מציע היא צודקת וראויה יותר מן השיטה הקיימת. הואיל ומדובר בניסיון לגייס משאבים חומריים מהמדינה, המשימה לא הייתה קלה. מבחינתם של סוכני המדינה, ההחלטה להקצות מאות מיליוני שקלים לתגמול משפחות שכולות מחייבת דיון מעמיק. מבחינת ההורים השכולים, יש משהו מבייש ומעורר התנגדות בתביעה לכסף בעקבות מותו של הבן. מבחינת "שיח השכול" בישראל, העיסוק בכסף נתפס כעיסוק "לא מכובד", ומצבו הכלכלי של השכול נתפס כסוגיה פרטית.

2. המאבק מתואר בהרחבה בספרה של שמגר־הנדלמן (Shamgar-Handelman, 1986).

לעומת זאת, הדיון בשכול הוא דיון ציבורי בעיקרו, העוסק בהקרבה הטהורה והקדושה ביותר. ולכן, במסגרת המאבק הזה, נאלצו ההורים השכולים לחבר בין שכול לכסף, בין הציבורי לפרטי, בין הסמלי לחומרי ובין הטהור לטמא.

בצל הבעייתיות הזאת בחנתי את האופן שבו ניהלו ההורים השכולים את המשא-ומתן עם המדינה, ובחינה זו מאפשרת הצצה למה שלנדיס דאובר מכנה "the politics of compensation" (Dauber, 2003). כמו־כן ניסיתי להעריך מהן השלכותיו המכוונות והבלתי מכוונות של תהליך זה על היחסים בין המדינה לאזרחיה. טענתי המרכזית היא שבנסיונות מסוימות אפשר לראות את תהליך העלאת התביעות כתהליך דיאלקטי, אשר מחד גיסא הופך את האזרחים לשחקנים פוליטיים, הקוראים תיגר על האוטונומיה של המדינה, ומאידך גיסא מחזיר אותם לעמדה של סובייקטים סבילים ומחזק את עוצמתה של המדינה.

במסגרת המחקר נותח מגוון רחב של טקסטים מדוברים (באמצעות ראיונות) וכתובים (כתבות עיתונאיות, מסמכים פנימיים, מכתבים, פרוטוקולים של ישיבות ועוד). רוב הטקסטים הם טקסטים של הורים שכולים שלקחו חלק במאבק, אולם נבחנו גם טקסטים שנוצרו מנקודות מבט אחרות, כגון אלה של הורים שכולים שהתנגדו למאבק, של עובדי אגף השיקום שניהלו מגעים עם "יד לבנים", של חברי כנסת שהיו מעורבים בתהליך החקיקה, של עיתונאים ועוד.

המטרה הייתה לאתר את האמצעים הסמליים שנבחרו מתוך "ארגו הכלים" התרבותי (Swidler, 1986) ואשר בעזרתם נוסח המאבק. כל מאבק פוליטי כרוך בניסיון של המובילים אותו לנסח את תביעותיהם באופן שיעניק לגיטימציה למאבק ויגייס תמיכה ציבורית רחבה.³ זוהי פעילות דיסקורסיבית, שמטרתה הבניה של מחאה, הבניה של אי־צדק ושכנוע של קהל היעד – שופטי בג"ץ, חברי כנסת או כל קהל אחר. לפיכך, פעילות המסגור (framing) של התביעות מהווה אסטרטגיית פעולה בפני עצמה.

בהקשר זה, ההתייחסות אל התרבות היא כפולה: התרבות היא רכיב המאפשר שינוי חברתי, אך היא גם רכיב המשמר ומשעתק את הסדר החברתי ומניח מגבלות ומכשולים בדרכו של השחקן. מגבלות אלה יחולו על קביעת האסטרטגיות שייתפסו כלגיטימיות בעיני הציבור, וכן על קביעת האסטרטגיות שהשחקן עצמו יעלה על דעתו כדרכי פעולה אפשריות, בהיותו משוקע באותו הקשר תרבותי שהוא משתמש בו. תפיסה זו מבוססת על תאוריית Structuration של גידנס, שמסבה את תשומת הלב לדואליות של המבנה. כל תהליך של פעולה הוא יצירה של משהו חדש. אך בו־זמון, כל פעולה היא המשכית ביחס לעבר, אשר מספק את האמצעים ליצירתה. לפיכך, המבנה אינו מכשול בפני הפעולה, אלא הוא מעורב באופן מהותי ביצירתה (Giddens, 1979, pp. 69–73). מתוך התבססות על גידנס, בכוונתי להציג את האופן שבו פעלו ההורים השכולים בתוך מבנה חברתי נתון,

3. סנו וחבריו (Snow et al., 1986, 1988, 2000) משתמשים במושג "מסגרות" (frames), שטבע גופמן, כדי לתאר את אסטרטגיות הפעולה שפעילי התנועות בוחרים בהן מתוך המאגר התרבותי הקיים, אגב הרחבתן ושינוין באופן שיעודדו לפעולה וימשכו את תמיכת הציבור. טארו (Tarrow, 1992, 1998) דן בין היתר בשימוש שתנועות חברתיות עושות בתרבות לשם ניסוח תביעותיהן, אגב שילוב בין רכיבים סמליים קיימים לבין רכיבים סמליים חדשים.

שעתקו אותו, אך גם עשו בו שימוש יצירתי לשם קידום האינטרסים שלהם. מחד גיסא, המסגור שנקטו חיזק ערכים ואמונות קיימים, שלטענתי נוצרו במידה רבה על ידי המדינה ולמטרותיה. מאידך גיסא, מאבקם חולל שינוי במדיניות התגמולים ובתרבות השכול, באופן שאפשר את הקישור בין שכול לבין תגמולים חומריים בכלל וכסף בפרט. בחינה מדוקדקת של הטקסטים, שנכתבו ונאמרו בפורומים שונים, חושפת שימוש אינסטרומנטלי במגוון רחב של שדות שיח ואמצעים רטוריים. כולם עברו שינוי כלשהו, כך שיתאימו למאבק ויקדמו את מטרותיו, אך אפשר לסווג אותם מבחינה אנליטית לשתי קבוצות מרכזיות: אלה השייכים לשיח ההגמוני, שבאמצעותו התנהל מאז ומעולם הדיון הציבורי בשכול, ואלה אשר עצם השימוש בהם בהקשר של "משפחת השכול" היה חדש. במסגרת מאמר זה ברצוני להתמקד בשני שדות שיח: ב"שיח המיליטריסטי", הלקוח מתוך השיח ההגמוני ששירת את המדינה, וב"שיח הצרכים", שבאמצעותו הוצגה המצוקה הכלכלית קבל עם ועדה, למורת רוחה של המדינה. אומנם השיח המיליטריסטי הוא חלק בלתי נפרד מהדיון בשכול ושיח הצרכים מבטא שינוי בתרבות השכול, אך לטענתי, השימוש בשניהם הביא במקרה זה לתוצאה דומה: התוצאה היא יצירה של טקסט המעמיד את המדינה במרכז ומשתק הן את עוצמתה הסמלית, קרי היותה ישות מגוננת ומושיעה, והן את עוצמתה האינפרה-סטרוקטורלית (Mann, 1985), כלומר, את אפשרותה לארגן את החברה באמצעות מוסדותיה.

תחילה אפתח בתיאור שיטת התגמולים הנהוגה בישראל וההשקפות הערכיות שהיא מבטאת. כמו־כן אתאר בקצרה את הניסיון לשנות את המדיניות הזאת ואת הגורמים שלקחו חלק בכך. בהמשך אתיחס לתהליכי המסגור, ואתאר את השימוש שנעשה בשיח המיליטריסטי ובשיח הצרכים כחלק מתהליך העלאת התביעות. לבסוף אסכם בטענה בדבר המעגליות והדיאלקטיקה שמאפיינות את התהליך הזה.

שיטת התגמולים בישראל⁴

אפשר לומר שמדיניות השיקום התעצבה בתקופתו של בן-גוריון. כבר בדצמבר 1947 הוקמו שתי ועדות, שטיפלו בנושאי שכר למשרתים בכוח המגן וכן ב"פיצויים" לנפגעים ולמשפחותיהם. המלצת הוועדות הייתה "שכל הנפגע בפעולה ישירה, תקבל משפחתו 300 לא"י". בן-גוריון מתח ביקורת קשה על הצעה זו: "אני חולק על זאת שצריך לשלם לכולם. יש נערים צעירים שהמשפחה לא נהנתה מהם באופן כלכלי ולא קיוו לזאת. לדעתי, לא צריך לשלם, אבל צריך לשלם אם יש איזו תלות" (אצ"מ, הפרוטוקולים של ועד הביטחון היישובי, 18.12.1947).⁵ לבסוף התקבלה החלטה אד הוק, לשלם למפרנס עד 300 לא"י

4. לצורכי מאמר זה, מדיניות התגמולים מוצגת באופן אינפורמטיבי בלבד. יש לציין כי עצם התשלום המדינתי בגין מוות או נזק שנגרם בנסיבות של מלחמה או טרור אינו דבר מובן מאליי. על ההתפתחות ההיסטורית של מדיניות התגמולים בארצות-הברית ועל הקשר בין פיצויי מלחמה לבין מדיניות רווחה ראו: Dauber, 2003; Skocpol, 1992.

5. הציטוט מופיע אצל נדב (1998), אשר מסתמך על הפרוטוקולים של ועד הביטחון היישובי, המצויים באצ"מ s25/9344-9348.

(נדב, 1998, ע' 18). כך שלמעשה, כבר בדיון ראשוני זה, נעשתה הבחנה בין "מפרנסים" לבין אלה ש"אינם מפרנסים". גם בדיונים הפנימיים במשרד הביטחון נקבע שצריך להיות דין אחד לכל הנספים, בלי הבדלי דרגה ומעמד בצבא, וגובה התגמולים ייקבע על-פי קריטריונים סוציאליים ומשפחתיים בלבד (נדב, 1998, ע' 31). עמדה זו התגבשה באופן רשמי בחוק משפחות החיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תש"י-1950.

התגמולים המשולמים להורים שכולים מהווים חלק ממערכת הביטחון הסוציאלי בישראל. אפשר לזהות שלושה דפוסים שונים של מערכות ממלכתיות לביטחון סוציאלי:

- מערכת הביטוח הסוציאלי: זוהי תוכנית אוניברסלית, שאינה מותנית ברמת חייו של האדם או בגובה הכנסותיו, אלא במילוי תנאים מוקדמים מסוימים, שהעיקרי בהם הוא תשלום דמי ביטוח. למערכת זו שייכים קצבת הזקנה ודמי האבטלה.
- מערכת הסעד: זוהי מערכת הפועלת על-פי עיקרון של נזקקות. מדובר במערכת ברירנית (סלקטיבית), המספקת גמלות וסיוע רק לאנשים שיכולים להוכיח (באמצעות מבחן הכנסות) כי אין להם מקור הכנסה או שהכנסתם אינה מספיקה לקיום. למערכת זו משתייך חוק תגמולים ושיקום.
- מערכת הקצבות הקטגוריאליים: זוהי מערכת אוניברסלית, שעל-פיה עצם ההשתייכות לקטגוריה חברתית כלשהי מקנה לאדם זכאות לקצבות, אשר אינה מותנית בקביעת נזקקות באמצעות מבחן הכנסות או בתשלום דמי ביטוח לפני כן. הקצבות הניתנות לבני צה"ל ולאמנות צה"ל הן דוגמות לתוכניות מסוג זה (גל, 1999, ע' 14-19).

למערכת הביטחון הסוציאלי יש שני תפקידים עיקריים: הראשון הוא תפקיד מניעתי. מטרתו למנוע מצוקה ועוני, והוא מוגבל באופיו ומיועד להבטיח הכנסה מינימלית לקיום. התפקיד השני הוא תפקיד מפצה. מטרתו לספק הכנסה לפרטים ולמשפחות לשם שמירה על רמת חייהם, במקרה שנפגעה יכולת ההשתכרות כתוצאה ממאורע בחייהם שאינו בשליטתם. תפקיד זה הוא רחב יותר מקודמו, ומוענק למשפחות בכל רמות ההכנסה (דורון, תשמ"ה, ע' 69).

העמדה שמבטא חוק התגמולים והשיקום היא שהגמלה אינה מהווה פיצוי. החוק "בא לתת מענה רק לאלה שמקורות פרנסתם התמוטטו עקב זה ששיכלו את מפרנסיהם" (דנציגר, 1978, ע' 19-20, מצוטט בתוך גל, 1999, ע' 4). על מנת לקבוע מי זקוק לסיוע בפועל, הונהג "מבחן הכנסות" לבחינת הזכאות. כבר במהלך ה"שבעה" הוגשו לבני המשפחה האבלים טפסים שונים, אשר נועדו לשקף את מצבם הכלכלי. בטפסים אלה הם התבקשו להצהיר על כל הכנסה, לרבות הכנסות הפטורות ממס, כגון שכר דירה, תוכניות חיסכון ושילומים מגרמניה. כלומר, עול ההוכחה היה מוטל על הנזקקים. את הטפסים האלה הם התבקשו למלא מדי שנה בשנה. כל הוכחה ליכולת כלכלית הייתה מנמיכה או מבטלת את הסיוע. גובה התגמול חושב כדי לספק קיום מינימלי. אלה שהיו זכאים לסיוע הוגדרו כ"זקוקים לשיקום", והם היו "לקוחות" של אגף השיקום. אדם הוגדר כמשוקם ברגע שלא נזקק עוד לתמיכה מכספי ציבור (Shamgar-Handelman, 1986, p. 21).

במשך השנים עבר החוק תיקונים שונים, כשהמגמה הכללית הייתה ליברליזציה של הבחנים לקבלת התגמול, העלאת סכום התגמול והרחבת מגוון ההטבות. התיקונים שנעשו בחוק הועילו רבות לזכאים, אך בבסיסו הוא נותר "חוק סעד". אומנם בתקופה שבה התנהל המאבק קבע החוק כי כל ההורים השכולים זכאים לתגמול, אך גובה התגמול נקבע בהתאם

למצבה הכלכלי של כל משפחה. חלק מההטבות ניתנו אוטומטית, אך עדיין היה צורך להוכיח נזקקות. טיבו הסוציאלי של החוק מבטא למעשה שיח המבוסס על צרכים, הכרוך בנרמול ובמדידה של השכול. בהמשך אדון בשימוש שנעשה בשיח זה ובפגיעתו במימד האוטונומיה האישית.

אגף השיקום

כאמור, הארגון שהופקד על הוצאת החוק אל הפועל היה אגף השיקום במשרד הביטחון, והוא האחראי לטיפול ברווחתם של הנכים, ההורים השכולים, האלמנות והיתומים. במשך השנים עבר האגף שינויים מבניים רבים, אך תמיד היה חלק ממשרד הביטחון, ובכך ביטא את העיקרון שבו דגל בן-גוריון – שהגוף המגייס הוא הגוף האחראי לטיפול באלה שנפגעו כתוצאה מהגיוס (פת, 1998, ע' 59). גם התקציב בעבור השיקום נכלל בתקציב הביטחון החל בשנת הכספים 1957/58 (נדב, 1998, ע' 37). במהלך השנים היו יוזמות שונות שביקשו להעביר את הטיפול ב"משפחת השכול" לטיפולו של המוסד לביטוח לאומי, אך הן נפסלו וירדו מסדר היום. כך הובהר, למעשה, ש"משפחת השכול" היא חלק מ"משפחת הביטחון", ונשמרה ההבחנה בינם לבין אוכלוסיות נזקקות אחרות. הבחנה זו והניסיונות לבטל אותה מעידים על המתח הקיים בין מיצבם המועדף של ההורים השכולים, כקורבנות פטריוטיים מחד גיסא, לבין זהותם הלא-פופולרית, כאוכלוסייה סוציאלית המקבלת כספי ציבור מאידך גיסא (Dauber, 2003, p. 4).

ארגון יד לבנים

גוף נוסף שממומן על-ידי משרד הביטחון הוא "יד לבנים". זהו ארגון וולונטרי, שהוקם לאחר מלחמת יום העצמאות ביוזמתה של אם שכולה – ד"ר מרים שפירא, רופאת ילדים מבני ברק. הארגון התמקד בשלוש מטרות: הנצחה, מורשת וטיפול במשפחות השכולות. בתקופות שונות זכתה כל אחת מן המטרות האלה במידה שונה של בולטות, וכל הנהגה התמקדה במטרות הקרובות ללבה. בסוף שנות התשעים הובילה את "יד לבנים" הנהגה שהמעיטה לעסוק בהנצחה ובמורשת והתמקדה בניסיון לשפר את זכויותיהם של השכולים. כך החל הארגון, המכונה בספרות "שכול מאורגן", לפעול כקבוצת אינטרס. במרכז הדיון ניצבו שתי דרישות מרכזיות: הראשונה – להגדיל את התגמול החודשי לגובה השכר הממוצע במשק, והשנייה – לבטל את "מבחן ההכנסה". במקומו ביקשו ב"יד לבנים" להנהיג תגמול אחיד (כמו זה הניתן לאלמנות צה"ל), שיינתן לכל ההורים השכולים, בלי התייחסות למצבם הכלכלי. במונחים של ביטחון סוציאלי, שינוי זה, אילו התבצע, היה מהווה מעבר ממערכת הסעד למערכת הקצבות הקטגוריאליות (גל, 1999, ע' 14-19). תביעות אלה הביאו לסיומה ברית ארוכת שנים שהתקיימה בין "יד לבנים" לאגף השיקום. התרגום הכספי של תביעות השכולים, שהסתכם בעלות של 600 מיליון שקל בשנה, הפך את השינוי המבוקש לחסר תקדים, ולפיכך לבלתי אפשרי מנקודת מבטו של אגף השיקום. זה האחרון היה מוכן להעלות את התגמולים ולגלם הטבות בעלות שנתית של

60 עד 100 מיליון שקל בלבד. לטענת גורם באגף השיקום, "מבחינת המשמעות הכלכליות, הם העלו תביעות שפשוט הפכו למהפכה באגף השיקום" (מתוך ריאיון, 29.12.2000). נוסף על כך, טען אותו גורם, נפתח הפתח לתביעות נוספות: "אנחנו כבר התחלנו לטפל בתביעות של נכים, שטוענים שבקבות העלאת התגמולים להורים שכולים גם הם עכשיו מתארגנים ומכינים לנו תביעות בסדר גודל יותר רציני ממה שההורים הגישו. וגם אלמנות" (שם).

המגעים שהתנהלו בין שני הארגונים הופסקו, וב"ד לבנים" הוחלט להעתיק את המאבק לזירה הציבורית, כדי להגיע באופן ישיר למוקדי קבלת ההחלטות. ההורים השכולים יזמו הופעות באמצעי התקשורת, שלחו מכתבים לשרים וחברי כנסת ונפגשו עמם. באמצעות הוגשו שתי הצעות חוק פרטיות לשינוי חוק התגמולים. כך נוצרה פוליטיקה של העלאת תביעות, שטארו (Tarrow, 1998) מכנה אותה "פוליטיקה עימותית" (contentious politics).

ארגון "יד לבנים" אינו ארגון מחאה,⁶ ובמהלך המאבק שניהל לא הוקמו אוהלי מחאה וגם לא אורגנו הפגנות או שביתות. אך מדובר במאבק תקשורתי שזכה במידה לא קטנה של תהודה ציבורית. אומנם כותרות העיתונים העניקו למאבק צביון מיליטנטי, כגון "ההורים השכולים יוצאים למלחמה על הגמלה" (עמוס הראל, הארץ, 8.5.2000, ע' 4א), אך בפועל, בשל סיבות שונות, נקט "יד לבנים" בדרכי שכנוע יותר מאשר בדרכי לחץ.⁷ חלק מן ההורים השכולים סברו שהמאבק אינו ראוי ואינו צודק במהותו. לעומתם סברו אחרים שיש לפעול גם באמצעי מחאה, נוסף על הפעילות הפרלמנטרית.⁸ המחלוקת בקרב ההורים השכולים היו אחד הגורמים שהביאו לבסוף לגיבוש פשרה בין הצדדים, ובתאריך 28.11.2000 נחתם מסמך עקרונות בין יו"ר "יד לבנים" לבין מנכ"ל משרד הביטחון. על בסיס מסמך עקרונות זה הוגשה לכנסת הצעת ממשלה לתיקון חוק התגמולים, שהחליפה את הצעות החוק הפרטיות שזים "יד לבנים", ובתאריך 1.1.2001 נערכה בכנסת קריאה שנייה ושלישית, ותיקון החוק (מספר 24) עבר ברוב קולות.

התיקון לחוק הביא להגדלת סכום התגמולים למשפחות השכולות, לגילום חלק מההטבות הניתנות להם וכן לשינוי מבחן ההכנסה, אך לא לביטולו. במקום הנהל השנתי של הצגת "מבחן הכנסה" לפני אגף השיקום, קבע החוק שההורים השכולים יגישו הצהרה על מצבם הכלכלי רק בתום השנה הראשונה לאבל (ולא במהלך ה"שבעה"). הצהרה זו תישאר בתוקף ולא תעמוד לבחינה מחודשת, אלא אם ההורים יבקשו זאת בעקבות הרעה במצבם הכלכלי (עמוס הראל, הארץ, 29.11.2000, ע' 6א). רוב מובילי המאבק ראו בכך הצלחה חלקית ומשביעת רצון. אך חלקם הצרו על הפשרה וקיוו לחידוש המאבק, כדי להמשיך לחתור להשגת המטרות המרכזיות, שלא הושגו, למעשה.

כפי שנאמר לעיל, במסגרת חקירת המאבק נבחנו תהליכי המסגור (framing) שנקטו ההורים השכולים. תהליכים אלה נדונים בעיקר בספרות העוסקת בתנועות חברתיות. לכן נעזרת בספרות זו, אף-על-פי שאיני רואה את "יד לבנים" כארגון העומד בראשה של

6. זאת בהתאם להגדרות שמספק ליימן-ווילציג (1992) בספרו מחאה ציבורית בישראל 1949–1992, ע' 72–73.

7. בהתאם להבחנה של ישי (1986, ע' 141–164).

8. בהתאם להתייחסות של ליימן-ווילציג (1992, ע' 45).

תנועה חברתית. לדידי, מדובר בקבוצת אינטרס, כלומר ארגון של שני אנשים או יותר, בעלי מטרה משותפת, הפועלים כדי להשפיע על מדיניות ציבורית (ישי, 1986, ע' 13). נוסף על כך, האינטרס במקרה זה הוא אינטרס פרטי, כלומר הציפייה היא לתגמולים אישיים ולא לקידום מטרה קולקטיבית. אך חשוב לציין שלצורך השאלה העומדת לדיון, ההבחנה בין תנועה חברתית לבין קבוצת אינטרס אינה רלוונטית. שתיהן עוסקות בפעילות של מסגור ושל העלאת תביעות.

תהליכי מסגור, העלאת תביעות והבניה חברתית של אי-צדק

את הפעולה הקולקטיבית אפשר לנתח מכמה פרספקטיבות ומתוך התמקדות בשאלות ובהיבטים שונים. עד שנות השבעים נותחו התנועות החברתיות בעיקר באמצעות "תאוריית הקיפוח" (Gurr, 1970), אך בשלושת העשורים האחרונים הראה המחקר שאין די בקיפוח להנעת פעולה קולקטיבית. פרדיגמת "גיוס המשאבים" (Gamson, 1968; McCarthy & Zald, 1977; Tilly, 1978), אשר עלתה בתחילת שנות השבעים, אומנם שינתה את המוקד וחיפשה את המוטיבציה לפעולה קולקטיבית במונחים אינסטרומנטליים ותועלתניים, כנגזר מתאוריית הבחירה הרציונלית (rational choice) (Olson, 1965), אך היא לא כללה שאלות סמיוטיות הנוגעות למשמעות. לקראת שנות השמונים החלו חוקרים רבים יותר ויותר לעסוק בסוגיות כגון "הבניית החברתית של המחאה" (Klandermans, 1992), "פוליטיקה עימותית" (Tarrow, 1998), יצירה של מסגרות פעולה קולקטיבית (Benford & Snow, 2000), הגדרת זהותו של השחקן (Melucci, 1989), הגדרת ההקשר החברתי שבו מתפתחות ומשתנות משמעויות, והתוכן התרבותי של תנועות חברתיות (Mueller, 1992, p. 4).

על-פי חוקרים אלה, השחקן החברתי הוא סוכן (agent) העוסק בעיצוב תהליכים דיסקורסיביים של שכנוע, הבניית בעיות חברתיות, הבניה של אי-צדק והעלאת תביעות. תביעות (Claims) הן תלונות לגבי תנאים חברתיים, שחברים בחברה רואים אותם כפוגעים, כבלתי רצויים או כבלתי צודקים (Best, 1995, p. 6; Gamson, 1992). מנקודת מבט קונסטרוקטיביסטית, הדגש אינו בתנאים ה"אובייקטיביים" המאפיינים מצב חברתי המוגדר כ"בעייתי", אלא בתהליך של העלאת התביעות, שבמהלכו תנאים מסוימים מוגדרים כ"בעיה חברתית". בסט (Best) מנתח את תוכן התביעות אגב התרכזות ברטוריקה שלהן, כלומר, בשימוש המכוון בשפה כדי לשכנע אחרים. לטענתו, הרטוריקה היא מרכזית, שכן תהליכי העלאת תביעות נועדו לשכנע. תהליכים אלה כרוכים בהכרח בבחירת טיעונים מתוך המאגר הזמין, בהצבת הטיעונים שנבחרו ברצף כלשהו, ובשימת דגש מיוחד בחלק מהם (Best, 1987, p. 115).

כדי לדעת מהו אותו מאגר זמין שהפעילים שואבים ממנו, יש לקשר את הטקסט הסמלי שמייצרות התנועות החברתיות להקשר התרבותי והחברתי שהן פועלות בו. ההקשר התרבותי הוא התרבות הפוליטית (Almond & Verba, 1964), אשר במסגרתה מתנהל המאבק (Tarrow, 1992, 1998), וההקשר החברתי מתייחס לעובדה שהשחקנים הפוליטיים נבדלים זה מזה בדרכי הפעולה הפתוחות בפניהם. לפיכך, טענו כותבים כגון פרי (Ferree), גמסון (Gamson), קלנדרמנס (Klandermans) ומוריס (Morris) שיש להעניק תשומת

לב רבה יותר למיקומו החברתי של השחקן (Mueller, 1992, p. 7). המיקום החברתי מתייחס לעמדה של אדם או של קבוצה בחברה. השחקן, שלוקח חלק בפעולה קולקטיבית, ממוקם חברתית במונחים של זהויות קבוצתיות ורשתות חברתיות, במיוחד אלה המבוססות על לאומיות, אתניות, מעמד, מגדר ודת. זהות קולקטיבית מתמקדת בקשר שבין האינדיווידואל לבין המערכת התרבותית (Klandermans & Goslinga, 1996, p. 328), והאינדיווידואלים יכולים להכריז באמצעותה על הקשר שלהם עם האחרים. לטענת גמסון וקלנדרמנס, ההתייחסות לזהויות קולקטיביות מעידה על כך שתלונות, ציפיות וחישובי עלות-תועלת של הפעילות מוכנים חברתית בתוך הקשר קולקטיבי (Mueller, 1992, p. 7). נוסף על כך, המיקום החברתי מספק חומרים תרבותיים, שעליהם מתבססים תהליכי הבניה חברתית של אי-צדק, משאבים והזדמנויות. לפיכך, עשוי להימצא קשר סיבתי בין המיקום החברתי של השחקן לבין המשאבים הזמינים לפעולה הקולקטיבית וכן בינו לבין בחירתו של טקטיקות הפעולה (Mueller, 1992, p. 21). לטענתי, מיקומם החברתי של ההורים השכולים, כנושאי המידה הטובה האזרחית, פתח לפניהם ערוצים רבים להידברות עם מוקדי קבלת ההחלטות ולהשפעה עליהם. אך הזהות הקולקטיבית הקיימת היוותה גם גורם מרסן ומגביל, ועל כן היה צורך לחולל בה שינויים ולעשות בה שימוש יצירתי, כדי שתשמש כמשאב לקידום מטרותיו של המאבק.

המיקום החברתי והזהות הקולקטיבית של קטגוריה חברתית מסוימת מושפעים במידה רבה מטיב יחסיה עם המדינה. במקרה שלפנינו ניסתה המדינה, בהתאם לאינטרסים שלה, לכוון את ההורים השכולים הן כיחידים והן כקבוצה מובחנת. במישור הסמלי של היוקרה, ההתייחסות אליהם הייתה כאל קבוצה בעלת זהות קולקטיבית ועמדה חברתית משותפת. במישור המדיניות הציבורית, ההתייחסות אליהם הייתה כאל יחידים, והמשאבים החומריים ניתנו באופן דיפרנציאלי, לפי קריטריונים סוציאליים. כפי שיוצג להלן, ההורים השכולים השתמשו בזהות הקולקטיבית שהמדינה יצרה בעבורם ובעמדתם החברתית המשותפת כדי לכוון את עצמם כקבוצה גם במישור האדמיניסטרטיבי.

עם זאת, אין להסיק מהאמור שיחסי העוצמה הם בהכרח יחסי "משחק סכום אפס". תהליך העלאת התביעות כלפי המדינה אינו בהכרח תהליך חד-סטרי, המעצים את השכולים על חשבון האוטונומיה של המדינה. מדובר בתהליך שמעניק אישור מחדש הן למיקומם החברתי המרכזי של ההורים השכולים והן לזה של המדינה. הואיל ו"השכול המאורגן" הוא יציר כפיה של המדינה, והוא זוכה לקדושה מתוך הקדושה המוענקת למדינה, הרי ששני הגורמים מצויים בסמיבוזה, ניוונים וצוברים עוצמה זה מזה. אותה פעולה חברתית שאתגרה את המדינה, היא שהובילה גם לשעתוק כוחה.

השיח המיליטריסטי כחרב פיפיות

המיליטריזם, בעיקרו, הוא מנגנון העומד לרשות המדינה, לצורך הגדרת תקנים לחלוקת משאבים ולצורך גיוס האזרחים והכפפת האינטרסים האישיים שלהם לאינטרס הקולקטיבי. מראשיתה השכיחה מדינת ישראל לעשות שימוש רב במנגנון הזה. במסגרת השיח האתנו-רפובליקני (פלד, 1993), גובשה אידאולוגיית ה"ממלכתיות" של בן-גוריון, וה"אזרחות הטובה" זוהתה עם התרומה למפעל הציוני בכלל ולביטחון הלאומי בפרט. ההקרבה ההרואית

הייתה לערך מרכזי באתוס הפטריוטי של המדינה הלאומית המודרנית. במסגרת "פולחן הנופלים" (מוסה, 1993), השכול הפרטי "מולאם", והאומה כולה מחויבת לזיכרון הנופלים. הואיל ומות הבן או הבת בצבא מביא לשיאו את ניגוד האינטרסים הקיים בין המדינה לבין היחידה המשפחתית, שולבו גם ההורים במסכת ההקרבה ההרואית. הם נחשבו לדמויות הרואיות בזכות עצמן, שראויות להערצה ולחיקוי (בילו וויצטום, 1999, ע' 52), ומוקמו בראש "מדרג האזרחיות" (Helman, 2001). פולחן הנופלים שימש כמנגנון להסדרת היחסים בין הקהילה-המדינה לבין משפחות הנופלים (עזריהו, 1995, ע' 122). המדינה שילבה את "השכול המאורגן" (כגון "יד לבנים" והמועצה הציבורית להנצחת החייל) בפעילות ההנצחה, ומיסדה אותו כגוף מייצג, הלוקח חלק בקביעת המדיניות לגבי המשפחות השכולות. כך נוצר הרושם שהאינטרסים הפרטיים של המשפחות השכולות חופפים את האינטרסים ה"לאומיים" (עזריהו, 1995, ע' 215). אך בפועל נהפכו ארגונים אלה ל"ארגונים מתנכיים" - תואר השמור לארגונים המזוהים במידה רבה עם השלטון (ישי, 1986, ע' 183). מעבר לרצון לנטרל את האיום הטמון בשכול, השתמשה המדינה בהורים השכולים כמנוף לגיוס בני הנוער ומשפחותיהם וכן כמנוף לחיזוק הלגיטימציה שלה. לשם כך כוננה המדינה תפקיד לאומי בעבור "משפחת השכול", כמתנכי הדור הצעיר לגבורה ולהקרבה. דוגמה לכך הן פעילויות מורשת-הקרב שמקיים "יד לבנים" בבתי-הספר. תפקיד זה יצר בקרב השכולים עכבות בכל הנוגע להעלאת תביעות חומריות כלפי המדינה. בדיון שהתקיים בכנסת בסוגיית התגמולים התייחס לכך ח"כ עמיר פרץ: "כל שנה, ביום הזיכרון לחללי צה"ל, מפלחת את חללה של מדינת ישראל אותה צפירה... מביאה אותנו לבתי העלמין ומביאה את המשפחות השכולות לאותם בתי עלמין, כדי שהן יעמדו מול כל הציבור, יסכימו לפתוח את הפצע שלהן מחדש, כדי שיוכלו לשמש דגל, ורקור לנוער שמתייצב שם, כדי שיוכלו לבוא ולהחזין את מעשי הגבורה של בניהם ובנותיהם... איך זה קרה לנו שאנחנו לא יודעים שהגיבורים, שהסמלים האלה, מסתובבים מושפלים, מושפלים עד כדי כך שאפילו לא הסכימו להשמיע את זעקתם?" (הישיבה ה-92 של הכנסת החמש-עשרה, 1.3.2000). תפקודם כ"סמלים לאומיים" הקשה על ההורים השכולים את הדיון בעניינים יומיומיים, חומריים ו"פרטיים", כגון מצוקות כלכליות, דבר שהביא להשתקתם במשך שנים.

כאמור, בעשורים האחרונים, ובעיקר בשנות התשעים, הופרה השתיקה, וההורים השכולים נהפכו לשחקן פוליטי. "ההורה השכול של היום נוכח בזירה הציבורית, אבל לא כמופת של התאפקות והקרבה, אלא כאדם מוכה, כועס ומאשים" (רוזנטל, 2001, ע' 10-11). והנה, בחינה של הטקסטים שנוסחו במהלך המאבק מעלה שאותם הורים שכולים, כועסים ומאשימים, ממסגרים את תביעותיהם כלפי המדינה אגב שימוש נרחב בשיח המיליטריסטי ובוהות הקולקטיבית, אשר עד אותה העת הביאו להשתקתם ולהימנעותם מפעולה.

למעשה, כדי להפוך את מאבקם לגיטימי, יכלו הפעילים לבחור באחת משתי דרכי פעולה: האפשרות הראשונה הייתה לכוון בעבור ההורים השכולים זהות קולקטיבית חלופית לזו שעיצבה המדינה, אשר תגייס אותם למאבק. האפשרות השנייה הייתה להשתמש בוהות הקולקטיבית הקיימת ובשיח המיליטריסטי ההגמוני, אגב התאמתם לצורכי המאבק. זוהי למעשה הדילמה הסמלית העיקרית הניצבת לפני תנועות חברתיות: הצורך לבחור או לגשר בין סמלים ש"עברו בירושה", שהם מופרים אך מובילים לסבילות, לבין סמלים

חדשים, אשר "מחשמלים", אך עלולים להיות זרים מכדי להוביל לפעולה (Tarrow, 1998, p. 106). ההורים השכולים בחרו במידה רבה בסמלים ש"עברו בירושה", כלומר בשיח המיליטריסטי. אין זו משימה קלה, ליצור סמלים מנוגדים לאלה המצויים בקונצנזוס. בין היתר, משום שאחיותה של המדינה חזקה עד כדי כך שאפילו מסרים של שבר ממוסגרים במונחים קונסנזואליים (Ibid, p. 114). ואכן, השימוש בזהות הקולקטיבית של "משפחת השכול" יכול להעיד על חוזקה של המדינה. אך מעבר לכך, לטענתי, זהות קולקטיבית זו הייתה נוחה להורים השכולים, והם השתמשו בה לצורכיהם.

כך, לדוגמה, במקום לכפור בתפקיד החינוכי שיועד להם, השתמשו בו הפעילים כמשאב וכאמצעי להפעלת לחץ. לטענתם, יציאתם למאבק ציבורי תפגע במוטיבציה הלאומית לשרת בצהל. כדי למנוע פגיעה זו, על מקבלי ההחלטות להיענות לדרישותיהם החומריות. כך כתב יו"ר "יד לבנים" לשרי הממשלה: "בדעתנו להתחיל פעולות מחאה בשבועות הקרובים ולהציג בפני האומה ולומר לה שאנו מתביישים... בל תסתתרנה מעיניכם ההשלכות הקשות על מורל העם ומצב רוחו, ומהו המסר שיועבר לנוער וההשפעות על נכונותו לשאת בנטל כי בנפשנו הדבר... אנא הניחו לנו לעסוק בקודש, הניחו לנו למסור מסרים של מורשת וחינוך לעם ולנוער... נא אל תניחו לנו לעסוק בדברי חולין וללחום מלחמות שלא ראוי שיופיעו על סדר היום הציבורי" (3.5.2000). הורה שכול אחר טען לפני ועדת הכנסת, שדנה בסוגיה (מעתה ואילך תכונה "ועדת מרידור" ע"ש העומד בראשה): "אני רוצה להצביע בפניך עד כמה הגענו לייאוש, שיש הורים שאומרים: 'אנחנו נפגין בכתי"הספר התיכונים ובלשכת הגיוס ונחלק חוברות לתלמידי שמיניות' (מתוך הפרוטוקולים של ועדת מרידור, 19.9.2000).⁹

באופן דומה, ניכר בדבריהם של השכולים "מיליטריזם אזרחי" (קימרינג, 1993), המתבטא בקדימות שמקבלים השיקולים המוגדרים כ"ביטחון לאומי" על פני כל יתר השיקולים, ובהם השיקולים המשפחתיים-פרטיים. לרוב, לא הלינו השכולים על עצם נפילת הבן. הורה שכול: "תשמעי, הבן שלי... לפני החופשה שלו האחרונה צילמו אותו [במסגרת כתבה לטלוויזיה] בדלעת [בדרום לבנון]... ושאלו אותו: 'מה אתה עושה פה?' והוא אמר: 'אם אנחנו לא נהיה כאן, אף אחד לא יהיה כאן. וגם גבול הצפון עומד מאחורינו. צריך להיות כאן וזהו זה. אנחנו מגנים על עם ישראל'. כמו שאמרתי לך בהתחלה, תעודת ביטוח של עם ישראל זה זה"ל. מי שמשלם את הפרמיה רק על הביטוח הזה זה הנופלים ונכי זה"ל. אף אחד אחר לא. אף אחד אחר לא שילם" (מתוך ריאיון, 10.12.2001). לפיכך, אין כאן ערעור על חובות הפרט כלפי המדינה, אלא על חובות המדינה כלפי הפרט, ובמיוחד כלפי זה שתרים לה יותר מכל. יו"ר "יד לבנים" כתב לשרי הממשלה: "איננו מלינים על נפול בנינו, לא ולא. בנינו נפלו למען מדינת ישראל ובטחונה. אבל אנו כן זועקים חמס. אנו זועקים על כך שבמקום שיראו בנו כיקירי האומה וכנס מורשת וצאן ברזל, מעבירים אותנו לסטטוס של הבטחת הכנסה וגישה סוציאלית" (מתוך מכתב, 3.5.2000).¹⁰

9. מדובר בפרוטוקולים של הישיבות המשותפות לוועדת חוץ וביטחון ולוועדת העבודה והרווחה, אשר דנו בהצעת חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום) תיקון – תגמולים להורים שכולים, התש"ס – 2000.

10. את המכתב כתב אלי בן-שם, יו"ר ארגון "יד לבנים", לראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, ולשרי ממשלת ישראל, בתאריך 3.5.2000.

מדברים אלה עולה כי בעוד המיליטריזם משמש את המדינה להגדרת תקנים לחלוקת משאבים, הוא עשוי לשמש גם קבוצות שונות בחברה, המעוניינות לנהל משא ומתן עם המדינה על עיצוב תקנים אלה. בעוד הביטוי האולטימטיבי למעלה האזרחית הוא "תפקיד הלוחם" (Helman, 2001, p. 301), המעלה האזרחית של ההורים השכולים נובעת מ"הקרבת הלוחם", ובהקשר זה ממוסגרת חובתה של המדינה כלפיהם. אומנם המדינה מחויבת לכאורה לדאוג לרווחתם הכלכלית של כל אזרחיה, כמו גם ליתר זכויותיהם הבסיסיות, מעצם היותם אזרחים. אך מדברי השכולים עולה כי חובה זו מקבלת משנה תוקף לנוכח העובדה שהם מצדם מילאו כלפי המדינה את חובתם האולטימטיבית. הורה שכול: "הבן שלי נהרג על קדושת מדינת ישראל ומדינת ישראל צריכה לטפל בי" (מתוך הפרוטוקולים של ועדת מרידור, 19.9.2000).¹¹ אב שכול נוסף: "תקראי את בן-גוריון, אני מצטט מהזיכרון: 'אין חוב גדול מחוב העם היהודי לנופלים ולבני משפחותיהם'" (מתוך ריאיון, 10.12.2001). מכאן ש"המעלה האזרחית" אינה רק ביטוי של אזרחות טובה. היא גם תנאי למימוש האזרחות כהשתתפות פוליטית, והיא אמת מידה לקביעת מעמדו של האזרח בחברה (Oldfield, 1990, pp. 1-11). התרומה לביטחון הלאומי העניקה לגיטימציה לפעילותם הפוליטית של השכולים ולתביעותיהם.

נוסף על כך, התרומה לקולקטיב אינה מתבטאת רק ב"הקרבת הלוחם". הקרבה זו מעידה בדיעבד על הנכונות להקריב, כלומר על כך שהמשפחות השכולות גידלו וחינכו לוחמים לתפארת מדינת ישראל. אלמלא נפלו במלחמה, קרוב לוודאי שהיו ממשיכים לשרת את המדינה ולתרום לה במגוון צורות. על כך יש להוקיר את המשפחות ולהעניק להן יותר זכויות מאשר לאזרחים שתורמים פחות או ש"אזרחותם הטובה" טרם הוכחה. הורה שכול: "אני חונכתי את הבן שלי ללכת ליחידה מובחרת, כל הילדים שהיו בלבנון, וכל אלה שמתגייסים בשנים האחרונות לצה"ל, הם לא באים מוואקום, מחלל ריק, הורים שלא רוצים שהילד שלהם ילך לצבא, הוא לא הולך לצבא" (מתוך ריאיון, 10.12.2001). יו"ר "יד לבנים" כתב לשרי הממשלה: "אנו ההורים השכולים נמנים על סלטה ושמנה של החברה בישראל. הקמנו משפחות לתפארת ואת בנינו שהיו צעירים חזקים רעננים וחסונים גידלנו על ערכי מולדת. בבוא העת נקראו בנינו לשרת תחת דגל האומה בשליחות ממנה לא שבו... אנו הנמנים על שדרת העם הרחבה הנושאת בנטל וגם המשלמת את המחיר בעבור ישכון ישראל לבטח" (מתוך מכתב, 3.5.2000).¹² שיח מסוג זה מכונן את ההורים השכולים כקבוצה הזכאית לפריבילגיות.

מרכיב נוסף המוסיף נופך רגשי לדברים הוא השימוש בניבים רטוריים (rhetorical idioms) (Ibarra & Kitsuse, 1993). אלה הם דימויים המעניקים לתביעות חשיבות ומשמעויות מוסריות. ההורים השכולים מסגרו את תביעותיהם בעזרת ביטויים מיליטריסטיים רווחים, ותוך כדי כך הוסיפו להם משמעויות חדשות או שינו אותם. לדוגמה, הפעילים כינו את עצמם "מסדר הנופלים". יו"ר "יד לבנים" כתב לראש הממשלה: "אנא ממש את המונח השגור בפי כל 'במותם צוו לנו את החיים' הכוונה אף לחייהם של המשפחות

11. ראו לעיל הערה 9.

12. ראו הערה 10 לעיל.

השכולות" (מתוך מכתב, 14.4.2000).¹³ מונח זה וכן מונחים אחרים קיבלו משמעות שונה בפני אב שכול אחר: "זה שהמשפחות השכולות, באמצעות 'יד לבנים', נרדמו בשמירה, משום שעשו להם שטיפת מוח מהבוקר עד הערב – 'הבן לא פירנס אותך' ו'אין מחיר לילד' ו'במותם ציוו לכם את החיים'. אז לכל הרוחות, לאף הורה שהבן שלו נהרג אין לו שום חיים. ציוו לו את המוות. אבל בסיסמאות כאן במדינה אלופים. כמו 'לא נוטשים פצוע בשטח', ואת כל המשפחות השכולות השכיבו בשטח, באלונקות, אחד אחרי השני" (מתוך ריאיון, 10.12.2001).

לפיכך, השיח המיליטריסטי העניק לגיטימציה למאבק ויצק לתוכו תוכן מוסרי ורגשי. אך עדיין נותרה בעינה השאלה, מה אפשר ללמוד מן השימוש בשיח זה על יחסי העוצמה הקיימים בין השחקנים בשדה, ומהן השלכותיו על יחסים אלה. לכאורה, ההורים השכולים השתמשו במנגנון שיצרה המדינה כדי לגייסם ולהביא להשתקתם והפכו אותו למשאב לקידום מאבקים. המטרה הייתה לאתגר את האוטונומיה של המדינה, שכן מדובר בניסיון לכפות עליה הקצאת משאבים, חקיקה ומדיניות, שאינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים שלה (Skocpol, 1985). אך לטענתי, התוצאה הבלתי מכוונת (unintended consequence) של השימוש בשיח המיליטריסטי ובוהות הקולקטיבית הקיימת הייתה במידה רבה יצירה של טקסט אשר מקדש את המדינה ובכך משעתק את עוצמתה. כאשר הלגיטימציה לתביעות מבוססת על התרומה לקולקטיב, על הנאמנות למדינה ועל ערכים פטריטיים שההורים השכולים מנחילים גם לדורות הבאים, כמעט לא נותר מקום לתקיפה של המדינה או לערעור על הלגיטימציה שלה.

הדבר ניכר בכך שבבואם לייחס אשמה¹⁴ ולנסח מסגרות של אי־צדק (Gamson et al., 1982, p. 14), נמנעו השכולים מניהול התקפה חזיתית נגד מדינת ישראל, כסמל הנתפס כנושא את האומה ואת הטוב הכללי. "יד לבנים" הגדיר את "שליחיה" של המדינה, את אגף השיקום ואת משרד הביטחון, כ"מוקדי האשמה" המרכזיים, ורק במקרים נדירים הופנתה אצבע מאשימה ישירות כלפי המדינה. דוגמה יוצאת דופן אפשר למצוא בדבריה של אם שכולה: "הם [החיילים] יכלו להיות ראשי ממשלה, מדענים ועוד. אבל המדינה קברה אותם צעירים והם מתחת למצבות" (מתוך מכתב שנכתב ליו"ר "יד לבנים", 20.1.2000). ברוב המקרים, המדינה אינה מואשמת במות הבנים, אלא בהזנחת הוריהם, כפי שכותבת אם שכולה: "האם ראוי שהמדינה תיצור תחושה של הזנחה ושל ניכור אצל ההורים, שבניהם לא חזרו הביתה מן השירות הצבאי?" (מנואלה דבירי, קול המשפחות, פברואר 2000, ע' 8). התלונות כלפי המדינה מופיעות לרוב על רקע הנאמנות שהשכולים חשים כלפיה ואף הפגינו אותה הלכה למעשה. יו"ר "יד לבנים" כתב לראש הממשלה: "אנו מקבלים יחס פוגע ומשפיל. אנו, הראויים להינשא על כפיים, בבחינת 'אלה אשר המדינה חפצה ביקרם'.

13. את המכתב כתב אלי בן־שם, יו"ר ארגון "יד לבנים", לראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, בתאריך 14.4.2000.

14. סנו ובנפורד מציינים שלתנועות חברתיות ישנן שלוש משימות מסגור מרכזיות. אחת מהן היא יצירה של מסגור אבחוני (diagnostic framing) – יצירת מסגרות שמגבשות הסכמה לגבי השאלה את מי או את מה יש להאשים במצב ומגדירות אותו כבעייתי וכדורש שינוי (Benford & Snow, 2000, p. 616).

אנו מושלכים אל עבר החצר האחורית ככלי ריק אין חפץ בו... אנו חשים מרומים על ידי המדינה שבשמה ובשליחותה נפלו בנינו" (3.5.2000).¹⁵

כחלק מקידוש המדינה, השכולים מקדשים את צה"ל, אגב יצירת הבחנה ברורה בינו לבין אגף שיקום. "הביורוקרטיה המדינתית", כלומר אגף השיקום, זכתה בביקורת נוקבת מצד ההורים השכולים, אך צה"ל נותר "צבא העם" בעיני רובם. יו"ר יד לבנים: "אחרי האסון, הצבא מטפל בך, הקצינות נפגעים מטפלות בך בצורה בלתי רגילה... אחרי כמה חודשים, אחרי שהצבא מטפל בך בחום ובאהבה, אתה מגיע לאגף השיקום, אתה מגיע לקופת-חולים של ההסתדרות לפני ארבעים שנה. טיפול מנוכר, מתנשא, אתה מספר בשבילים" (מתוך ריאיון, 6.11.2000).

הואיל והצבא נתפס כשלוחה של המדינה וכמממש את המונופול שלה על אמצעי האלימות הלגיטימיים (Weber, 1946, p. 78), הספרות קושרת בין מעמדו של הצבא לבין עוצמתה של המדינה. חוקרים שונים טוענים שחלה בישראל ירידה ב"מדינתיות", כלומר במרכזיותה של המדינה, וההוכחה לכך היא השחיקה שחלה במיצב הקדוש שצה"ל נהנה ממנו בעבר (Ben-Ari et al., 2001; Peri, 1998). אם כך, היחס החם שמגלים השכולים כלפי צה"ל, דווקא מהעמדה האופוזיציונית-לכאורה שהם נמצאים בה, מלמד על כך שהירידה במדינתיות היא מוגבלת, ועוצמתה הסמלית של מדינת ישראל עדיין רבה.

הפגנת הרגשות החמים כלפי צה"ל משמשת ראייה לכך שבמאבק על התגמולים אין משום ערעור על הלגיטימציה של המדינה בכללה. ראייה זו הייתה חשובה בגיוס דעת קהל חיובית למאבק. מכיוון שהמדינה חזקה, העלאת התביעות והטענות כלפיה יכולה להיתפס כלגיטימית רק אם אין בה התקפה כוללת על המדינה. הצורך של ההורים השכולים להתמודד עם עוצמתה הסמלית של המדינה, תוך כדי ניהול המאבק נגדה, הוביל באופן בלתי מכוון לשעתוקה של עוצמה זו.

אם כן, השיח המיליטריסטי והזהות הקולקטיבית של "משפחת השכול" הם ההקשר המבני והחברתי שבתוכו התנהל המאבק. הם אפשרו את הפעילות הפוליטית של ההורים השכולים ובו-בזמן הגבילו וריסנו אותה. בשל השפעתם המרסנת, לא היה די בטרנספורמציות ובאדפטציות שעברו. ההורים השכולים צירפו אליהם אמצעים רטוריים ודרכי פעולה שאינם שייכים להקשר של "משפחת השכול", ואשר קודם לכן אף נתפסו כמנוגדים לו. מרכיבים אלה נלקחו בעיקר מתוך ההקשר של סכסוכי עבודה ומאבקי שכר, והם מבטאים פרשנויות שונות של מערכת הביטחון הסוציאלית. אחד המרכיבים שבהם הוא "שיח הצרכים".

שיח הצרכים – בזכות או בחסד

שיח הצרכים, כלומר הדיבור על צרכים, נעשה מרכזי בתרבות הפוליטית המערבית. זהו ניב המופיע בקונפליקטים פוליטיים, אשר סוגים שונים של אי-שוויון מאותגרים באמצעותו ומעובדים סמלית (Fraser, 1993, pp. 161–162). בספר "50 שנות שיקום", שהוציא אגף השיקום, נכתב, "שירותי השיקום חייבים לספק צרכים ממשיים, מחד, תוך

15. ראו הערה 10.

הבעת הוקרתה של האומה לאלה ששילמו את המחיר הכבד ביותר בשליחותה, מאידך" (אורן, 1998, ע' 11), ועל כך הסכימו כל הנוגעים בדבר. אך המאבק התנהל על הפרשנות שיש לתת להצהרה זו. הדגם שמציעה פרייזר (Fraser) מדגיש את אופיו המתחרה של שיח הצרכים, כלומר את העובדה שבמדינת רווחה קיימות דרכים רבות ומתחרות לדבר על צרכים של אנשים (Fraser, 1993, p. 164). ההבחנה בין שלושה סוגים של שיח צרכים, כפי שהיא מפרטת אותם, מאפשרת להתחקות אחר הפוליטיקה העימותית שהתנהלה בין המדינה לבין ההורים השכולים ולהאיר את תוצאותיה.

לטענתה של פרייזר, באמצעות שיח הצרכים אפשר לערער על הפרשנות הדומיננטית, המגדירה נושא מסוים ככלכלי או כפרטי, על-ידי ניסוחה של פרשנות חלופית ומנוגדת של הנושא כנושא פוליטי. בחברה הקפיטליסטית, הפוליטי מוגדר לעומת הכלכלי והמשפחתי. מוסד המשפחה הגרעינית הפטריארכלית (בדומה למוסדות כלכליים) עושה דה-פוליטיזציה של השיח החברתי באמצעות עיצוב נושאים מסוימים כאישיים וכפרטיים, להבדיל מציבוריים ופוליטיים. כך מתבצרת פרשנות רשמית מסוימת של צרכים. מדובר לרוב בפרשנויות של הקבוצות השולטניות, שהקבוצות הכפופות מפנימות אותן בניגוד לאינטרסים שלהן, או בהגדרות חלופיות שנותרות חבויות (Ibid, p. 167).

בנוגע לשכול, הפרשנות הדומיננטית היא שמדינת ישראל דואגת לצורכיהם של השכולים ולכל מחסורם. ואכן, נוסף על היוקרה, העניקה המדינה להורים השכולים גם תגמולים חומריים. לטענת פוקו, דאגתה של המדינה לרווחתה הכלכלית של האוכלוסייה קשורה תמיד לצורכי המדינה עצמה ולהאדרת עוצמתה. בהקשר זה מתבהרת היוקרה בין מלחמה לבין רווחה (Foucault, 1988, p. 160). הדאגה לרווחתם של השכולים מבטיחה שגם בעתיד תוכל המדינה לגייס את האזרחים למטרותיה. ביטוי לכך אפשר למצוא בספר שהוציא אגף השיקום, ובו כתב ראש האגף: "רווחתם של נפגעי מערכת הביטחון היא מרכיב חשוב בביטחון הלאומי" (אורן, 1998, ע' 11).

אלא שבניגוד לתגמול הסמלי, אשר ניתן באופן אוטומטי ואינו מותנה בנסיבות המוות של החייל, התגמול החומרי ניתן להורים השכולים באופן סלקטיבי. זוהות הקולקטיבית שלהם לא כללה התייחסות למעמדם הכלכלי ולא יצרה האחדה שלו. הקשיים הכלכליים שלהם לא עלו כמעט על סדר היום הציבורי. אם התנהל דין ודברים לגבי התגמולים, הוא נערך לרוב בחדרי חדרים, כיאה ל"תרבות הסודיות" (Galnoor, 1977) שהייתה מקובלת בישראל. מבחינת המדינה, מצבה הכלכלי של המשפחה השכולה הוא עניינה הפרטי, ואין קשר ישיר בין המצוקה הכלכלית לבין השכול. הגמלה אשר שולמה לכלל ההורים השכולים נועדה להשתתף בהוצאות שנבעו מהשכול, כגון פרסום מודעת אבל או הוצאות אזכרה שנתיות. גמלה זו לא הביעה הכרה בהידרדרות הכלכלית הנובעת מהשכול. התפיסה הייתה שהבן, להבדיל מן הבעל או האב, אינו מפרנס את הוריו, ולכן החובה המוסרית המוטלת על המדינה היא תמיכה כלכלית בנוקקים בלבד. מדיניות זו עולה בקנה אחד עם החזון הנאו-ליברלי. על-פי בורדייה, הסיוע על בסיס צרכים אינדיווידואליים הופך את רעיון הסולידריות החברתית לפרקטיקה של חלוקת כסף לנוקקים. התוצר הסופי הוא הפיכת מדינת הרווחה למדינת צדקה. צורת המעורבות הנאו-ליברלית הזאת תורמת להפיכתן של קבוצות חברתיות שלמות להמון מפוצל ומבודד של פרטים שגורלם לא שפר עליהם (Bourdieu, 1999, p. 184).

הבניית הצרכים של ההורים השכולים כעניין פרטי של המשפחה עושה דה-פוליטיזציה

שלהם. לטענת השכולים, הדבר הביא לכך שהם התביישו לדבר על מצוקתם הכלכלית באופן פומבי ולהעלות אותה כסוגיה ציבורית. לטענת יו"ר הארגון, "ההורים השכולים נקלעו למלכוד: מחד, המצב הכלכלי של רבים מהם הפך גרוע מאוד בעקבות האסון... ומצד שני... להורה שכול השמיעו עד אין קץ משפטי שווא כמו 'בן אינו מפרנס הורים', 'כסף לא יחזיר בן שנפל', 'איננו משלמים בעד השכול' ועוד. אותו הורה, החושש לפגיעה בבן ובזכרו, אינו יכול לקשור דם בדמים, שומע ונאלם. מתייסר ושותק, ומרגיש את עצמו אשם על שום רצונו לחזור לחיים" (עמיר רפפורט, ידיעות אחרונות, 23.2.2000, ע' 7).

לפי פרייזר, תהליכי הדה-פוליטיזציה מופרעים בנסיבות מסוימות. בנקודה זו, הקלסיפיקציות הדומיננטיות של הצרכים ל"צרכים כלכליים" ול"צרכים פרטיים" כבר אינן מובנות מאליהן, ומופיעות פרשנויות חלופיות, מנוגדות ופוליטיות (Fraser, 1993, p. 169). במקרה שלפנינו קרה הדבר בשנות התשעים, כאשר הצטרפה ל"משפחת השכול" קבוצה גדולה ומשמעותית למדי של הורים, אשר לא קיבלו על עצמם את הפרשנות שהציעו המדינה ומוסדותיה למילוי צורכיהם. הם הציעו פרשנות חלופית, שלפיה קיים קשר ישיר בין מצבה הכלכלי של המשפחה לבין השכול שפקד אותה. אובדן הבן או הבת פוגע קשות ביכולת ההשתכרות של כלל ההורים השכולים. אין מדובר ב"מקרים נזקקים", אלא בקטגוריה שלמה של אנשים, שנפגעת כלכלית כתוצאה מהשכול. לכן אין זה רלוונטי מהן הכנסותיה של משפחה מסוימת בהווה, שכן הן נמוכות בוודאות מהכנסותיה בעבר. לפיכך טענו שהמדינה צריכה לבטל את "מבחן הכנסה" ולפצות כלכלית את כל המשפחות השכולות בצורה אחידה. הורה שכול: "משפחה שכולה לא מתפקדת כמו שהיא תפקדה קודם. תשמעי, בואי נגיד שאחד, שניים, חמישה אחוז ממשיכים לנהל את החיים שלהם כמו קודם. אבל בגלל חמישה אחוז לא צריך מבחן הכנסה על כל השאר" (מתוך ריאיון, 10.12.2001).

"יד לבנים", תחת הנהגתו החדשה, אימץ פרשנות זו, וכדברי היו"ר, "מחסום הבושה, שמנע לחשוף את האמת בפני הציבור עשרות שנים - נשבר" (עמיר רפפורט, ידיעות אחרונות, 24.2.2000, ע' 12). במסגרת ההתעקשות על דיון ציבורי במצוקה הכלכלית, נקט "יד לבנים" בצורות אופוזיציוניות של שיח צרכים - *oppositional forms of needs* - שבאמצעותן אנשים וקבוצות מערערים על הגבולות שמפרידים בין הפוליטי, הכלכלי והפרטי. נוסף על הפיכת הצרכים לפוליטיים, כלומר הפיכתם למושא לדיון ציבורי, המשתמשים בשיח זה מציעים פרשנויות חלופיות לצרכים שלהם. בכך הם נהפכים לסוכן, לשחקן פוליטי, המנסה להשפיע על המדיניות הציבורית שהמדינה מפעילה כלפיו (Fraser, 1993, p. 171). במסגרת השיח הזה, המצוקה הכלכלית שוב אינה מובנת כבעיה אישית, אלא כסוגיה חברתית, כבעיה שמאפיינת את כלל ההורים השכולים, ולכן עליהם לפעול באופן קולקטיבי כדי להביא לפתרונה.

נוסף על כך, כדי להעניק לגיטימציה לתביעה להעלות את גובה התגמול לשכר הממוצע במשק, יצא "יד לבנים" נגד האמונה הרווחת שהמדינה דואגת לכל מחסורם של השכולים, ואף יותר מכך - נגד האמונה שנפגעי מערכת הביטחון זוכים גם בכבוד וגם בתגמולים חומריים נכבדים. כך כתב עורך הביטאון של הארגון: "בראש וראשונה עלינו לתקן את הדימוי המהלך בחברה הישראלית כאילו לנו ההורים, אבד בן אבל בתמורה, 'זכינו' בממון" (אברהם יהל, קול המשפחות, פברואר 2000, ע' 2).

מטה המאבק נעזר לשם כך בתקשורת ההמונים, ופרסם כמה כתבות גדולות, הן בעיתונות הכתובה והן בעיתונות המשודרת, שבהן טען שיש להעלות את סכום הגמלה, משום שהוא אינו מאפשר חיים בכבוד. הטיעונים נוסחו אגב הדגשת צורכי הקיום הבסיסיים, שהמדינה מחויבת לספק לאזרחיה. יו"ר "יד לבנים": "מאות הורים שכולים אכן נמצאים מתחת לקו העוני, אלפים מבינינו חושבים רק איך לגייס כסף כדי לשרוד, ושקועים בחובות עד צוואר... בכל יום מגיעים אלי עוד ועוד הורים שכולים שמספרים לי על מצוקה איומה, והלב שלי נקרע" (עמיר רפפורט, ידיעות אחרונות, "7 ימים", 25.2.2000, ע' 16-18). בעיתון מעריב התפרסמה הכותרת: "הורים שכולים הגיעו לפת לחם – וזקוקים לגמילות חסדים" (איתן רבין, מעריב, 9.4.2000, ע' 9).

אגף השיקום ניסה מצדו להתמודד עם הפרשנות החלופית שהציע "יד לבנים" באמצעות נקיטה בשיח צרכים מסוג *reprivatization discourse*.¹⁶ הכוונה לאותן פרשנויות צרכים אשר יכלו להתקיים קודם לכן מבלי שהיה צורך לדון בהן או לומר אותן. בשיח זה, הדוברים מתנגדים להספקה מדינתית של הצרכים, ומטרתם היא לקצץ בחזרה שירותי רווחה חברתיים (Fraser, 1993, p. 171) ולהחזיר לתחום הפרט את מה שנהפך לפוליטי. אגף השיקום הצדיק את קביעת התגמול לפי בחנים סוציאליים, בטענה שאין מדובר בפיצוי על נזק שנגרם. לדברי היועצת המשפטית של האגף, "חוק משפחות חיילים אינו בא לתת פיצוי כספי על אובדן ילד. וכי ניתן הדבר לכימות?" (מסמך פנימי, 13.9.2000, ע' 9).¹⁷ נגד התביעה לתת תגמול אחיד לכולם טענה היועצת המשפטית: "האם זה נכון לתת אותו סכום של שכר ממוצע במשק לעני ולעשיר? אולי העני יסובל מזה, כי בעצם המדינה תוכל לסייע לו פחות, כי המשאבים יהיו יותר מצומצמים" (מתוך הפרוטוקולים של ועדת מרידור, 6.11.2000).¹⁸

נגד הטענה בדבר קיומם של צרכים ממשיים שהחוק אינו נותן מענה עליהם, טען משרד הביטחון כי אין בעיה אמיתית של עוני בקרב השכולים, וכי "הסיוע והיחס הניתנים למשפחות השכולות בישראל מהווים דוגמה שאין שנייה לה בעולם" (עמיר רפפורט, ידיעות אחרונות, 23.2.2000, ע' 7). הניסיון לבצע דה־פוליטיזציה של התביעות מתבטא בהבטחה של מנכ"ל משרד הביטחון לטפל באופן אישי בכל מצוקה שתתעורר: "כל משפחה שתבוא ותודיע על בעיה קונקרטית, תקבל את הטיפול באופן מידי. אליו לא הגיעו פניות בנושא. כל פנייה שאקבל – תטופל" (איתן רבין, מעריב, 9.4.2000, ע' 9). דברים אלה מבטאים פעם נוספת את המדיניות לתת מענה לצרכים פרטניים ולא לצרכים קטגוריאליים. המעניין הוא שאומנם מבחינה דיסקורסיבית המשמעות היא דה־פוליטיזציה של הצרכים, אך בפועל,

16. באופן כללי יותר אפשר לכנות את האופן שבו מנוסחת ההתנגדות למסגורה של תנועה חברתית בשם "מסגור נגדי" – counter framing (Benford, 1987, p. 75).

17. הציטוט לקוח מתוך מסמך של היועצת המשפטית לאגף השיקום, עו"ד נחמה פרלמן, שכותרתו: "תגמולים להורים שכולים: עקרון השיטה הקיימת וסקירת התפתחות ברמת המדיניות וברמה המשפטית" (14.1.1999, ע' 9). המסמך מצורף כנספח למסמך שהוגש על ידי אלי חוף, ראש אגף השיקום בפועל, לעמוס ירון, המנהל הכללי של משרד הביטחון, בנושא: "רפורמה בתגמולים והרחבת הטבות להורים שכולים וכאי אגף השיקום" (13.9.2000).

18. ראו הערה 9.

מכיוון ששיח הצרכים מגיב לפרשנויות המתחרות, הרי דווקא באמצעות ההתנגדות לפוליטיזציה של הצרכים הוא תורם למעשה לפוליטיזציה שלהם, משום שהוא מחזק את עובדת היותם מוקד למאבקים (Fraser, 1993, p. 171). כך לקחו סוכני המדינה חלק בדיון הציבורי שהפך את סוגיית התגמולים לפוליטית.

לבסוף, גורסת פרייזר, כאשר מעמדם הפוליטי של הצרכים הובטח בהצלחה, מתנהל דיון לגבי פרשנות התוכן של הצרכים הללו, ואז מתנהל מאבק על הכוח לקבוע מה יספק אותם. בשלב זה הצרכים נהפכים לאובייקט של התערבות מדינתית פוטנציאלית. החיבור למדינה נעשה באמצעות סוג שלישי של שיח צרכים – שיח המומחים (expert need discourses). המומחים והסוכנים של מדינת הרווחה משתמשים בשיחים משפטיים, תרפויטיים ואחרים. הם מתרגמים צרכים שעברו פוליטיזציה לצרכים אדמיניסטרטיביים, ובכך הם נוטים לנתק אותם מהקשרם הפוליטי והאופוזיציוני (Fraser, 1993, pp. 173–174).

במאבק לשינוי שיטת התגמולים נעשה שימוש נרחב בשיח המומחים. הכוונה לאותן התבטאויות הפורטות את תביעות השכולים בדבר המחויבות המוסרית של המדינה כלפיהם למדיניות אדמיניסטרטיבית של רווחה, לניסוח של הצעות חוק ולחישובים כלכליים של סכום התגמולים, כגון הצמדתו למגזרים אחרים, שחיקתו לאורך השנים וכדומה. בנקודה זו ברצוני להעלות שתי טענות בקשר להשפעתם של שיחי הצרכים השונים על היחסים בין המדינה לבין "מעלי התביעות". הנקודה הראשונה מתייחסת ספציפית לשיח המומחים, והשנייה מתייחסת לשימוש בשיח הצרכים בכללותו.

שיח המומחים משמש בעיקר את המדינה, כמדיום ל"פתרון בעיות" חברתיות ולניסוח האדמיניסטרציה של אספקת הצרכים. ואכן, במהלך המאבק נעזר משרד הביטחון ביועצים משפטיים, בפסיכולוגים, בכלכלנים ובעובדים סוציאליים. אך לא רק סוכני המדינה נוקטים ב"שיח המומחים". ל"יד לבנים" היו די משאבים לגייס מומחים לשרותיו, ובעזרתם נהפך לשותף פעיל בניסוח פתרונות ממוקדים, מפורטים ואדמיניסטרטיביים. למעשה, "יד לבנים" עשה שימוש מקביל הן ב"שיח צרכים אופוזיציוני", אשר הבנה את הצרכים של השכולים כסוגיה חברתית, ציבורית ופוליטית, והן ב"שיח של מומחים", הכולל שיח משפטי וכלכלי ומתרגם את התביעות המוסריות לפעולות מעשיות.

דוגמה לכך אפשר למצוא במסמך פנימי שניסחו הפעילים, ששמו "מאבק ארגון יד לבנים להכרה בשוויון זכויות להורה שכול". מסמך זה מפרט את המצוקות ואת דרכי הפתרון הרצויות. בתחילתו, תחת הכותרת "מה מצופה מהמדינה", אפשר למצוא תביעות כגון "להכיר בתרומת השכול לביטחון המדינה", "לראות בו חלק בעל זכויות במשפחת הביטחון", "לנהוג בו בכבוד וברגישות" וכדומה. אלה הן ציפיות כלליות, בלי כל התייחסות לאופן שבו הן צריכות להתמלא. תביעות אלה תורמות תרומה רגשית לדברים שנאמרים. הן מעניקות לגיטימציה לתביעות החומריות הבאות בעקבותיהן, ויותר מכול – הן הופכות את נושא מדיניות השיקום הפוליטי. בהמשך המסמך אפשר למצוא פרשנות מעשית יותר לטענות הפוליטיות. תחת הכותרת "דרישות הארגון" תובעים ההורים השכולים "לבטל את מבחן ההכנסה", "לבטל את הגישה הסוציאלית", "להעניק תגמול שוויוני עבור כל חלל צה"ל באשר הוא" ועוד. המסמך מסתיים בהגדרה מדויקת ומנוסחת היטב של "אופן הביצוע":

"תיקון חוק משפחת חיילים שנספו במערכה:

– סעיף 10 סעיף קטן (א) לקבוע תגמול אחיד לזוג הורים שכולים בגובה השכר הממוצע במשק.

- סעיף 22 המטיל את מבחן ההכנסה – לבטל.¹⁹
(מסמך פנימי של "יד לבנים", בלי תאריך).¹⁹

השימוש שעשה "יד לבנים" בשיח המומחים העניק לו עוצמה, אך היה לו גם מחיר. מחד גיסא, השימוש שעושה המדינה בשיח המומחים נוטה לא פעם להיות חלק מהעמדה הפטרנליסטית שנוקטים סוכניה כלפי האוכלוסיות בעלות הצרכים. יכולתם של מעלי התביעות לקחת חלק בשיח המומחים מאפשרת להם להידבר עם סוכני המדינה "בגובה העיניים". יו"ר "יד לבנים": "לקחתי אנשי מקצוע שיעזרו לי. לקחתי יועץ כלכלי, ללמוד. היום אני מדקלם את הסכומים, אני שולט בסכומים. לא יכולים למרוח אותי. נתנו מספרים שקריים. אני אומר לך, משרד הביטחון נתן מספרים שקריים. לקחנו את - , שהיה בזמנו מנהל השכר באוצר... איש מקצוע. למד את כל המספרים. שולט. אני יודע יותר... ישבתי בדיונים של ועדת מרידור מול פקידי האוצר, מול פקידים של משרד הביטחון, ותיקנתי להם. אני חי את זה! את מבינה? ואצלם זה עוד משהו" (מתוך ריאיון, 6.11.2000).

מאידך גיסא, באמצעות השימוש ב"שיח המומחים", "יד לבנים" תרם במו ידיו לדה-פוליטיזציה של נושא התגמולים. במסגרת "שיח המומחים", הצרכים מוגדרים במושגים כלליים של מצבים שיכולים ליפול בגורלו של כל אחד – אבטלה, נכות, מוות וכדומה. כתוצאה מההגדרה מחדש שעושים המומחים, האנשים שבצורכיהם מדובר נהפכים למקרים אינדיווידואליים, במקום לחברים בקבוצה או למשתתפים בתנועה פוליטית. כמו־כן הם נהפכים לסבילים, למקבלים־בכוח של שירותים אשר נקבעו מראש, במקום לסוכנים המעורבים במתן פרשנות לצורכיהם ובעיצוב תנאי חייהם (Fraser, 1993, pp. 173–174). המומחיות היא דרך לסגור את האופק של הדיון. כשהשאלה עוברת למומחים, המיעוט מכריע לגבי הרוב. השימוש בשיח המומחים חילק את ההורים השכולים לשתי קבוצות: זו שכללה את "המומחים", כלומר קומץ פעילים ששלטו בידע ונפגשו עם סוכני המדינה השונים, וקבוצה רחבה של הורים שכולים שלא היו בקיאים בנתונים הסטטיסטיים ובניסוחים המשפטיים, ולפיכך התקשו ליטול חלק פעיל בניסוח הצרכים שלהם.

הטענה השנייה שברצוני להעלות היא שלא רק שיח המומחים נוטה להפוך את האזרחים לסובייקטים סבילים, אלא גם שיח הצרכים בכללותו טומן בחובו את הסכנה הזאת. מכיוון שמדובר בקבוצה הנושאת את המידה הטובה האזרחית (בהתאם לזהות הקולקטיבית של משפחת השכול), התנגדו ההורים השכולים לכינונם כאוכלוסייה נזקקת או נתמכת סעד. לטענתם, ברמת השיח אכן מדברים רבות על החוב שהמדינה והחברה חבות להורים השכולים, אך ברמת המדיניות הם נדרשים להביא קבלות, חוות דעת רפואיות ותדפיסי חשבון בנק, כדי להוכיח נזקקות ולהיהפך לזכאים לסיוע. אם שכולה: "הקרבותי את חייו של בני, ששירת בצנחנים ביחידה מובחרת, ומה אני רואה פה? אני מקבצת נדבות? זה מה שהפכו אותי, מקבצת נדבות" (מתוך הפרוטוקולים של ועדת מרידור, 19.9.2000).²⁰ במקום זאת תבעו ההורים השכולים לנתק את הזכאות לתגמולים מהנזקקות להם. הורה שכול: "משרד

19. על המסמך, שכותרתו היא "מאבק ארגון יד לבנים להכרה בשוויון זכויות להורה השכול, מסמך – תיאור ממצה" חתום אלי בן-שם, יו"ר ארגון "יד לבנים" (בלי תאריך).

20. ראו הערה 9.

הביטחון מתייחס אלינו כמו לנתמכי סעד. אנחנו באים אליו בדיוק כמו שניגשים אל ביטוח לאומי להבטחת הכנסה. אנחנו לא כאלה. הבן שלנו נשלח מטעם המדינה. אנחנו לא אותם אלה נתמכי סעד. חס וחלילה. אנחנו צריכים לקבל בזכות ולא בחסד" (מתוך הפרוטוקולים של ועדת מרידור, 22.8.2000).²¹

הבסיס לניהול מאבק ציבורי בנושא התגמולים היה הפניית תשומת הלב הציבורית למצבם הכלכלי של ההורים השכולים והגדרתו כ"בעיה חברתית". הטענה הייתה שהחוק, אשר נועד למנוע מצוקה ועוני, אינו ממלא את ייעודו ואינו נותן מענה לצורכי הקיום הבסיסיים של ההורים השכולים. יתרון נוסף במסגור מסוג זה היה העניין שהוא עורר בתקשורת ובציבור הרחב.

לצד היתרונות, המחיר שהיה טמון במאבק הציבורי הוא הפיכת ההורים השכולים למקרים סוציאליים, עמדה ש"יד לבנים" עצמו התנגד לה בתוקף. שפת ה"צרכים" וה"נוקות", שבאמצעותה מנוסח החוק, תורמת להשתקת קולם של ההורים השכולים. דמות האדם העולה משיח זה היא של "מטופל" ולא של אדם חושב. כאשר מדובר באדם חזק וחופשי, איננו מהרהרים בצרכיו, אלא ברצונותיו ובכוונותיו. שפת הצרכים היא שפה רחבת לב כלפי חסרי הכוח (Katriel, 1991, p. 82). לפיכך, כאשר "יד לבנים" עסק ב"צרכים הבסיסיים של הקיום", הוא התייחס למעשה אל המשפחות השכולות כאל מקרים סוציאליים, בדומה ללשון החוק.

אפשר לסכם ולומר שההורים השכולים אומנם פעלו לשם פוליטיזציה של הצרכים, אך למעשה הם תרמו במו ידיהם לדה-פוליטיזציה שלהם באמצעות השימוש בשיח המומחים. נוסף על כך, אף-על-פי שההורים השכולים התנגדו להגדרתם כאוכלוסייה סוציאלית, הם תרמו במו ידיהם להפיכתם לנוקמים באמצעות השימוש בשיח הצרכים.

סיכום

מקרה המבחן שמאמר זה התמקד בו הוא דוגמה לתוצאותיו הלא-מכוונות של משטר האזרחות אשר מפעילה המדינה. בתהליכים של האחדה והכללה המדינה עשויה ליצור שחקנים פוליטיים, אשר יכולים בנסיבות מסוימות לאתגר את האוטונומיה שלה (Soysal, 1994, pp. 37-38). ההורים השכולים ידעו לגייס לטובתם את שדות השיח ואת הזהויות שהביאו בעבר להשתקתם. וכך, כפי שטוענת הלמן, בנתה המדינה במו ידיה את בסיסי האופוזיציה שלה (Helman, 2001, p. 26).

אך גם הפעילות הקולקטיבית של ההורים השכולים הובילה לתוצאות בלתי מכוונות. הם ביקשו לקרוא תיגר על המדינה, אך מצאו את עצמם מחוקים אותה. זאת משום שפגיעה במדינה הייתה פוגעת במערכה על דעת הקהל ובניסיון לגייס לגיטימציה ציבורית למאבק שניהלו. יתרה מכך, בין ההורים השכולים לבין המדינה ישנם יחסי סימביוזה של תלות והזנה הדדית. המדינה השתמשה בהורים השכולים כדי להגדיל את עוצמתה, אך עוצמה זו היא שתורמת במקביל למיקומם החברתי הרם. "השכול המאורגן" הוא יציר כפיה של

21. ראו הערה 9.

המדינה והוא זוכה בקדושה מתוך הקדושה המוענקת לה, ולפיכך הפגיעה במעמדה היה מוביל לפגיעה במעמדו. כמו־כן, בבואם לכונן את עצמם כשחקן קולקטיבי, תרמו ההורים השכולים לאדמיניסטרציה של הסוגיה הפוליטית שהעלו ולהפיכתם לסובייקטים הנתונים לחסדי הצדקה של המדינה הנאו־ליברלית. לכן, מאבקם הביא למעשה ליצירתו של טקסט הממקם את המדינה במרכז ומעצים בכך את עוצמתה.

מכאן שההבחנה הדיכוטומית בין הורים שכולים סבילים, או כאלה שפועלים לחיזוק ההגמוניה, לבין הורים שכולים "אנטי־הגמוניים" היא הבחנה חלקית ובלתי מספקת. במקרה המתואר במאמר זה מוצגת פעולתם של הורים שכולים, אשר מחד גיסא לא היססו להשתמש בזירה הפוליטית (פרלמנטרית) ובזירה התקשורתית כדי לנסות לכפות על המערכת שינוי מבחון (גם במחיר פגיעה במוטיבציה החברתית להתגייס לקולקטיב), ומאידך גיסא מצאו את עצמם משעתקים באופן פעיל את הסדר החברתי הקיים.

מעבר לעיסוק בשכול, הניתוח שלעיל תורם להבנת הקשיים הגלומים בתהליכים כאלה של העלאת תביעות, הואיל והם רלוונטיים לא רק לגבי ההורים השכולים. כאשר קבוצת אזרחים מעלה תביעות חומריות כלפי המדינה ומציעה פרשנות חלופית לחובות המדינה כלפי אזרחיה, היא מתפקדת כשחקן פוליטי וכסוכן פעיל בזירה הציבורית. אך כאשר מקור העוצמה העיקרי של שחקן פוליטי זה הוא חולשתו, אזי כדי לגייס לגיטימציה לתביעותיו עליו לבסס את המסכנות שלו, להִבְנֹת בעיה חברתית ולהוכיח כי המדינה אינה מספקת את צרכיו הבסיסיים ואינה דואגת לרווחתו. בכך הוא חוזר להיות "מקרה סוציאלי", סובייקט לפרוצדורות אדמיניסטרטיביות ונתון לטיפולם של גופים ביורוקרטיים מדינתיים ושל מומחים מתחומים שונים, שמטרתם "לפתור את בעיותיו". הואיל והמדינה היא זו שמקבלת את ההחלטות בנוגע לחלוקת המשאבים בחברה, האזרח יכול לקרוא תיגר על האוטונומיה שלה באמצעות ניסיונות להשפיע על תהליכים אלה של קבלת החלטות, אגב ניסוח פרשנות חלופית לחובותיה ולצרכים שהיא מחויבת למלא. אך בסופו של דבר אפשר לטעון שתהליך של העלאת תביעות חומריות כלפי המדינה, להבדיל מהתביעה לחופש ממנה, מבטא לרוב תפיסה מקסימליסטית של המדינה (Kimmerling, 1999, p. 56) ומסורת מדינתית חזקה (Gamson & Meyer, 1996, p. 282). בתהליך זה האזרחים קוראים למדינה להגביר את מעורבותה בחיי אזרחיה ולהגן עליהם, בין היתר, מפני תהליכים המתרחשים בסִפְרָה הכלכלית. לכן קיימים מתחים בתהליך זה של העלאת תביעות, הנוטה להיות תהליך דיאלקטי. מחד גיסא הוא קורא תיגר על המדינה, ומאידך גיסא הוא מתחזק ומשעתק את עוצמתה הסמלית והאינפרה־סטרוקטורלית. מחד גיסא האזרחים הם סוכנים פעילים בתהליך זה, ומאידך גיסא הם עצמם לכודים בפרשנויות ובניסוחים שהציעה המדינה.

מקורות

- אורן, צ'יקו (1998). פתח דבר. בתוך: אלחנן להב (עורך), 50 שנות שיקום – שיקומם של נכים ומשפחות שכולות של מערכת הביטחון 1948–1998 (ע' 11–12). תל־אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- בילו, יורם וויצטום, אליעזר (1999). חייו ומותו של 'הגיבור הלאומי'. פנים, 11, 46–54.
- גל, ג'וני (1999). תגמולים להורים שכולים – בחינת המצב הקיים וחלופות אפשריות.

- בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. הוכן בעבור אגף השיקום, משרד הביטחון. גרינברג, חנן (2003). יתומי צה"ל מחריפים מאבקם: "נחזיר פנקסי מילואים". Ynet ידיעות אחרונות, 28.12.2003.
- דבירי, מנואלה (2000). נכים כולנו. קול המשפחות - בטאון ארגון יד לכנים, 1, פברואר, 8.
- דורון, אברהם (תשמ"ה). מדינת הרווחה בעידן של תמורות. ירושלים: מאגנס. דורון, גדעון ולבל, אודי (2000). ארגון מתגונן - מערכת הביטחון נגד הורים שכולים. פיליפ, ט, 369-411.
- דורון, גדעון ולבל, אודי (2003). תקשורת פוליטית של שכול - הגדרת תאונות האימונים כבעיה חברתית. בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון - סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (ע' 145-175). חיפה: הוצאת הספרים פרדס.
- הראל, עמוס (2000). ההורים השכולים יוצאים למלחמה על הגמלה. הארץ, 8.5.2000. הראל, עמוס (2000). יוגדל הסיוע למשפחות שכולות. הארץ, 29.11.2000.
- יהל, אברהם (2000). זעקת השכולים. קול המשפחות - בטאון ארגון יד לכנים, 1, פברואר, 2.
- ישי, יעל (1986). קבוצות אינטרס בישראל - מבחנה של דמוקרטיה. תל-אביב: עם עובד.
- ליימן-ווילציג, שמואל (1992). מחאה ציבורית בישראל 1949-1992. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- מוסה, ג'ורג' (1993). הנופלים בקרב - עיצובו מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם. תל-אביב: עם עובד.
- נדב, דניאל (1998). יובל למפעל השיקום - קווים לקורותיו. בתוך: להב אלחנן (עורך), 50 שנות שיקום - שיקומם של נכים ומשפחות שכולות של מערכת הביטחון 1948-1998 (ע' 15-58). תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- סיני, רותי (2001). נכות צה"ל דורשות הכרה כקבוצה עם צרכים ייחודיים. הארץ, 17.4.2001. עזריהו, מעוז (1995). פולחני מדינה. תל-אביב: המרכז למורשת בן-גוריון.
- פלד, יואב (1993). זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל. תיאוריה וביקורת, 3, 21-33.
- פת, יעקב (1998). מערכת הביטחון ושיקום נפגעי מלחמה. בתוך: להב אלחנן (עורך), 50 שנות שיקום - שיקומם של נכים ומשפחות שכולות של מערכת הביטחון 1948-1998 (ע' 59-61). תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- קימרלינג, ברוך (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140. רבין, איתן (2000). הורים שכולים הגיעו לפת לחם - וזקוקים לגמילות חסדים. מעריב, 9.4.2000.
- רוזנטל, רוביק (2001). האם השכול מת? ירושלים: כתר.
- רפפורט, עמיר (2000). ההורים השכולים נגד משרד הביטחון. ידיעות אחרונות, 23.2.2000. רפפורט, עמיר (2000). קריאות לבחון מחדש היחס להורים השכולים. ידיעות אחרונות, 24.2.2000.
- רפפורט, עמיר (2000). מרד ההורים השכולים. ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 25.2.2000.

- Almond, Gabriel & Verba, Sidney (1964). *The civic culture*. Boston: Little, Brown.
- Ben-Ari, Eyal, Maman, Daniel & Rosenhek, Zeev (2000). Military sociological research in Israel. In: Gerhard Kummel & Andreas D. Prufert (Eds.), *Military sociology: The richness of a discipline* (pp. 91–115). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Ben-Ari, Eyal, Rosenhek, Zeev & Maman, Daniel (2001). Military, state and society in Israel: An introductory essay. In: Daniel Maman, Eyal Ben-Ari & Zeev Rosenhek (Eds.), *Military, state and society in Israel* (pp. 1–39). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Benford, Robert D. (1987). *Framing activity, meaning and social movement participation: The nuclear disarmament movement*. PhD Thesis, Univ. Texas, Austin.
- Benford, Robert D. & Snow, David A. (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual Review Sociology*, 26, 611–639.
- Best, Joel (1987). Rhetoric in claims-making: Constructing the missing children problem. *Social Problems*, 34(2), 101–121.
- Best, Joel (1995). *Images of issues: Typifying contemporary social problems*. New York: Aldine de Gruyter.
- Bourdieu, Pierre (1999). The abdication of the state. In: Pierre Bourdieu et al. (Eds.), *The weight of the world: Social suffering in contemporary society* (pp. 181–188). California: Stanford University Press.
- Dauber, Michele Landis (2003). The war of 1812, September 11th, and the politics of compensation. Stanford Law School, Research Paper No. 74.
- Foucault, Michel (1988). The political technology of individuals. In: Luther H. Martin, Huck Gutman & Patrick H. Hutton (Eds.), *Technologies of the self: A seminar with M. Foucault* (pp. 145–162). Amherst, MA, Univ. of Massachusetts Press.
- Fraser, Nancy (1993). *Unruly practices: Power, discourse and gender in contemporary social theory* (Ch. 8). Cambridge: Polity Press.
- Galnoor, Itzhak (1977). *Government secrecy in democracies*. New York: Harper & Row Publishers.
- Gamson, William A. (1968). *Power and discontent*. Homewood, Ill.: Dorsey.
- Gamson, William A. (1992). The social psychology of collective action. In: Aldon D. Morris and Carol McClurg Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 53–76). New Haven: Yale University Press.
- Gamson, William A., Fireman, Bruce & Rytina, Steven (1982). *Encounters with unjust authority*. Illinois: The Dorsey Press.
- Gamson, William A. & Meyer, David S. (1996). Framing political opportunity. In: Doug Mcadam, John D. McCarthy & Mayer N. Zald (Eds.), *Comparative perspectives on social movements* (pp. 275–290). Cambridge: University Press.
- Giddens, Anthony (1979). *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. London: The Macmillan Press.
- Giddens, Anthony (1987). *The nation-state and violence*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Gurr, Ted Robert (1970). *Why men rebel*. Princeton NJ: Princeton University Press.

- Handelman, Don & Shamgar-Handelman, Lea (1997). The presence of absence: The memorialism of national death in Israel. In: Eyal Ben-Ari & Yoram Bilu (Eds.), *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp. 85–128). New York: State University of New York.
- Helman, Sara (2001). Citizenship regime, identity and peace protest in Israel. In: Daniel Maman, Eyal Ben-Ari & Zeev Rosenhek (Eds.), *Military, state and society in Israel* (pp. 295–318). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ibarra, Peter R. & Kitsuse, John I. (1993). Vernacular constituents of moral discourse: An interactionist proposal for the study of social problems. In: James A. Holstein & Gala Miller (Eds.), *Reconsidering social constructionism: Debates in social problems theory* (pp. 25–58). New York: Aldine de Gruyter.
- Katriel, Tamar (1991). *Communal webs: Communication and culture in contemporary Israel* (Ch. 5). New York: State University of New York Press.
- Kimmerling, Baruch (1999). Elites and civil societies in the Middle East. In: Elise S. Brezis & Peter Temin (Eds.), *Elites, minorities and economic growth* (pp. 55–64). Amsterdam: Elsevier.
- Klandermans, Bert (1992). The social construction of protest and multiorganizational fields. In: Aldon D. Morris & Carol M. Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 77–103). New Haven: Yale University Press.
- Klandermans, Bert & Sjoerd, Goslinga (1996). Media discourse, movement publicity and the generation of collective action frames: Theoretical and empirical exercises in meaning construction. In: Doug Mcadam, John D. McCarthy & Mayer N. Zald (Eds.), *Comparative perspectives on social movements* (pp. 312–337). Cambridge: University Press.
- Mann, Michael (1985). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25, 185–213.
- McCarthy, John & Zald, Mayer (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212–1241.
- Melucci, Alberto (1989). *Nomads of the present: Social movements and individual needs in contemporary society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Mueller, Carol M. (1992). Building social movement theory. In: Aldon D. Morris & Carol M. Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 3–25). New Haven: Yale University Press.
- Oldfield, Adrian (1990). *Citizenship and community: Civic republicanism and modern world*. London: Routledge.
- Olson, Mancur (1965). *The logic of collective action*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Peri, Yoram (1998). The changed security discourse in the Israeli media. In: Daniel Bar-Tal, Dan Jacobson & Aharon Klieman (Eds.), *Security concerns: Insights from the Israeli experience* (pp. 215–240). Connecticut: JAI Press Inc.

- Shamgar-Handelman, Lea (1986). *Israeli war widows: Beyond the glory of heroism*. Massachusetts: Bergin & Garvey Publishers.
- Skocpol, Theda (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research. In: Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer & Theda Skocpol (Eds.), *Bringing the state back in* (pp. 3–37). Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, Theda (1992). *Protecting soldiers and mothers: The political origins of social policy in the United States*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Snow, David A. & Benford, Robert D. (1988). Ideology, frame resonance and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1, 197–217.
- Snow, David A., Rochford, E. Burke, Worden, Steven K. & Benford, Robert D. (1986). Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review*, 51, 464–481.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1994). *Limits of citizenship: Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Swidler, Ann (1986). Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51, 273–286.
- Tarrow, Sidney (1992). Mentalities, political cultures and collective action frames: Constructing meanings through action. In: Aldon D. Morris & Carol M. Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 174–202). New Haven: Yale Univ. Press.
- Tarrow, Sidney (1998). *Power in movement: Social movements and contentious politics*. Cambridge: University Press.
- Tilly, Charles (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Weber, Max (1946). *From Max Weber: Essays in sociology* (H.H. Gerth & C. Wright Mills trans. & eds.). New York: Oxford University Press.
- Weiss, Meira (1997). Bereavement, commemoration, and collective identity in contemporary Israeli society. *Anthropological Quarterly*, 70(2), 91–101.

קבוצה חברתית, ערכי עבודה ותחום לימוד אצל סטודנטים לתואר ראשון בישראל

ארזה אברהמי*

תקציר. לנוכח המגוון ההולך וגדל של מסלולי הלימוד וההטרונגניזציה החברתית ההולכת וגדלה בחינוך הגבוה נחקרו ערכי עבודה של סטודנטים לתואר ראשון בישראל. נבחנו מערכת הקשרים בין ערכי עבודה, הדמיון והשוני בחשיבות שקבוצות חברתיות שונות מייחסות לערכים אלה וכן הקשר בין ערכי עבודה לבין ההתמיינות לתחומי הלימוד. נמצא דמיון בין מבנה הערכים וההעדפות הערכיות לבין ממצאים ממחקרים אחרים בישראל ובעולם. מימוש יכולות וערכים הישגיים הודגשו יחד עם הפנאי הדרוש לטיפוח המשפחה. נמצא שנשים מייחסות חשיבות רבה יותר מזו שמייחסים הגברים למרבית הערכים, ובמיוחד לפנאי לטיפוח המשפחה ולנוחות. דמיון ניכר נמצא בערכי עבודה של סטודנטים יהודים, אשכנזים ומזרחים, ילידי הארץ. בקרב עולים חדשים וערבים נמצא דפוס ערכי השונה במעט מהדפוס המרכזי. שוני זה מוסבר, במיוחד בקרב הערבים, במעמדה החברתי של קבוצת מיעוט. ניתוח של ערכי עבודה לפי תחומי לימוד העלה דפוסים ערכיים התואמים מאפיינים מקובלים של התעסוקות הקשורות בתחומי הלימוד. נמצא ניגוד בולט בין הדפוס הערכי של אלה הלומדים חינוך (שמרניתם נשים), המדגיש זולתיות ונוחות, לבין הדפוס הערכי של אלה הלומדים כלכלה וניהול, תקשורת ומשפטים, המדגיש הישגיות ומימוש יכולות אישיות.

מבוא

ההתרחבות והבידול המהירים שהתחוללו בסוגי מוסדות הלימוד ובתחומי הלימוד וכן ההטרונגניות הגדלה של התלמידים בחינוך הגבוה בישראל מעלים שאלות לגבי הדמיון והשוני הקיימים בעמדותיהם ובהתנהגותם של סטודנטים מקבוצות חברתיות שונות, הבוחרים במסלולי לימוד שונים. כמו־כן עולות שאלות לגבי הדמיון והשוני בערכי העבודה של אותם סטודנטים, כלומר, מהי תפיסתם הערכית, מה הם מבקשים למצוא בעבודתם ומה הם מבקשים להשיג באמצעותה.

* היחידה למחקר והערכה במכללה האקדמית לחינוך, אורנים.

מאמר זה עלה ממחקר על לימודים לתואר ראשון בישראל שעורכים פרופ' יחזקאל דר וד"ר ארזה אברהמי במכון לחקר הטיפוח בחינוך, בבית־הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים. תודתנו נתונה לקרן ישראל למדע שמימנה את המחקר, למרכז סילברט באוניברסיטה העברית בירושלים וליד טבנקין, שסייעו בשלבי המחקר הראשונים, ולשלמה גץ על עזרתו בהכנת קובץ הנתונים. תודתי נתונה ליחזקאל דר על הערותיו החשובות.

כמה סיבות מניעות את חקירת ערכי העבודה בזיקה לחינוך הגבוה. ראשית, ערכים אלה מעניינים כשלעצמם, הן בגלל המבנה שלהם (מערכת הקשרים שביניהם) והן מבחינת ההבדלים בחשיבות המיוחסת לערכים השונים. שנית, סביר להניח שערכי עבודה קשורים לסביבות החברות ולרקע התרבותי והחברתי של הלומדים. ושלישית, סביר להניח שערכים אלה ממלאים תפקיד בבחירת תחום הלימוד, כחלק ממכוונות של עתיד תעסוקתי שהצעירים מפתחים (סגינר, 1995; Trommsdorff, 1986). הקשר בין ערכי עבודה להתמיינות הלימודית הוא חלק ממערך רחב של גורמים חיצוניים ושיקולים עצמיים של הפרט בבחירת תחום הלימוד, אך חקירת קשרים אלה עשויה להאיר היבט חשוב בהתניה החברתית של הבחירה הלימודית והתעסוקתית. לפני שנבדוק אמפירית את השאלות האלה, נעיין בקצרה במושגים ערכי עבודה ובחירה לימודית ונסקור את המחקר הקשור בהם.

ערכים וערכי עבודה

ההבחנה בין המונחים ערכים, צרכים, מניעים, עמדות ועניין אינה בהירה דיה (Dose, 1997). חוקרים שונים רואים את הערכים כאמונות (Rokeach, 1996; Nevill & Kruse, 1996), כצרכים (Super, 1970) או כמטרות (Prince-Gibson & Feather, 1995; Schwartz, 1998). עם זאת, רובם מסכימים שערכים מנחים את בחירת המטרות ואת המניעים לפעילות (Schwartz & Bilsky, 1994; Schwartz, 1994; Nonis & Swift, 2001). וגם מסכימים שערכים מופנמים בתהליך של חברות, המושפע מסביבות סוציו-תרבותיות (Abu-Saad & Isralowitz, 1997; Dose, 1997; Prince-Gibson & Schwartz, 1992, 1994; Schwartz, 1998).

שוורץ (Schwartz, 1992) טוען שקיים מבנה ערכים אוניברסלי, המבוסס על צרכים כלל-אנושיים. הוא מציג עשרה "טיפוסי הניעה ערכיים" (motivational types), הערוכים גרפית במבנה מעגלי דו-ממדי, היוצר ארבעה צירופים הניעתיים מנוגדים זה לזה: פתיחות לשינוי לעומת שימור הקיים; קידום עצמי לעומת זולתיות (התעלות מעל העצמי, self-transcendence). עם זאת, שוורץ מציין שקבוצות חברתיות שונות עשויות להעניק פירוש שונה וחשיבות שונה לערך זה או אחר.

ערכי עבודה מתייחסים למטרות ולגמול שאנשים מחפשים בעבודתם, ומבטאים את ערכיהם הכלליים (Elizur & Sagie, 1999) ואת ציפיותיהם (Ben-Shem & Avi-Itzhak, 1991) בזיקה לעבודה. ערכים אלה מציינים את החשיבות והכדאיות המיוחסות למתרחש בעבודה, הם בסיסיים יותר מהעניין בעבודה (Super, 1970), הם משקפים התאמה בין ערכים לרצון (Zytowski, 1970) ומעידים על העדפה אישית יותר מאשר על קבלת נורמה מחייבת (Pryor, 1979). ערכים אלה מבטאים הערכה אישית תוך כדי שיפוט של מה שראוי להתאמן למענו (Knoop, 1994). מכיוון שערכי עבודה הם תחום מסוים של הערכים הכלליים, המבנה שלהם עשוי לדמות למבנה הערכים הכללי (Ros, Schwartz & Surkiss, 1999).

עד שנות השבעים של המאה שעברה היה נהוג למיין את הערכים במיון דיכוטומי, לערכי עבודה פנימיים (intrinsic) וחיצוניים (extrinsic) (Nevill & Kruse, 1996) או לערכים בעלי מכוונות אישית לעומת מכוונות קולקטיבית (Hofstede, 1980). מאוחר

יותר הוצעו דגמים מורכבים יותר. אליצור (Elizur, 1984) הציע מיון לשלושה טיפוסים ערכיים: חומרני, אפקטיבי וקוגניטיבי. רוס ועמיתיה (Ros et al., 1999) הרחיבו את הדגם הזה לארבעה טיפוסים של ערכי עבודה, המקבילים למבנה הערכים הכלליים שהציע שוורץ (Schwartz, 1992): ערכים פנימיים, המקבילים לפתיחות לשינוי (כוללים התפתחות אישית, עניין, אוטונומיה ויצירתיות); ערכים חיצוניים, המקבילים לשמרנות (כוללים הכנסה וביטחון כלכלי); ערכים המבטאים זיקה לחברה (זולתיות), המקבילים להתעלות עצמית (כוללים קשר בין-אישי ותרומה לחברה); וערכים המבטאים קידום עצמי ומקבילים ליוקרה (כוללים הערכה, השפעה וסמכות). דגמים נוספים הושתתו על ארבעת הטיפוסים האלה, ובחלקם הוצעה חלוקה מפורטת יותר, הנובעת מניתוח גורמים (Knoop, 1994; Nevill & Kruse, 1996; Zytowski, 1994). במחקר של ערכי עבודה שנערך ב-7 מדינות, ב-19 מדגמים של קבוצות חברתיות שונות, נמצאו חמישה גורמים דומים, שהם קרובים לטיפוסי הערכים שהציעו רוס ועמיתיה (Ros et al., 1999). למרות התמימות דומה של רוב הערכים לחמשת הגורמים, נמצאו הבדלים במבנה הקשרים שבין הערכים וכן בחשיבות המיוחסת לערכים השונים (Sverko, 1995).

לצד מבנה בסיסי אוניברסלי חשפו המחקרים הבדלים בדירוג הערכים בקבוצות חברתיות שונות. כך נמצאו הבדלים בערכי עבודה בין גברים לנשים (Abu-saad & Isralowitz, 1998; Mannheim, 1993; Prince-Gibson & Schwartz, 1997), בין קבוצות גיל ושלבים בקריירה (Walsh & Vacha-Haase, 1996; Menezes & Campos, 1997), בין לאומים וקבוצות אתניות (Super & Sverko, 1995), בין מיצבים סוציאקונומיים שונים (Lokan & Sheara, 1995), וכן בין סטודנטים בתחומי לימוד שונים וקבוצות מקצועיות (Ben-Shem & Avi-Itzhak, 1991; Nevill & Kruse, 1996).

ישנן עדויות המצביעות על שונות בערכי עבודה בקבוצות חברתיות שונות, אך הקשר בין ערכי תרבות של מיעוטים חברתיים לערכי העבודה שלהם עדיין לא נחקר כראוי (Brown, 2002). סטודנטים אסייתים בארצות-הברית, הנחשבים כקבוצה חלשה מבחינה סוציאקונומית, החשיבו ערכים הישגיים יותר מסטודנטים אמריקאים ממוצא אירופי (Leong, 1991). היספנים בארצות-הברית דירגו בראש הסולם את הערכים "שכר גבוה" ו"ביטחון תעסוקתי", בדומה לקבוצות אחרות, אך העניקו מקום שלישי ל"יוקרת המקצוע", לעומת האחרים שדירגו במקום זה את הערך "גיוון בעבודה" (Lebo & Harrington, 1995). כן נמצאו הבדלים בערך "הכנה לקריירה" ובמטרה התעסוקתית הרצויה בין צעירים אמריקאים ממוצא אירופי, אפריקאי, אסייתי והיספני (Teng, Morgan & Anderson, 2001). הבדלים אלה מחלישים את הנחת המבנה האוניברסלי של ערכי עבודה, אך מבנה זה מועיל כמסגרת להשוואה בין קבוצות חברתיות.

קרו (Krau, 1995) סקר מחקרים של ערכי עבודה בישראל משנות השמונים במאה העשרים, ולמרות השונות התרבותית והסוציאקונומית בחברה הישראלית מצא רק הבדלים קטנים בערכי עבודה של קבוצות מוצא, לצד בסיס ערכי משותף לקבוצות השונות. אך המחקרים שנסקרו נערכו לפני גל העלייה מרוסיה, שהחל בסוף שנות השמונים, וחלקם נערכו באוכלוסייה היהודית בלבד. ראוי אפוא לבדוק את השפעת ערכי העבודה של סטודנטים המשתייכים לקבוצות חברתיות שונות, כולל עולים וערבים. בחברה רבת-תרבותית כחברה הישראלית, בארץ מהגרים שקיימות בה קבוצות חברתיות מתרבויות שונות ואשר חיים בה שני לאומים, עולות שאלות מעניינות בקשר לדמיון ולשוני בערכי עבודה של סטודנטים

הלומדים לתואר ראשון במגוון רב של תחומי לימוד המוצעים לצעירים בשני העשורים האחרונים.

בחירה לימודית

בעשרים השנים האחרונות חלו בישראל שינויים מפליגים במבנה החברה ובערכיה, במבנה שוק העבודה, במבנה מערכת החינוך הגבוה ובהיקף ההשתתפות החברתית בחינוך הגבוה. החינוך הגבוה נעשה דמוקרטי, הטרוגני ופלורליסטי יותר, והמוסד הלימודי נעשה פתוח ויישומי יותר (Ayalon & Yogev, 2000; Guri-Rosenblit, 1993). לצד ההדגשה העיונית, התרבותית והמדעית, זכו במעמד אקדמי גם הכשרות במגוון מקצועות (כפיר, אריאב, פייגין וליבמן, 1997). לצד אוניברסיטות מרכזיות וברירניות נפתחו מכללות קהילתיות ואזוריות, המציעות לימודי תעודה ותואר בתנאי קבלה מחמירים פחות. ריבוי האפשרויות מבחינת התוכן ומבחינת הרמה מעצים את סוגיית הבחירה הלימודית בקרב הפונים לחינוך גבוה.

גידול במספר האפשרויות בחינוך הגבוה תרמה לריבוד ההשכלה הגבוהה. גץ ודר (2004) טוענים שריבוד החינוך הגבוה בישראל הוא מריטוקרטי בעיקרו, כתוצאה מברירה לפי הישגים לימודיים מוקדמים (ציון התאמה המורכב מציוני מבחני הבגרות ומציון הפסיכומטרי). השפעת המיצב הסוציאקונומי קטנה ביותר. תרומתו ניכרת בהשפעתו על בעלי הישגים נמוכים בבואם לבחור את המוסד הלימודי ובהשפעתו על בעלי הישגים גבוהים בבואם לבחור את תחום הלימוד. גורם הבחירה העצמית של התלמיד משולב גם בבחירה המאולצת על-ידי הסדרי הברירה וההשקעה הכספית הכרוכה בלימודים. בחירה כזאת נעשית לאחר שהתלמיד שקל את האפשרויות הפתוחות לפניו, והיא מושפעת מהכרתו והערכתו את הגורמים הסביבתיים, ושוק העבודה אינו האחרון בהם.

הספרות המחקרית מציינת שהבחירה העצמית בתחום הלימוד עשויה להיות מושפעת מדגשים ערכיים ומתפיסות תפקיד בתחומי חיים שונים (Howell, Ohlendorf & Terenzini et al., 1994; McBroom, 1981). לדוגמה, הדגשת המימוש העצמי עשויה לעמוד בסתירה לשאיפה לפתח קריירה או לתמוך בה (Yankelovich, 1981). בחירה לימודית תושפע גם מהבדלי מגדר (ראו להלן) ומהשתייכות אתנית, מעמדית ואקולוגית שונה (דורון, 1983; Friedlander et al., 1998; Halsey, 1993; Hurtado et al., 1997; Lee & Frank, 1990), וזאת בשל הבדלים בהון התרבותי (Bourdieu, 1984) והחברתי (Coleman, 1988) ובמשאבים הכלכליים התוחמים את סוג הלימודים ואת משככם, ובגלל איכויות שונות של החינוך התיכוני (Ayalon & Addi-Raccah, 2003; Hearn, 1991; Marini, Shin & Raymond, 1989).

באופן ממוקד יותר נמצא שערכי עבודה קשורים לבחירה המקצועית (Dawis & Lofquist, 1984; Pine & Innis, 1987). עם זאת יש לציין שלמרות החיבור שחוקרי הבחירה התעסוקתית עושים בין בחירה בתחום הלימוד לבין בחירת המקצוע, בחירה בלימודים אינה בהכרח בחירה במקצוע. פנייה ללימודים יכולה לנבוע גם משיקולים שאינם קשורים ישירות בתעסוקה. בחירה מקצועית מתפתחת גם בקצב אישי (Ginzberg, 1972; Super, 1980) ובעיתוי אישי (Eccels, 1994; Lent, Brown & Hackett, 1994; Trusty et al., 1994).

(2000) ומתגבשת לעתים רק במהלך הלימודים. אך כבר בשלב מוקדם, עוד לפני גיבוש הזהות המקצועית, מסתמנות נטיות מקצועיות לשדה תעסוקתי (Barak & Meir, 1974), ואפשר לדאוג את בחירת מסלול הלימוד כשלב בדרך למימוש הבחירה המקצועית. לכן נוכל לשער שיימצא קשר בין ערכי עבודה לבין בחירת תחום הלימוד מעבר להבדלי מגדר והבדלים בין קבוצות חברתיות.

הבדלי מגדר

כאשר בוחנים זיקה בין ערכי עבודה לבין מוצא חברתי ובחירה לימודית, אין להתעלם מהבדלי מגדר, הן בגלל המשמעות הניתנת לערכי עבודה והן בגלל סדר עדיפות ערכית שונה. אומנם פרינס-גיבסון ושוורץ (Prince-Gibson & Schwartz, 1998) לא מצאו הבדלי מגדר במבנה הערכים, אך יש להניח שקיימים הבדלי מגדר בחשיבות המיוחסת לערכי עבודה. תהליכי חברות מכוונים נשים להיות "חברתיות" ולהתייחס לזולת, בעוד גברים מתחנכים להישגיות ותחרותיות (O'Leary, 1974). אכן נמצא שגברים מחשיבים ערכי עבודה המבטאים הישגיות, תחרותיות, התקדמות, אוטונומיה, יוקרה, שכר גבוה והצלחה בקריירה, בעוד נשים מחשיבות יותר אינטראקציה חברתית, יחסים בין-אישיים, אסתטיקה וחלוקת זמן בין עבודה לפנאי (Moore & Ollenburger, 1986).

הבדלי מגדר במרכזיות המוענקת למשפחה ולקריירה (Archer, 1985; Gilligan, Charles, 1992; Hess-Biber, 1985; Mannheim, 1993; Jacobs, 1995;) עשויים לבדל ביוגרפיות לימודיות (ותעסוקתיות) של נשים וגברים; גם ההתנסות התעסוקתית של שני המינים היא שונה. בעקבות מיון המקצועות של הולנד (Holland, 1973) הוצעה חלוקה מגדרית לשישה שדות מקצוע, שלושה גבריים ושלושה נשיים. נשים רבות יותר מגברים נמצאו בעבודה שאינה דורשת מיומנות מקצועית, שאינה יוקרתית ושהשכר בה נמוך (Kaufman & Fetters, 1980). מצב זה משפיע על ערכי העבודה. עם זאת, כניסה גדלה והולכת של נשים לשוק העבודה, גם למקצועות הנחשבים גבריים, העלתה את ההשערה שבקרה על רמת החינוך, הגיל, העיסוק ואופי הארגון תצמצם את הבדלי המגדר. אבו-סעד וישראלובין (Abu-Saad & Isralowitz, 1997) סקרו מחקרים שבדקו את ההשערה הזאת ולא הגיעו לתוצאות חד-משמעיות. מחקרים שדיווחו על הבדלי מגדר בערכי עבודה מצביעים על שינוי בעמדות הנשים, המתקרבות לאלה של הגברים, בעוד הגברים אינם מאמצים ערכים הנחשבים כנשיים.

לבסוף, גם ההבדלי מגדר בהשתתפות בכוח העבודה עשויה להיות השלכה על בידול בערכי העבודה. שני שלישים מכלל הנשים בגילים 25-54 בישראל משתתפות בכוח העבודה, לעומת 83% מהגברים בגילים אלה. בקרב מסיימי 15 שנות לימוד הפער מצטמצם ל-10% (הל"מ"ס, 2002) ונשים רבות יותר מחשיבות קריירה מקצועית. לעומת זאת, קיימות בישראל קבוצות מסורתיות גדולות בחברה הערבית ובחברה היהודית, ולכן אפשר לצפות להבדלי מגדר בסדר העדיפות הערכי על הרצף של מסורתיות-מודרניות.

שאלות המחקר

- הבדיקה האמפירית המוצגת להלן מתמקדת בשלוש שאלות:
- האם בקרב הלומדים לתואר הראשון בחברה רב-תרבותית כמו החברה הישראלית יימצא בסיס משותף של ערכי עבודה המאשש את ההנחה בדבר מבנה ערכים אוניברסלי?
 - באיזו מידה ההערכה היחסית של ערכי עבודה שונים תימצא מבודלת לפי מגדר ולפי קבוצות סוציו-תרבותיות עיקריות - אשכנזים, מזרחים, עולים חדשים וערבים?
 - באיזו מידה יימצא קשר בין ערכי עבודה לבין הבחירה בתחומי לימוד שונים, המהווה לרוב החלטה גם על הכיוון המקצועי?

מדגם והליך

הנתונים נאספו בקרב 1810 סטודנטים הלומדים לתואר ראשון או לתעודה (בשנת הלימודים השנייה או השלישית) במוסדות לחינוך גבוה בישראל. בבניית המדגם, המייצג את אוכלוסיית הסטודנטים לפי מוסדות ותחומי לימוד ולפי מגזרי אוכלוסייה בולטים, נעזרנו בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) לשנת תשנ"ח. ב"תאי" המדגם שלגביהם לא התאפשר לקבל נתוני למ"ס (ערבים ועולים) ערכנו אומדנים. כדי לקבל מספרי נחקרים שיאפשרו לערוך ניתוחים משווים משמעותיים בין מסלולי לימוד לקבוצות אוכלוסייה, דגמנו 1.2% מאוכלוסיית הסטודנטים.

בשנת תשנ"ח למדו 147,453 תלמידים בלימודים גבוהים האורכים שנתיים מלאות ויותר. המספר כולל לומדים לתואר ראשון באוניברסיטות (72,540 תלמידים, 49.2%), במכללות אקדמיות (41,108 תלמידים, 27.9%), מתוכם 17,735 במכללות להוראה, וכן הלומדים שנתיים ויותר במוסדות שאינם מעניקים תואר אקדמי אלא תעודת גמר מקבילה (33,805 תלמידים, 22.9%).¹

מבנה המדגם לפי קבוצות חברתיות: אשכנזים (מוצא אירופה-אמריקה) - 40%; מזרחים (מוצא אסיה-אפריקה) - 28%; "ישראלים" - 6%; עולים (בעיקר מברית-המועצות לשעבר) - 11%; ערבים - 15%. שלוש הקבוצות הראשונות הוגדרו על-פי ארץ המוצא של הסב, אבי האב.

הנחקרים התבקשו להעריך לפי סולם ליקרט (מ-1 "מעט מאוד" עד 5 "הרבה מאוד") את חשיבותם של 19 ערכי עבודה (תרשים 1) בהחלטה על מקום עבודתם בעתיד, וכן לציין את שני השיקולים החשובים ביותר לגביהם. הסוללה נכללה בשאלון מקיף שניתן לסטודנטים במוסדות לימודיהם על-ידי סוקר במסגרת המחקר "לימודים לתואר ראשון: בין 'עלומים' לבין עיצוב העתיד האישי".

1. לא כללנו במדגם סטודנטים באוניברסיטה הפתוחה ובשלוחות של אוניברסיטות בחו"ל, וכן יש תת-ייצוג של הלומדים לימודי תעודה בלי תואר אקדמי. רצינו לחקור רק סטודנטים שחוק לימודיהם הוא מעל שנה אחת, ולכן במכללות לא-אקדמיות לא כללנו במדגם את הלומדים בשנה הראשונה. לעומת זאת דגמנו שיעור כפול מבין הלומדים בשנה השנייה.

תוצאות

תחילה נבחנו מבנה הקשרים בין ערכי העבודה וחלוקת הערכים לשדות של תוכן. לפי השדות שהתקבלו חושבו ממוצעים לאשכולות הפריטים בכל שדה. באשכולות אלה השתמשתי בניתוחי רגרסיה של הערכים על מגדר וקבוצות מוצא. בשלב שלישי נערכה רגרסיה לוגיסטית רבת-קטגוריות לבדיקת ההשפעה של הערכים על בחירת תחום הלימוד, עם מגדר וקבוצות מוצא כמשתני בקרה.

מבנה הקשרים בין 19 פריטים של ערכי עבודה

מבנה הקשרים בין פריטי הערכים והממדיות בקבוצת הפריטים נבחנו באמצעות ניתוח המרחב הקטן ביותר SSA (Guttman, 1968; Lingoes, 1973).² לפי המשמעות הסמנטית של הפריטים זהו במפת ה־SSA (תרשים 1) חמש גזרות במבנה מעגלי (רדקס) בתפקיד מקטב, המבטאות חמישה כיוונים ערכיים כדלקמן (מהגזרה השמאלית העליונה של המפה בכיוון השעון): 1. כיוון תכליתי-הישגי; 2. התפתחות מקצועית; 3. מימוש עצמי של יכולות; 4. כיוון חברתי-זולתי; 5. נוחות.³ משמעותו של מבנה מעגלי היא שכל גזרה קרובה בתוכן לגזרות שמימינה ומשמאלה ומרוחקת בתוכן מהגזרה הקוטבית לה. הישגיות קרובה להתפתחות מקצועית מזה וקרובה (פחות) לנוחות מזה; התפתחות מקצועית קרובה למימוש עצמי; מימוש עצמי קרוב (פחות) לזולתיות; זולתיות קרובה (פחות) לנוחות.⁴ שני קיטובים בולטים במפה: הראשון הוא קיטוב בין שדה המבטא אינסטרומנטליות (בחלק העליון של המפה) הכולל הישגיות והתפתחות מקצועית, לבין זולתיות (בחלק התחתון); והשני, קיטוב בין מימוש עצמי (בימין המפה) לבין נוחות (בשמאל המפה).

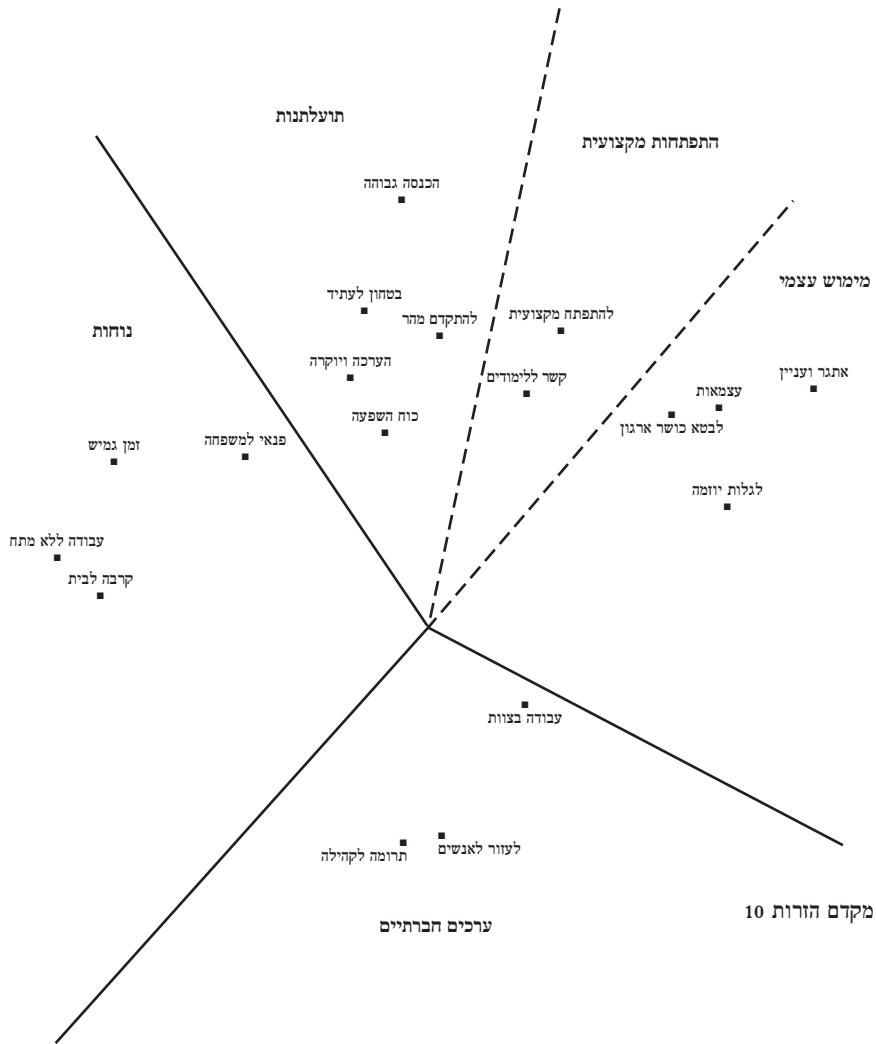
בניתוח SSA נבדל לנשים ולגברים (שאינו מוצג כאן) עלה שוני בשני נושאים: הערך "פנאי לטיפוח המשפחה" נמצא אצל הנשים בגזרת הנוחות, ואילו אצל הגברים הוא נמצא בגזרת ההישגיות. לכן נדון בערך זה כגורם בפני עצמו, כנפרד מאשכול הנוחות שבמפת כלל האוכלוסייה. הנושא השני, "התפתחות מקצועית" ו"עבודה קשורה לתחום לימודי",

2. הניתוח מציג באופן גרפי מבנה של קשרים בין משתנים המיוצגים על-ידי נקודות שהמרחקים ביניהן הם ביחס הפוך לגודל המתאם שבין המשתנים. מיקום המשתנים במרחב מאפשר לאתר שדות ו"ממדים" במערכת אם ניתן ליחס להם משמעות סמנטית או תאורטית.

3. אשכולות דומים נמצאו גם בניתוח גורמים (Principle component analysis, varimax rotation) ל־19 היגדים, כאשר כל הפריטים טעונים על הגורם שאליו הם משתייכים בעוצמה מעל 45.

4. את ההבחנה בין גזרת ההתפתחות המקצועית לבין גזרת ההישגיות הסמוכה לה ביססתי על ההבחנה שעושה קנופ (Knoop, 1994) בין שני סוגי ערכים פנימיים: זה הנובע מהערך הפנימי של העבודה (Intrinsic work-related value) וזה הקשור לתוצאות העבודה הנובעות מרצון או צורך פנימי (Intrinsic work-outcome value). התפתחות מקצועית נתפסת כערך הנובע מתוכן העבודה, ואילו "קידום מהיר" או "הערכה" ו"יוקרה" הם ערכים פנימיים המהווים תוצאה מהעבודה. זאת בניגוד ל"שכר", "ביטחון לעתיד" או "תנאי עבודה נוחים", שהם ערכים חיצוניים.

תרשים 1: מפת SSA של 19 ערכי עבודה במבנה מעגלי (רדקס)

הופיע אצל הגברים כגורה מובחנת אך קרובה להישגיות ולמימוש יכולות גם יחד, בדומה למפת כלל האוכלוסייה.

אצל הנשים, "התפתחות מקצועית" הופיעה בגזרת ההישגיות, קרובה ל"קידום מהיר" ול"השפעה", ושלא כמו אצל הגברים, "התפתחות מקצועית" לא הייתה קרובה למימוש יכולות. "קשר לתחום הנלמד" ממוקם אצל הנשים בגזרת הזולתיות. ייתכן שהמשמעות הניתנת לערכים אלה שונה אצל גברים ונשים. אומנם בצירוף "התפתחות מקצועית" ו"קשר לתחום הנלמד" למימוש יכולות עלתה מהימנות α של האשכול, וצירופם להישגיות לא שינה את מהימנות האשכול, אך בגלל ההבדל בין המינים החלטתי להשאירם כאשכול נפרד. הערך "עבודה בלי שגרה" נמצא במתאם קטן מאוד עם הערכים האחרים, הוא אינו

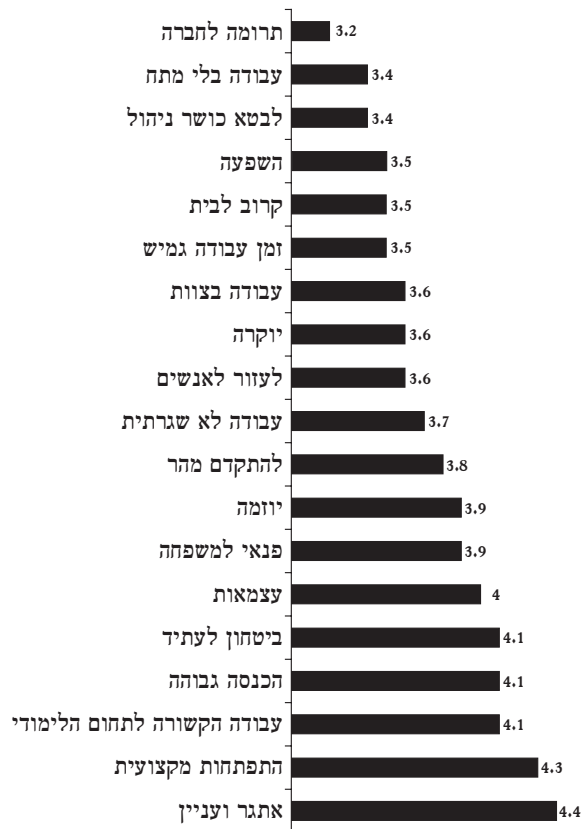
"שייך" לגזרה כלשהי, אף-על-פי שבניתוח גורמים הוא נמצא טעון על הגורם "מימוש יכולות". מהימנות α של קרונבך באשכול "מימוש יכולות" עלתה בלי היגד זה, ולכן הוא הוצא מהניתוחים שנערכו על-פי הגזרות שהוצגו.

בניתוח לפי קבוצות חברתיות נבחן אפוא שישה כיוונים ערכיים:

1. הישגיות: השפעה וכות, הערכה ויוקרה, קידום מהיר, ביטחון לעתיד, הכנסה גבוהה ($\alpha=.81$).
2. התפתחות מקצועית: להתפתח מקצועית, קשר לתחום הנלמד ($r=.43$).
3. מימוש יכולות: ביטוי כושר ארגון וניהול, עצמאות, עניין ואתגר, מרחב ליוזמה ($\alpha=.72$).
4. זולתיות: לעזור לאנשים, לתרום לחברה, לעבוד בצוות ($\alpha=.74$).
5. נוחות ואיכות חיים: קרוב לבית, עבודה בלי מתח, זמני עבודה גמישים ($\alpha=.69$).
6. פנאי לטיפוח המשפחה (פריט בודד).

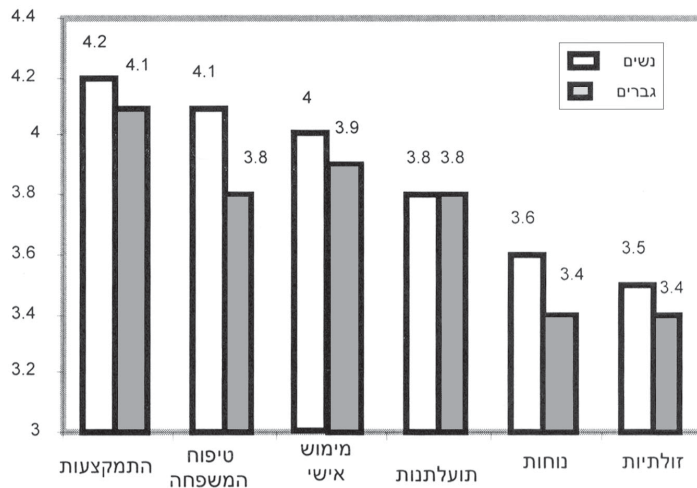
חשיבות ערכי העבודה – מבט כללי

הנחקרים ייחסו חשיבות בינונית ומעלה לכל 19 השיקולים (תרשים 2 ונספח א).
 תרשים 2: ממוצעים של ערכי עבודה

שלושת הערכים החשובים ביותר – "אתגר ועניין", "התפתחות מקצועית" ו"עבודה הקשורה לתחום הלימודי" – מבטאים רצון להתפתחות אישית. קרובים אליהם בחשיבותם ערכי הרווחה הכלכלית – "הכנסה גבוהה" ו"ביטחון לעתיד". שני הערכים שבתחתית הסולם – "תרומה לקהילה" ו"עבודה בלי מתח" – מבטאים זולתיות ונוחות. שאר הערכים הם בעלי תוכן מגוון והם ממוקמים בסולם בין 3.4 ל-4 בהפרשים קלים. בהכללה אפשר לומר שהנחקרים מעדיפים ערכים הישגיים-אינסטרומנטליים על פני ערכים חברתיים ונוחות אישית. אישור לכך נמצא גם בדירוג של שלושת הערכים החשובים ביותר: כ-20% מהנחקרים בחרו בערכים הישגיים, בעוד 10%-14% בחרו בערכים של מימוש יכולות. זהו סדר החשיבות שהעניקו הנחקרים לתחומי (אשכולות) הערכים כפי שעלו בשדות של ניתוח ה-SSA (תרשים 3): התפתחות מקצועית < פנאי לטיפוח המשפחה < מימוש יכולות < הישגיות < נוחות ואיכות חיים < זולתיות. הממוצעים של שלושת האשכולות הראשונים הם קרובים, וכך גם ממוצעי הערכים המוערכים פחות – נוחות וזולתיות. נשים וגברים דמו בסדר החשיבות שהעניקו לאשכולות, למעט פנאי לטיפוח המשפחה, שנשים דירגו אותו במקום השני ואילו הגברים דירגו אותו במקום השלישי או הרביעי. ההבדלים הם קטנים אך מובהקים בשל גודל המדגם ($p < 0.001$).

תרשים 3: ממוצע של אשכולות הערכים, כללי ולפי מגדר

החשיבות היתרה שהעניקו הנשים, בהשוואה לגברים, לטיפוח המשפחה, לנוחות ולזולתיות תואמת את ההטפס (הסטראוטיפ) הנשי. אך הנשים גם הדגישו יותר את ההתפתחות המקצועית, את המימוש העצמי, וכן "עבודה לא שגרתית", והן דומות לגברים בהערכת ההישגיות. ממצאים אלה מלמדים על שינוי בעמדות הנשים בתחום העבודה. ככל שהן משתלבות יותר בשוק העבודה, פונות למקצועות גבריים ומפתחות קריירה, כך הן מדגישות את ערכי ההתמקצעות והקריירה אף יותר מהגברים, כנראה משום שעליהן להתאמץ יותר כדי לממשם.

ערכי עבודה וקבוצות חברתיות

כדי לבדוק הבדלים בערכי עבודה לפי קבוצות מוצא חברתי, ערכנו רגרסיות של תחומי הערכים על משתני דמי (משתייך לקבוצה 1, אחר 0) של קבוצות המוצא שמקובל לראותן כשונות במיצב סוציאקונומי ובהון חברתי: אשכנזים, מזרחים, "ישראלים" (יהודים), ערבים-ישראלים, עולים - כולם לפי מוצא אבי האב. האשכנזים, הקבוצה הגדולה באוכלוסיית הסטודנטים (הלמ"ס, 1989/99) ובמדגם, הנתפסת כקבוצה החזקה בחברה הישראלית, נבחרה כבסיס להתייחסות. המגדר צורף לניתוח כמשתנה בקרה (גברים 0, נשים 1). התוצאות מוצגות בלוח 1.

לוח 1: אפקטים של מגדר וקבוצה חברתית (משתני דמי, בהשוואה לאשכנזים) על תחומי הערכים

הישגיות	התפתחות מקצועית	מימוש יכולות	זולתיות	נוחות	פנאי למשפחה	
נשים	-.048	-.094*	.100**	.150***	.190***	.306***
"ישראלים"	.405	-.136	-.122	.075	.070	-.007
מזרחים	.146***	-.018	-.003	.058	.096	.053
עולים	.085	-.134*	-.220***	-.004	-.050	-.230**
ערבים	.253***	-.158**	-.238***	.421***	.214***	-.123
קבוע	3.78***	4.08***	3.83***	3.14***	3.14***	3.49***
R ²	.016***	.012***	.024***	.033***	.021***	.031***

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

גם בבקרה על השייכות הקבוצתית עלו הנשים על הגברים בהערכת אשכולות הערכים, למעט ערכי ההישגיות. בהשוואה לגברים, בולטת העובדה שהנשים מייחסות חשיבות לערכי הפנאי למשפחה, הנוחות והזולתיות. המזרחים, קבוצה בעלת מיצב סוציאקונומי נמוך יחסית בקרב היהודים (מארק, 1994; Haberfeld, 1993), לא נבדלו מקבוצת ההשוואה האשכנזית ומה"ישראלים", מלבד בהחשבה רבה במובהק של ערכים הישגיים. הממצא מעיד על דמיון בסיסי בערכי עבודה בקרב סטודנטים בחברה היהודית הוותיקה, בד בבד עם מכוונות חזקה יותר לניעות חברתית באמצעות החינוך הגבוה בקרב המזרחים. מעניין להתבונן בדפוס התגובה הערכי השונה אצל הערבים והעולים. הערבים - קבוצת מיעוט בעלת מבנה חברתי מסורתי יותר ובעלת מיצב סוציאקונומי נמוך (Lewin-Epstein & Semyonov, 1993), מדגישים הישגיות יחד עם זולתיות ונוחות, אך מחשיבים פחות מהמזרחים (ומהאשכנזים) התפתחות מקצועית ומימוש יכולות. מצבם בישראל מקשה על השתלבות מלאה בשוק העבודה הלאומי, כי לא כל תחומי התעסוקה פתוחים לפניהם. בחירתם המקצועית אינה בחירה חופשית הנובעת בעיקר מהעדפה אישית; יש לשער שהיא מושפעת במידה רבה מאילוצים שהמציאות החברתית והפוליטית מכתיבה להם, ומתחושה שהחינוך הגבוה אינו תורם באופן יעיל לקידומם בשוק העבודה (אלחאג', 1996). במציאות זו אפשר להבין את הדגשיהם הערכיים. המודעות למגבלות במימוש היכולות האישיות

והידיעה שקידומם המקצועי מוגבל בשל לאומיותם תורמות להחשבה נמוכה יחסית של ערכים אלה. לעומת זאת הם מחשיבים ערכים הישגיים, כמו הכנסה גבוהה, הערכה ויוקרה וכוח והשפעה, שאפשר להשיגם (יוקרה וכוח יותר מאשר הכנסה גבוהה) בתוך הגבולות של המגזר החברתי-כלכלי הערבי (Shavit, 1992). החשיבות הרבה המיוחסת לזולתיות (לתרום לקהילה, לעזור לאנשים) מקורה כנראה במסורת של חיי המולה בקהילה כפרית ומתחושה של מחויבות כלפי צרכיה של קבוצת מיעוט החיה בתחושת קיפוח לאומית וחברתית (חטב, 2002). בחברה שקיימים בה קשרים הדוקים במשפחה המורחבת, השיקול של פנאי לטיפוח המשפחה זוכה בחשיבות משנית בלבד.

רוב העולים הם יוצאי ברית-המועצות לשעבר, חלקם כבר התחנכו בישראל אך עדיין קשורים לסביבה המאמצת ערכים של חברה הנמצאת במעבר מקומוניזם לדמוקרטיה מערבית ולשוק חופשי. לרבים מהם יש הורים בעלי חינוך גבוה, שרמת הכנסתם נמוכה יחסית. במצב זה היה אפשר לצפות שהעולים ייחסו חשיבות לערכים הישגיים, בדומה למזרחים ולערבים ואולי אף יותר מהם, כחלק ממאמץ לשיפור מיצבם הסוציאקונומי. אך הניתוח העלה תמונה מעורבת. מצד אחד, העולים הישגיים פחות מהמזרחים ומהערבים ודומים לאשכנזים בתחום זה. ייתכן שמשתקפת כאן תחושה של שליטה בהון התרבותי המפחיתה מחדת המיצב (הסוציאקונומי) העתידי. מן הצד האחר, הם מחשיבים פחות מהאשכנזים את ההתפתחות המקצועית ואת מימוש היכולות האישיות, ובכך הם דומים לערבים. אך בעוד הערבים מושפעים מאילוצים פוליטיים, נראה שאצל העולים רכישת השכלה אינה נתפסת כרצון לביטוי אישי. כמו אצל הערבים, גם אצל העולים הפנאי לטיפוח המשפחה מקבל רק חשיבות משנית. נראה שגם ערך זה הוא תלוי תרבות וקשור למעבר בין התרבויות.

קבוצה חברתית, ערכי עבודה והתמיינות לתחומי לימוד

האפקט של תחומי הערכים על ההתמיינות לתחומי הלימוד נבחנו באמצעות רגרסיה לוגיסטית רבת-קטגוריות (multinomial logistic regression), המטפלת במשתנים תלויים שמיים. הניתוח מאפשר לאמוד השפעה "נקייה" של משתנים מסבירים (במקרה שלנו – תחום הערכים) על גודל הסיכוי להשתייך לקטגוריות שונות של המשתנה התלוי – קטגוריות תחום הלימוד (Menard, 1995).

קטגוריות תחום הלימוד הוגדרו כחמישה משתני דמי (לומד בתחום 1, אחר 0):
 1. מדעי הרוח והחברה; 2. חינוך; 3. כלכלה, ניהול, משפטים ותקשורת; 4. מדעי הטבע ורפואה; 5. הנדסה וטכנולוגיה. מדעי הרוח והחברה נקבעו כקטגוריית השוואה, בהנחה שרבים בוחרים בתחומים אלה כלימודים כלליים, המאפשרים לבחור תחום מקצועי בשלב מאוחר יותר, והלימודים בהם יישומיים פחות לעומת התחומים המכוונים להכשרה מקצועית מסוימת.⁵ המגדר (נשים 1, גברים 0) וקבוצת המוצא (שייך לקבוצה 1, אחר 0) צורפו לניתוח כמשתני בקרה, כאשר האשכנזים מהווים קטגוריית השוואה.

ערכי המקדמים בחלק העליון של לוח 2 מציינים את הלוגריתם של הסיכוי (log odds) של בני קבוצה חברתית מסוימת ללמוד בכל אחד מארבעת תחומי הלימוד, לעומת הסיכוי

5. כ-12% אינם לומדים לתואר אקדמי, רובם בתחום האמנות, הנדסאים ומקצועות עזר רפואיים.

ללמוד מדעי רוח וחברה. הסיכוי של הגברים מושווה לסיכוי של הנשים, וסיכוייהן של קבוצות המוצא מושווים לסיכויי האשכנזים. ערכי המקדמים בחלק התחתון של הלוח מציינים את האפקט של כל אחד מששת הכיוונים הערכיים על ההתמיינות לארבעת תחומי הלימוד בהשוואה לאפקט שלהם על ההצבה למדעי הרוח והחברה. ערכי χ^2 (בטור השמאלי) מציינים את הגודל היחסי של האפקט המשתנה מעבר לתחומי הלימוד.

לוח 2: רגרסיה לוגיסטית רב-קטגוריאלי של תחומי לימוד על תחומי ערכים, בבקרה על מגדר וקבוצת מוצא

Chi ²	הנדסה	מדעי טבע	כלכלה, ניהול	חינוך	
90.22***	1.467***	-.806***	-.391*	.984***	נשים
165.37***	.240	.172	-.571	.279	"ישראלים"
	-.157	-.554**	-.272	.688**	מזרחים
	1.046**	-.752	-.027	1.351***	ערבים
	1.242**	.042	-.181	.751	עולים
44.88***	.230	-.243	.694***	-.432*	הישגיות
43.10***	.137	.664***	-.304*	-.016	התפתחות
12.86**	.269	.073	.451**	-.285	מימוש יכולות
65.86***	-.465***	-.172	-.324**	.917**	זולתיות
17.71***	.084	-.084	-.304*	.420**	נוחות
3.36	-.158	-.083	-.123	.125	פנאי למשפחה

p<.001 *** p<.01 ** p<.05 *

1 Chi² של המגור כמשתנה בקרה

-2II=3061.65. Chi²=384.60 df=44 p<.001, Pseudo R²=.292

מלוח 2 עולה שהבדלי המגדר נמצאו מובהקים בכל תחומי הלימוד, עם יתרון צפוי בולט לגברים בלימודי הנדסה וטכנולוגיה, במדעים ורפואה, ויתרון בולט צפוי לא פחות לנשים בלימודי חינוך. גם בכלכלה, ניהול, משפטים ותקשורת הסתמן יתרון קטן לגברים.

"הישראלים" נמצאו דומים לאשכנזים בבחירת תחומי הלימוד. לא כן המזרחים. סיכויי המזרחים ללמוד חינוך - תחום לימוד של מיצב נמוך יחסית, הנלמד באוניברסיטות ובמכללות אקדמיות (גץ ודר, 2004) - עולים בבירור על סיכויי האשכנזים, וכך גם קטנים יותר בבירור סיכויי המזרחים ללמוד מדעי טבע ורפואה - תחומי לימוד יוקרתיים, הנלמדים באוניברסיטות בלבד. נמצא שגם הערבים, בהשוואה לאשכנזים, פונים יותר לחינוך (נשים ערביות בעיקר) ויותר מכך ללימודי הנדסה וטכנולוגיה (גברים ערבים בעיקר) - תחומים הנלמדים הן ברמה אקדמית והן ברמה לא-אקדמית. פניית-היתר של הערבים ללימודי חינוך וטכנולוגיה קשורה כנראה לייצוג-היתר שלהם במכללות לעומת האוניברסיטות. כמו לערבים, גם לעולים יש ייצוג-יתר בתחום הטכנולוגיה, שניתן שהוא

קשור למסורת של הכשרה טכנולוגית ולשכיחות גבוהה יחסית של בעלי מקצועות טכנולוגיים בקרב העולים מרוסיה.

נפנה עתה להבדלי הפרופילים הערכיים בתחומי הלימוד השונים, וזאת כאמור בהשוואה לפרופיל הערכי במדעי הרוח והחברה. הלומדים חינוך – מרביתם נשים עם ייצוגייתר של מזרחים וערבים – מאופיינים בהישגיות נמוכה יחסית, ברמה גבוהה של זולתיות ובשאיפה לתנאי עבודה נוחים. פרופיל ערכי ניגודי מופיע אצל הלומדים כלכלה וניהול, משפטים ותקשורת: הישגיות גבוהה, דגש במימוש יכולות אישיות, זולתיות נמוכה והחשבה נמוכה של נוחות בעבודה וגם של התפתחות מקצועית. התפתחות מקצועית, לעומת זאת, חשובה מאוד ללומדים מדעים ורפואה, שביניהם יש ייצוגייתר לגברים וייצוגייתר למזרחים. ייתכן שאפשר להסביר את ההבדל בהחשבת ההתפתחות המקצועית של שתי הקבוצות בשיעור גבוה יחסית של היוצאים לעבוד במקצוע מיד עם סיום התואר הראשון בקרב הלומדים כלכלה, ניהול, משפטים ותקשורת, ושיעור נמוך בקרב לומדי המדעים והרפואה. כמו־כן ייתכן שאפשר להסביר את ההבדל הזה בהבחנה שבין "אפשרות להתקדם מהר", "יוקרה מקצועית" ו"הערכה והשפעה", שהם תוצאה של העבודה, לבין "להתפתח מקצועית" ו"קשר לתחום הנלמד", הנובעים מהערך הפנימי של העבודה (Knoop, 1994). לבסוף, הלומדים הנדסה וטכנולוגיה, תחומים שיש בהם ייצוגייתר לגברים, לערבים ולעולים, נבדלים במובהק מהלומדים מדעי רוח וחברה רק באי־החשבה של ערכי הזולתיות.

דיון

בעבודה זו נבחנו שלושה נושאים הקשורים בערכי עבודה: מבנה עולם התוכן של ערכי העבודה, ההעדפות היחסיות של ערכי עבודה לפי מגדר וקבוצות מוצא, והקשר בין ערכי עבודה לתחום הלימוד.

אומנם פריטי הערכים במחקר זה אינם זהים בכול לפריטים ששימשו במחקרים אחרים, אך מבנה הקשרים בין הערכים שהעלה ניתוח ה־SSA דומה למדי למבנים שעלו במחקרים אחרים, והוא מחזק את הטענה בדבר מבנה אוניברסלי של ערכי עבודה. סטודנטים בישראל מדגישים מימוש יכולות וערכים הישגיים לצד הענקת חשיבות לצורכי המשפחה. שני הערכים שדורגו בראש הסולם הם "אתגר ועניין בעבודה" ו"התפתחות מקצועית". הכנסה גבוהה ו"ביטחון לעתיד" נבחרו כשני הערכים החשובים ביותר. בדירוג אשכולות הערכים נמצאה ההישגיות במקום הרביעי, כאשר "התפתחות מקצועית", "פנאי לטיפוח המשפחה" (המדורגים אף הם גבוה בבחירת שני הערכים החשובים ביותר) ו"מימוש עצמי" חשובים יותר, ואילו "נוחות" וערכים חברתיים־זולתיים נחשבים פחות. ממצאים אלה הולמים מחקרים קודמים, שבהם הישגיות ומימוש יכולות נמצאו החשובים ביותר. בארצות־הברית הודגשו ההצלחה הכלכלית והיוקרה, ובמערב אירופה הודגשו הרצון בעצמאות והמכוונות החברתית (Super & Sverko, 1995). בישראל החשיבו יותר התפתחות מקצועית, מימוש עצמי והישגיות ופחות נוחות וזולתיות (Elizur & Sagie, 1999). דירוגו של הפנאי לטיפוח המשפחה במקום השני, לאחר ההתפתחות המקצועית, תואם מחקר שבחן את מרכזיות העבודה, המשפחה, הפנאי והדת בישראל, ומצא שחשיבות המשפחה עולה אף על חשיבות תחום העבודה (Krau, 1995).

הבדלי מגדר בערכי עבודה

נשים, מעבר לקבוצות החברתיות, מחשיבות את רוב הערכים יותר מהגברים. מצד אחד, הן משמרות דפוס ערכי מסורתי המחשיב תנאי עבודה נוחים, טיפוח המשפחה וערכים חברתיים, אך מן הצד האחר הן דומות לגברים בערכים ההישגיים, ואף עולות עליהם בהחשבת ההתפתחות המקצועית ומימוש היכולות. דפוס זה שונה מדפוס מסורתי יותר שעלה במחקר סטודנטים בישראל בסוף שנות השישים (שפירא ועציוני, 1973), והוא עולה בקנה אחד עם מחקרים מאוחרים יותר בעולם (Yates, 1985 in Nevill & Kruse, 1996). רבות מהנשים שפנו לחינוך גבוה בסוף שנות התשעים רצו להתפתח מקצועית ולממש את יכולותיהן. כבר בראשית שנות השמונים טענו רג'ין ורולנד (Ragene & Roland, 1982) שבמהלך שלושים השנים האחרונות פחתה ב־30% החשיבות שגברים מייחסים לקריירה, ואילו בקרב הנשים עלתה חשיבות זו ב־300%. נשים מאמצות ערכים "גבריים" בד בבד עם הרצון לחדור לתחומי עיסוק הנחשבים גבריים, בעוד הגברים אינם מצמצמים את הפער בערכים הנתפסים נשיים. רוב הנשים הפונות לחינוך גבוה מעוניינות לפתח קריירה מקצועית, והן מחשיבות התפתחות מקצועית ומימוש עצמי אף יותר מהגברים, משום שעליהן להתאמץ יותר כדי להשיג מעמד שווה (Catz-Gerro & Yaish, 2003).

מעניין גם לבחון את הבדלי המגדר במתן פירושים שונים לשלושה ערכים: הנשים רואות את הערך "פנאי לטיפוח המשפחה" כחלק מתנאי העבודה, בעוד הגברים רואים בו ערך אינסטרומנטלי. הנשים, שלא כגברים, הבחינו בין "התפתחות מקצועית", שהן רואות בה ערך אינסטרומנטלי, לבין "קשר לתחום הנלמד", שהן רואות בו ערך חברתי. ייתכן שנשים שבחרו במקצועות "גבריים" רואות בהתפתחות המקצועית דרך לניעות חברתית, ולכן היא נתפסת כערך אינסטרומנטלי, ואילו נשים שפנו לחינוך ולמקצועות שירות רואות את הקשר ללימודים כערך חברתי-זולתי, המאפיין נתינה חברתית ובין-אישית. הדבר הולם את הממצא שתלמידים במקצועות שירות שיש בהם עזרה זולת עלו על תלמידים בתחומי לימוד אחרים בערכים חברתיים וזולתיים (Ben-Shem & Avi-Itzhak, 1991).

הבדלים בין קבוצות סוציו-תרבותיות

הניתוח העלה דמיון ניכר בערכי עבודה של סטודנטים יהודים ילידי הארץ – אשכנזים, מזרחים ו"ישראלים" – ממצא שתואם מחקרים קודמים (Krau, 1995). ייתכן שאפשר להסביר את הדמיון בין המזרחים לאשכנזים בכך שהגדרת המוצא נקבעה לפי מוצא הסב (אבי האב), וחלק מבני הדור השלישי הם בנים לנישואים בין-עדתיים. עם זאת, נראה שהנחיתות היחסית במיצב הסוציאקונומי ובהון החברתי של המזרחים באה לידי ביטוי בהעצמת השיקול ההישגי בהשוואה לאשכנזים.

בשתי קבוצות המיעוט נמצא סולם ערכי שונה מהדפוס המרכזי. נמצא שהעולים מחשיבים את "ההתפתחות האישית" ואת "הקדשת זמן למשפחה" פחות מסטודנטים יהודים ותיקים. ייתכן שמשותקים כאן שני גורמים: הראשון – שרידי השפעתה של תרבות שהעדיפה מסגרות חברתיות רחבות יותר על-פני המסגרת המשפחתית, וכן העדיפה חינוך בעל אופי סמכותי וקולקטיביסטי, שנתפס כמשרת בראש ובראשונה את המדינה, מתוך החשבה מעטה

של נטיות אישיות כשיקול בבחירת מקצוע (גונן, 1993; קלימוב, 1990); והשני – תגובה של מהגרים המתמודדים עם מיצב חברתי נחות בהשוואה לוותיקים, ועלולים לראות את ההתמקדות במשפחה כמפריעה להשתלבות בחברה ולהתקדמות בשוק העבודה. סטודנטים ערבים מציגים דפוס ערכי דומה לזה של קבוצות מיעוט חלשות. הם מחשיבים מאוד ערכים הישגיים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם טענתו של חטב (Khattab, 2002), שלסטודנטים ערבים בישראל יש שאיפות גבוהות בתחום ההשכלה הגבוהה, המבטאות חתירה להתקדמות סוציאקונומית. החשבת ערכים חברתיים-זולתיים מעניקה תחושת שייכות, וייתכן שהם נובעים מתודעה של מחויבות לקהילה מקופחת הזקוקה לטיפוח. לעומת זאת, הם מחשיבים פחות התפתחות אישית, אולי משום שסיכוייהם לממש את שאיפותיהם האישיות הם מוגבלים. בשל כך מתחזק כנראה הרצון להשיג לפחות פיצוי באמצעות חיים נוחים.

ערכי עבודה ותחום הלימוד

סטודנטים בתחומי לימוד שונים מדגישים ערכי עבודה שנראים תואמים למאפייניה המקובלים של תעסוקה הקשורה בתחום הלימוד. בהשוואה לדפוס הערכי של הלומדים מדעי רוח וחברה, הדפוס הערכי של הלומדים כלכלה, ניהול, משפטים ותקשורת מדגיש מאוד ערכים הישגיים ומימוש יכולות בעלות משמעות אינסטרומנטלית, ומחשיב פחות התפתחות מקצועית, זולתיות ונוחות. הדפוס הערכי של הלומדים מדעים ורפואה דומה ביותר לזה של תלמידי מדעי הרוח והחברה, למצט החשבה רבה של התפתחות מקצועית, הקשורה כנראה במשך ההכשרה הארוך בתחומים אלה. הלומדים הנדסה וטכנולוגיה דומים לתלמידים במדעי הרוח והחברה אך מחשיבים פחות ערכים זולתיים-חברתיים. הלומדים חינוך מדגישים ערכים חברתיים ותנאי עבודה נוחים ומחשיבים פחות ערכים הישגיים. נראה שפועל כאן צירוף של מאפיינים אימננטיים לתחום החינוך, עם נטיות ערכיות של הנשים המהוות 85% מהלומדים חינוך. עם זאת יש לציין שהערכים ההישגיים של כלל הסטודנטיות נמצאו דומים לאלה של הגברים, ונוכל להניח שנשים שפנו לכלכלה ומנהל, משפטים, תקשורת, מדעים ורפואה והנדסה וטכנולוגיה מייחסות חשיבות רבה יותר לערכים אלה, בעוד הפונות לחינוך (18% מהמדגם) משמרות יותר דפוס נשי מסורתי. "פנאי לטיפוח המשפחה" אינו גורם שמסביר התמיינות לתחומי הלימוד השונים.

השפעת הקבוצה החברתית על ערכי העבודה והתפיסה הערכית התואמת אפיונים של תחום הלימוד באו לידי ביטוי בהתמיינות הסטודנטים לתחומי הלימוד, לפחות כפי שהתמיינות זו עלתה במדגם זה. 77% מהיהודים הוותיקים שבמדגם לומדים מדעי רוח וחברה, משפטים, כלכלה וניהול, תקשורת, מדעים ורפואה. בתחומים אלה לומדים 63% מהעולים ו-54% מהערבים. שיעור דומה של עולים וערבים (26% משתי הקבוצות) לומדים הנדסה וטכנולוגיה – תחום המדגיש ערכים הישגיים ופותרת לפניהם אפשרויות קידום. מבין

6. במחקר שבדק יחס של מדענים עולים לעבודתם (תורן וגריפל, 1991) נמצא שמדענים מחבר העמים ומארצות-הברית פירשו באופן שונה "תרומה לחברה". העולים מחבר העמים ראו בשירות לקולקטיב מקור עיקרי להגיע לעבודה ואילו העולים מארצות-הברית שמו דגש ביחיד, ביומנתו ובהישגיו.

העולים, הקרובים יותר לדפוס המרכזי, רק 10% לומדים חינוך, בעוד 23% מבין הערבים פונים לחינוך. מניתוח רכיבי המיצב הסוציאקונומי של קבוצות המוצא עולה שהערבים והעולים נמוכים מהקבוצות האחרות בהכנסת המשפחה וביוקרת מקצוע האב, בעוד השכלת ההורים של העולים היא הגבוהה ביותר ושל הערבים היא הנמוכה ביותר. לכן, העולים, אשר נמצאים בשלב של השתלבות בחברה כשכל מערך התעסוקות פתוח לפניהם, מעדיפים מקצועות כמו הנדסה וטכנולוגיה, שעשויים לשפר את מעמדם החברתי והכלכלי בתוך זמן קצר יחסית. הערבים, לעומתם, תחומים במידה רבה במגזרם האתני, וחלק מתחומי העיסוק סגורים בפניהם, ולכן הם נחלקים בין בחירה בחינוך (לרוב על-ידי הנשים) כאפיק כניסה לשוק העבודה לבין בחירה בהנדסה וטכנולוגיה (לרוב על-ידי הגברים). בשני התחומים הם לומדים לרוב במכללות, במסלולים שפוטנציאל הקידום הסוציאקונומי שלהם הוא מוגבל. ההתמיינות לתחומי הלימוד, המשקפת גם בחירה מקצועית, מושפעת מהעדפות ערכיות, המושפעות במידת-מה מהשתייכות לקבוצה סוציו-תרבותית. השפעתו המשמעותית ביותר של המגדר, כפי שעלתה במחקר זה, מצדיקה מחקר נוסף שיעמיק בחקירת האינטראקציה בין מגדר לבין קבוצה חברתית בהשפעה על ערכי העבודה ועל ההתמיינות לתחומי הלימוד.

נספח

ממוצעים וסטיות תקן של ערכי עבודה: הבדלי מגדר וקבוצת מוצא

F	מוצא					מגדר			M	SD	ערכי עבודה
	עולים	ערבים	אשכנזי	מזרח	ישראל	t	גברים	נשים			
27.90 ***	4.36 1.02	3.66 .89	4.55 .78	4.41 .94	4.23 1.09	-6.71 ***	4.22 1.03	4.52 .78	M	אתגר ועניין	
*** 7.30	4.17 .96	4.09 .79	4.36 .68	4.32 .81	4.16 .96	-3.35 ***	4.20 .83	4.33 .76	M	התפתחות מקצועית	
.18	4.08 .97	4.06 .90	4.09 .92	4.09 1.00	4.01 1.08	-1.82	4.03 .98	4.11 .93	M	קשר לתחום לימודי	
1.13	4.09 1.01	4.06 .83	4.03 .91	4.10 .96	3.90 1.05	2.88 **	4.12 .93	3.99 .92	M	הכנסה גבוהה	
.96	4.04 .95	4.04 .89	4.01 .89	4.11 .92	4.04 .87	-2.48 **	3.99 .93	4.10 .88	M	ביטחון לעתיד	
2.27	3.80 .95	3.97 .86	4.05 .85	4.00 .87	3.91 1.02	-1.43	3.94 .91	4.00 .84	M	עצמאות	
* 2.35	3.78 1.02	3.84 .92	3.97 .89	4.00 .99	3.89 1.03	-6.39 ***	3.77 .99	4.06 .89	M	פנאי למשפחה	
*** 7.81	3.67 1.00	3.67 .91	3.96 .82	3.92 .94	3.81 .93	-1.66	3.83 .93	3.90 .87	M	מרחב ליזמה	
*** 7.62	3.71 .92	4.00 .90	3.67 .97	3.90 .93	3.83 .92	2.46 **	3.85 .93	3.74 .96	M	קידום מהיר	
* 2.75	3.76 1.22	3.56 1.05	3.80 1.03	3.71 1.09	3.60 1.12	-3.18 ***	3.64 1.09	3.81 1.07	M	עבודה ללא שגרה	
*** 7.95	3.61 1.08	3.94 .90	3.50 1.06	3.62 1.08	3.47 1.09	-5.07 ***	3.46 1.08	3.72 1.01	M	לעזור לאנשים	
15.08 ***	3.78 1.05	3.98 .90	3.43 1.08	3.59 1.06	3.42 1.11	1.27	3.62 1.04	3.55 1.08	M	הערכה ויוקרה	
* 2.81	3.54 .95	3.73 .94	3.58 .89	3.56 1.02	3.38 1.10	-64.	3.56 1.00	3.59 .92	M	עבודה בצוות	
* 2.32	3.61 .96	3.66 .93	3.46 1.04	3.56 1.06	3.44 1.12	-4.37 ***	3.41 1.05	3.63 1.00	M	זמני עבודה גמישים	
1.03	3.37 1.08	3.52 1.12	3.54 1.07	3.55 1.13	3.55 1.12	-5.57 ***	3.36 1.15	3.65 1.04	M	קרבה לבית	
*** 7.88	3.52 1.21	3.78 .94	3.36 1.08	3.58 1.09	3.46 1.11	1.33	3.53 1.08	3.46 1.09	M	כוח והשפעה	
1.23	3.38 1.15	3.46 .98	3.41 1.10	3.53 1.15	3.50 1.08	-38.	3.44 1.12	3.46 1.08	M	ביטוי כושר ארגון וניהול	
*** 9.15	3.29 1.16	3.6 1.01	3.32 1.09	3.52 1.09	3.30 1.27	1.08	3.40 1.13	3.46 1.10	M	עבודה לא מתח	
19.71 ***	3.09 1.25	3.76 1.03	3.03 1.12	3.11 1.17	3.31 1.06	-2.91 **	3.08 1.17	3.25 1.15	M	תרומה לקהילה	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מקורות

- איילון, חנה (2000). הבדלים בין נשים וגברים בבחירת תחומי לימוד באוניברסיטה. סוציולוגיה ישראלית, ב, 523-544.
- אלחאג', מאג'ד (1996). חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי. ירושלים: מאגנס.
- גונן, יצחק (1993). חינוך: ייחודיות היעוץ הפסיכולוגית-עסוקתית לעולי ברית המועצות. בתוך: מרדכי ערן, יצחק גונן ומרים שלף (עורכים), קליטתם התעסוקתית של עולי חבר העמים (בריה"מ), 1989-1992. תל-אביב: שירות התעסוקה, המרכז לייעוץ ולידע תעסוקתי.
- גץ, שלמה ודר, יחזקאל (2004). יכולת לימודית ומיצב סוציאקונומי בבחירת מסלול לימודים לתואר הראשון בישראל. יפורסם.
- דורון, נעמי (1983). בדרך להצלחה. תל אביב: הוצאת יחדיו.
- חטב, נביל (2002). פנטסיה, רציונליות או התנגדות: הבנייה חברתית וג'נדריאליזם של וריינטציות עתיד בקרב בני נוער פלסטינים בישראל. דוקטורט במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.
- כפיר, דרורה, אריאב, תמר, פייגין, נעמי וליבמן, ציפורה (1997). האקדמיזציה של ההכשרה להוראה ושל מקצוע ההוראה. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- מארק, נילי (1994). פערים בין עדתיים בהכנסה ובצריכה. רבעון לכלכלה, 1, 55-74.
- סגינר, רחל (1995). אוריינטציות עתיד של מתבגרים. בתוך: ח' פלום (עורך), מתבגרים בישראל: היבטים אישיים, משפחתיים וחברתיים. תל-אביב: רכס.
- קלימוב, א' (1990). חינוך: כיצד לבחור מקצוע? על מקצועות, ייצור, ואנשים בעבודה (ברוסית). בתוך: ליאת קוליק (1994), חינוך: הבדלים בעמדות עבודה בין סטודנטים ישראלים לסטודנטים עולי חבר העמים. אדם ועבודה 15 (1-2), 20-32.
- שפירא, רינה ועציוני הלוי, חוה (1973). מי אתה הסטודנט הישראלי? תל אביב: עם עובד.
- תורן, נינה וגריפל, אבי (1991). השימוש בתורת השטחות לניתוח יחסם של מדענים-עולים לעבודתם. מגמות, לג, 431-442.
- Abu-saad, Ismael & Isralowitz, Richard E. (1997). Gender as a determinant of work values among university students in Israel. *Journal of Social Psychology*, 137, 749-764.
- Archer, Stephen L. (1985). Career and family: The identity process for adolescent girls. *Youth and Society*, 16, 289-314.
- Astin, Alexander W. (1993). *What matters in college?* San Francisco: Jossey-Bass.
- Ayalon, Hanna & Addi-Raccah, Audrey (2003). *Students, schools, and post-secondary enrollment: A contextual approach*. Presented in the Meeting of RC28 of the International Sociological Association, Tokyo, March 2003.
- Ayalon, Hanna & Yogev, Abraham (2000). *Stratification versus diversity: The expansion of higher education in Israel*. Prepared for the conference of the ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility. Calgary.
- Barak, Azy & Elchanan, Meir (1974). The predictive validity of a vocational interest inventory "Ramak": Seven years follow-up. *Journal of Vocational Behavior*, 43, 377-386.

- Ben-Shem, Idit & Avi-Itzhak, Tamara E. (1991). On work values and career choice in freshmen students: The case of helping vs. other professions. *Journal of Vocational Behavior*, 39, 369–379.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A social critique of judgment and taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brown, Duane (2002). The role of work and cultural values in occupational choice, satisfaction, and success: A theoretical statement. *Journal of Counseling and Development*, 80, 48–56.
- Catz-Gerro, Tali & Yaish, Meir (2003). Gender differences in tertiary education in Israel. *Oxford Review of Education*, 29, 571–593.
- Charles, Maria (1992). Accounting for cross-national variation in occupational sex segregation. *American Sociological Review*, 57, 483–502.
- Coleman, James S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, Supplement, S95–S120.
- Costa, Paul T., McCrae, Robert R. & Holland, John L. (1984). Personality and vocational interests in an adult sample. *Journal of Applied Psychology*, 69, 390–400.
- Dawis, Rene V. & Lofquist, Lloyd H. (1984). *A Psychological theory of work adjustment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dose, Jennifer J. (1997). Work values: An integrative framework and illustrative application to organizational socialization. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, 219–240.
- Eccels, Jacquelynne S. (1994). Understanding women's educational and occupational choices. *Psychology of Women Quarterly*, 18, 585–609.
- Elizur, Dov (1984). Facets of work values: A structural analysis of work outcome. *Journal of Applied Psychology*, 69, 379–389.
- Elizur, Dov & Sagie, Abraham (1999). Facets of personal values: A structural analysis of life and work values. *Applied Psychology: An International Review*, 48, 73–87.
- Feather, Norman T. (1995). Values, valences and choice: Attractiveness and choice of alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 1135–1151.
- Friedlander, Dov, Eizenbach, Zvi, Ben-Moshe, Eliahu, Ben-Hur, Dan, Lunievski, Shlomit, Hleihel, Aahmad & Emakias, Lilach (1998). *Religion, ethnicity, type of locality and educational attainment among Israel's population*. Working paper series. The Hebrew University of Jerusalem, Department of Population Studies.
- Gilligan, Carol (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ginzberg, Eli (1972). Toward a theory of occupational choice: A restatement. *Vocational Guidance Quarterly*, 20, 169–176.
- Guri-Rosenblit, Sarah (1993). Trends of diversification and expansion in Israeli higher education. *Higher Education*, 25, 457–472.
- Guttman, Louis (1968). A general nonmetric technique for finding the smallest coordinate space for a configuration of points. *Psychometrika*, 33, 469–506.

- Haberfeld, Yitsshak (1993). Immigration and ethnic origin: The effect of demographic attributes on Earnings of Israeli men and women. *International Migration Review*, 27, 286–305.
- Halsey, Albert H. (1993). Trends in access and equity in higher education: Britain in international perspective. *Oxford Review of Education*, 19, 129–140.
- Hearn, James C. (1991). Academic and nonacademic influences on college destinations of the 1980 high school graduates. *Sociology of Education*, 64, 158–172.
- Hess-Biber, Sharlene (1985). Male and female students' perception for higher academic environment and future career plans: Implications for Higher Education. *Human Relations*, 38, 95–105.
- Hofstede, Geert H. (1980). *Culture's consequences: International differences in work related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Holland, John L. (1973). *Making vocational choice*. Englewood NJ: Prentice Hall.
- Howell, Frank M., Ohlendorf, George W. & McBroom, Lynn W. (1981). The 'ambition-achievement' complex: Values as organizing determinants. *Rural Sociology*, 46, 465–482.
- Hurtado, Sylvia, Kurotsuchi-Inkelas, Karen, Briggs, Charlotte and Byung-Shik, Rhee (1997). Differences in college access and choice among racial/ethnic groups: Identifying continuing barriers. *Research in Higher Education*, 38, 43–70.
- Jacobs, Jerry A. (1995). Gender and academic specialities: Trends among recipients of college degrees in the 1980s. *Sociology of Education*, 68, 81–98.
- Khattab, Nabil (2002). Social capital, students' perceptions and educational aspirations among Palestinian students in Israel. *Research in Education Issue*, 68, 77–89
- Kaufman, Debera & Fetters, M.L. (1980). Work motivation and job values among professional men and women: A new accounting. *Journal of Vocational Behavior*, 17, 595–605.
- Knoop, Robert (1994). Job satisfaction: Work psychological aspects. *Journal of Psychology*, 128, 691.
- Krau, Edgar (1995). The Israeli work importance study. In: Donald E. Super & Branimir Sverko (Eds.), *Life roles, values and careers*. San Francisco: Jossey Bass.
- Lebo, Brad R. & Harrington, Thomas F. (1995). Work values similarities among students from six countries. *Career Development Quarterly*, 43, 350–363.
- Lee, Valerie E. & Frank, Kenneth A. (1990). Students' characteristics that facilitate the transfer from two-year to four-year colleges. *Sociology of Education*, 63, 178–193.
- Lent, Robert W., Brown, Steven D. & Hackett, Gail (1994). Toward a unifying socialcognitive theory choice and performance of career and academic interest. *Journal of Vocational Behavior*, 45, 79–122.
- Leong, Frederick T. (1991). Career development attributes and occupational values of Asian American and white high school students. *The Career Development Quarterly*, 39, 221–230.

- Lewin-Epstein, Noah & Semyonov, Moshe (1993). *The Arab minority in Israel's economy*. Boulder, CO: Westview.
- Lingoes, James C. (1973). *The Guttman-Lingoes nonmetric program series*. Ann Arbor, MI: Mathesis.
- Lokan, Janice S. & Sheara, Meredith (1995). Studies of work importance in Australia. In Donald E. Super & Branimir Sverko (Eds.), *Life roles, values and careers* (pp. 77–99). San Francisco: Jossey Bass.
- Lyson, Thomas A. (1981). The changing sex composition of college curricula: A shift share approach. *American Educational Research Journal*, 18, 503–511.
- Mannheim, Bilha (1993). The effect of demographics, status and work values on work centrality. *Work and Occupation*, 20, 3–20.
- Marini, Margaret M., Shin, Hee-choon & Raymond, Jennie (1989). Socioeconomic consequences of the process of transition to adulthood. *Social Science Research*, 18, 89–135.
- Menard, Scott (1995). *Applied logistic regression analysis*. A Sage University Paper, no. 106, ed. Michael S. Lewis-Beck. California: SAGE.
- Menezes, Isabel & Campos, Bartolo P. (1997). The process of value meaning construction. *European Journal of Social Psychology*, 27(1), 55–73.
- Moore, Helen A. & Ollenburger, Jane C. (1986). What sex is your parachute? Interest inventory/counseling models and the perpetuation of the sex/wage segregation of the labor market. *Work and Occupations*, 13, 511–531.
- Nevill, Dorothy D. & Kruse, Steven J. (1996). Career assessment and values scale. *Journal of Career Assessment*, 4, 397–483.
- Nonis, Sarath, & Swift, Cathy O. (2001). Personal value profiles and ethical business decisions. *Journal of Education for business*, 76, 251–257.
- O'Leary, Virginia E. (1974). Some attitudinal barriers to occupational aspiration in women. *Psychological Bulletin*, 81, 809–826.
- Pine, Gerald J. & Innis, Gail (1987). Cultural and individual work values. *The Career Development Quarterly*, 35(4), 279–287.
- Prince-Gibson, Etta & Schwartz, Shalom (1998). Values priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, 61, 49–67.
- Pryor, Roger W. (1979). In Search of a concept: Work values. *Vocational Guidance Quarterly*, 27, 250–258.
- Ragene, Mary. C. & Roland, Helen E. (1982). University students: A change in expectations over the decade. *Sociology of Education*, 55, 223–228.
- Rokeach, Milton (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Ros, Maria & Schwartz, Shalom H. & Surkiss, Shoshana (1999). Basic individual values, work values and the meaning of work. *Applied Psychology: An International Review*, 48, 49–71.
- Schwartz, Shalom H. (1992) Universals in the content and structure of values: Theoretical

- advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–64. Edited by M, Zanna. Orlando: Academic Press.
- Schwartz, Shalom H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19–45.
- Schwartz, Shalom H. & Bilsky, Wolfgang (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550–562.
- Shavit, Yossi (1992). Arabs in the Israeli economy: A study of the enclave hypothesis. *Israel Social Science Research*, 7, 45–66.
- Street, Soe, Kimmel, Ellen & Kromrey, Jeffrey D. (1996). Gender-role preferences and perceptions of university students, faculty and administrators. *Research in Higher Education*, 37, 615–632.
- Super, Donald E. (1970). *Work values inventory*. Boston, MA: Houghton-Mifflin.
- Super, Donald E. (1980). A life-span, life-space approach to career development. *Journal of Vocational Behavior*, 16, 282–298.
- Super, Donald E. & Sverko, Branimir (1995). *Life roles, values and careers*. San Francisco: Jossey Bass.
- Sverko, Branimir (1995) The structure and hierarchy of values viewed cross nationally. In: Donald E. Super & Branimir Sverko (Eds.), *Life roles, values and careers* (pp. 349–358). San Francisco: Jossey Bass.
- Teng, Loretta Y., Morgan, George A. & Anderson, Sharon K. (2001). Ethnic and age groups community college students. *Journal of Career Development*, 28, 115–128.
- Terenzini, Patrick L., Rendon, Laura I., Upcraft, Lee M., Miller, Susan B., Allison, Kevin W. & Romero, Jalomo (1994). The transition to college: Diverse students, diverse stories. *Research in Higher Education*, 35, 57–73.
- Trommsdorff, Gesela (1986). Future time orientation and its relevance for development as action. In: Rainer K. Silbereisen, Klaus Eyerferth & Georg Rudiger (Eds.), *Development as action in context: Problem behavior and normal youth development*. New York: Springer-Verlag.
- Trusty, Jerry, Robinson, Chester R., Plata, Maxim & Ng, Kok-Num (2000). Effects of gender, socioeconomic status and early academic performance on postsecondary educational choice. *Journal of Counseling and Development*, 78, 463–472.
- Walsh, Beverly D. & Vacha-Haase, Tammi (1996). The values scale: Differences across grade levels for ethnic minority students. *Education and Psychological Measurement*, 56, 263–276.
- Yankelovich, Daniel (1981). *New rules searching for self-fulfillment in a world upside down*. New York: Random House.
- Zytowski, Donald G. (1970). The concept of work values. *Vocational Guidance Quarterly*, 18, 176–186.
- Zytowski, Donald G. (1994). A super contribution to vocational theory: Work values. *Career Development Quarterly*, 43, 25–31.

הסוציולוגיה בירושלים – צ'לה של הרוח ההיסטורית

גד יאיר ונעה אפלווג*

תקציר. מאמר זה מברר את הפער בין הדימוי העצמי התאורטי של המחלקה לסוציולוגיה בירושלים לבין התמקמותה בשולי השיח התאורטי הכללי בסוציולוגיה העולמית. ההסבר לפער זה נעוץ באופייה הסגולי ובתהליכי הבנייתה והתמסדותה של האסכולה המדעית, שהתפתחה בירושלים משנות הארבעים. המאמר מתחקה אחר התנאים האינטלקטואליים, המקומיים והעולמיים שהשפיעו על התהוותה של האסכולה הירושלמית. הוא מתמקד בצורת המחשבה התחומית, ההקשרית וההשוואתית ובמבנה הארגוני, שהתמסדו בה לאורך השנים. אנו טוענים כי סוג מחשבה זה התעצם על רקע הקמתה של מדינת ישראל ועל רקע ההתגייסות המקצועית של חברי המחלקה בירושלים לטובת הפרויקט הציוני. צורת המחשבה הירושלמית לוותה בדפוס ארגוני מדרגי וסולידרי, שאפשר למחקר המקומי להתברג בתוך הסוציולוגיה העולמית כמקום שבו "עושים סוציולוגיה השוואתית".

"תאורטיקנים? אתם? בירושלים? אתם בכלל לא על המפה! איפה אתם מורגשים מבחינה תאורטית?" בטון ביקורתי זה ענתה פרופסורית לסוציולוגיה מאוניברסיטת פרינסטון כאשר גד יאיר טען בפניה כי "אנחנו מחלקה תאורטית". שיחה זו חשפה פן אחד בפער שבין הדימוי העצמי של חברי המחלקה בירושלים לבין התמקמותם השולית בשיח התאורטי הכללי בסוציולוגיה העולמית. מצד אחד, הדימוי העצמי של חברי המחלקה בירושלים הוא של "מחלקה תאורטית", כזו שממקמת את הממצאים האמפיריים בהקשר תאורטי, ואשר החוקרים בה יוצאים לחקירה זו או אחרת מתוך היבטים תאורטיים. בהערכת מועמדים, בסמינרים המחלקתיים ובבדיקה של מאמרים, חברי המחלקה מעלים את השיקול התאורטי לראש סדר העדיפויות. המתודולוגיה נתפסת בה כעניין טכני ושולי, ואילו הניתוח ההשוואתי או התאוריה הכללית הם שמגדירים בה את הדיסציפלינה. מן הצד האחר, ולמרות נטייה זו, חברי המחלקה בירושלים לא פיתחו מעולם תאוריה סוציולוגית כללית (Grand Theory), ואף לא הציעו חלופות תאורטיות לפרדיגמות ההגמוניות בדיסציפלינה – לא בימי השיא של האסכולה ולבטח לא כיום.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
תודתנו נתונה לד"ר מיכאל שלו, לקרן שיין ולכל מי שתרום הערות מועילות. קוראים המבקשים גרסה מלאה מוזמנים לפנות למחברים.

מאמר זה מבקש להבין מדוע, למרות הדימוי העצמי של המחלקה, מעולם לא צמח בירושלים תאורטיקן כללי ולא פיתחו בה תאוריה כללית. לטענתנו, התשובה לשאלה זו קשורה באופייה של האסכולה שהתמסדה במחלקה לסוציולוגיה בירושלים, וכן בגישה הייחודית שהתגבשה בה כלפי התאוריה הסוציולוגית בכלל וכלפי צורת השימוש בה בפרט. אופייה הסגולי של האסכולה הירושלמית לא עודד פיתוח חשיבה תאורטית כללית, וחברי המחלקה הדירו עצמם בעקבות כך מן הזירה התאורטית.

תאוריה כללית, המכונה "תאוריה גדולה" (Grand Theory), מתייחסת לעולם החברתי באופן אוניברסלי, מעבר להקשרים תרבותיים, לתקופות היסטוריות או לתחומים מוסדיים (Alexander, 1987). תאוריה מסוג זה מתאפיינת בקוהרנטיות פנימית, המתבטאת בקישור בין תפיסות יסוד בדבר טבע האדם והפעולה החברתית לבין תופעות חברתיות. בזכות תכונותיה, תאוריה כללית מציעה מספר מצומצם של מושגים כלליים, אך יש לה תחומי חלות רחבים ביותר, והיא משמשת כמצע רעיוני ומתודולוגי משותף מעבר לתחומי חקירה מובהקים. כתוצאה מכך, לתאוריה כללית יש משך חיי מדף ארוכים ביותר, והיא מאפשרת שיח בדיסציפלינה הטרופית ופלורליסטית (אייזנשטדט וקורלרו, 1982; Alexander, 1989; Camic, 1997).

כדי להבין כיצד התהווה אופייה הייחודי של האסכולה הירושלמית ומדוע היא נעדרת מן הזירה התאורטית הכללית, נדגיש כאן שני היבטים שונים שהצטרפו זה לזה: היבט אינטלקטואלי והיבט ארגוני. בחלקו הראשון של המאמר נסביר כיצד התפתחה התפיסה המדעית הייחודית של המחלקה בירושלים. בחלק זה נתחקה אחר גיבושה של האסכולה הירושלמית, אגב עיון בהשפעותיו של דור המבשרים הגרמני שהוריש לבני דור המייסדים מסורת אינטלקטואלית סגולית. בהמשך נתחקה אחר ההזדמנויות האינטלקטואליות, החברתיות, המקומיות והעולמיות שעמדו לרשות אייזנשטדט ודור המייסדים שהנהיג את התהוות המסורת בירושלים.¹ בניתוח זה נראה כי בירושלים התפתחה צורת מחשבה השוואתית, שמטרתה הייתה לבחון גבולות של שימוש בתאוריות קיימות ולנסח מתוכן ניבויים הקשורים, המתייחסים להבדלים בין חברות. צורת מחשבה זו התאפיינה ב"גלגול" של תאוריות כלליות להקשרים מסוימים, והיא שקבעה לימים את יחסם של חברי המחלקה לעשייה התאורטית. הביטוס אקדמי זה (Bourdieu & Wacquant, 1992) אפשר לחלק מחוקרי המחלקה לפתח "תאוריות ביניים" הקשריות (מרטון, 1971) ואף להוביל תחומי מחקר מסוימים בדיסציפלינה, אך הוא לא הניע את החוקרים להשקיע מזמנם בפיתוח תאוריה כללית כשלעצמה.

בחלק השני נראה, כי להביטוס אקדמי זה נלווה מבנה ארגוני תואם, שהתאפיין בחלוקת עבודה בירוקרטית, אשר פילחה את המציאות בשיטתיות לתחומים שונים. ייחודו של מבנה זה היה ביצירת מנגנוני כילול (אינטגרציה) מחלקתיים, מעבר לתחומים המסוימים, אשר אפשרו לחוקרים לקיים מחקרים השוואתיים רחבי היקף. מבנה ארגוני זה אפשר לאסכולת ירושלים להשתמש בצורת המחשבה ההקשרית והשוואתית האופיינית לה, וסייע לה להתמקם היטב בשדה האקדמי העולמי ולהוביל תחומי מחקר שונים.

1. מרכזיותו של שמואל נח אייזנשטדט במאמר זה משקפת את מרכזיותו בהתהוותה של הסוציולוגיה בישראל ואת הצטיינותו כאיש אקדמיה.

במהלך השנים התמסדה חלוקת העבודה האקדמית לפי תחומים, אך נעלמו המנגנונים הכילוליים והחלה ירידה במספר המחקרים ההשוואתיים רחבי ההיקף, שסייעו עד אז לחוקרי ירושלים להתמקם על הבמות המרכזיות בסוציולוגיה העולמית. היעלמותם של מנגנוני הכילול המחלקתיים חיוקה עוד יותר את המכוננות (אוריינטציה) התחומית של החוקרים, ובה בעת החלישה את ההניעה (מוטיבציה) לפתח תאוריות כלליות.

לסיכום, נראה כי אופייה האינטלקטואלי והארגוני של אסכולת ירושלים אפשר לקיים בה חשיבה הקשרית, השוואתית ותחומית, אך לא סיפק תנאים להיווצרותה של הניעה לפיתוח תאוריה כללית. גם כאשר המחלקה השתנתה מבחינת תחומי המחקר בה, הסגל שלה וצורת הארגון שלה, לא התפתח בה מענה של ממש לתפיסתה את עצמה כמחלקה תאורטית. כך, למרות השינויים הקיצוניים בתרבות הארגונית ובהלך המחשבתי של חוקרי המחלקה, עדיין אפשר לזהות במחלקה את ההביטוס האקדמי של דור המייסדים, וכן חלק מן הדפוס הארגוני הביורוקרטי שנלווה אליו, הממשיך ומפלה את המציאות החברתית לפי מוסדות ותחומי דעת, וממשיך לנתב את אנרגיות הפיתוח המדעי בתוך התחומים ולא מעבר להם.

מאמר זה מצטרף לגוף ידע הולך וגדל על ההיסטוריה של מדעי החברה בישראל (אפשטיין, 2003; רם, 1993; שמיר ואבנון, 1998; Herzog, 2000; Ben-Yehuda, 1997; Kimmerling, 1992; Weller, 1974). להבדיל מאלה, המאמר הנוכחי אינו מתמקד בהיווצרותו של שיה ביקורתי (רם, 1993; 1995; Kimmerling, 1992) ובהשתקה של חלופות מיקרו-חברתיות של סוציולוגיה הדנה ב"אחר" (שמיר ואבנון, 1998), ואף אינו ממקד את הניתוח בתלותה המוסדית של הסוציולוגיה הישראלית בסוציולוגיה האמריקנית (Ben-Yehuda, 1997). עניינו להצביע על צורת המחשבה התאורטית של חוקרי המחלקה בירושלים ועל תוצאותיה האינטלקטואליות, כמו גם להטיל אור נוסף על התפתחות המחשבה הסוציולוגית בישראל.

באופן כללי, מאמר זה מצטרף לעבודות אחרות בסוציולוגיה של הדעת (Camic & Gross, 2000; Mannheim, 1936) הדנות בתהליכי התפתחותן והתמסדותן של אסכולות מדעיות בדיסציפלינות מגוונות ובהקשרים חברתיים שונים (Collins, 1998; Levine, 1995). הדיון כאן מוסיף לניתוח המקובל של היווצרות מחלקות בסוציולוגיה (שיקגו, הרוארד וקולומביה, למשל), בזיקתן לתנאים מקומיים והיסטוריים (Abbott, 1999; Camic, 1995). מחקרים אלה מספקים הבנה טובה של תהליכי הבנייתן של אסכולות מדעיות ככלל ואסכולות סוציולוגיות בפרט, ופותחים צוהר להבנת התנאים שבהם מתפתחות צורות דעת מגוונות במסגרות אינטלקטואליות שונות.

המאמר מבוסס על מהלך משולש של איסוף מידע. ראשית, רואינו שבעה עשר אנשים, חלקם חברי סגל ותיקים במחלקה וחלקם אנשים שעברו ממנה למחלקות אחרות לאחר סיום הדוקטורט. מטרת הראיונות הייתה ללמוד על אופייה, תרבותה והסדריה הארגוניים של המחלקה בשנות הארבעים, החמישים והשישים.² שנית, לצורך המחקר, נאספו נתוני

2. המרואיינים במחקר הם: חיים אדלר, רבקה בריוסף, אריק כהן, משה ליסק, ראובן כהנא, שמואל נח אייזנשטדט, הרווי גולדברג, יהודית שובל, ברוך קימרינג, מנחם אמיר, אמיתי עציוני, מרים קורלרו, עוזר שילד, בוורלי מורחי, נינה תורן, אפרים יער ושמריהו טלמון. על אודות יוסף בן-דוד ענה לנו בכתב רנדאל קולינס.

ארכיון בדבר תחומי המחקר והפרסומים של החוקרים במחלקה, מקורות המימון ותוכנית הלימודים. שלישית, נותחו ספרים ומאמרים של חברי האסכולה, בעיקר משנות החמישים והשישים.³

I. היבטים אינטלקטואליים בהתהוות אסכולת ירושלים

“הגרמנים”: דור המבשרים ומורשתו

הסוציולוגיה הירושלמית עשתה את צעדיה הראשונים כבר בשנות השלושים של המאה העשרים, במסגרת הפקולטה למדעי הרוח בחוג לסוציולוגיה של התרבות. באותה עת נמנו עם קומץ הסוציולוגים באוניברסיטה העברית ארתור רופין (שהתעניין בעיקר בתחום ההתיישבות), אריה טרטקובר (בעלייה) ומרטין בובר (בקיבוץ), ונלווה אליהם בתחום המתודולוגי רוברטו בקי (דמוגרפיה של היהודים). כל ההוגים הללו היו קשורים לתנועה הציונית בקשר בלתי־ניתק, ותחומי עשייתם האקדמית והפוליטית השפיעו על ממשכי דרכם בדור המייסדים (אייזנשטדט, בן־דוד וגרבר־טלמון). לדוגמה, ארתור רופין הוביל את תנועת ההתיישבות הציונית ועסק ברכישת קרקעות וביישובן, והיה מבין מגבשי דפוסיה השיתופיים של החברה והכלכלה בישראל (ההתיישבות הקיבוצית ובנק הפועלים, למשל). בתחומי עבודתו המדעית עסק רופין בסוציולוגיה של היהודים, ומתוך תפיסתו בתחום אקדמי זה היה מעורב בהבניית האידאולוגיה הציונית וההתיישבותית. קשריו של רופין עם הממסד הציוני אפיינו את עמיתו למחלקה, שהשתתפו בקונגרסים הציוניים ואף שימשו בתפקידי מנהיגות בסוכנות היהודית. למעשה, קשריהם ההדוקים של אנשי דור המבשרים עם המוסדות הציוניים יצרו באוניברסיטה אקלים של עילית משרתת ומורשת של חלוציות אינטלקטואלית, כשהחוקרים משלבים במחקריהם בין מדע מקצועי ותועלת חברתית. ניתוח דפוסי המחקר במחלקה לאורך השנים מלמד על המשכיות ברורה של מורשת זו, גם לאחר הסתלקותם של בני דור המבשרים מן הנוף, הן בבחירת תחומי המחקר (עלייה והתיישבות בעיקר) והן מבחינת ההתגייסות הנלהבת למפעל הציוני־ישראלי המתגבש.

מבין הסוציולוגים הללו, מרטין בובר הוא שהשפיע באופן משמעותי ביותר על התפתחות הסוציולוגיה בירושלים. בובר הגיע לאוניברסיטה העברית לאחר שעזב את גרמניה הנאצית בשנת 1938, בשיא הקריירה שלו. תחומי העניין העיקריים שלו שילבו בין היבטים של דת וחסידות, מן הצד האחד, לבין עיון סוציולוגי והיסטורי רחב יותר, מן הצד האחר. אך השפעתו על הסוציולוגיה הירושלמית ניוונה בעיקר מן הפן השני שהוזכר, הידוע פחות בציבור הרחב. למעשה, כבר בראשית המאה העשרים שימש בובר כעורכו של ביטאון

3. לצורך הניתוח ההיסטורי המוצג כאן אנו מבדילים בין שלוש קבוצות דוריות: “דור המבשרים” (בובר, טרטקובר ורופין), “דור המייסדים” (אייזנשטדט, בן־דוד, יונינה טלמון־גרבר, יעקב כץ וכן אריק כהן, רבקה ברוינסוף, דב ויינטראוב, חיים אדלר ומשה ליסק) ו”דור ההמשך” (התלמידים שלמדו אצל דור המייסדים – ראובן כהנא, נחמן בן־יהודה וברוך קימרינג).

סוציולוגי גרמני שנקרא החברה (*Die Gesellschaft*), ואשר במסגרתו כתבו בכירי הסוציולוגים בגרמניה (טניז, זימל וסומברט, לדוגמה). סוג הכתיבה האופייני בכתב-עת זה שיקף את התעניינותם של בובר ושל הוגי התקופה ההיא במורשתה האינטלקטואלית הייחודית של גרמניה, הקשורה בזרם של הפילוסופיה של ההיסטוריה. זרם זה התמקד בניתוחים תאורטיים של תחומים שונים (המדינה אצל אופנהיימר, הדת אצל זימל) והניב פרסומים על היבטים מובהקים של המודרניות (הבורסה, חנות הכל-בו, ספורט וכדומה). בהתאם לכך, המחקרים שהתפרסמו בכתב-עת זה עסקו בניתוחים השוואתיים והיסטוריים משניים של חומר מציוויליזציות שונות (לסקירה ראו: אייזנשטדט, בתוך: Buber, 1992).

הדמויות המזוהות יותר מכול עם מורשת זו הן מקס ובר וגאורג זימל. למעשה, ובר וזימל מוכרים עד היום כאבות המייסדים של הסוציולוגיה המודרנית בגרמניה, וכתביהם הניחו את התשתית המתודולוגית והתאורטית ששימשה חוקרים רבים אחריהם. אומנם יש הבדלים ניכרים בין הגותו ומחקריו של ובר לאלה של זימל, אך שניהם ניסו להבין את החברה המודרנית ואת הפעולה האנושית בהקשרים חברתיים והיסטוריים שונים ואף אימצו לשם כך אסטרטגיות מתודולוגיות דומות (השימוש בטיפולוגיות, לדוגמה).

סוג חשיבה זה הצריך יכולות אינטלקטואליות סגוליות: ידע אנציקלופדי רחב על ציוויליזציות ותרבויות העולם, לצד הבנה מעמיקה של מניעי הפעולה האנושית ברמת המיקרו והתוויה הפנומנולוגית של האדם. שיטת הניתוח הסמי-משפטית של הסוציולוגיה הגרמנית הצריכה גם חשיבה טיפולוגית ובחינה מעמיקה של התנאים החברתיים, שבהם סוג זה או אחר של משתנה משפיע על הפעולה האנושית וחוייתה. מורשת זו של ובר וזימל השפיעה רבות על בני דורו של בובר בגרמניה, ודרכו גם על הסוציולוגיה הירושלמית. בובר, שהיה למעשה תלמידו של זימל, היה צינור העברה מרכזי של מסורת זו לירושלים. בראיונות תיארו תלמידי החוג לסוציולוגיה של התרבות את מפגשם הראשון עם בובר כמפגש עם שיח גרמני ייחודי, שהתמקד בניתוח האדם וחוייתו הבין-אישית באמצעות מגוון מקורות ספרותיים מציוויליזציות שונות ("התרגיל הראשון עם בובר היה על כתיב הטאורטה-צ'ינג"). הם ציינו שבובר הדגיש בשיעוריו את השונה והמיוחד בין תרבויות מגוונות ותקופות היסטוריות שונות (יוון העתיקה, שושלות סין, הודו וכדומה). כמו עמיתיו בסוציולוגיה הגרמנית, שיטת החשיבה האופיינית לבובר התנגדה לדיכוטומיות. בהתאם לכך, כאשר נשאל אם יש לבזר סמכויות, אם לאו, קבע בובר על-פי שיטתו כי "השאלה שיש לשאול אינה: צנטראליזציה או דיצנטראליזציה? אלא: מה הם התחומים שמותרת בהם מידה מרובה יותר של דיצנטראליזציה... ואין צריך לומר, שתיחום זה יש לתקנו ולחדשו תמיד לפי התנאים המשתנים" (בובר, 1965, ע' 412). בצורתה זו הייתה זו גישה תכליתית מאוד לשאלה פילוסופית עקרונית, ולסגנונה זה הייתה השפעה חשובה על צורת מחשבתם של בני דור המייסדים.

במסגרת עבודתו במחלקה העביר בובר לתלמידיו את המורשת האינטלקטואלית הזאת, אגב חידוד הזיקה בין המתודה לתאוריה הסוציולוגית שלו. בצד המתודי הדגיש בובר, בדומה לובר ולזימל, את העיסוק בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה השוואתית ככלי להרחבת הידע ואפשרויות הניתוח של שונות היסטורית ותרבותית, לצורך הבנה של מאפיינים אוניברסליים של המבנה החברתי והשפעתו. בהתאם לכך, על מנת להרחיב את בסיס הידע של תלמידיו, הטיל עליהם בובר לקרוא כתבי מופת של מיד, מלינובסקי, דורקהיים, ובר וזימל, ודרש מהם להכיר לעומק גם את כתביהם של הוגים בני דתות שונות. נוסף על כך

המשיך בובר את מורשתו של מורהו, גאורג זימל, בטענה כי יש להשתמש בידע אנציקלופדי רחב זה לצורך טיפול תאורטי בבעיות יסוד אוניברסליות של הסדר החברתי, בעיקר ברמה של המפגש הבין-סובייקטיבי (באילו תנאים יש אותנטיות בין-אישית? באילו תנאים מתאפשרת יצירה אנושית? וכדומה. ראו: Buber, 1992). בהתאם למסורת הגרמנית, מחקר סוציולוגי מסוג זה התבסס כולו על ניתוח משני של טקסטים אתנוגרפיים והיסטוריים, ולא על מחקר אמפירי מקורי או על עבודת שדה. לפיכך, מורשתו של בובר לא הניחה תשתית של מחקר שדה פעיל, וגם כאשר התייחסה לחברה הישראלית, היא התמקדה בעיקר בבעיות יסוד כלליות ואוניברסליות.

להקשר אינטלקטואלי זה הגיע שמואל נח אייזנשטדט בשנת 1940. אך כאשר הגיע בגיל שבע-עשרה לאוניברסיטה העברית, לא היה אייזנשטדט כ"לוח חלק", שעליו הטביע בובר את מורשתו. בריאיון איתו סיפר אייזנשטדט כי הגיע ללימודיו כשהוא כבר מצויד בידע היסטורי, אנתרופולוגי וסוציולוגי רב. בעקבות משיכתו הרבה לז'אנר ההיסטורי-השוואתי בסגנונו של ובר, בחר אייזנשטדט ללמוד בחוג להיסטוריה, וצירף אליו כחוג משני את הלימודים בסוציולוגיה של התרבות.

המפגש בין בובר והוגה הוותיק (או בן 62) לבין אייזנשטדט (או בן 17) חיזק את הנטיות האינטלקטואליות של הסטודנט הצעיר, שהתבססו עוד קודם לכן על מורשת אקדמית דומה. ההתעניינות המשותפת שלהם בהשוואות בין-תרבותיות ובחברות היסטוריות שונות הרחיבה מאוד את התשקופת (הפרספקטיבה) ההשוואתית של אייזנשטדט, העמיקה את הידע האנציקלופדי שלו והניעה אותו להמשיך במחקר של מגוון ציוויליזציות ומאפייניהן. לימים, הטמיץ אייזנשטדט דפוס מחשבה ובריאני-זימליאני-בובריאני זה באסכולת ירושלים, וברוח זו אף כתב ספרים על ציוויליזציות ואימפריות שונות (היהודית, היפנית וכדומה. ראו: אייזנשטדט, 1989; Eisenstadt, 1996). יתרה מזאת, מכיוון שמרבית המרצים שלמדו אצלם היסטוריה היו בעלי רקע גרמני, התחזקה הכשרתו של אייזנשטדט בצורת החשיבה המתמקדת בנייתו משווה של דפוסי ארגון חברתיים בתקופות ובתרבויות שונות (מודרניות לעומת פרימיטיביות; קהילות לעומת חברות; כנסייה לעומת כת וכדומה).

השפעה נוספת שהייתה למורשתו של בובר על אייזנשטדט ואסכולת ירושלים קשורה בחיפוש הזימלי אחר בעיות יסוד בקיום האנושי והחברתי (אותנטיות) ובבחינת התנאים והחברות שבהם מתהווים פתרונות שונים. אייזנשטדט אימץ סגנון חשיבה זה, אך במהלך השנים גיבש ושכלל אותו בהתאם לנטיותיו המעשיות הייחודיות. בסגנונו של בובר, אייזנשטדט לא שאל אם "כן או לא", אלא שאל באילו תנאים, באילו טיפוסים ובאילו חברות מתקיימת תופעה זו או אחרת, ובעיות היסוד בניסוחו החלו להתמקד, בהשפעת הפרדיגמה השימושית, בזיקה שבין היחיד לסדר החברתי, או בדילמות של המערכת החברתית. "קו השבר" בין בובר לאייזנשטדט נעוץ בהתנגדותו של האחרון לעמדה הלמדנית, המנותקת במידת-מה מן המציאות האמפירית ביישוב ובישראל. בניסיון להציג חלופה מעורבת יותר, פיתח אייזנשטדט מסורת חדשה של מחקר אמפירי, מסוג שלא היה נהוג עד אז באוניברסיטה העברית (אם כי אייזנשטדט מספר כי בובר "עודד" אותו לערוך מחקר אמפירי). יתרה מזאת, הוא זנח את העיסוק בשאלות הפילוסופיות שהעסיקו את בובר, והתרכז בבעיות היסוד הבערות של החברה הישראלית המתהווה.

האמביוולנטיות ביחס למורשת "הבוברית" באה לידי ביטוי בדיווחו של אייזנשטדט, המספר כי לאורך תקופת הכשרתו באוניברסיטה העברית חש אי-נחת מסוימת מן ההדגש

החזק של המסורת ההיסטורית הגרמנית. לכן, למרות אהבתו להיסטוריה, פנה לבובר ואמר לו כי הוא רוצה ללמוד "סוציולוגיה אמיתית" וכי הוא מעוניין "ביותר סוציולוגיה" בלימודיו. בתגובה, העביר בובר לידי משימות קריאה חדשות, שייצגו את רוחב היריעה הסוציולוגית באותה עת. באמצעות קריאה עצמית זו המשיך אייזנשטדט ללמוד מעבר למורשת מורהו והחל להכיר לעומק את הסוציולוגיה האמריקנית, שהייתה חדשה לו. למעשה, את הגותו של טלקוט פרסונס (הוגה שהיה המייצג הבכיר של הסוציולוגיה האמריקנית באותה עת) הכיר אייזנשטדט לראשונה דרך משימות הקריאה שקיבל ממרטין בובר.

לאחר סיום הדוקטורט, יצא אייזנשטדט לאנגליה לשנת פוסט־דוקטורט ב־London School of Economics, שם התארח אצל מוריס גינסברג (1889-1970). אייזנשטדט מזהה קו המשכיות בין המסורת שירש מבובר לבין מכוונות המחקר ההשוואתי של גינסברג. אך ב־LSE פגש אייזנשטדט בפעם הראשונה חוקרים שעבודתם התמקדה בניתוח של חברה בודדת, אגב בחינה השוואתית של מוסדות חברתיים בתוכה. אייזנשטדט מספר כי סוג זה של עבודה סוציולוגית היה מיוצג שם על־ידי אנשים כמו מארשל ("פרופסור למוסדות חברתיים", משנת 1944 ב־LSE) ואדוארד שילס (שותפו של פרסונס באותם ימים, שהיה גם שותף להתעניינות בכתבי ובר ובמתודולוגיה ההשוואתית שלו). מפגש זה אפשר לאייזנשטדט להכיר את הסוציולוגיה האמריקנית, שהייתה בעלת משמעות מכרעת להמשך הקריירה שלו ולהתפתחות הסוציולוגיה הירושלמית.

אופן הניתוח האמריקני שפגש אייזנשטדט ב־LSE היה שונה במהותו מן המסורת ההיסטורית הגרמנית שהכיר בירושלים. באותן השנים היה ייחודה של הסוציולוגיה האמריקנית בטיפולוגיה משווה של מוסדות חברתיים בתוך חברה נתונה (הכלכלה, המשפחה, בית־הספר, ארגונים). כאשר חברי האסכולה של פרסונס ניתחו חברות אחרות, הם לא התעניינו בניתוחים היסטוריים־תהליכיים, כי אם בניתוח תפקודי ומבני משווה (Structural & Functional Analysis). לצד הדגש התאורטי במוסדות חברתיים ובכילול שלהם, הסוציולוגיה האמריקנית התבססה על ניתוחים אמפיריים ועבודות שדה. חוויית למידה זו והקשרים האישיים שיצר אייזנשטדט ב־LSE פתחו לפניו אפשרויות תאורטיות ומתודולוגיות חדשות, שסייעו לו לגבש אסכולה סינקרטיסטית, המשלבת בין מסורות שונות.

חילופי הדורות במחלקה לסוציולוגיה בירושלים החלו שנה לאחר הקמתה של מדינת ישראל. בשנת 1949 הטילה הנהלת האוניברסיטה העברית על אייזנשטדט, אז "מדריך" בן 26, להחליף את בובר כראש המחלקה ולעצב אותה כמחלקה מודרנית לסוציולוגיה, המקושרת לשיח הסוציולוגי בעולם, וזאת במסגרת המאמצים המקבילים להקים פקולטה נפרדת למדעי החברה. אייזנשטדט נקרא לחזור ארצה ולהתכונן למלא את הריק שעמד להיווצר בעקבות פרישתו של בובר, על רקע הקושי לגייס סוציולוגים מחוץ לישראל. ההקשר ההיולי של הקמת המדינה ב־1948 היווה חלון הזדמנויות, שבמסגרתו היה יכול אייזנשטדט לגבש אסכולה מדעית חדשה ותפיסה מחקרית תואמת. עד ראשית שנות החמישים התגבשה סביב מנהיגותו קבוצת סוציולוגים והיסטוריונים ("דור המייסדים", שנוסף על אייזנשטדט כלל גם את יונינה גרבר־טלמון, יעקב כץ, יוסף בן־דוד ותלמידיהם הראשונים), שהיו שותפים לתפיסת עולמו, למפעל הקמת האסכולה ולעיצוב דפוסי חלוקת העבודה האינטלקטואלית במחלקה.

דור המייסדים: גיבושה של האסכולה הירושלמית ואופייה

האסכולה הירושלמית גובשה תוך כדי שילוב בין ההשפעות האינטלקטואליות הגרמניות, שנבעו מן המורשת של בובר ועמיתיו הגרמנים, לבין השפעות אמריקניות, שנולדו מתוך המפגש של אייזנשטדט עם סוציולוגים אמריקנים בכירים. ההשפעות האינטלקטואליות הצולבות הללו התגלגלו לצורת ניתוח תכליתית, מכיוון שעוקרו מן העיסוק הפילוסופי בבעיית הקשר שבין האדם לחברה. רוח תכליתית זו התחזקה על רקע הזדמנויות החקירה שזימנה החברה הישראלית הצעירה לפתח המחלקה, כשחוקריה עסקו בחיפוש אחר מענים מעשיים למצוקות באוטופיה הציונית.

השפעות אינטלקטואליות

בחינת תוכנית ההוראה והכתיבה בשנים הראשונות לגיבוש המחלקה מעלה כי אייזנשטדט ועמיתיו אימצו חלק משמעותי מן המורשת הגרמנית שטבע בהם בובר: הם אימצו את כלי הניתוח ההשוואתיים-היסטוריים ואת הכתיבה הטיפולוגית שנבעה מהם. גם כאשר ביקשו לחקור תחום מסוים, נהגו לקרוא רבות על תופעות מקבילות בתקופות היסטוריות בחברות שונות. "המקומי" תמיד מוקם במחקריהם בהקשר רחב, וזאת על מנת להבין את התנאים שבהם הוא צומח. בהתאם לכך, ניסו ראשוני האסכולה לבחון, לדוגמה, את הקיבוץ, את המושב ואת העלייה לישראל באופן השוואתי והיסטורי, אגב הקבלתם למושבות סוציאליסטיות ברוסיה או לתנועות הגירה לאמריקה. בהתאם למורשת הגרמנית, הם יצרו טיפולוגיות של טיפוסים שונים ("טיפוסי הודעות" בעבודתו של אייזנשטדט על העלייה; "טיפוסי מנהיגות פוליטית" במחקר העולים של ויינבראוב; "טיפוסי התארגנויות אתניות" במחקרו של ויינבראוב עם בר-יוסף; "טיפוסי ארגונים פוליטיים ומשטרים" במקראות של עצמון וכדומה). לאחר קביעת הטיפוסים, הם מיינו אותם על-פי שלבים שונים של מיסוד ("טיפוסי ה"בונד" ו"הקומונה" במחקרם של טלמון-גרבר וכהן על הקיבוץ), או לפי טיפוסים חברות (מסגרות פוליטיות בחברות פרימיטיביות, מסורתיות ומודרניות, לדוגמה), וניסו להסביר באמצעות הטיפוסים הללו תהליכי שינוי ושימור חברתיים.

פרסומי המחלקה בשנים הללו מעידים על כך שנוסף על המורשת הגרמנית אימצו חוקריה גם את הגישה הסוציולוגית האמריקנית ואת מסורת המחקר האנתרופולוגי האנגלית (ויננה-טלמון, בן-דוד ואייזנשטדט למדו באנגליה, אצל גינסברג ופורטס). אימוץ הגישה האמריקנית והאנגלית היה סטייה משמעותית מהמורשת הגרמנית-בובריאנית. בשונה מהכשרתם הסכולסטית, הם החלו לערוך מחקר אמפירי ראשוני ועבודות שדה אתנוגרפיות, ואימצו בכך את צורת העבודה המחקרית שהייתה נהוגה באנגליה ובארצות-הברית. נוסף על כך, אנשי המחלקה אימצו מן המורשת ההגמונית האמריקנית שאלות יסוד בדבר כילום של מערכות חברתיות ושל תפקידים חברתיים. למעשה, בחירה אסטרטגית זו של אימוץ הגישה האמריקנית החדשה נבעה מחולשתה של הסוציולוגיה באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה ומן הרצון להשתלב בשית הסוציולוגי העולמי, שנשלט באותה תקופה על-ידי הדגם המבני-תפקודי של פרסונס (Ben-Yehuda, 1997). כך, כמו פרסונס ועמיתיו, גם אייזנשטדט וקבוצתו עסקו בניתוחים משווים של מוסדות חברתיים בישראל (החינוך – על-ידי אדלר; המושב – על-ידי ויינבראוב; העבודה – על-ידי בר-יוסף וכדומה) ובמיון של תפקידים בחברה המודרנית (תפקיד המורה והמדען – על-ידי בן-דוד; תפקיד פרח

הטייס - על ידי ליסק ויוכטמן), כששאלת הסדר החברתי המתהווה בישראל מטרידה אותם מבחינה מעשית ותאורטית כאחת.

הדמיון בין שיטת הניתוח המשווה האירופית לבין זו האמריקנית (דגש בהשוואת תרבויות וחברות באירופה וניתוח של מוסדות חברתיים ותפקידים בארצות-הברית) אפשר לחברי המחלקה להשתמש באופן תכליתי בשתי המסורות הללו במסגרת מחקריהם בישראל. אך באמצע את המסורות הללו, הדגישו אייזנשטדט ועמיתיו בעיקר את ההיבטים השיטתיים וההשוואתיים שלהן. מהגישה הסוציולוגית האירופית אומצה השיטה ההשוואתית-היסטורית ומהסוציולוגיה הפרסונלית אומץ הניתוח התפקודי-מוסדי. עם זאת, חברי המחלקה בחרו לא לאמץ מכנה משותף נוסף של שתי המסורות, כלומר, דיון פילוסופי בשאלת הקשר בין האדם לחברה על רקע המודרניות. כך, לעומת מרקס, ובר, דורקהיים, זימל, פרסונס ומיד, אשר ראו בדיון הפילוסופי על טבע האדם ומהות הקשר שלו לסדר החברתי רכיב מרכזי בהסבר הסוציולוגי (כמו מרטין בובר עצמו), אייזנשטדט לא סבר שעיסוק זה יכול לתרום לגיבושה של אסכולה סוציולוגית בירושלים.

יתרה מזאת, אייזנשטדט לא ייחס חשיבות מרובה להיבטים הפילוסופיים הגלומים בתאוריות הסוציולוגיות הגדולות. לדוגמה, הוא לא ראה חשיבות מעשית בוויכוח הפילוסופי שבין פרסונס הפונקציונליסט לבין שוץ הפנומנולוג בדבר תפיסתם את האדם והסדר החברתי. למעשה, המסורת שהתגבשה בירושלים לא ייחסה חשיבות רבה לעיסוק למדני בטבעו של האדם (פרשני או לא; רציונלי או לא; מוסרי או לא; טוב מנעוריו או לא, וכדומה). מבחינת חברי האסכולה, היה חשוב לעמוד על התנאים שבהם הפעולה האנושית נגזרת משיקול רציונלי (או מוסרי, או פרשני וכדומה) ועל התנאים שבהם היא מתבססת על שיקולים אחרים. עם זאת, בשום שלב ובשום תחום מחקרי לא ביקשו חברי האסכולה לגבש תאוריה סוציולוגית כללית. הדבר החשוב לדידם היה בחינת גבולותיה השימושיים של כל תאוריה ותאוריה. גישתם התכליתית יצאה מתוך נקודת הנחה שהמחקר צריך לבדוק באילו הקשרים תאוריה מסוימת היא תקפה ובאילו הקשרים צריך לאמץ תאוריה אחרת.

במובן זה, היחס הירושלמי לתאוריה אכן היה תכליתי מיסודו. אייזנשטדט, לדוגמה, היה נוהג לקחת סוגיה פילוסופית עקרונית ולפרק אותה לשאלה סוציולוגית מעשית. כאשר היה מלמד את הדגם המבני-שימושי של פרסונס, היה טוען (כמו המורה שלו, מרטין בובר) ש"השאלה הסוציולוגית החשובה היא לא אם החברה היא מערכת או לא. השאלה היא אם לחברה יש תכונות מערכתיות, ואם כן, מה ההשלכות של זה". בהתאם לכך, לגבי חברי המחלקה, העיסוק בהיבטים הלא-אמפיריים של התאוריה הסוציולוגית היה עניין שולי. עיסוק פילוסופי במה שאלכסנדר מכנה בשם "קדם-הנחות" (Alexander, 1987) היה מחוץ לסדר היום במחלקה. סגנון "מדעי" זה נתפס בקרב חברי הסגל כהליכה אנליטית לקצוות לוגיים "אד-אבסורדום", שאין בה משום להרים תרומה למחקר הסוציולוגי. צורת מחשבה זו באה לידי ביטוי בריאיון עם מספר חוקרים בולטים במחלקה, שאמרו: "בסופו של דבר, ניצלנו. המחלקה והרבה אנשים ניצלו משקיעה בתאוריות שאפשר לקרוא להן... כפייתיות, שאי-אפשר לסטות מהן ויאל תבלבלו את המוח עם העובדות, כשהמציאות היא שונה לחלוטין... ניצלנו מן העניין הזה." ואחר הוסיף: "מי בכלל רוצה? יש תאוריה ישראלית?... אף אחד לא העלה בדעתו שצריכה להיות... יש מספיק פלורליזם בשביל לבחור, ליצור ולבנות... אף פעם, [אני] לא זוכר שמישהו דיבר על זה... צריך להיות טובים, אך לא אוטונומיים ולא מקוריים."

על רקע היחס הזה לתאוריה הכללית, השאלה התאורטית שעמדה במרכז העניין האינטלקטואלי בירושלים הייתה "באילו תנאים...?": באילו תנאים מתגבשות קבוצות נוער (אייזנשטדט), באילו תנאים יכולים מהגרים להשתלב במערכות כלכליות מודרניות (בריוסף), באילו תנאים ייתפס מנהיג כתורם להצלחת הקבוצה (שילד), באילו תנאים מופיעים טיפוסים שונים של חברות מבוגרים (גרבר-טלמון), או כפי שאייזנשטדט עצמו מצהיר בספרו דיפרנציאציה וריבוד חברתי (1979): "[הספר] מכוון להבעת התנאים בהם הריבוד החברתי וההתגבשות לשכבות נוטים להתפתח למימדים עצמאיים ומובחנים מבחינה סמלית וארגונית של הסדר החברתי." חברי האסכולה האמינו שעל מנת להבין את התנאים שבהם מתפתחות תופעות חברתיות שונות, צריך להכיר תאוריות רבות, אך יש להיות ספקן ביחס לתחומי החלות שלהן. הם גם האמינו שסוציולוג טוב הוא סוציולוג כללי, שהידע הרחב שלו בתאוריות מאפשר לו לעבור מתחום לתחום באופן גמיש ועל-פי אינטרסים מעשיים ומזדמנים. במקום להתמחות, דגל דור המייסדים ברבת-תחומיות ובגמישות אינטלקטואלית, כמו גם בסובלנות כלפי גישות תאורטיות חדשות ותחומי מחקר מתפתחים. מכאן משתמע כי בניגוד לאלה הטוענים שהאסכולה הירושלמית הייתה שבויה בקסמו של הדגם התפקודי (רם, 1993), חברי המחלקה ראו בדגם השולטני הזה עוד כלי עבודה יעיל (ואולי אף היעיל ביותר) בניתוח היבטים שונים של החברה הישראלית. אך ככל שחלפו השנים, היחס אל הפונקציונליות נעשה מעשי וחסר יומרה, וחוקרים הפסיקו לראות בו דגם יחיד המסביר את כל תופעות החברה.

לסיכום, השילוב בין ההיבטים ההשוואתיים של המסורות האירופית והאמריקנית (שיצר את הייחוד של אסכולת ירושלים) התבסס על צורת חשיבה וניתוח טיפולוגיים (טיפוסי נוער, טיפוסי מהגרים, טיפוסי מושבים) והיסטוריים-השוואתיים (מודרניזציה במקומות עבודה, פיתוח חקלאי בישראל, באפריקה, בכפר האנגלי בימי-הביניים ובקיבוץ), אך לא על מחשבה פילוסופית כללית החותרת להבין את זיקת האדם לחברה. בהתאם לכך, מסורת חדשה ותכליתית זו ביקשה להתמקד בתנאים החברתיים וההיסטוריים של המשכיות ושינוי בחברה, אך לא חתרה לנסח אמירות תאורטיות כלליות על העולם החברתי, החורגות מעבר להקשר היסטורי, חברתי ותרבותי. מסורת זו, שהושפעה גם מההקשר הישראלי הייחודי, היא הסיבה העיקרית להיעדר ההניעה לפיתוח תאוריות כלליות.

הרוח הישראלית: אילוצים והזדמנויות

הרוח התכליתית ביחס לתאוריה ולמחקר הסוציולוגיים הושפעה במידה רבה גם מן ההווה הישראלית שלאחר הקמת המדינה ומן הנהוג של דור המבשרים לשמש לציונות בתורת "עילית משרתת". על-פי תפיסתם של ראשיה, הייתה המדינה הצעירה עמוסה משימות מעשיות רבות, שדרשו פתרונות מידיים של כאן ועכשיו. ראשיה לא חשו שיש בידם הזמן לפתח תוכניות חומש, ואף לא לבחון באופן שיטתי חלופות אסטרטגיות שונות. בן-גוריון וממשלתו מצאו עצמם נאלצים לעצב במהירות רבה את המדינה שאך זה קמה. לתפיסתם, לא היה סיפק רב לתכנן את מוסדותיה של המדינה ואת הסדריה הפוליטיים, כמו גם להסדיר את קליטת מאות אלפי העולים שהגיעו לישראל ולפור אותם במרחב, וכל זאת תחת איום בטחוני מתמיד. רוח השעה באותם ימים כפתה על המנהיגות לאמץ תרבות של אלתור, מעשיות, מהירות ותכנון לטווח קצר, כלומר, תכליתיות קיצונית. לימים התמסדה רוח זו כתכונה המגדירה את הישראליות, הן מבחינה מוסדית והן כתכונת יסוד ברמת הפרט.

הסוציולוגיה המדעית הירושלמית נסחפה באותה רוח ציונית של "כאן ועכשיו" וחשה לסייע בפתרון של מצוקות הציונות. אין ספק שהעבודה המחקרית במחלקה נותבה בשנים הראשונות על-פי האתגרים שניצבו לפני המדינה המתהווה, כאשר אייזנשטדט ועמיתיו התגייסו כשליחי ציבור לצורך מתן מענה על צרכים מגוונים שהעלו בפניהם ראשי הממסד (ראו גם: רם, 1993). מכיוון שרבים מהם היו חברי הפלמ"ח וההגנה, או מנהיגי תנועות נוער וחברי קיבוצים בשנות העשרים לחייהם, היו המרצים והסטודנטים (שלמרביתם עדיין לא מלאו שלושים שנה) חדורים ברוח של שליחות חלוצית, שהייתה צו השעה והתרבות המקומית. כפי שנאמר בדוח המחקר הראשון של המחלקה, המסכם את חמש שנות העבודה הראשונות בה, התרומה המעשית לתכנון החברה הייתה חשובה מאוד לחברי המחלקה.

From the outset it was the aim of the Department to carry out research projects which could be of both theoretical and practical value, especially in view of the great importance of social planning for Israel (Report on Research Activities, 1950–1955, p. 7).

התגייסות תכליתית זו לעשייה הציונית השלימה את ההיבטים התכליתיים, שהושאלו מן המסורות שתוארו קודם, וחזקה את אופייה המעשי של אסכולת ירושלים. תחומי העניין המחקריים בעשור הראשון להקמת המחלקה משקפים את התגייסותם של המורים והסטודנטים לשירות הפרויקט הציוני. למעשה, ההשתתפות בחלק מן המחקרים הראשונים נעשתה לעתים גם כאשר לא ניתן לכך תקציב מחקר והחוקרים לא קיבלו שכר תמורת עבודתם. חלק מן החוקרים תיארו בראיונות את עשייתם האקדמית באותן שנים כ"עשייה ציונית חלוצית". תרומתם המחקרית לתנועות הנוער, לצבא, לתנועת המושבים, לגיבוש עיירות הפיתוח ולעיצוב מסגרות עבודה לעולים חדשים נתפסה כעשייה ציונית חשובה, שמטרתה הייתה לסייע לאוכלוסייה ולמקבלי ההחלטות.⁴ על-פי רוב, השיקול התאורטי הותאם לצורכי המחקר הממסדיים ולא היה מניע מרכזי. במילים אחרות, המחקרים הללו צמחו מתוך הצרכים השונים שעלו מן השטח, ורק אחר-כך "הולבשו" עליהם שאלות תאורטיות שונות.

עם זאת, התגייסות זו לטובת החברה בישראל אפשרה לחוקרים לנצל את תרומתם המעשית גם לצורך קידום מעמדם האישי ולטיפוח יוקרתה של המחלקה בדיסציפלינה העולמית. כלי הניתוח ההשוואתיים סייעו לחוקרים להציב את המקרה הישראלי בתוך מערכת טיפולוגית השוואתית כללית, ובזכות כך להשתלב בשיח הסוציולוגי העולמי. למעשה, הראיונות עם אנשי המחלקה הוותיקים מראים כי בהתגייסותם למחקר על החברה הישראלית הייתה טבועה שניות יסודית: מן הצד האחד – רצון כן להיות מעורבים בעשייה הציונית מתוך רוח של חלוציות; ומן הצד האחר – ראייה מפוכחת של ההודמנויות האקדמיות הגלומות במחקרים האמפיריים לגיבוש אסכולה מדעית ייחודית. כדי להדגים את צורת הטיפול התכליתית, שהייתה אופיינית לדרך הניתוח והחקירה

4. עיון בשלמי התודה של המחלקה בתקופות השונות מלמד ששכרם של חוקרי המחלקה מומן בחלקו גם על-ידי גופים ציבוריים שונים, כגון משרדי ממשלה, צבא ארצות-הברית וקרנות אקדמיות שונות. אך שכר זה היה "גלובלי", ולא הייתה התחשבות מדויקת על כל פרויקט או משימה. דיפוזיות זו הייתה חלק מן המגייסות לחברה ואפשרה אותה.

במחלקה, ולצורך הבהרת דרך התהוותם של תחומי העניין האינטלקטואליים בה, נציג שניים מבין הפרויקטים שהעסיקו את המחלקה בשנות החמישים: מחקר חיל-האוויר ומחקר המושבים. המחקר על חיל-האוויר (שאינו מוכר כמעט בקרב הציבור) מהווה נקודת זינוק טובה לדיון בנושא זה: מפקד חיל-האוויר פנה אל ראש המחלקה בבקשה לפתור את בעיית מיעוט הצוערים שהצליחו לסיים את קורס הטיס. חששו היה רב לנוכח הצורך לתת מענה הולם למהלך בנייתם של כוחות הצבא במדינות ערב. בעקבות נסיעת גישוש קצרה, הודיע אייזנשטדט למפקד החיל כי המחלקה תוכל לסייע לו. הוא גיבש קבוצה קטנה של חוקרים (ליסק, רוזנפלד, סלוצקי, ולימים גם יוכטמן-יער), שחלקם שימשו כיועצי החיל במשך תקופה ארוכה. לאחר שליוו את הקורסים, אבחנו את פרופיל המדריכים והצוערים ואף ביצעו טיסת ניסיון כדי ללמוד מקרוב את תפקידו החברתי של הטייס, הודיע הצוות הירושלמי לצבא כי "פיצה את הבעיה" (המדריכים ציפו למצוא בחניכיהם את מראית דמותם; החניכים הנכשלים לא היו "גמישים" דיים וחסרה להם רשת חברתית של תמיכה הדדית). הצוות גם הציג אסטרטגיות חדשות לשיפור שיעור הישרדותם של הצוערים בקורס טיס (שרבים מהם לא תאמו את הפרופיל הקיבוצי של מדריכי הטיסה ואת אופיים) ופיתח כלי מיון, ששימשו את חיל-האוויר במשך שנים ארוכות.

לטענת המרואיינים, תרמה עבודתם לחיל-האוויר בכך שאפשרה לנבא מראש מי "לא יצליח" בקורס ובכך חסכה לצבא משאבים. הקמת המערך הסוציומטרי בחיל-האוויר הייתה התוצאה המעשית של עבודה זו בסוציולוגיה של הצבא. כמו במקרים אחרים, מחקר זה התבצע כמענה למצוקות הצבא. כפי שכתבו ליסק ויוכטמן (1964, ע' 164): "המסגרת התאורטית של המחקר... באה לשרת מטרה מעשית ביותר: ייעול אמצעי הסלקציה של חניכי קורס טיס." למעשה, המניע לקיומו של המחקר בחיל-האוויר לא היה תאורטי מיסודו, ולפני תחילתו של המחקר (בשנת 1956) לא היה בירושלים עיסוק בסוציולוגיה של הצבא כתחום עניין סגולי. עם זאת, מחקר זה היווה הזדמנות פז לחוקרי המחלקה להציב את עצמם בשורה הראשונה של חוקרי הצבא בעולם, ואפשר להם ליצור קשרים אישיים עם חוקרים בולטים במדינות אחרות (מוריס ג'אנוביץ' משיקגו, במקרה זה; ראו גם את ספר ההוקרה לכבודו של ליסק, או מנהל המחקר בחיל-האוויר, Maman, Ben-Ari & Rosenhek, 2001).

המחקר על המושב הישראלי מחזק את הטענה בדבר התגייסות המחלקה לסיוע למוסדות המיישבים, במקביל לבניית יוקרתה בסוציולוגיה העולמית, ובמקרה זה בסוציולוגיה של החקלאות. כבר מסוף שנות הארבעים עסקה המחלקה בנושא "קליטת העלייה", ופן אחד של תחום רחב זה היה "מחקר המושבים". בימים ההם פנו למחלקה גופים ממסדיים שונים וביקשו סיוע בפתרון בעיות מעשיות בקליטת העולים מאירופה ומצפון אפריקה. בשנים הראשונות להיווסדה של המדינה, ניסו אנשי הסוכנות היהודית ליישב במושב אחד בני עדות שונות (מרוקאים, תימנים ורומנים, לדוגמה), אולם פרויקט ציוני-ערכי זה נתקל בקשיים מרובים. לצורך התמודדות עם "הבעיה", פנתה הסוכנות היהודית למחלקה וביקשה ממנה לסייע לה בהבנת הקושי שהתגלה ביישום רעיון "כור ההיתוך" במושבי העולים. בעקבות כך גייס אייזנשטדט תלמידים שהשתתפו בסמינריון מחקר במחלקה (ביניהם ליסק וויינטראוב, שלימים ייהפך למומחה עולמי בתחום), לשם ביצוע עבודת שדה במושבים מסוגים שונים. במהלך עבודתם גילו החוקרים שמושבים מסוימים מתרוקנים בן-לילה מתושביהם ובאחרים מתגלות בעיות קשות של הסתגלות לטכנולוגיה החקלאית המודרנית.

בעקבות הדיונים וניתוח הנתונים בסמינר המחקר, הגיעו אנשי המחלקה למסקנה שאידאל "כור ההיתוך" אינו יכול להתממש ברמת המיקרו. הם טענו, בניגוד לסוכנות היהודית, שכל מושב צריך להיות מורכב מאוכלוסייה הומוגנית, וכי הכילול צריך להיעשות במרחב ניטרלי, המשותף למושבים אחדים, שבו יינתנו שירותים משותפים בתחומי החינוך, הבריאות, האספקה והשיווק. הדגם של חבל לכיש, שרבים ניסו לחקותו, נוצר כתוצאה ממחקר זה והיה המשך לתרומתה המעשית של המחלקה לסוציולוגיה לתוכנית ההתיישבות של הפרויקט הציוני בסוכנות היהודית (ראו גם עדותו של שוקד, או תלמיד במחלקה, בספרו האוטוביוגרפי מסע ישראלי, 2002).

הצעות מעין אלה, הקוראות תיגר על מימוש רעיון כור ההיתוך, נראו מהפכניות באותה תקופה בעיני הממסד. הסוכנות היהודית, לדוגמה, ציפתה שהמחלקה תספק לה פתרון מעשי למימוש כור ההיתוך במושבים, אך לא ציפתה שהחוקרים יתנגדו למימוש רעיון ציוני זה ברמה המקומית. אומנם חוקרי המחלקה הזדהו באופן מלא עם הערך הציוני הכללי של יצירת חברה כילולית, אך הם סברו שהאמצעי שנבחר למימושו של ערך זה היה שגוי, וגבה מחיר אישי וחברתי כבד. לפיכך, נקטו אנשי המחלקה עמדה ביקורתית כלפי העשייה הציונית בתוך מסגרת האתוס ההגמוני, אך לא קראו תיגר על המחשבה הפילוסופית והערכית שעמדה ביסודו. אחדים מהם אף הגדירו את עצמם כ"חתרנים".

הצעות מעין אלה, גם כאשר היו ביקורתיות, התמקדו בפתרון מעשי ומיידי לבעיות דחופות שעל סדר היום של החברה הישראלית. צורכי השעה הבעורים וסגנון החשיבה התכליתי הובילו את החוקרים לעיסוק בבעיות ובפתרונות הנדסיים ומעשיים (Social Engineering) שבתוך הסדר החברתי (כלומר, פתרונות טכניים לערכים ציוניים, כמו כילול, שוויון, חלוציות, שיתופיות וכדומה). אך חוקרי המחלקה לא חשו שראוי לבקר את ערכי היסוד של החברה הישראלית ושל מדיניות הממשלה (אף-על-פי שמבקרים בני ימינו טוענים שהיה עליהם לעשות זאת). לפיכך, גם כאשר הציעה האסכולה פתרונות מעשיים ביקורתיים, אשר יצאו נגד השיטה המעשית של הממסד, היא עשתה זאת בתוך מסגרת הערכים ההגמוניים ונהגה כ"יותר ציונית מהציונים".

"מדע גדול בחברה קטנה" – התמקמות בשדה האקדמי

ההתלהבות הישראלית של חוקרי אסכולת ירושלים לא הביחה שתרומתם תקבל הכרה בוירה האקדמית העולמית. כדי להשתמש במחקרים היישומיים שנעשו בארץ ובה בעת לכבוש מקום בסוציולוגיה העולמית, אימצו חוקרי המחלקה "אסטרטגיה שיווקית", שנבעה מתוך המורשת האינטלקטואלית המשווה ומתוך הבנה של מערך הכוחות בסוציולוגיה העולמית. אסטרטגיה זו התגבשה ויצרה את הסגנון המדעי הירושלמי, המהווה את תו ההיכר של אסכולת ירושלים.

קריאת המאמרים והספרים שהתפרסמו בשנות החמישים מלמדת על יכולתם של החוקרים בירושלים לגייס את ההזדמנויות הישראליות הלקטניות (אקלקטיות) שהזדמנו למחלקה לצורך התמקמות בשדה האקדמי העולמי, ואף להוביל לעתים תחומי תוכן מסוימים (צבא, חקלאות, התיישבות, הגירה). יש לציין שאסכולת ירושלים לא הסתפקה בניצול פשטני של הילת הישראליות, אף-על-פי שהיה אפשר בהחלט לעשות זאת. מחשבתם ההשוואתית והטיפולוגית העלתה בהם חשש שמחקר אשר יתמקד בחברה הישראלית יתפס במשך הזמן כפרובינציאלי, ולכן גם לא יעורר עניין מעבר להקשר המקומי.

יתרה מזאת, לנוכח היכרותו של אייזנשטדט את הדיסציפלינה הסוציולוגית בעולם, הוא העריך שמחקר שיתמקד רק בחברה הישראלית יתקשה למצוא במה כללית וימצא את עצמו מבודד בממות שוליות. חשש זה היה גדול במיוחד על רקע ייחודה של הדיסציפלינה הסוציולוגית, שעלולה להיכלא בדיון מקומי מסוים, שאינו רלוונטי לחוקרים בעולם. כך אכן קרה למחקרי המחלקה בסוף שנות הארבעים, שהתפרסמו בכתב-העת *Jewish Journal of Sociology*, שפנה בעיקר לסוציולוגים יהודים. מיקום זה של המחקר על ישראל בכתב-עת ייחודי היה עלול למנוע את השתלבותה של הסוציולוגיה הישראלית בשיח המדעי בעולם. לנוכח הלקח הזה, הכתיבה הייחודית של שנות הארבעים הוסטה לכיוון כללי יותר, הנאמן למסורת האינטלקטואלית המשווה. בהתאם לכך, הדאגה מפני "פארוכיאליזם" מדעי גרמה לאסכולת ירושלים להצניע את ייחודיותו של המחקר הישראלי. כשישראל הוצגה בכתביהם, היא הוצגה בתוך הקשר השוואתי אוניברסלי; כשמאמריהם דיווחו על מחקרים בארץ, הובלט בהם הממד התאורטי.

לכן, במקום לכתוב עבודות הממוקדות במחקרים שהודמנו למחלקה בשנות החמישים (מחקר המושבים, העלייה, הקיבוצים, הצבא וכדומה) השתמשו חוקרי המחלקה במחקרים הללו לצורך בחינת שאלות או השערות תאורטיות תחומיות ולשם אפיון של דפוסים חוזרים ונשנים במערכות חברתיות שונות. את המעורבות הרבה שלהם במחקר על ישראל ואת היוקרה הכרוכה בהקמתה הם ניצלו לצורך הצגתה של החברה הישראלית כמעבדה סוציולוגית לבחינת השערות סוציולוגיות כלליות, או כזירה נוחה לניסוח המשתנים המרכזיים המעורבים בתהליכים חברתיים נתונים.

כדי להדגים אסטרטגיית התמקמות ייחודית זו יוצגו מחקרי העלייה לישראל. לשיטתם, חוקרי המחלקה הציגו את העלייה לישראל כהודמנות פז, המאפשרת לסוציולוגים בעולם ללמוד לעומק תהליכים חברתיים אלמנטריים דווקא בשל גילה הצעיר של המדינה:

Although all these problems can and should be investigated in many settings, it has been considered that the situation of absorption of immigrants in Israel provides an excellent opportunity and framework for such an investigation, especially because the process of development of a new, integrated structure can here be directly analyzed (Report on Research Activities, 1950–1955, p. 14).

אך למרות יוקרתה של ישראל וייחודה בעיני עצמה, סדר היום של אסכולת ירושלים ביקש לאמץ כל הזדמנות חקירה אמפירית שנקרתה למחלקה, כדי להתמקם בשיח הסוציולוגי העולמי ולעשות "מדע גדול בארץ קטנה". לכן, ישראל לא הוצגה בספרות כשלעצמה ובמנותק מהקשר השוואתי. כך, בספרו הראשון על קליטת העלייה, הצהיר אייזנשטדט בהקדמה כי "It is no part of the book's purpose to provide a description of the State of Israel". מטרתו הסוציולוגית הייתה כללית, כלומר,

to provide a systematic sociological framework for the analysis of migration and the absorption of immigrants in modern societies (Eisenstadt, 1954, p. ix).

מכל מחקר על החברה הישראלית זיקקו החוקרים שאלה סוציולוגית בעלת חשיבות אוניברסלית (לדוגמה: במחקר על תנועות הנוער בישראל נשאל, "באילו תנאים צומחות

התארגנויות נוער אוטונומיות?"; במחקר על הקיבוצים נשאל, "כיצד מתמסדות תנועות מהפכניות?". שאלות כלליות מסוג זה הן ששווקו לאחר מכן בפרסומים המדעיים כלפי הקהילה הסוציולוגית בעולם, כנושא הראוי לבחינה משווה בחברות ובהקשרים שונים. למעשה, המקרה הישראלי הוצג בעבודתם רק כדוגמה אחת מתוך דוגמות רבות שנבחנו במחקריהם ההשוואתיים, כשמטרתם היסודית היא לבחון השערות כלליות בהקשרים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים שונים.

החוקרים בירושלים ידעו להתחבר בגמישות לעשייה הסוציולוגית הדינמית בעולם (ובארצות-הברית במיוחד) וידעו לזהות את התחומים והתאוריות בדיסציפלינה שמשכו את העניין הרב ביותר. לאחר שאתרו את השאלות המרכזיות בתחום, הציעו את הגרסה ההשוואתית המיוחדת להם, אגב שילובה בשיח הסוציולוגי המקובל באותה עת. לדוגמה, לאחר מלחמת-העולם השנייה הייתה הסוציולוגיה האמריקנית עסוקה בשאלות של תקשורת המונים והשפעתה על הציבור. אייזנשטדט זיהה תחום זה במהירות, ואת פרסומו הראשונים על קליטת העלייה בישראל שיווק לכתב-העת המובילים באמצעות הדיון בשאלה "באילו תנאים תקשורת היא 'יעילה' ויוצרת שינוי חברתי. כשהדיון בסוציולוגיה האמריקנית הוסט בתוך שנים ספורות לניתוח ארגונים פורמליים ובירוקרטיה, ניצלו אייזנשטדט ואליהו כץ את מחקרי העלייה לבחינת שאלות בדבר היחס הבירוקרטי שבין הקולטים לנקלטים (Katz & Eisenstadt, 1960). גם כאן, שאלות המחקר היו שאלות סוציולוגיות כלליות, אף-על-פי שהסתמכו על המקרה הישראלי. בגישה תכליתית, גמישה וזריזה זו הצליחו אייזנשטדט ועמיתיו לגייס שוב ושוב את המקרה הישראלי המסוים לעיון סוציולוגי כללי והשוואתי. בסופו של דבר, יכולת וירטואוזית זו אפשרה לאסכולה להתמקם בתחומים הבודעים ביותר בדיסציפלינה ועל הבמות היוקרתיות ביותר בסוציולוגיה העולמית.

אסטרטגיה שיווקית זו מגלמת את הייחוד האינטלקטואלי של אסכולת ירושלים, והיא המפתח להבנת ההתמקמות המוצלחת של המחלקה לסוציולוגיה בירושלים בזירה העולמית. כתיבתם של חוקרי אסכולת ירושלים התקבלה בברכה בקהילה הסוציולוגית, מכיוון שמבחינה תאורטית ידעו החוקרים הללו להתחבר במהירות לשאלות הסוציולוגיות "החמות" של התקופה, ומכיוון שהיו תואמניים (קונפורמיים) לפרדיגמה התפקודית ההגמונית. הערך המוסף שהוסיפה אסכולת ירושלים לספרות המקובלת היה נעוץ בפן המתודי וההשוואתי שהיה חסר בספרות האמריקנית. חוקרי ירושלים זכו בקשב בקהילה בזכות יכולתם לבחון השערות אוניברסליות באמצעות סקירה אינטלקטואלית רחבה של מקרי בוחן אמפיריים רבים במגוון רחב של חברות ושל תקופות היסטוריות שונות, יכולת שהייתה כמעט בלעדית להם באותה התקופה. מכיוון שהסוציולוגים האמריקנים נהגו לחקור בעיקר את חברתם-שלהם, הויאנר הרחב והמעמיק הזה הצליח להעלות תרומה משמעותית לתיקוף הפרדיגמה התפקודית-מבנית ולבחינת גבולות ההסבר שלה.

מבחינה זו מימשה אסכולת ירושלים את הערך של "מדע תקיני" (קון, 1977). במחקריהם ביקשו חבריה "למלא את חלקי הפאזל" שהיו חסרים בפרדיגמה התפקודית-מבנית, אך הם לא חרגו מגבולותיה. הם ירדו לפרטים בתחומים שהתאוריה הפרסונלית הייתה כללית בהם; והם הדגימו את תחומי חלזתה של התאוריה גם בחברות אחרות. אך איש מהם לא קרא תיגר על הגישה התפקודית ההגמונית, אף-על-פי שהמרחב לפריצה תאורטית עדיין היה בתולי. לדוגמה, מתוך תפיסת הכילול של יחידים בסדר החברתי, ניתחו חברי המחלקה את סוגיית קליטת העלייה במונחים של "דה-סוציאליזציה ורה-סוציאליזציה", אך לא הציגו

חלופה ביקורתית לתפיסה שהמהגר צריך להפנים באופן מלא את הנורמות של החברה החדשה ולהשיל מעליו ערכים וזהויות "פרטיקולריים" של החברה הישנה שלו. שמרנות זו של הסגנון הסוציולוגי בירושלים בולטת במיוחד מכיוון שבשנות השישים כבר הכירו חוקרי המחלקה את החלופות שהוצבו לדגם של פרסונס בדמות עבודותיהם של גופמן, גרפינקל, הומנס ובלאו, שהחלו להתפרסם כבר בראשית שנות החמישים. עם זאת, בירושלים כמעט לא עשו שימוש בגישות הללו עד סוף שנות השישים. עמדה שמרנית זו משתקפת, לדוגמה, בספרם של אייזנשטדט ובן-דוד, מבוא לסוציולוגיה (1965), המסכם עשר שנים של הוראת הנושא. ספרם מציג את הסוציולוגיה מתוך התשקופת הירושלמית, הנשענת בעיקר על הגותו התאורטית של פרסונס, אך מוסיפה לה פן השוואתי. תוכנו של הספר משקף זאת בהירות: כל פרק מציג מוסד חברתי אחד – את מבנהו ואת הפונקציות שלו (לדוגמה: פרק י – מוסדות השלטון והפיקוח החברתי). לכל פרק כזה מוצמד פרק "ירושלמי", המוסיף את הממד ההשוואתי (לדוגמה: פרק יא – מוסדות השלטון – ניתוח משווה). צורת מחשבה זו הודגמה גם בעבודות אחרות של חברי האסכולה. לדוגמה, ספרו רב-ההשפעה של יעקב כץ, מסורת ומשבר (1986), סוקר את המוסדות החברתיים השונים בחברה היהודית של שלהי ימי-הביניים, את השתלבותם ואת השינויים שחלו בהם. סגנון זה מתגלה גם בעבודתו של בן-דוד על התפתחות המדע בהקשרים מוסדיים שונים (Ben-David, 1991).

II. היבטים ארגוניים בהתהוות אסכולת ירושלים

חלוקת העבודה בדור המייסדים – "אנחנו היינו החיילים"

סגנון חשיבה זה ואסטרטגיית ההתמקמות הירושלמית בשיח הסוציולוגי העולמי חייבו יכולות אינטלקטואליות סגוליות, אך גם מענה ארגוני, שיאפשר לממש את המחקר המשווה. צורת חקירה זו הצריכה כושר קריאה יוצא דופן, הן במונחי כמות החומר והן במגוון רחב של שפות הקריאה; היא דרשה מיומנות רבה, שהתבטאה בשליטה מלאה בפרטים מדויקים ממגוון רחב של חברות, וכן זיכרון מצוין ויכולת הכללה גבוהה. אך מעבר לכושר האינטלקטואלי של כל חוקר וחוקר, היה צורך בהתגייסות משותפת של רבים מחברי הסגל והסטודנטים המתקדמים במחלקה וארגונם במבנה בירוקרטי ומדרגי.

ארגון עבודה זה התאפיין בחלוקת עבודה שפילחה את המציאות באופן שיטתי לתחומים שונים. הצורך לבצע מחקר אמפירי מעמיק בישראל בתחומים מגוונים והרצון לסקור מקרים מסוימים אלה לצד מקרי בוחן אחרים מחברות מטיפוסים שונים בעולם כולו (חברות מתפתחות מול מפותחות; מדינות שאך זה השיגו עצמאות מול מדינות ותיקות) תבעו חלוקת עבודה מדרגית ומרכזית, על-פי שני צירים עיקריים: מוסדי וגאוגרפי.

חלוקת עבודה מחקרית זו באה לידי ביטוי בהתמחות הכפולה של החברים במחלקה. על מנת להשיג מידע אמפירי על החברה בישראל ועל מנת לעמוד על המשתנים המעורבים בדגם תאורטי בעל משמעות כללית, קיבל כל חוקר תחום התמחות ברור. לדוגמה, היו שחקרו את הקיבוץ (גרבר-טלמון, אריק כהן, רבקה בר-יוסף ואמיתי עציוני) והיו שחקרו את המושבים (אייזנשטדט, משה ליסק, דב ויינטראוב, יעל עצמון ושוקד); היו שחקרו את

תנועות הנוער (אייזנשטדט, בן-דוד, ליסק, חיים אדלר, מנחם ודלילה אמיר) והיו שחקרו את הצבא (ליסק, אייזנשטדט, יונה רוזנפלד ויוכטמן). יתרה מזאת, גם כאשר עבדו על נושא במשותף, חילקו החוקרים ביניהם את עבודת השדה לאזורים. לדוגמה, במחקרם על המושבים בישראל לקחו על עצמם החוקרים לעבוד במושבים אחדים, על-פי דגימה מתוכננת וחלוקה אזורית, וזאת כדי לסקור טיפוסים שונים של התיישבות באזורים גאוגרפיים שונים. במקביל, לצורך לימוד של תרבויות וחברות אחרות, היה נהוג שכל חוקר יתמחה באזור גאוגרפי אחר. לדוגמה, אריק כהן, ראובן כהנא ולידיה ארן התמחו בחקר הודו, דב ויינטראוב התמחה בחקר החקלאות בפיליפינים, וברוך קימרלינג התבקש להתמחות בתחום הפיתוח באוגנדה. כל אחד מן החוקרים הללו אסף עלוני הסברה ממשלתיים, מאמרים מדעיים, שנתונים סטטיסטיים ודוחות מחקר של גופים בינלאומיים, וזאת על מנת לתאר את התחום הנחקר בחברות הללו. למעשה, כפי שחילקו ביניהם את תחומי המחקר והאזורים בישראל, כך חילקו גם את האזורים הגאוגרפיים בעולם, על-פי עקרון השוואתי מנחה (לדוגמה, מדינות מתפתחות מול מפותחות). חלוקה זו אפשרה כיסוי שיטתי ומונחה טיפולוגיה של חברות שונות, בתחומים שונים ובתקופות שונות.

לצורך עיבוד תאורטי וטיפולוגי של המידע הרב שנאסף על-ידי החוקרים השונים ושילובו במחקר ההשוואתי הכללי היה צורך ביצירת שיתוף פעולה בין החוקרים. כדי לקרוא כמות כה רבה של חומר מקומי והשוואתי וכדי לעבד חומר זה לצורך בניית דגם הסבר בעל משמעות כללית ואוניברסלית, היה צורך לשתף אנשים רבים בעשייה (כדי להתמודד עם כמות החומר) וליצור ביניהם שיתוף פעולה מכוון-מטרה (כדי לגבש טענה כללית). בהתאם לכך, לצורך ביצוע המחקרים ההשוואתיים הגדולים במחלקה, לוותה החלוקה לתחומים בהליכי גיבוש בין הסגל הזוטר לאנשי הסגל, וזאת באמצעות הסדרים ארגוניים שונים: סמינר המחקר בסוציולוגיה, מפגשים ממוסדים ובלתי-ממוסדים במרחב המשותף במחלקה (אז בבניין הקטן בטרסה-סנטה), מפגשים שגרתיים בבתי הפרטיים והחלפת טיוטות עבודה. בסופו של דבר, דפוסים מפגש סולידריים אלה אפשרו לחוקרי המחלקה לבצע מחקרים השוואתיים רחבי היקף, שחוקרים בודדים היו מתקשים מאוד לבצעם.

מבין הסדרי המפגש הללו, בולט במיוחד מקומו של "סמינר המחקר בסוציולוגיה" שהתקיים בשנות החמישים. סמינר זה לא התנהל בדפוס המוכר כיום - מורה בודד המלמד קבוצת תלמידים לא מנוסה. סמינר המחקר במחלקה דאז היה פורום קבוע, שבו התכנסו בקבוצות עבודה חלק מחברי הסגל, הדוקטורנטים ועובדי השדה, לצורך דיון שבועי בסוגיות שונות הקשורות למחקר האמפירי המתנהל בשטח. בפורום דנו בצוותא במשתנים, בהשערות, ברעיונות למחקרי פיילוט וכדומה. אך הסמינר היה למעשה זירת מפגש, שאפשרה לחברי המחלקה לשתף זה את זה בעשייה האקדמית ולקדם את תחומי המחקר.

שיתוף פעולה מסוג זה היה קל במיוחד במחלקה קטנה, שהיו בה מחקרים רבים, עובדה שהובילה לחפיפה בתחומי המחקר ולהיכרות אינטימית בין החוקרים. למעשה, בכל תחום מחקר עבדו בצוותא כמה סטודנטים מתקדמים וחוקרים ראשיים, ומכיוון שהמחלקה הייתה קטנה מבחינת מספר החברים בה, עבדו אותם החוקרים בכמה פרויקטים שונים. דבר זה הביא להיווצרותן של רשתות מפגש צולבות בין התחומים. רשתות אורגניות אלה אפשרו לחוקרים ליישם מושגים מתחום אחד (לדוגמה, ציפיות המהגרים לפני העלייה) לתחום אחר (ציפיות המתיישבים ביחס לחקלאות מודרנית במושבי; ציפיות פרחי הטייס), וכך לשמור על שפה תאורטית הומוגנית. למעשה, הייתה זו תעשייה מאורגנת של מחקר,

שמטרתו המשולבת הייתה לתרום לחברה ולפתח תאוריות סוציולוגיות ספציפיות בתחומי ההתמחות של חברי המחלקה (הסוציולוגיה של החקלאות, של הפרופסיות, של תנועות שיתופיות, של הגירה וכדומה).

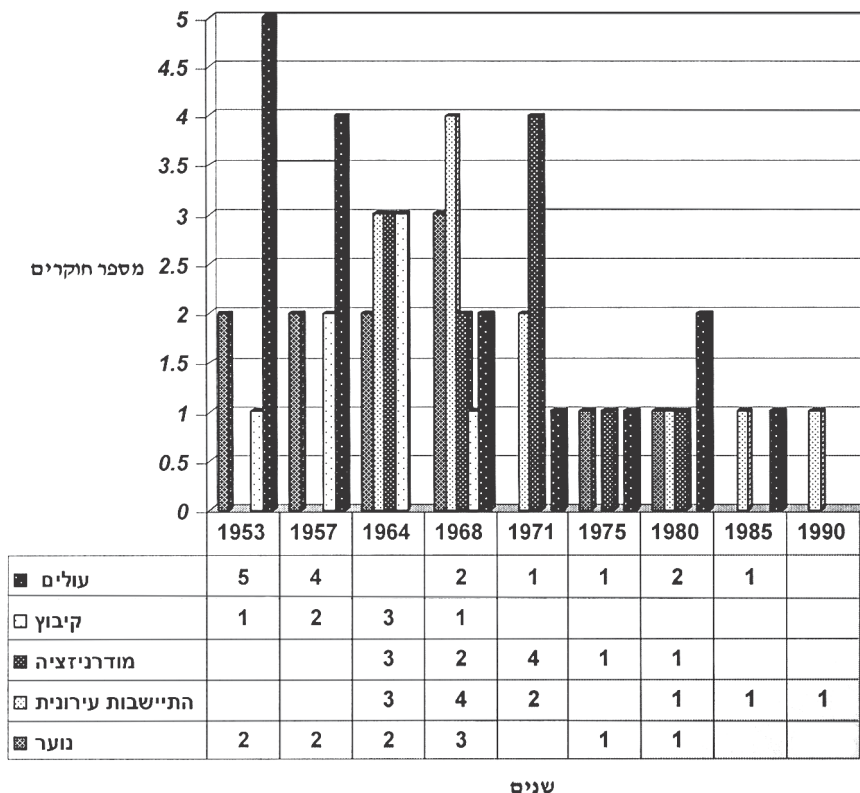
מן הראיונות עולה שדפוס ארגוני זה יצר תחושות דו־ערכיות בקרב חברי המחלקה. מן הצד האחד, רבים היו במצב של תלות מתמשכת בסגל הבכיר וחשו שעבודתם תומכת בבניית האסכולה הירושלמית יותר מאשר בבניית הקריירה האקדמית האישית שלהם. מרואיינים אלה טענו שדפוס ארגוני זה היה בעל אופי כוחני, מכיוון שהוכתב מגבוה ולא אפשר התפתחות אינטלקטואלית אישית ועצמאית. נושאי המחקר לא נבחרו באופן אישי, מכיוון שאנשי הסגל הבכירים קבעו את ההשתתפות במחקר על־פי צורכי השדה (לדוגמה, מחקר על היורדים שנעשה למען הסוכנות היהודית; מחקר בעיריית אשקלון שנעשה למען ראש העירייה). העבודות סביב נושאים אלה ואחרים הוטלו על הסטודנטים המתקדמים והחוקרים הצעירים, שתיארו בראיונות אתם מבנה מדרגי של הטלת משימות המחקר, כמו גם פיקוח וסנקציות כאשר לא שמרו על תואמנות לדרישות המערכת.

מן הצד האחר דיברו המרואיינים על שיתוף פעולה ועבודת צוות שאפיינו את רוח התקופה. כפי שאמר אחד המרואיינים: "צריך לזכור שזו הייתה תקופה מונופוליסטית", בלי לגיטימציה לפלורליזם, לא בסוציולוגיה העולמית ולא בגרסתה המקומית בישראל. לצד ביקורתם על הממד הכוחני בחלוקת העבודה שאפיינה את אסכולת ירושלים, היו ביניהם שטענו כי כדאי למחלקה לחזור ולאמץ דפוסים ארגוניים כאלה, כדי לכבוש מחדש מקום בסוציולוגיה העולמית. כך, לצד הביקורת על המבנה המדרגי והכוחני, נשמעה בראיונות גם נוסטלגיה למבנה הארגוני השיתופי ול"תור הזהב" של המחלקה בשנות החמישים והשישים.

כדי להמחיש את דפוסי העבודה המשותפים במחלקה מוצגים ממצאים בדבר פעילות המחקר בירושלים. תרשים 1 מתאר את הפעילות המחקרית במחלקה משנות החמישים ועד שנות התשעים. בחינת דפוסי המחקר של דור המייסדים (עד 1971) מעלה שתי תמונות מרכזיות: ראשית, מרבית המחקרים במחלקה היו קשורים למספר מצומצם של נושאים מוסדיים, בעלי מרכזיות בהווה הישראלית (לדוגמה עלייה, התיישבות, נוער ומודרניזציה) (ראו גם: Weller, 1974). שנית, הנתונים מצביעים על חפיפה ניכרת בתחומי העיסוק המחקריים של חברי הסגל. לדוגמה, בשנת 1953 עסקו חמישה חוקרים במחלקה בנושא העלייה, ובשנת 1968 עסקו ארבעה חוקרים בתחום ההתיישבות העירונית. למעשה, בכל תחומי המחקר שהתקיימו במחלקה לאורך השנים (מ־1953 עד 1971) פעלו לפחות שני חוקרים שונים. כפי שנאמר קודם, צורת חלוקת העבודה במחלקה והמנגנון הכילולי של "סמינר המחקר בסוציולוגיה" יצרו לא רק חפיפה בין התחומים אלא גם שיתוף פעולה השוואתי בין החוקרים.

חלוקת עבודה זו, שיצרה בידול בין התחומים המוסדיים אך דאגה לכילול אנליטי ביניהם באמצעות מנגנוני המפגש הסולידריים, נוהלה על־ידי מנהיג האסכולה – שמואל נח אייזנשטדט. אייזנשטדט, ששימש כראש המחלקה משנת 1950 עד 1969, ראה יתרון מדעי ברור בחלוקת עבודה זו, וידע לנצל אותה לצורך בינוי האסכולה הירושלמית וביסוס מעמדה בסוציולוגיה העולמית. חששו מפארוכיאליזם התבטא גם בחשש מפני עבודת יחידים, שאינה ממוקדת במחקר על החברה הישראלית ואינה נעשית בהקשר השוואתי רחב. לפיכך, הוא השתדל למנוע מתלמידי המחלקה לכתוב את עבודות הדוקטור בחו"ל, כיחידים, ובלי

תרשים 1: עיסוק הסגל בנושאים מוסדיים לפי שנים

זיקה לנושאי המחקר על החברה הישראלית. במקביל לכך חייב את חברי המחלקה והדוקטורנטים להתמודד במחקריהם עם הקשר השוואתי רחב, באמצעות הנהגתם של המפגשים המשותפים בין החברים. בצורה זו ביקש אייזנשטדט לקיים מחקרים המעוגנים בחברה הישראלית, אך בעלי חשיבות ומשמעות כללית מעבר להקשר המסוים הזה. אך למרות הצלחתה בתחומים המוסדיים ולמרות מרכזיותה כמחלקה השוואתית, גישתה התכליתית של אסכולת ירושלים כלפי התאוריה הסוציולוגית לא אפשרה לחוקריה לעשות שימוש בדפוס הארגוני, הסולידרי והפורח מבחינה מדעית, לצורך גיבוש תאוריות סוציולוגיות כלליות. כאשר ישבו בצוותא, עסקו החוקרים בחקירה מעשית של מציאות אמפירית זו או אחרת. הם לא ניסו כלל לפתח תיאוריה כללית מתוך המחקרים שלהם, מכיוון שלא הייתה זו אפשרות במסגרת כללי המשחק והמחשבה של האסכולה שהשתייכו אליה. כל רצונם היה לפתח מערכת משתנים המסבירה באילו תנאים מופיעה תופעה זו או אחרת בתחום מחקר נתון, באילו הקשרים היא מתאפשרת ובאילו אינה מתאפשרת. ההכללה מעבר לתחומים וההליכה לאמירה כללית על טבע האדם והחברה לא היו כלולות ברפרטואר שלהם. זו הסיבה שהמבנה הארגוני המיוחד של ירושלים (שהיה דומה מאוד למבנה של אסכולת ה-Ann'e של דורקהיים ושל אסכולת פרנקפורט) לא הצליח לממש את הפוטנציאל הטמון בו ולייצר תאוריה סוציולוגית כללית.

דור ההמשך: שינוי והמשכיות

המחלקה הסולידרית של שנות החמישים והשישים הפגינה אנרגיה אקדמית רבה, בפרסום, בכנסים, בספרים, בהזמנות ובפרסים שנחגגו בסוציולוגיה העולמית. בתום העשור הראשון להיווסדה, היה אפשר להכתיר את אסכולת ירושלים כהצלחה.⁵ אך בראי ההיסטוריה הייתה זו הצלחה מוגבלת. היא הייתה מוגבלת מבחינת משך הזמן שלה ומבחינת תאורתיות. בחלק זה נדון בשינויים העצומים שעברה המחלקה מאז סוף שנות השישים מבחינת דפוסי הארגון, שיטת העבודה וההתמקמות האקדמית בסוציולוגיה העולמית. בהמשך נטען כי למרות כל השינויים הללו, נותרה במחלקה הרוח האינטלקטואלית של אסכולת ירושלים הוותיקה, שעדיין מונעת הניעה לפיתוח תאורתיות כלליות בסוציולוגיה.

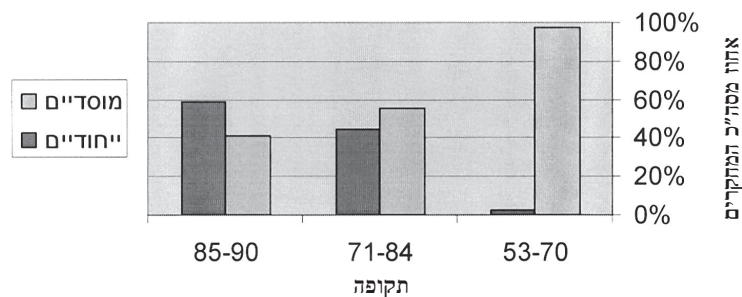
אין ספק שההקשר הרחב של המציאות הישראלית השפיע על הנעשה במחלקה. אך בניגוד לאורי רם וברוך קימרלינג, הטוענים כי השינויים בסוציולוגיה הממסדית החלו עם קריסת מפא"י בבחירות 1977 (רם, 1993; Kimmerling, 1992), תרשים 1 מראה כי השינויים במחלקה אף קדמו לכך. למעשה, נקודת התמורה הבולטת ביותר ממוקמת בתום כהונתו של אייזנשטדט כראש המחלקה לסוציולוגיה, בשנת 1969. חילופי הדורות הללו בהנהגת המחלקה שינו גם את היחסים בינה לבין הסביבה הממסדית שבה פעלה, את מקורות התקצוב למחקר במחלקה, את חלוקת העבודה המחקרית, וכן את היחס של הסוציולוגיה בירושלים כלפי הגישה הפונקציונליסטית והחברה הישראלית. זו הייתה ראשיתו של עידן הפלורליזם האינטלקטואלי בירושלים.

את עמדתו של ראש מחלקה באוניברסיטה אפשר לאפיין כ"צומת מרכזי" או כ"מרכז של רשת", כפי שמכנים זאת אנשי תאוריית הרשתות. זוהי עמדה שמתקזים אליה מידע רב, בקשות, פניות ותקציבים מחוץ למחלקה. הניצב בעמדה זו מקשר בין היחידים בתוך המחלקה לבין המידע, הבקשות והתקציבים הבאים מבחוץ. מידת מרכזיותו של ראש המחלקה וכמות המידע והאנשים העוברים במשרדו תלויים בנושא המשרה. על-פי מושגים אלה, דומה שעד סוף שנות השישים היה אייזנשטדט צומת מרכזי ביותר. קשריו האישיים והשתפתו בוועדות השונות של מוסדות השלטון והתנועות המיישבות הזרימו אל המחלקה תקציבי מחקר גדולים, שאפשרו לחברי המחלקה לערוך מחקרים רחבי היקף על החברה הישראלית ולהשתמש בהם מאוחר יותר כדי להעלות השערות כלליות במסגרת השוואתית. עמדת התיווך של אייזנשטדט כראש המחלקה ומנגנוני הכילול הארגוניים אפשרו אומנם למחלקה לקחת על עצמה פרויקטים רחבי היקף, שהביאו עמם תקציבי מחקר גדולים, אך לא אפשרו לחוקרים לתפוס עמדה אוטונומית ביחס לממסד הישראלי (Kimmerling, 1992).

5. מרכזיות זו ניכרת במספר הפרסומים המרשים בכתבי-העת המרכזיים בדיסציפלינה. לדוגמה, בשנות החמישים והשישים הצליחו חוקרי ירושלים לפרסם מאמר בכתבי-העת המובילים בתחום בכל שנה כמעט. עדות למרכזיותם של חוקרי המחלקה בשנות החמישים והשישים ניכרת בעבודתו של יוסף בן-דוד, שנחשב עד שנות השמונים המאוחרות לדמות מובילה בסוציולוגיה של המדע; בעבודתו של אליהו כץ בחקר תקשורת; ושל אייזנשטדט בחקר "ריבוי המודרניות". למרות פרישתו לפני כחמש-עשרה שנה, אייזנשטדט עדיין מצוטט יותר מכל הפרופסורים מן המניין המכהנים כיום במחלקה, גם כאשר סופרים את עבודותיהם במצורף (ראו: Social Science Citation Index).

כאשר הועברה משרת ראש המחלקה לבני דור ההמשך, החל להיחלש אופייה המרכזי של עמדה זו. יתרה מזאת, גידולו של הממסד הממשלתי והתבססותן של אוניברסיטות אחרות ומכוני מחקר עצמאיים בישראל הקטינו בהדרגה את מספר הקשרים האישיים של אנשי המחלקה עם הממסד וצמצמו את פניותיהם של משרדי ממשלה אל המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בירושלים. ואכן, כפי שאפשר לראות בתרשים 1, נושאי המחקר הממסדיים דעכו אחרי שנת 1971. בתקופה זו גם הצטמצמו תקציבי המחקר, והחוקרים מצאו עצמם נסמכים יותר ויותר על קרנות אקדמיות, פנימיות וחיצוניות. בעקבות כך נחלשה התלות בממסד ובמקביל לה התפתחה אטי"אט רוח ביקורתית, שנבעה מן "העמדה הסכולסטית" והאוטונומית של "הומו אקדמיקוס" (Bourdieu, 1988). במובן מסוים, כפי שבני דור המייסדים היו מושפעים בניתוחם הסוציולוגי מעמדתם בממסד הציוני, כך החלה כתיבתם הביקורתית של אנשי דור ההמשך להיות מושפעת מניתוקם ממנו. שיקוף אמפירי בולט לכך נמצא בריכוז העשייה המחקרית במחלקה, כאשר ליבת המחקר המשותפת השתנתה במהלך השנים מנושאים ממסדיים למחקרים על כוח - פוליטיקה, צבא והסכסוך הלאומי (ראו תרשים 2).

תרשים 2: ליבת המחקר לפי תקופה, באחוזים

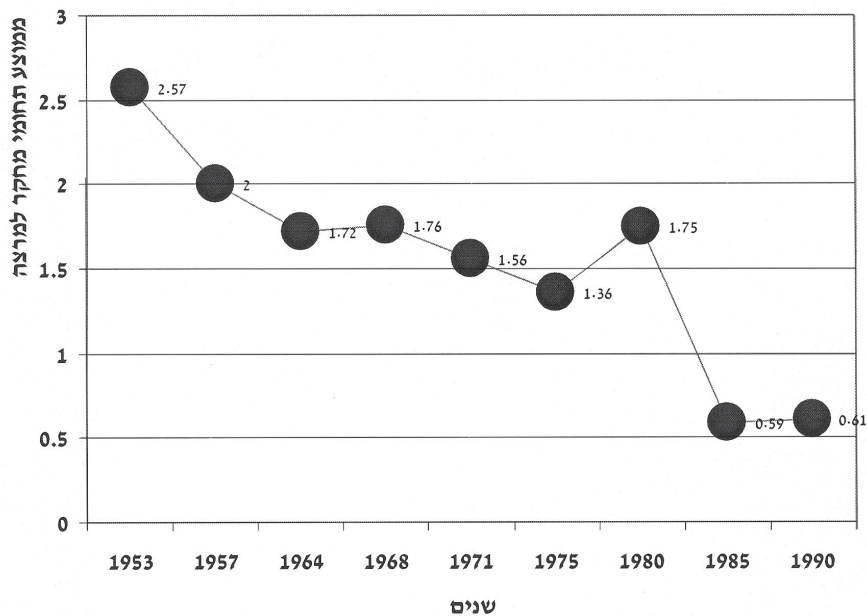

הניתוח ההיסטורי מראה כי חלק חשוב בשינוי שחל במחלקה בסוף שנות השישים קשור גם לשינויים בדפוסים הארגוניים שלה. הנתונים הסטטיסטיים לגבי דפוסי המחקר במחלקה ממחישים כי החל בשנת 1971 המפגשים הצולבים בין תחומי מחקר לחוקרים נעשו נדירים מאוד. מספר התחומים הלך וגדל, ומספר שיתופי הפעולה בין החוקרים הלך והתמעט. לדוגמה: בשנת 1953 התנהלו במחלקה מחקרים ב-9 נושאים, בשנת 1975 התקיימו מחקרים ב-22 נושאים שונים, וב-1980 היה שיא של 25 נושאי מחקר, שבמרביתם התמחה חוקר בודד. במהלך הזמן לא היה המשך לרבים מן הנושאים הללו, והם נעלמו מנוף המחקר וההוראה במחלקה (תנועות מחאה וקבוצות קטנות, לדוגמה). יתרה מזאת, סיום כהונתו של אייזנשטדט בתפקיד ראש המחלקה והפסקת פעילות סמינר המחקר בסוציולוגיה החלישו גם הם את הכילול בין התחומים ואת המפגש בין החוקרים. לפיכך, המבנה הארגוני התחומי שאפיין את המחלקה נותר בעינו, אך מנגנוני הסולידריות והכילול שאפיינו אותו דעכו, אגב צמצום האפשרות לקיים במחלקה מחקר השוואתי כללי. מספרם הגדול של תחומי המחקר וצמצום המפגש בין הנושאים והחוקרים יצרו למעשה מחלקה אינדיבידואליסטית מאוד. היעלמותם של מנגנוני הכילול במחלקה הקשתה על החוקרים לשלב בעבודתם שיקול אנליטי משווה וכילולי. חוקרי דור ההמשך אומנם שיקפו יותר את המציאות הישראלית

הפלורליסטית, אך התקשו יותר למקם אותה בהקשר השוואתי רחב, לא כל שכן לפתח את ההיגד המקומי להיגד תאורטי כללי.

ואכן, גם מן הראיונות עולה שככל שגדל מספר האנשים במחלקה, כך אימצו לעצמם החוקרים תחומי מחקר ספציפיים ומזוהים אישית. כאשר זכו בעצמאות אקדמית לאחר סיום הדוקטורט שלהם, ביקשו החוקרים הצעירים לבחור לעצמם תחום מן התחומים בעשיית המחלקה והחלו להתמחות בהם, וחלקם החלו לפתח תחומים חדשים על-פי התעניינותם האישית. ואכן, כפי שאפשר לראות בתרשים 2, חברי המחלקה שינו עם השנים את דפוסי המחקר שלהם: בדור המייסדים נהגו החוקרים לעבוד על מספר מוגבל של תחומי מחקר מוסדיים, אך דור ההמשך נהפך לדור המתמחה בנושאים שנבחרו על-פי עניין אישי. חוקרי דור ההמשך אימצו לעצמם תחומים ייחודיים ועסקו רק בהם, וככל שרבו התחומים, כך פחתו שיתופי הפעולה ביניהם. חלקם אף מדברים בשבח הפלורליזם שהתפתח במחלקה, ויש בהם הרואים את בלבדיותם בתחום כערך של עצמאות, שיש להגן עליו מפני חדירה של חוקרים נוספים. כך החליפה המחלקה מונופול סוציולוגי מסוג אחד במבנה ארגוני אחר – אישי יותר, מקומי יותר ותחרותי פחות.

תרשים 3: רב-תחומיות של נושאי מחקר בקרב חברי הסגל, 1953–1990

כאשר המבנה הארגוני שאפיין את המחלקה בדור המייסדים איבד את רוח הניתוח המשווה והכילולי, נותרה המחלקה ביורוקרטית ומפוצלת לתחומים רבים. נוצרה זהות בין אנשים לתחומים מסוימים, עד כדי כך שנושאי המחקר נעשו בלעדיים כמעט. כפי שאפשר לראות בתרשים 3, מספר תחומי המחקר של כל מרצה הלך וירד במשך השנים. בשנות החמישים, הדפוס הנפוץ היה עיסוק בשני נושאי מחקר לפחות, אך החל בשנות השמונים נעשה סגל המחלקה פחות רב-תחומי.

גם מן הראיונות עולה שחוקרי המחלקה נסגרו בתחומם, וחלקם אף העדיפו שאחרים לא "יפלו" לתחומי המחקר שלהם. יש שטענו שהחלוקה התחומית חילצה אותם מן הצורך להתחרות בלי הרף בשדה אינטלקטואלי צפוף. אך התנאים המבניים של היעדר תחרות הורידו את ריכוז המאמץ המחקרי והפוריות האקדמית בכל תחום נחקר, כך שלחוקרים היה קשה יותר לרכז מסה מחקרית קריטית לצורך חידוש, חקירה ופרסום בכמות החשובות ביותר בעולם. יתרה מזאת, החשיבה התחומית המפוצלת התרחבה מעבר לבחירה אישית של נושאי המחקר על-ידי אנשי הסגל. החשיבה התחומית נהפכה לשיקול מרכזי בעת דיון על גיוס סגל חדש למחלקה ("מי ילמד את..."). כתוצאה מכך, המינויים במחלקה התרכזו סביב "תחום", והצורך הארגוני למצוא מישהו שימלא "חלל" בתחום המחקר וההוראה גבר לעתים על שיקול המצוינות האקדמית. לא זו אף זו: אחד מבסיסי היוקרה החשובים בהערכת אנשי הסגל במחלקה נקשר בשאלה אם הם "המציאו תחום". בוחן החדשנות במציאות תחום אקדמי נעשה חשוב מאוד בקידום של אנשים ובהערכה הבין-אישית. מגמות אלה מצביעות על תמורה הדרגתית בבחנים להערכת הצטיינות מדעית (Guetzkow, Lamont & Mallard, 2004).

היעלמותם של המנגנונים הכילוליים, אשר אפיינו את המחלקה בדור המייסדים, והעובדה שלא היה לחוקרים מוקד מחקרי משותף, הביאו לכך שהמורשת הירושלמית קרסה לתוך חקירה תחומית. בהיעדר זירות מפגש משותפות, התקשו החוקרים ליצור הכללות שמעבר לתחומי מחקר מסוימים ולפתח מחקרים השוואתיים, גדולים, כלליים, רחבים, היסטוריים ובין-תרבותיים. מן האסכולה הגדולה נותר רק צל, כשכל חוקר מקיים מחקר מצומצם, בתחום מוגבל, על-פי רוב בתוך הקשר מוגבל בחברה הישראלית. רבים רואים בשינויים שחלו במחלקה, ביחסים שבה ובדפוסי המחקר שלה מעין "מרד דורות" ואי-המשכיות בין נוהגיו של דור המייסדים לאלה של דור ההמשך, אך אנו טוענים כי בניגוד לעמדתם הגלויה, רבים מהם דבקים עד היום בהביטוס האקדמי הירושלמי. כאשר ניגשו בני דור ההמשך לניתוח נושא בתחומם, הם עשו זאת מתוך גישה השוואתית, הקשרית וטיפולוגית, וזאת מעבר לעמדתם כלפי הממסד הציוני. לדוגמה, כאשר אריק כהן ביקש לגבש את התחום החדש של הסוציולוגיה של התיירות, הוא החל למיין טיפוסים של תיירים, בדיוק כפי שעשה זאת עשור שנים לפני כן, בעבודתו המשותפת עם גרבר-טלמון על הקיבוץ. גם חוקרים אחרים השתמשו באותו היגיון כדי לקדם את מחקריהם: כהנא מיפה טיפוסים של תנועות נוער ועזריה מיפה טיפוס קהילות. למעשה, היגיון זה ממשיך להנחות גם את עבודותיהם העכשוויות של חלק מחוקרי המחלקה. הספר האחרון של בן-יהודה, למשל, הוא דוגמה להביטוס הירושלמי, בכך שהוא מתמקד בטיפוסי בוגדים בתשקופת השוואתית והיסטורית רחבה.

דוגמה מובהקת להביטוס הירושלמי העמוק הציג בשנים האחרונות גם ברוך קימרלינג, מבכירי הסוציולוגים הביקורתיים בירושלים. את מאמרו החשוב מ-1992 הוא פותח בביקורת על הסוציולוגיה של הסוציולוגיה הישראלית וטוען שהיא לא שאלה "באילו תנאים מתהווה אסכולה דומיננטית באקדמיה, ואף לא באילו תנאים מתחיל ערעור של עליונות מסוג זה" (Kimmerling, 1992). עשור שנים לאחר מכן הוא מציע לפתח תחום חדש: "הסוציולוגיה של הכיבוש". ושוב, כפי שעשו מוריו לפני ארבעים שנה ועמיתיו הירושלמים עד ימינו, קימרלינג מציע כי "מבחינה השוואתית יש לשים לב לדמיון ולשוני כאחד בין כיבושים שונים. סדר חברתי של כיבוש יש לו מאפיינים אוניברסליים, ומן הבחינה הזו ניתן ואף

חייבים להשוות בין משטרי כיבוש שונים... המקרה הישראלי – פלסטיני מעניין משום שהוא מהווה דוגמה של מקרה מעורב מדפוסי כיבוש כמעט קמאיים... בתוספת ניסיון קולוניזציה של השטחים הכבושים..." (בתוך סוציולוגיה – מידעון האגודה הסוציולוגית הישראלית, גיליון 28, ינואר 2003).

מבקרי אסכולת ירושלים וחלק מדור ההמשך של המחלקה רואים במורשת הממסדית של אסכולת ירושלים מגבלה, שאינה מאפשרת להם להתפתח מבחינה אינטלקטואלית. חלקם אף טוענים כי האסכולה הגבילה את יכולתם של חוקרי ירושלים להיפתח למסורות תאורטיות חדשות ולתחומי מחקר מקוריים. לכן הם רואים באסכולת ירושלים גוף ידע מוגבל ומגביל. בניגוד לחוויה סובייקטיבית זו ולטענת אחרים (רם, 1993), הנתונים מראים כי במהלך הדורות, המחלקה בירושלים נעשתה פלורליסטית מאוד מבחינת תחומי המחקר והאוריינטציות התאורטיות, כמו גם מבחינת מגוון שיטות המחקר הנהוגות במחלקה. פרדוקסלית, פתיחות זו מהווה המשך-מתוך-תמורה של אסכולת ירושלים.

המשכיות מקורית זו הייתה קשורה להביטוס התאורטי של אסכולת ירושלים ולדפוס הארגוני התחומי שאפיין אותה. המבנה הארגוני שתאם את החשיבה הירושלמית הייחודית אפשר ואף עודד יצירה ואימוץ של תחומי חקירה חדשים. כאשר מנגנוני הכילול נעלמו מהמבנה הארגוני והתקבעה בו המחשבה התחומית המפוצלת, החיפוש אחר תחומי מחקר חדשים נהפך למטרה אקדמית בפני עצמה. תרבות ארגונית זו עודדה את החוקרים ליצור תחומי מחקר חדשים ולחפש עמיתים שיפתחו תחומים חדשניים מן החוץ. בעקבות כך נהפכה המחלקה לסוציולוגיה בירושלים ליחידה אקדמית הטרונגנית ביותר, הכוללת מגוון רחב של תחומי מחקר, המנותחים על-פי תשקופות תאורטיות ומתודולוגיות שונות. המורשת התכליתית של אסכולת ירושלים ביחס לתאוריה הסוציולוגית אפשרה גם פתיחה משמעותית של המחלקה לגישות שונות, תחומים שונים ופרדיגמות מרובות. ההביטוס הירושלמי, שהתפתח סביב השאלה "באילו תנאים", העריך פלורליזם תאורטי, אגב בחינה מתמדת של גבולות השימוש בתאוריות חדשות. בהתאם לכך, חוקרי ירושלים טענו כי יש להבין תאוריות רבות מאוד ולדעת מתי להעביר אותן מתחום לתחום ומרמה לרמה, כי אין טעם לדבוק בתאוריה כללית אחת (Grand Theory), וכי הכול יחסי לתרבות ולהקשר ההיסטורי והפוליטי הנתון.

פוטנציאל פלורליסטי זה היה חבוי בהביטוס הירושלמי עוד בדור המייסדים, אולם בני התקופה ההיא לא פרצו באמצעותו מעבר לגבולות הפרדיגמה הפונקציונליסטית, הן בגלל הרוח הישראלית והן בגלל ההקשר הבינלאומי שהמחלקה פעלה בו. אך כאשר התערער מעמדה ההגמוני של הפרדיגמה הפונקציונליסטית בסוציולוגיה העולמית, וכאשר חל שינוי במציאות בישראל בכלל וביחס של הממסד לאקדמיה בפרט, קיבל פוטנציאל תכליתי זה תנופה של ממש. החירות האינטלקטואלית שהייתה גלומה בהביטוס הירושלמי נתנה לגיימצייה לקליטת רעיונות חדשים, חוקרים חדשים ושיטות חקירה חדשות, בלי שהדבר יהיה כרוך בוועוז חריף של אמות-המידה להערכת תרומתו האינטלקטואלית של מחקר או חוקר זה או אחר. ההביטוס הירושלמי, ששם את הדגש בהקשר, ביחסי, בהשוואתי ולא בדטרמיניסטי, היה מצע נוח לפיתוח מחשבה פוסט-מודרנית במחלקה, המסייעת לרבים מחוקריה להשתלב בשיח האקדמי העולמי בתוך תחומי החקירה המסוימים שלהם.

אך הצעתו של קימרינג (מ-2003) ממחישה שגם חוקרים אשר פיתחו נושאי מחקר חדשים על-פי פרדיגמות מגוונות ויצאו נגד הגישה הממסדית של האסכולה-היא, לא חרגו

למעשה מן המורשת התכליתית והתחומית שאסכולה זו הציבה. כך, כמו דור המייסדים, גם אנשי דור ההמשך לא השתמשו במחקריהם ממוקדי-התחום כדי לפתח תאוריות סוציולוגיות כלליות. גם הם, כקודמיהם, ראו בתאוריה הסוציולוגית כלי שיש להכיר אותו על מנת לעשות בו שימוש יעיל, וגם הם פעלו בתוך מסגרת תאורטית נתונה, שהתאימה לצורכיהם המחקריים (פנומנולוגיה, סטרוקטורליזם, חליפין וכדומה). אך גם להם, כמו לאנשי דור המייסדים, לא הייתה כוונה לפתח תאוריה סוציולוגית כללית, שאמירתה חורגת מתחום המחקר המסוים.

סיכום

מאמר זה התחקה אחר תהליכי גיבוש העשייה המדעית ואחר התמסדותה של המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, על מנת להבין מדוע מחלקה זו אינה מרבה לתרום בתחום התאוריה הסוציולוגית הכללית. במוקד המאמר עמדה התפתחותו של יחס תכליתי ותחומי למחקר הסוציולוגי. ראינו כי בעקבות ההשפעות האינטלקטואליות והמקומיות התפתח בירושלים הביטוס אקדמי ייחודי, שהתמקד בניתוח השוואתי, הקשרי וטיפולוגי, ולא חתר לפתח תאוריות כלליות חדשות. המגמה הייתה שימוש בתאוריות קיימות כדי לבחון את תועלתן בהסברת דינמיקה חברתית בתחום מסוים או בהקשר מסוים. הביטוס זה לווה בדפוס ארגוני תואם, שהשתקף בחלוקה של תחומי המחקר המוסדיים בין החוקרים, תוך כדי שיתוף פעולה בעריכת מחקרים השוואתיים. תאוריות-הביניים התחומיות שפותחו באותם ימים היו תולדה של ההביטוס הירושלמי הייחודי, והחוקרים הסתייעו לצורך כך במשאבי המחקר המשותפים, שהמבנה הארגוני הסולידרי העמיד לרשותם. במשך הזמן נוצר מבנה ארגוני המפוצל לתחומים, אך ניטלו ממנו המנגנונים הכילוליים שגיבשו אותו ואפשרו את ביצוע המחקרים ההשוואתיים הגדולים במחלקה. כתוצאה מכך, החלוקה לתחומים נהפכה למניע מרכזי באיזו המשרות ובקידום החוקרים, ולצד ההתנתקות ממקורות המימון הממסדיים התפתחה במחלקה תפיסה פלורליסטית מאוד ביחס לתחומי המחקר ושיטות החקירה הנהוגות בקרב חוקריה. המחקרים נעשו מקומיים יותר וקשורים בצורה הדוקה יותר למציאות המסוימת של החברה הישראלית. דבר זה הגביל את יכולתו של דור ההמשך לפתח תאוריה כללית מעבר לתחומי המחקר המסוימים של כל חוקר, וצמצם את האפשרות לפתח תאוריות השוואתיות רחבות בתוך התחומים אך מעבר לחברה הישראלית.

משנות השבעים ואילך התקבלו למחלקה חוקרים נוספים, שלא התחנכו על המורשת של אסכולת ירושלים ולא היו שותפים להביטוס שהניע אותה. עם זאת, רוחה התכליתית של אסכולת ירושלים ביחס לתאוריה הסוציולוגית עדיין הייתה שומר הסף בהליכי המינוי והקידום במחלקה. לכן, היחס לתאוריה הסוציולוגית נותר כפי שהיה קודם, כלומר, תחומי, תכליתי, טיפולוגי, הקשרי והשוואתי. אומנם המחלקה בירושלים נעשתה פלורליסטית מאוד, אך עדיין נוהג בה ההביטוס שאפיין אותה בראשיתה. הצירוף בין ההביטוס הזה לבין הארגון התחומי המפוצל שהתמסד במחלקה מגביל את הניעתם של החוקרים לעסוק בחשיבה על-תחומית רחבה, החורגת מן ההקשר התרבותי וההיסטורי. בשל הגבלת החשיבה לתחומים והקשרים מסוימים, הסיכוי שהמחלקה בירושלים תפתח כיום תאוריה סוציולוגית כללית קטן אף יותר מן הסיכוי שהיה לכך בדור המייסדים.

מקורות

- אייזנשטדט, שמואל נח (1973). החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות. ירושלים: מאגנס.
- אייזנשטדט, שמואל נח (1979). דיפרנציאציה וריבוד חברתי: עיונים תאורטיים והשוואתיים. ירושלים: מאגנס.
- אייזנשטדט, שמואל נח (1989). החברה הישראלית בתמורותיה. ירושלים: מאגנס.
- אייזנשטדט, שמואל נח ובן-דוד, יוסף (1965). מבוא לסוציולוגיה. תל אביב: מכון ישראלי להשכלה בכתב.
- אייזנשטדט, שמואל נח וקורלרו, מרים (1982). הסוציולוגיה: פרדיגמות ומשברים. ירושלים: מאגנס.
- אייזנשטדט, שמואל נח, אדלר, ח', בר-יוסף, ר' וכהנא, ר' (עורכים) (1969). המבנה החברתי של ישראל: לקט מאמרים ומחקרים. ירושלים: אקדמון.
- אפשטיין, אלק (2003). שקיעת הסוציולוגיה הישראלית. תכלת, 15, 89-117.
- בובר, מרטין (1965). פני אדם: בחינות באנתרופולוגיה פילוסופית. ירושלים: מוסד ביאליק.
- טלמון-גרבר, יונינה (1970). יחיד וחברה בקיבוץ. ירושלים: מאגנס.
- כהנא, ראובן וסוצי, רותי (עורכים) (בלי תאריך). מסגרות נוער בחברה הישראלית: מקראה. ירושלים: אקדמון.
- כהנא, ראובן וקופשטיין, שמחה (עורכים) (1980). בעיות של זהות ולגיטימציה בחברה הישראלית: מקראה. ירושלים: אקדמון.
- כץ, יעקב, (1986 [1958]). מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי-הביניים. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ליסק, משה (1981). האליטות של הישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט. תל-אביב: עם עובד.
- ליסק, משה ויוכטמן, אפרים (1964). פרח הטיס: כמה אספקטים של ניתוח תפקיד. מגמות, יג(2), 159-166.
- ליסק, משה, מזרחי, בוורלי ובן-דוד, עפרה (עורכים) (1969). עולים בישראל: מקראה. ירושלים: אקדמון.
- מרטון, רוברט קינג (1971). התאוריה החברתית והמבנה החברתי. תל-אביב: יחדיו.
- קון, תומאס ס' (1977). המבנה של מהפכות מדעיות. תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים.
- רם, אורי (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (ע' 7-39). תל-אביב: ברירות.
- שוקד, משה (2002). מסע ישראלי. תל-אביב: תפוח.
- שילד, עוזר (1965). דפוסי מנהיגות וציפיות המונהגים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- שמיר, רונן ואבנון, דן (1998). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 13-12, 47-55.

Abbott, Andrew (1999). *Department & discipline: Chicago sociology at one hundred*. Chicago: University of Chicago Press.

- Alexander, Jefferey C. (1989). *Structure and meaning: Relinking classical sociology*. New York: Columbia University Press.
- Barabasi, Albert Laszlo (2002). *Linked: The new science of networks*. Cambridge, Mass.: Perseus.
- Ben-David, Joseph (1965). The scientific role: the conditions of its establishment in Europe. *Minerva*, 10, 15–54.
- Ben-David, Joseph (1977). *Centers of learning: Britain, France, Germany, United States*. New York: McGraw-Hill.
- Ben-David, Joseph (1991). *Scientific growth: Essays on the social organization and ethos of science*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ben-Yehuda, Nachman (1997). The dominance of the external: Israeli sociology. *Contemporary Sociology*, 26(3), 271–275.
- Bourdieu, Pierre (1988). *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loïc (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Buber, Martin (1992). *On intersubjectivity and cultural creativity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Camic, Charles (1995). Three departments in search of a discipline: Localism and interdisciplinary interaction in American sociology, 1890–1940. *Social Research*, 62(4), 1003–1015.
- Camic, Charles (1997). *Reclaiming the sociological classics: The state of the scholarship*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Camic, Charles & Gross, Neil (2000). The new sociology of ideas. In: Judith R. Blau (Ed.), *The Blackwell Companion to Sociology* (pp. 236–249). Malden, Mass.: Blackwell.
- Collins, Randall (1998). *The sociology of philosophies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Department of Sociology (1950–1955). *Report on Research Activities*. Jerusalem: Hebrew University.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1954). Sociology in Israel: 1948–1953. *Transactions of the Second World Congress of Sociology*, 26–31.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1954). *The absorption of immigrants: A comparative study based mainly on the Jewish community in Palestine and the state of Israel*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1956). *From generation to generation: Age groups and social structure*. New York: The Free Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1996). *Japanese civilization: A comparative view*. Chicago: University of Chicago Press.
- Etzioni, Amitai (2003). *My brother's keeper: A memoir and a message*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Guetzkow, Joshua, Lamont, Michele & Mallard, Gregoire (2004). What is originality in the humanities and the social sciences? *American Sociological Review*, 69, 190–212.

- Herzog, Hanna (2000). Sociology and identity: Trends in the development of sociology in Israel. *Soziologie*, 2, 5–17.
- Katz, Elihu & Eisenstadt, Shmuel Noah (1960). Observations on the response of Israeli organizations to new immigrants. *Administrative Science Quarterly*, 10(1).
- Kimmerling, Baruch (1992). Sociology, ideology, and nation-building: The Palestinians and their meaning in Israeli sociology. *American Sociological Review*, 57(4), 446–460.
- Krausz, Ernest (Ed.) (1980). *Studies of Israeli society I: Migration, ethnicity and community*. New Brunswick: Transaction.
- Krausz, Ernest (Ed.) (1983). *Studies of Israeli society II: The sociology of the kibbutz*. New Brunswick: Transaction.
- Krausz, Ernest (Ed.) (1985). *Studies of Israeli society III: Politics and society in Israel*. New Brunswick: Transaction.
- Levine, Donald (1995). *Visions of the sociological tradition*. Chicago: Chicago University Press.
- Maman, Daniel, Ben-Ari, Eyal & Rosenhek, Zeev (2001). *Military, state, and society in Israel*. New Brunswick: Transaction.
- Mannheim, Karl (1936). *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ram, Uri (1995). *The changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology, and identity*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Weintraub, Dov (1959–1963). *Third Research Report*. Department of Sociology.
- Weller, Leonard (1974). *Sociology in Israel*. Westport, Co.: Greenwood Press.

טבע בתרבות, תרבות בטבע: דבורים ומגדלי דבורים בישראל

מתת אדר-בונים*

תקציר. מגדל הדבורים המסחרי בישראל יוצר בעבודתו ובסיפוריו על עבודתו עולם של ניגודים בין חברת דבורים טבעית, מוסרית ונערצת, שהוא בא במגע אֶתָה, לבין הכוורנים, המקיימים יחסי שוד וגזל עם חבריהם לעבודה ועם הדבורים.

כדי לתקן את עצמו, מגדל הדבורים הלהטוטן מעתיק את יחסיו עם הדבורים ממישור השוד והגזל למישור של שותפות. הדבר מתבצע לאחר שהעביר את דבוריו אל התרבות ואת עצמו אל הטבע ונגאל מן האינדיווידואליות שלו. זהותו של מגדל הדבורים הישראלי היא מעשה פסיפס. בהיותו בעל נטיות לתחרות ולעצמאות אך גם לתלות, הוא ממשיך את דרכו של הצבר. הוא קפיטליסט, המשעבד את הדבורים למטרותיו המסחריות, אך הוא גם התגלמותו של האדם הגורדוני החדש, השב אל הטבע כדי לקיים עמו יחסי אחווה. יותר מכל אלה הוא יוצר עולמות מחונן.

סוציולוגים ואנתרופולוגים מקומיים רואים בשנים האחרונות את החברה הישראלית כמרחב של עולמות (Goodman, 1978), ואת הישראלים כיוצרי עולמות. בעבודה שלפניכם, שנכתבה בעקבות שיחות שקיימתי עם מגדלי דבורים בישראל ובעקבות עבודת שדה (תרתי משמע)¹, יוצגו עולמם של מגדלי הדבורים והדרך שבה יצרו אותו.

1. העבודה בטבע כמקור מוסר

את שיחותי עם מגדלי הדבורים פתחתי בבקשה שיספרו לי על עבודתם. להפתעתי, בני שיחי בחרו לדבר על הקשר בין עבודה בטבע למוסר. לדבריהם של מגדלי הדבורים, הישראלים המקוריים, עובדי האדמה, היו קרובים אל הטבע, והודות לכך היו מוסריים. מכיוון שלא דמו לדבורים וניחנו ברצון חופשי, ישראלים מקוריים אלה נטשו את עבודת

* האוניברסיטה הפתוחה, המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע המדינה.

1. השיחות התקיימו ב-1980 עם שלושים וארבעה כוורנים וכוורנית אחת, בני מושבות, מושבים וקיבוצים. נוסף על השיחות ערכתי תצפית משתתפת במשך מספר חודשים, תוך כדי עבודה במכוורת במושב בשרון. החומרים שנאספו הוצגו לראשונה בעבודת גמר לתואר שני בשם "כוורנים וכוורנות בישראל - 1980: יחסי גומלין בין עבודה לבין השקפת עולם". בהודמנות מאוחרת זו אני מבקשת להודות לפרופסור דון הנדלמן מן האוניברסיטה העברית בירושלים על הדרכתו וגם על שם המאמר.

האדמה, בנו ערים, החלו לעסוק במסחר וכוננו חברה תחרותית, אינדיווידואליסטית ובלתי מוסרית. לתפיסתם של מגדלי הדבורים, תהליכים אלה, שהתחוללו בחברה הישראלית כולה, היו בלתי נמנעים, אולם יחידים (ובהם גם מגדלי הדבורים) יכלו לבחור לא ליטול בהם חלק. אומנם גידול הדבורים כרוך במאבקים מרים ומעודד עצמאות ובלגנות, אך הוא מספק למגדלי הדבורים מפלט מן החברה האנושית והזדמנות לחיים עם קולקטיב טבעי – עם הדבורים, ולפיכך הוא מעניק להם אפשרות לשיקום מוסריותם.

הנטיית האינדיווידואליסטיות והקולקטיביסטיות הנוכחות בזהותם של יהודים ושל ישראלים נדונו כבר על ידי חוקרים אחדים, וביניהם אייזנשטדט (Eisenstadt, 1992), כץ וחובריו (1993), אלמוג (1997) ואחרים. כצפוי, הן מעוררות שאלות לגבי היחסים ביניהן, והתשובות לשאלות אלה הן מגוונות. תשובתו של אלמוג (שם, ע' 285–288), שעסק בזהות הצבר בתקופת היישוב, היא שהצבר הוא אינדיווידואליסט-קולקטיביסט.

מגדל הדבורים הוא ממשך דרכו של הצבר הזה, המכיל בתוכו ניגודים, אך המיוחד לו הוא ביטויים של ניגודים אלה בעבודה. הקשר בין עבודה למוסר בחברה המודרנית עניין את הסוציולוגים מאז ימיה הראשונים של הדיסציפלינה. חוקרים אירופים במאה התשע-עשרה (שאחד הראשונים בהם היה לה־פליי) צפו בדאגה בתהליכים הכלכליים שהתחוללו סביבם, ומסקנתם הייתה שתהליכים אלה מחזקים נטיות לאינדיווידואליזם ולתחרות ומדכאים רגשות מוסריים. אם כך, מה מאפשר בכל זאת את קיומה של החברה? רגשות מוסריים (לתפיסתם – יכולתו של האדם להזדהות עם זולתו) המתפתחים בתחומי יחסים אחרים, בעיקר בדת ובמשפחה. קירנאן (Kiernan, 1988) ופרי ובלוך (Parry & Bloch, 1991) ממשכים לתמוך בעמדה זו. לטענתם (Ibid, p. 24), "בכל תרבות מתגלה דפוס דומה של שני סדרי טרנזקציה". שני סדרים אלה קשורים זה לזה בקשר של הזנה הדדית, אם כי הם מובחנים זה מזה. בסדר האחד מתקיימים יחסי חליפין בעלי ערך סמלי, כגון החלפת מתנות, מתן תרומות והקרבת קורבנות, שעניינן שחזור הסדר החברתי או הקוסמי ארוך הטווח. בסדר האחר, הכלכלי, שהוא זירה של תחרות ואינדיווידואליזם, מתקיימים יחסי חליפין קצרי טווח. כפי שתיאר מוס, המשאבים החומריים המועברים ביחסי החליפין הסמליים הם אישיים, אינם ניתנים למטרות רווח ואינם נצברים (Gregory, 1982). טרנזקציות כלכליות, לעומת זאת, הן לא־אישיות, הן נעשות למטרת רווח, והמשאבים המועברים בהן ניתנים לצבירה. לדעתם של פרי ובלוך (Ibid, p. 24), אפשר לזהות את הסדר השני הזה בתחומי פעולה מגוונים, וביניהם "במסחר, בעבודה שכירה ובשוד".

כפי שאפשר לראות, חוקרים אלה התמקדו באי־הסדר הכלכלי.² אדם סמית ואמיל דורקהיים, לעומת זאת, ייחסו משקל דווקא לסדר שבתחום פעולה זה. הם אומנם הבחינו בין סדר כלכלי המבוסס על אהבה עצמית (לפי סמית) או על "סולידריות אורגנית" (לפי דורקהיים) לבין סדר חברתי המבוסס על הודעות האדם עם זולתו (סמית) או על "סולידריות

2. הם התעלמו מביטויי מוסריות במסחר, בעבודה השכירה ובשוד. פועלים חקלאיים שכירים עשויים להיות חברים במשק ביתו של האיכר ונאמנים לו ממש כקרובי משפחתו, כפי שהיו באירופה, לדוגמה, במשך מאות שנים. גם בשיטת הפטרונאג' היהודית, מיצבו של הפועל השכיר מועבר מאב לבן, וכרוכים בו רגשות של נאמנות למשפחתו של המעסיק. אשר לשודדים, הם עשויים לשדוד למען הצדק (רובין הוד הוא דוגמה לשודד כזה) ולגלות הגינות גם ביחס לקורבנותיהם.

מכנית" (דורקהיים), אך הם סברו שהסדר הראשון אינו נטול מוסר, אלא חדור במוסר אחר – תועלתני (Dumont, 1977).

עמדה נוספת, המזוהה בדרך כלל עם המרקסיזם והוצגה לראשונה כבר בתחילת המאה השמונה-עשרה על-ידי הסטיריקון האנגלי ברנארד מנדוויל (Dumont, 1977), טוענת שהעבודה הבאה להבטיח את כלכלתו של היחיד (לפי מנדוויל – לספק את הצורך של היחיד ב"מותרות") היא מקור המוסר האמיתי היחיד.

בצינונות הסוציאליסטית יוצגה עמדה דומה לזו על-ידי א"ד גורדון, אשר כתב: "מעשה צריך להיות האידיאל הראשי שלנו – העבודה. אנחנו לקינו בעבודה, ובעבודה נירפא" (תשי"ב, ע' 137). אין ספק שכמה מרעיונותיו של גורדון, ובעיקר רעיון החזרה אל העבודה בטבע והתיקון המוסרי שחזרה זו מחוללת, השפיעו על מגדלי הדבורים הישראליים,³ ולכן אפשר לראות אותם במידת-מה כממשיכי דרכו. לעומת זאת, הם אינם מזדהים עם הרעיון הגורדוני, הטוען שישנה התאמה בין יחסו של האדם העובד לטבע ליחסו לבני אדם (גורדון האמין שחזרתו של האדם אל הטבע תיצור "עולם מלא של יחסים חדשים", עולם של אחווה בלי כל "חומות, גדרים וסייגים". ראו: גורדון, תשי"ב, ע' 373). מגדלי הדבורים מבחינים בין שני סדרים מנוגדים זה לזה – סדר חברתי, הכרוך במאבק, וסדר טבעי ומוסרי, והם משתתפים בכל אחד מהם על-פי כלליו. נוכחותם של יחסים מנוגדים אלה בעבודה תוארה על-ידי קגטצ'בשה (Kagitcibasi, 1994) וקים (Kim, 1994).

2. גידול הדבורים כסדר כלכלי בלתי מוסרי

גודמן (Goodman, 1978, pp. 7–17) מונה מספר פעולות המשמשות את יוצרי העולמות במלאכתם, ושתיים מהן הן פירוק וחיבור. הפעולה הראשונה שמגדלי הדבורים בוחרים בה כבואם ליצור את עולמם היא פירוק. כפי שנאמר, הם מבחינים בין יחסי העבודה החברתיים ליחסייהם עם הדבורים.

ביחסייהם החברתיים, כפי שהם מתארים אותם, אפשר לזהות תהליכים דומים לאלה המתחוללים בחברה הישראלית הרחבה, אלא שבמקרה זה מחולליו הם בעיקר הכוורנים עצמם. רבים מהם עוזבים את העבודה היצרנית ועוברים למסחר בדבש, ורבים יותר מקיימים במסגרת עבודתם יחסים של תחרות, ואף תחרות אלימה בחלקה, ומגלים נטיות לעצמאות ולהתבדלות.

עולמות מורכבים לא רק ממילים, אלא גם מדברים (Goodman, 1978). עולמם של מגדלי הדבורים מורכב גם מדבורים, מכלי עבודה, מטכנולוגיות ומתנאים סביבתיים, פוליטיים, כלכליים ואחרים, המשפיעים על תודעתם ומחזקים נטיות אלה לתחרות ולעצמאות.

א. גידול דבורים כמלחמת הכול בכול

הכוורנות הישראלית היא צורת הסתגלות מורכבת: יש בה רכיב של ליקוט, המתקשר בדרך כלל ליחס סביל אל הטבע ולעתים אף לשוויון בחברה, אך נוכחים בה גם רכיבים של

3. אולם חשוב לציין ששמו לא עלה בשיחותי עם מגדלי הדבורים, שלא קראו את כתביו, כנראה.

רעייה ושל חקלאות מסחרית קפיטליסטית, המתאפיינים לעתים קרובות בתחרות ובמאבק. רכיב הליקוט שבכוורנות והסבילות היחסית הקשורה בו באים לידי ביטוי רק ביחסים שבין המגדלים לדבורים. ביחסיהם עם בני האדם בולטת זהותם כרועים וכחקלאים מסחריים, המעורבים באופן קבוע במאבק.

ביחסים חברתיים אלה משתתפים מגדלי דבורים, בעלי שטחי מרעה, קנייני דבש, שכנים, גנבי דבש וכוורות, חברות ריסוס (המרססות ממוסוים קלים ומשמידות לעתים עשרות כוורות), ארגון מגדלי הדבורים (המנסה בלא הצלחה מרובה לארגן את חלוקת שטחי הצוף ולפקח עליה), המדינה באמצעות מועצת הדבש שבמשרד החקלאות (המנסה לפקח על מחירי הדבש, וגם זאת בלא הצלחה מרובה), המשטרה (שאינה מסוגלת למנוע אלימות בענף) וחברות הביטוח (המסרבות לבטח כוורות בגלל ריבוי הגנבות בענף).

רעייה והאבקה

מגדלי הדבורים "רועים" (בלשונם) על אדמות אחרים ולא על אדמתם-הם, מכיוון שהדבורים זקוקות לשטחים נרחבים של צוף, ואי אפשר להגביל אותן לשטחי הפרטיים של הכוורן. מסיבה זו, וגם בגלל מיעוט שטחי המרעה בישראל (לדעתם של הכוורנים), הם נתונים בתחרות, ואף בתחרות אלימה, בינם לבין עצמם: "נ' מן המושב הסמוך הוא איש קשה ואלים. פעם, כשחזרתי מהמילואים, גיליתי שהוא העביר כוורות לשטח שלי בהיעדרי. היו בינינו צעקות, והוא הוריד את הכוורות מהשטח. פעם אחרת העביר כוורת בלילה, בגנבה. בפעם הזו היו בינינו גם מכות," סיפר כוורן ממושב בשרון. תחרות זו בין הכוורנים לבין עצמם ניוונה גם מאי-היציבות המאפיינת את יחסיהם של מגדלי הדבורים עם חקלאים אחרים, ביניהם בעלי פרדסים, מטעים ושדות כותנה. אלה האחרונים נכנעים לא אחת לניסיונות השכנוע של כוורן מתחרה, ומפסיקים את הקשר עם קודמו. במקרים אחרים הם מפסיקים כל קשר עם כוורנים, אם בשל פחד מעקיצות הדבורים ואם מתוך התנגדות לנוכחות זרים בשטחיהם. מגדלי דבורים בישראל עוסקים גם בהאבקה, וגם שטחי האבקה הם מטרה לתחרות בין כוורנים.

מסחר

תחרות ואלימות מאפיינים בעיקר מסחר, עבודה שכירה ושווד (Parry & Bloch, 1991, p. 24), ומקומם של שלושת אלה לא נעדר מן הכוורנות. מלבד התחרות על שטחי צוף ושטחי האבקה, מגדלי הדבורים מתחרים על קנייני הדבש. הם עושים זאת באמצעות מכירה של כמויות דבש גדולות בשוק השחור (יותר ממהצית התנובה, לפי הערכת הכוורנים עצמם) ובאמצעות הורדת מחירי הדבש. התחרות על קניינים קשורה גם לכך שמגדלי הדבורים הישראליים משווקים דבש רק לשוק המקומי, ולכך שהביקוש לדבש בישראל הוא נמוך יחסית.⁴

שווד

מאבקים אלימים מתנהלים גם עם גנבי דבש וכוורות ועם הורסי כוורות, והכוורנים מפסידים בדרך כלל במאבקים הללו. שכיחותה הרבה של גנבת הדבש והכוורות קשורה

4. צריכת הדבש לנפש בישראל אינה עולה על חצי קילו לשנה, בהשוואה לשני קילו באנגליה ובגרמניה ולקילו אחד בהולנד. צריכת הדבש בארצות-הברית דומה לזו שבישראל.

למיקומן של הכוורות הרחק ממשקיהם של מגדלי הדבורים, במקומות מבודדים, וכן למצוקתן הכלכלית של קבוצות מיעוטים החיות בשולי החברה הישראלית. בין גנבי הדבש והכוורות מציינים מגדלי הדבורים את הבדואים, את ערביי השטחים ואת מגדלי הדבורים עצמם ("הבדואים מבין היהודים", כפי שהם מכנים אותם).

עבודה שכירה

כמו־כן מציינים הכוורנים את בוגדנותם ועבריינותם של העובדים השכירים בענף: "אני עובד לבד. לא מעסיק פועלים. פועלים רצו לעבוד אצלי אבל אני לא הסכמתי. את יודעת כמה צרות יש לד' מהפועלים שלו? הם גונבים דבש ואפילו כוורות שלמות, והורסים כוורות סתם לשם הרס. כל פועל שמפסיק לעבוד בשבילו הופך לאויב שלו," טען כוורן ממושבה בשרון. למגדלי הדבורים ולפועליהם השכירים ישנם סרבליים, כפפות ומסוויים להגנת גופם, וכן ידע לגבי מיקום הכוורות ולגבי אורח חייה של הדבורה והשיטות המתאימות ביותר להוצאת הדבש. כל אלה מקלים את מלאכת הגנבה.

ב. גידול הדבורים: עבודה לאינדוידואליסטים

מגדלי הדבורים מתארים את עיסוקם גם כתחום המתאפיין בעצמאות ובאינדוידואליזם. אלה נובעים, כך הם מסבירים, מנטייתיהם להתבודדות וליצירה, שבגללן נמשכו אל התחום, ומשאפתם לצמצום תלותם בגורמים חברתיים העלולים להיאבק בהם. שני מאפיינים אלה קשורים גם לכמה גורמים כלכליים (ביניהם גודל המכוורת ורמת המיכון הגבוהה בענף) ולגורמים סביבתיים (ביניהם המרחקים בין מכוורת למכוורת, התלויים בכושר הנשיאה של שטחי המרעה והגיוון הגאוגרפי והאקלימי הרב של ישראל).

הגודל השכיח של המכוורות המסחריות בישראל הוא 200-1000 כוורות.⁵ מכוורות בגודל כזה דורשות מרחב מרעה שאינו מאפשר מגורים של שני מגדלי דבורים ביישוב אחד, ולכן, מגדלי דבורים אינם מתאפיינים ביחסי שכנות והחלפת מידע. "חקלאי המגדל עגבניות יכול להציץ ימינה ושמאלה לשדה של שכניו ולראות כיצד הם פותרים בעיות שונות. כך זה גם בשאר הענפים בחקלאות. אצל מגדלי הדבורים זה שונה. כל אחד לעצמו. לי עצמי אין כמעט קשר עם שכני. לא נותן להם ולא מקבל מהם דבר. לא מעורב. רק 'שלום שלום' וזהו. זה יוצר טיפוס שהוא קצת מרוחק," הסביר לי כוורן מאזור לכיש. נוסף על כך, בישראל, גם כוורות סמוכות יחסית ממוקמות לעתים בסביבות שונות מאוד מבחינת האקלים והצמחייה, וגם עובדה זו תורמת לכך שמגדלי דבורים אינם נוהגים להחליף ביניהם מידע. גורם נוסף לכך הוא החשש מתחרות על מקומות מרעה והאבקה.

גודל המכוורת, בשילוב עם רמת המיכון הגבוהה, מאפשר למגדלי הדבורים בישראל לעבוד לבד, חוץ מאשר בתקופות קצרות של רדיית הדבש ובתקופות של הגירה. בכך הם שונים מן הכוורנים הגדולים בארצות-הברית, באוסטרליה ובאזורים עתירי צוף נוספים בעולם, שבהם עובדים בדרך כלל בצוותים גדולים למדי. העבודה בלי עזרתם של פועלים

5. במועצת הדבש היו רשומים באמצע שנות התשעים 480 מגדלי דבורים. מתוכם, ל־228 כוורנים (לא מקצועיים) היו 1-200 כוורות, ל־100 מהם היו 200-1000 כוורות, ל־50 מהם היו 1000-2000 כוורות, ול־2 מהם היו יותר מ־2000 כוורות.

שכירים נובעת גם מסירובם של פועלים לעבוד בענף (בגלל עקיצות הדבורים), מהיעדר פועלים מיומנים ומן הסיכון שבהעסקת פועלים מן הסיבות שפורטו לעיל. למגדלי הדבורים יש קשרים נוספים, עם מדריכים מקצועיים, מגדלי מלכות, נגרים, מתיכי דונג וקנייני דבש, אך קשרים אלה קלושים למדי. המדריכים המקצועיים, עובדי משרד החקלאות, מספקים לעתים ידע שאינו מתאים לסביבתה של המכוורת המסוימת. נוסף על כך, מגדלי הדבורים טוענים שהם מעדיפים לפתור את בעיותיהם בכוחות עצמם, ולכן רוב הידע בישראל פותח על-ידי מגדלי דבורים ולא על-ידי חוקרים בתחום. ספר ההדרכה הנפוץ ביותר בין הכוורנים הישראלים הוא ספרו של בן-נריה (תשכ"ד), מגדל דבורים מקיבוץ קריית ענבים. "מגדלי הדבורים הם מרדנים. כל אחד חושב שהוא הכי חכם. כל אחד הוא ממציא. קחי אותי כדוגמה. אני לא מעוניין בעזרה מן המדריכים. אני צריך לפתור כל בעיה בכוחות עצמי. היו לי הרבה קונפליקטים עם מדריכים לגידול דבורים. הם לא מסכימים עם הדרך שבה אני עובד", התוודה כוורן ממרכז הארץ. כוורנים מנעזים מהכנסת מדריכים מקצועיים לשטחם גם מחשש שיעבירו לכוורנים אחרים מידע על כמות הדבש שלהם, על מיקום כוורתיהם ועל שיטות העבודה שלהם. מגדלי הדבורים מחליפים מדי שנה את מלכותיהם הזקנות והלא-פוריות במלכות צעירות ופוריות, אך רק מעטים מהם קונים אותן אצל מגדלי מלכות מקצועיים, ורובם עוסקים בגידול מלכות בעצמם. לרבים מהם יש נגרייה, והם בונים ציוד או מחדשים אותו במו ידיהם במשך עונת החורף, כשהעבודה מועטה, וכך הם מצמצמים את תלותם באחרים. כמו-כן הם עצמם מתיכים את הדונג שהצטבר בכוורתיהם ומפחיתים את תלותם במכוני הדונג.

האחרון בשורת הקשרים הוא הקשר עם קנייני הדבש - חברות שיוק וקניינים פרטיים. רבים מן הכוורנים מתארים את הקשר הזה כמטרד: "אנשים באים לקנות דבש ומפריעים לי לעבוד... אני ממלא צנצנת ומנגב בסינר... אין לי זמן אליהם", התלונן אחד הכוורנים. הכוורנים מתארים את עצמאותם כמקור סיפוק, אך גם כביטוי להיעדר המוסר בכוורנות וכשהשתקפות של חוסר מוסריות ואי-סדר שפשו בחברה הישראלית כולה. אם כך, למה התכוונו רבים ממרואייני כאשר אמרו שהכוורנות היא מפלט מן החברה לגביהם? כדי להבין טענה זו יש להפנות את המבט מן הסדר החברתי בכוורנות אל היחסים בין הכוורנים לדבורים.

3. גידול הדבורים כסדר טבעי ומוסרי

הנושא המרכזי שמגדלי הדבורים יוצרים סביבו את עולמם הוא יחסיהם הטבעיים-מוסריים עם הדבורים. העבודות האנתרופולוגיות העוסקות ביחסים שבין האדם לחיה נחלקות באופן מסורתי לאלה הבודקות את הקיום הכלכלי המתאפשר הודות ליחסים אלה, לעומת אלה הבודקות את הקשר הסמלי בין האדם לחיה (Shanklin, 1985). כדוגמות לעבודות המתמקדות בהיבט הסמלי של הקשר אפשר להזכיר את עבודותיהם של דגלס (Douglas, 1963), ליץ (Leach, 1964), לוי-שטראוס (Levi-Strauss, 1963, 1966), בידלמן (Beidelman, 1975) וצינג (Tsing, 1995).

הטענה המרכזית בעבודות אלה היא שהחיות משמשות לאדם כמטפורות, שבעזרתן

הוא חושב ומדבר על יחסיו החברתיים. באמצעות המטפורות הללו הוא אינו מבטא תפיסה נטורליסטית של המשכיות בין האדם לחיה, אלא להפך - תפיסה שלפיה האדם והחיה שייכים לשני סדרים מנוגדים, כמו מסחר ומתן תרומה, לדוגמה.

הגישה הסמלית עוררה את ביקורתם של האנתרופולוגים החוקרים את היחסים בין האדם לחיה בחברות שאינן מערביות. אוברנינג (Overing, 1985) ניתחה את הקוסמולוגיה של הפיארואה (Piaroa) - אינדיאנים החיים ביערות הגשם בוונצואלה, ואת היחסים הגניאלוגיים בין האדם לחיה כפי שהם מתוארים על-ידי בני הקבוצה (הם טוענים, לדוגמה, שהטפיר הוא סבו של בן הפיארואה), והיא טוענת שהסברת היחסים הללו כיוחסים מטפוריים היא הסברה אתנוצנטרית, המתעלמת מאחרותם של הנחקרים. היא קוראת לחוקרים לקבל תיאורים כאלה כלשונם, ויחד עם זה לנסות להבין למה מתכוונים בני הקבוצה כאשר הם מדברים על "קשר גניאלוגי". טמבאיה (Tambiah, 1969), שחקר את התרבות הכפרית התאית, וויליס (Willis, 1990) שותפים אף הם לביקורת על הגישה הסמלית, וטוענים שאדם וחיה עשויים להתקשר זה לזה בקשר מטפורי ולהיות שותפים בסדר אחד בעת ובעונה אחת. האדם, אומר טמבאיה, חושב על חיות ובאמצעות חיות, אך גם עובד או משחק אתן, וכך הוא בונה אתן סדר משותף. (קשר נוסף הנרקם לאחרונה בין בני אדם לחיות הוא קשר של השתלת אברי חיה בגוף האדם. לדוגמה, ראו: Lundin, 1999.) בתרבות התאית, לדוגמה, הפרה היא מטפורה להתנהגות מינית בלתי מרוסנת, ולכן חל איסור על אכילת בשרה בטקסי נישואין, אך בו־בזמן האיכר התאי מכונן עמה קשר כלכלי ומוסרי.

בניגוד לסברה הרווחת, אפשר לקיים קשר מוסרי לא רק עם חיות מחמד, אלא גם עם חיות מאכל ועבודה. האיכר התאי, לדוגמה, אוכל את בשר הפרה והחזיר ומשתמש בבהמות אלה לעבודה, אך בו־בזמן הוא תופס אותן כשותפות אתו באותו סדר דתי, ולכן הוא מחויב לאפשר להן לנוח ביום המנוחה הבודהיסטי (Tambiah, 1969). יחס מורכב כזה בין אדם לחיה מתואר גם על-ידי הילי (Healey, 1993) בעבודתו על ציפורי גן־עדן בגינאה החדשה. בון ציפורים זה, הזכרים מחזרים אחר הנקבות בעזרת נוצות צבעוניות, שירה קולנית ותנועות דמויות ריקוד. בני המקום משתמשים בכך כמטפורה לחיזור ומיניות, ולכן הבחורים הצעירים מתקשטים בזמן החיזור בנוצותיהן של הציפורים הללו ומחקים את ריקודן ושירתן. אך הציפורים אינן נתפסות רק כמשל לאדם, אלא קשורות אליו גם בקשר כלכלי ומוסרי. ציפור זו היא חיית הציד המבוקשת ביותר באזור, והסחר בנוצותיה (הדורש את שחיטת הציפורים ואת מריטת נוצותיהן) הוא פעילות כלכלית מרכזית של תושביו. עובדה זו אינה מפריעה לאנשי המקום לקשר בין ציפור גן־העדן לאדם הראשון ולהאמין שתפקידו של האדם היה לשמור ולהגן על הציפור מפני אויבים, כפי שמתואר במיתוס בריאת העולם שלהם.⁶ גם גוטליב (Gottlieb, 1986), שחקרה את יחסם של אנשי הבנג (Beng) מחוף השנהב לכלבים, לא הסתפקה במיתולוגיה הבנגית, שבה הכלבים מתוארים כבוגדים, אלא

6. האדם הראשון חי ביער בחברת ציפורים והאכיל אותן. הוא לא טעם מעולם טעם בשר ולא צד ציפורים, כמו־בן. באחד הימים באה לביתו אישה והביאה עמה את סוד בישול הבשר. בעקבותיה בא אחיה והרג במזיד את אחת הציפורים. כשהאדם הראשון גילה זאת, הוא נמלא כאב, מרח את עצמו בפחם שחור ובצבעים נוספים, הפך את עצמו לציפור גן־עדן גדולה ועף אל השמיים.

התבוננה גם ביחסים הנרקמים בין האדם לכלב בחיי היומיום בחברה זו. היא מצאה שהכלבים המסמלים בוגדנות משמשים דווקא לשמירה בחברה זו. בני הבנג אינם נותנים להם שמות, כלומר אינם מתייחסים אליהם באופן אישי, אך הם מאכילים אותם ובכך הם מודים להם על מסירותם. בני הבנג רואים את הכלבים כורים אך גם כחלק מן החברה האנושית, כמעוררי חשד, אך גם כאהובים.

למרות השוני התרבותי הרב בין החברות הללו לבין החברה הישראלית, ולמרות ההבדל שבין כלבים וציפורים לבין חרקים, מגדלי הדבורים בישראל מקיימים אף הם יחס מורכב כזה עם הדבורים. הם מבחינים בין החברה האנושית לבין הטבע, אך בו־בזמן הם מאחדים בין הניגודים האלה באמצעות קשרי עבודה, לימוד ומוסר שהם מקיימים עם הדבורים. מגדלי הדבורים קושרים את שתי השאלות שתוארו למעלה (בדבר הקשר בין הסדר הכלכלי למוסרי ובדבר הקשר בין האדם לחיה), והתשובות לשתיהן ארוגות יחד עד לבלי הפרד. אפשר לטעון כי הם מכוננים את האיחוד בין האדם לחיה כתשתית שתאפשר להם ליצור את האיחוד הנכסף בין הסדר הכלכלי לסדר המוסרי. איחוד ניגודים, כפי שלמדנו מוואן־גנפ ומטרנר (Turner, 1974), מאפיין בדרך כלל מצבים ספייים (לימינליים), והוא מתאפשר גם במקרה של מגדלי הדבורים, הודות לספיות של עבודתם.

בני אדם הוקסמו תמיד מנמלים, מדבורים ומשאר חרקים חברתיים. רבים ראו בחרקים אלה משל לבני האדם, ביניהם שלמה המלך, שחיבר את משל הנמלה הידוע, וברנרד מנדוויל, שחיבר את משל הדבורים (Mandeville, 1714, 1970), שבו המשיל את הדבורים האוגרות לבני אנגליה הלהוטים אחר מותרות.

גם מגדלי הדבורים הישראליים רואים בדבורים (בעיקר בדבורים הישראליות, מזן "אפיס מליפרה", המתאפיין בכושר איסוף בולט אך גם בתוקפנות) משל לחריצות, לדייקנות ולתכונות חיוביות אחרות, וכן לתוקפנותם של בני האדם. "הכוורנים עוקצים זה את זה, התלונן באוזני אחד הכוורנים. יחס זה שבין הכוורנים לדבורים מבטא את מיקומם בשני סדרים נפרדים (בחברה ובטבע) ואת חוסר היכולת להשתתף בסדר של הדבורים. אך קשר העבודה שבין מגדלי הדבורים לדבוריהם, וכן קשרים נוספים הנלווים אליו, מאפשרים למגדלים להיות שותפים מלאים בסדר הטבעי־מוסרי של דבוריהם ובו־בזמן להיות גם אויביהן המסוכנים ביותר.

א. כוורנים ודבורים במאבק

במכתב לנתן ביסטריצקי (1921) (בתוך צור, 1998, ע' 137) תיאר א"ד גורדון את יחסם האכזרי של בני האדם לבעלי החיים, והזכיר גם את אלה הגוזלים באכזריות את הדבש מן הדבורים. המרואיינים במחקר זה (כולם מגדלי דבש מסחריים, שמטרתם היא שיווק של כמויות דבש גדולות ככל האפשר) מודים שיחסים כאלה אכן מתקיימים בין כוורנים לדבורים. לדבריהם, כוורנים "גוזלים" ו"שודדים" את הדבש שהדבורים אספו לצורכיהן־הן, ממש כפי שהם שודדים אותו זה מזה. בזמן מחסור במקורות מזון הם מפצים את הדבורים בתמיסת סוכר, אך הם מודעים לערכו התזונתי הפחות של הסוכר. כדי להגדיל את כמויות הדבש וכדי לאפשר את איסופו, הם ממקמים את הדבורים בארגזי עץ, מעשה ידי אדם, ממלאים את ארגזי העץ בלוחות דונג ממוסגרים (שעליהם ממשכות הדבורים לבנות את חלות הדבש), מעבירים את הדבורים מ"מרעה" דל בצוף למרעה עשיר בו,

ומחליפים מלכות זקנות ובלתי פוריות במלכות צעירות ופוריות מגוע משובה; אך הם מודעים לכך שהדבורים בונות קנים, מחליפות מלכות ותרות אחר מקורות צוף גם בלי התערבותם, ושהתערבות זו משרתת את הכוורנים בלבד.

לעתים קרובות הכוורנים נוהגים באלימות כלפי הדבורים. כדי לא להיעקץ, כוורנים רבים מפיחים עשן (בעזרת "מדף") לתוך הכוורת ומטשטשים את הדבורים. כדי להפריד בין הדבורים לבין חלות הדבש המלאות (לשם העברתן אל מכון הרדייה באביב ולעתים גם בסוף הקיץ) הם משתמשים במפוח (בלואר), המזרים זרמי אוויר חזקים. לדברי הכוורנים, פעולות אלה גורמות סבל לדבורים. כאשר כוורת מתגלה כ"זכורית" (כלומר, כאשר אוכלוסיית הדבורים שבה נהפכה בחלקה לזכרית ולכן אינה אוגרת דבש) או כאשר היא חולה, הכוורנים "משמידים" אותה. הם משמידים גם מלכות שאינן משוכחות ומחליפים אותן מדי שנה במלכות משוכחות, ולצורך זה הם גם "מכסחים מלכונים", כלומר הורסים את תאי הרימות שבהם העמלות מגדלות מלכות חדשות מן הביצים שהטילה המלכה הקיימת. כמו קשרים כלכליים טיפוסיים (Gregory, 1982), הקשר של הכוורנים לדבורים אינו אישי, וכזה הוא גם הקשר עם המלכה (בכל כוורת יש מלכה אחת, ואפשר לזהותה בקלות הודות לגודלה ולמבנה גופה השונה) ועם אוכלוסיית הכוורת כולה. הכוורנים אינם מעניקים שם למלכה או לכוורת ואף אינם מסמנים כוורות במספרים. כאשר הם מבקשים לעקוב אחר כוורת מסוימת, הם נוהגים להניח אבן על המכסה שלה, ועם סיום המעקב הם משליכים את האבן.

יחסן של הדבורים אל מגדלי הדבורים אינו שונה מיחסם של המגדלים אליהן. ראשית, זה אינו יחס אישי. הדבורים מתייחסות אל מגדלי הדבורים באדישות, משום שהן חיות בר. "ברור לכל כוורן שהדבורים אינן מכירות אותו. הדבורים הן בעלי החיים היחידים בחקלאות שאי אפשר לאלפם. כאן יש לך קשר עם טבע טהור," כך תיאר אחד הכוורנים מדרום הארץ את היחסים בין הכוורן לדבורים. שנית, יחסי אדישות אלה מהולים ברכיב ברור של אלימות מצדן של הדבורים כלפי הכוורנים, שהם המתחרים המסוכנים ביותר על מזונן: הדבורים עוקצות ועקיצותיהן מכאיבות למדי. מגדלי הדבורים נוקטים כמה שיטות כדי להימנע מעקיצות: הם לובשים סרבל מבוד עבה, מסווה ראש וכפפות, המקשים את התנועה בעבודה ומעלים את טמפרטורת הגוף בכמה מעלות (עניין כלל לא נעים בקיץ); הם מחדירים עשן לתוך הכוורת, לפני שהם פותחים אותה, כדי לטשטש את הדבורים; הם יוצאים לשדה בשעות מסוימות בלבד, שבהן הדבורים רגועות יותר; הם מפסיקים את העבודה ונוטשים את השדה כאשר מתברר שהדבורים רגוזות ותוקפניות ("כאשר הדבורים רגוזות באמת, לא נשאר לכוורן לעשות דבר אלא לעזוב את השדה, במחילה מכבודו, במהירות הגדולה ביותר," סיפר כוורן ממרכז הארץ) ועוד. העקיצה מרתיעה את הכוורנים אך גם מושכת אותם (כפי שאראה בהמשך), משום שהיא מחוללת בהם שינוי מיטיב: היא מחדירה לגופו של בן-תרבות חומר מגופו של בעל חיים הנתפס כ"טבע טהור", ומערערת את האבחנות שעושים הכוורנים בין תרבות לטבע.

ב. העתקת הדבורים אל התרבות

התחרות האלימה היא אומנם פן חשוב ביחסים בין הכוורנים לדבורים, אך היא פן אחד בלבד. הכוורנים בונים במרכז עולמם סדר מוסרי טבעי, שהכוורן היחיד ודבוריו שותפים

בו. בבואם ליצור סדר זה הם מבצעים פעולה נוספת – פעולת חיבור, כפי שמציין גודמן (Goodman, 1978). הם מחברים בין מוסר לכלכלה ובין אדם לחיה. לדעתו של גודמן, אחד האמצעים לכך הוא העברה מטפורית (metaphoric transfer), הקושרת תחומים שהיו זרים זה לזה מלכתחילה. מונח זה אינו מתאר העברות "ממשיות" שהכוורנים מבצעים (של דבורים לתרבות, של מגדלי דבורים לטבע, של היעדר מוסר למוסר ואחרות), והן יכוננו כאן "טרנספורמציות", בהשראת לוי-שטראוס.

מנדוויל, בחיבורו "משל הדבורים" (Mandeville, 1714, 1970), תיאר את הדבורים כיצורים חרוצים, המונעים על-ידי רעב ותאוות אגירה אנוכית הקיימת בכל דבורה ודבורה. את היחסים המדרגיים (ההיררכיים) בין הדבורים למלכתם תיאר מנדוויל כנגזרים מהם. הכוורנים הישראליים, לעומת זאת, בדומה לסוציו-ביולוגים, מעבירים את הדבורים מן הטבע אל התרבות (על הנחת תרבותיותן של חיות בסוציו-ביולוגיה קראו, לדוגמה, אצל סלינס (Sahlins, 1976, p. 6) ורואים בהן קולקטיב ולא ריבוי של פרטים. תכונותיהן העיקריות של הדבורים, כפי שמתארים אותן הכוורנים, אינן עוקצנות או פראות, אלא היותן יצורים חברתיים, עמלנים ואלטרואיסטיים.⁷ הן חיות ב"משפחות" (כך מכנים זאת מגדלי הדבורים) ומקיימות חלוקת עבודה בין "המלכה", האחראית על הריבוי הטבעי ועל קשירת שאר הדבורים לכוורת (בעזרת פרומון שהיא מפרישה והן מלקקות מגופה מדי יום), לבין דבורים "עמלות", חסרות אברי רבייה, האוספות צוף, מאכילות את הרימות, מייצרות דונג לבניית התאים, מנקות את הכוורת, מתקשרות זו עם זו בשפת סימנים מיוחדת ונלחמות בעזרת עוקציהן כדי להגן על הכוורת.⁸ התכונה הנערצת ביותר על הכוורנים היא נכונותן של הדבורים להקריב את עצמן למען הכלל: "את צריכה לראות כיצד הן מנקות את הכוורת, כיצד הן בונות את החלות בדיוקנות שכזו, וכיצד הן מתנפלות על הפריחה ואחר-כך עפות עמוסות בצוף אל הכוורת... ברור שהן מכלות את כל כוחן למען המשפחה... בעונת איסוף הצוף יש להן חיים קצרים... רק שבועות אחדים... הן מעבידות את עצמן למוות... כשאני מתבונן בהן אני מתמלא כבוד אליהן", כך סיפר בהתפעלות אחד הכוורנים, באחת המושבות הוותיקות.

עקיצות הדבורים, המביאות למותן (העוקץ, הננעץ בגוף הקורבן ואינו יכול להשתחרר ממנו, נקרע מגופה של הדבורה וקורע אתו גם חלק מבטנה), נראות בעיני הכוורנים כקורבן מוחלט שהדבורה מקריבה למען "משפחתה". ראיית העקיצה כקורבן מצדה של הדבורה מקלה על הכוורנים את הכאב שבקבלתה, ואף מעוררת בהם תחושה כאילו העקיצה היא מעין מתנה שמעניקה להם הדבורה. התנאי לטרנספורמציה זו, ולשאר הטרנספורמציות שהכוורנים יבצעו בעקבותיה, הוא טשטוש ההבחנה בין הכוורן לדבורים שנוצר במהלך העבודה. עניין זה יובהר בהמשך.

7. מקורה של ראייה זו אינה בהגותו של גודמן, שכן לא הייתה כל רומנטיזציה ביחסו אל הטבע. להפך, הוא זיהה בטבע כיעור, חמסנות ואכזריות (צור, 1998, ע' 127).

8. אדוארד וילסון, אשר נחשב לאבי הסוציו-ביולוגיה, תיאר את הכוורת כארגון "מטריארכלי", המורכב מ"מלכה" ומ"קסטה של אחיות" (1975, ע' 12). וילסון גם זיהה תכונות מוסריות אנושיות בחיות (12 באוקטובר, 1975). ביקורתו של סלינס (שם) על אנתרופומורפיוזם והנחת תרבותיות הטבע בסוציו-ביולוגיה מופנית בעיקר כלפיו.

מוסריותן של הדבורים אינה מתבטאת רק ביחסיהן עם דבורים אחרות באותה "משפחה", אלא גם בתרומה הגדולה שהן תורמות לצמחייה באמצעות תהליך ההאבקה. "קחי לדוגמה את הפרה... היא אוכלת כל צמח שנקרה בדרכה. כאשר מוציאים עדר פרות למרעה, הוא משחית הכול תוך זמן קצר. הדבורה שונה מן הפרה. היא חלק מן הטבע... היא תורמת לטבע... ראית פעם באיזו עדינות דבורה נוחתת על פרח?... הסבירה לי כוורנית.

מוסריותן מתגלה גם ביחסיהן עם המגדלים. לדבריהם של המגדלים, גם בעונות שהצוף דל בהן יחסית, אפשר לסמוך על הדבורים שיאגרו די צוף לצורכי הכוורת ויבטיחו את פרנסת הכוורנים. עובדה זו מעוררת בכוורנים תחושות אמון והכרת תודה כלפי הדבורים. אומנם הדבורים אינן מעניקות את הדבש, אך מגדלי הדבורים מקבלים אותו כאילו היה מתנה או קורבן, ממש כפי שהם מקבלים את העקיצות, ומכאן צומחת הכרת הטובה העמוקה שלהם. תנאי אחד לביצוע טרנספורמציה (שנייה) זו משוד דבש לקבלת קורבן דבש היא ההקבלה שהכוורנים עושים בין הדבש לבין העוקץ, שנהפך מקורבן המוענק לדבורים לקורבן המוענק לאדם, כפי שהוצע למעלה. תנאי שני הוא הדמיון בין מבנה שוד הדבש ומבנה קורבן הדבש בנקודה זו: בשניהם אין ניתנת תמורה בעבור הדבש שנלקח. הדבש הוא קורבן מיוחד, כמובן, מכיוון שהוא שונה בשאר תכונותיו מן המתנה הטהורה המתוארת על ידי מוס (Gregory, 1982, p. 640): הוא ניתן לצבירה ואינו אישי. נתינתו אינה נעשית מתוך כוונה כלשהי מצד הדבורים, שכן הדבורים "אינן מכירות את הכוורן", כזכור.

אומנם הכוורנים מכירים ברכיב הגזל או השוד ביחסים בין מגדלי הדבורים לדבוריהם (והכרה זו היא מקור מצוקתם), אך הם מרחיקים את הרכיב הזה מן הקשר הפרטי שיוצר כל אחד מהם עם דבוריו, ומייחסים אותו רק לקבוצה מסוימת של כוורנים – ה"אנטי-כוורנים", "סוחרי הדבורים" או "שודדי הדבורים". טיפוסים סמליים אלה מסמנים גבול אחד של הכוורנות שלהם, שאותה הם מתארים כ"כוורנות האמיתית". ה"אנטי-כוורנים" מנהלים כוורנות כלכלית, ואין בהם כל רגש מוסרי כלפי הדבורים. הם מנצלים את מקורות הצוף עד תומם, רודים את הדבש מן הכוורות בלי להותיר מעט לדבורים, ומשמידים אותן בלי רחמים. הרחקת השוד מן הכוורנות ה"אמיתית" וכינונה כעבודה הטעונה ברגש מוסרי (כפי שיתואר בהמשך) מקלות את פירושה של גזילת הדבש כקבלת קורבן מן הדבורים.

ג. העתקת מגדלי הדבורים אל הטבע

ב-1916 תיאר א"ד גורדון את אידאל התורה אל הטבע במילים אלה: "אנחנו שבים אל הטבע, אבל לא בתור עבדים ולא בתור אדונים, אף לא בתור תיירים וחוקרים... כי אם בתור שותפים אקטיביים ובתור אחים נאמנים" (האומה והעבודה, 373, בתוך צור, 1998, ע' 126). האם האפשרות לחזור אל הטבע בתורת שותפים ואחים נתונה גם למגדלי הדבורים? גורדון עונה על כך בשלילה, שכן הוא רואה את לקיחת הדבש מן הדבורים כגזילה, אך הכוורנים אינם סבורים כך.

הכוורנים הישראלים בונים קשר עבודה פעלתני למדי עם הדבורים, ובכך הם מבטיחים את איסופן ורדייתן של כמויות דבש גדולות. יחסיהם עם הדבורים שונים מאוד בהיקפם ובתוכנם מיחסיהם של מלקטי דבש כדוגמת הקייאפו, החיים באגן האמזונס שבברזיל,

מסתפקים בכמויות הדבש שהדבורים אוגרות באופן טבעי ומתערבים בחייהן במידה מצומצמת למדי⁹ (Posey, 1981, 1983).

הכוורנים "האמיתיים" רואים את עצמם כמי ששולטים בדבורים שלהם. בכך הם מבחינים את עצמם מן ה"אנטי-כוורן" ומטיפוס גבולי נוסף – "הכוורן המשוגע", המגדל דבורים מתוך רגש של מחויבות כלפיהן ולא ממניעים כלכליים (לדעתם של אחדים ממרואייני, טיפוס סמלי זה גולם על-ידי כוורן רווק, שחי במושב בצפון הארץ ועבד מבוקר עד לילה, אף-על-פי שהמכורות שלו לא הייתה כלכלית, לדבריו. בהמלצתם נסעתי לראיין אותו). שני טיפוסים מנוגדים אלה דומים זה לזה בכך ששניהם איבדו שליטה על הדבורים. הכוורן המשוגע איבד שליטה מכיוון שדבוריו נחשבו בעיניו יותר ממנו עצמו: "כמה פעמים חשבתי לגמור עם המכורות ולא יכולתי לעשות זאת. כשהדבורים שלי רעבות, אני מוסיף להן סוכר או נודד אֶתן. כשצפוף להן, אני נכנע ומוסיף להן עוד קומות, וכך כל שנה מחדש. אני מרגיש שאין לי יותר רצון חופשי. אני כמו דבורה," העיד על עצמו. ה"אנטי-כוורנים", באורח פרדוקסלי, אינם מסוגלים לשלוט על דבוריהם דווקא משום שהם מנסים להשליט עליהן את הסדר שלהם. אחד ה"אנטי-כוורנים", בן מושבה בשרון, המשלב גידול דבורים ושיווק דבש, תיאר באוזני את יחסיו עם הדבורים: "אני עסוק מדי בשיווק דבש... עושה דברים בזמן שלי, ותמיד מפגר אחר הדבורים. לכן אני מאבד שליטה עליהן... היום אני לא שולט על הדבורים שלי... הן שולטות בי. הן פראיות, הן עוקצות והן אוספות מעט מאוד דבש."

אך באופן פרדוקסלי (וזהו היפוכו של פרדוקס האנטי-כוורן, המנסה לשלוט בדבוריו ולכן נשלט על ידן), הדרך היחידה שבה הכוורנים האמיתיים יכולים לשלוט בחרק פראי זה ולהפיק ממנו כמות דבש גדולה ככל האפשר היא באמצעות התאמת פעולותיהם וסדר יומם של הכוורנים לצורכי הדבורים ולסדר יומן: "כשהחלתי לגדל דבורים, חשבתי שהן תעשינה כרצוני. היום אני יודע שעלי לעשות כרצונן. כך אקבל מהן יותר. כך זה בהאכלה, בגידול מלכות... בכל דבר. אני חייב לעשות כל דבר כשהן רוצות בכך," הסביר לי כוורן מצפון הארץ. אומנם הכוורנים מתאימים את עצמם לדבורים כאמצעי להגדלת הרווחיות, אך התאמה זו מביאה בסופו של דבר לנטורליזציה של החקלאים האלה, להתקרבותם אל הדבורים ולהזדהותם עמן.

כיצד המגדלים מתאימים את עצמם אל הדבורים? ראשית, הם מתאימים את מקומם למקומן של הדבורים. הדבורים נמצאות בטבע, ומגדלי הדבורים "הולכים אחריהן אל הטבע", כפי שתיאר זאת אחד הכוורנים. הטבע, או השדה, מעורר בכוורנים תחושות ניתוק ובדידות, ולפי כמה דיווחים הוא מעורר גם חרדה וציפייה לאלימות. כדאי להזכיר כאן שהכוורנים הישראליים, גם אלה המעסיקים עובדים נוספים, נוהגים לצאת לשדה לבדם כדי לבצע את העבודות השגרתיות, ורק בתקופת הרדייה הקצרה, כאשר הם צריכים להעביר כוורות מלאות בדבש מן השדה אל מתקן הרדייה שבחצר ביתם, הם יוצאים בצוותים קטנים. גם חליפת הכוורנים, שאותה לובשים הכוורנים בשדה, וכן זמזום הדבורים, שאינו

9. הקייאפו תרים אחר נחילי דבורים וחלות דבש. הם כורתים ענפים או גזעי עץ חלולים שבהם נמצאו החלות ומעבירים אותם לחצר ביתם, כדי להבטיח את בעלותם על הדבש וכדי לרדות אותו. לאחר הרדייה הם מחזירים את הנחיל ליער. זהו האופן היחיד שבו עם זה מתערב בחיי הדבורים (פווי, שם).

מאפשר שמיעת קולות אחרים, חוצצים בינם לבין החברה. חוויית השדה מזכירה במידת-מה את אווירת הניתוק והאנרכיה המאפיינת מצבים ספיים לפי טרנר (Turner, 1974), ולפיכך אפשר לומר שהשדה הוא אזור ספיי. בשדה מופיעים רכיבים הכרתיים ורגשיים נוספים של החוויה הספית, וביניהם תודעת ביטול הניגודים, המבנה וההתאחדות. עבודת הכוורן בשדה, בלי חברת בני אדם אך בחברת הדבורים, תורמת לטשטוש ההבחנה והמדרג בינו לבין דבוריו, בין האדם לחיה.

התאמה נוספת היא בזמן: לוח הזמנים של מגדלי הדבורים מתאחד עם זה של הדבורים. כוורן ממושב בחבל לכיש תיאר את ההתאמה הזאת בצורה פיוטית: "קצב הטבע הופך לקצב חיי". בעיקר באביב אי אפשר להפריד בין זמן הכוורן לזמן הדבורים, מכיוון שבעונה זו כל פיגור מצדו של הכוורן עלול לגרום הפסד כלכלי: בתקופה זו מתרחשת התרבות מואצת, לדוגמה, והדבורים זקוקות לתוספת מקום ולתוספת מזון. דבורית (אוכלוסיית כוורת אחת) הסובלת מצפיפות ומרעב מגדלת מלכה נוספת, שבעקבותיה עוזב נחיל דבורים את הכוורת, כדי "להתנחל" במקום אחר, ומותיר את הכוורת ריקה למחצה. כדי למנוע זאת, הכוורן חייב לעקוב אחר התפתחותה של הדבורית, ובעת הצורך להוסיף "קומות" ולהעביר את הכוורת לאזור עשיר בצוף.

מגדלי הדבורים ציינו בעיקר שלוש קטגוריות של זמן: הרגע, השנה והעונה (העונה החשובה ביותר למגדלי הדבורים בישראל היא האביב, שבו פורחים ההדרים, והעונה השנייה בחשיבותה היא הקיץ, שבו פורחים פרחי הבר). העונה, כפי שמתארים אותה מגדלי הדבורים, היא זמן של שיא ושפל, של התרחבות והשתנות, של מתח ועצבנות. חילופי עונות הם גם חילופי מצבים גופניים אצל הכוורנים: ירידה ועלייה במשקל, הופעת כאבים והיעלמותם. "באביב, בתקופת הרדייה, אני סובל מכאבי גב. בתום האביב הכאבים חולפים. רוב הכוורנים רזים יותר בכמה קילוגרמים באביב, "סיפר לי כוורן. השנה, לעומת זאת, היא איטית יותר, ותודעתה מלווה בתחושת רוגע יחסי וביטחון, בהשוואה לאי-השקט הקשור לעונה.

קטגוריית הזמן השלישית, שהשפעתה היא העזה ביותר על תמונת עולמם של הכוורנים, היא קטגוריית הרגע. חוויית הרגע מתחוללת לעתים קרובות למדי, כאשר מגדלי הדבורים פותחים את הכוורת הרוחשת כדי ללמוד על מצב הדבורית. פתיחת הכוורת דורשת מהם שני דברים: התבוננות בריכוז עמוק בדבורים הרוחשות ואיזון גופם (מלשון "איזן"), כדי שלא יעוררו את תוקפנותן של הדבורים (עניין זה יובהר בהמשך). ברגעים אלה הם מאבדים את תודעת הזרימה של הזמן, ואתה גם את תודעת נפרדותם מן הדבורים. "כשאני מתבונן בדבורים, קורה שאני שוכח את עצמי ואת העולם... אין לך הנאה גדולה מזו, " כך תיאר אחד הכוורנים את החוויה הזאת. "ברגע הזה אני לא מרגיש את הזמן, " סיפר כוורן אחר. לגבי הכוורנים, הרגע הוא חוויה שבה מתרוקנת תודעתם מן העצמי שלהם ומתמלאת בתמונת הדבורים. חוויה דומה עוברות נשים הרות, החשות לרגעים הזדהות מוחלטת עם תינוקותיהן (De-Beauvoir, 1989, p. 495), או נשים בלידתן (Sharpe, 1999). יולדות אוסטרליות שסיפרו על חוויית הלידה שחוו תיארו אותה כחוויה של ריכוז מוחלט ושל אובדן תודעת הזמן והחלל (Sharpe, 1999, pp. 100-101). אם לתאר זאת בלשונה של דה־בובואר, חוויית הרגע של הכוורנים היא מעבר ממצב של טרנסצנדנטיות למצב של אימננטיות במסגרת הטרנסצנדנטיות, כלומר במסגרת יחסי העבודה השגרתיים והמובנים עם הדבורים. שינוי תודעה זה מחולל איחוד מוחלט של הכוורנים עם דבוריהם, למשך זמן קצר ביותר אך גם אינסופי. הוא מעניק להם תחושה נדירה של אושר שלו - *jouissance*,

בלשונה של קריסטבה (Kristeva, 1981, p. 16), המלווה גם את התאחדותה של האם ההרה עם תינוקה.

גופו של הכוורן הוא זירת ההתאמה המרכזית. הדבר נובע בחלקו מכך שהדבורים מרבית להחדיר את עוקציהן לגופו מבעד לתפרים ולקרעים בסרביל הכוורנים ומבעד לכפפות ולמסווה. כאשר הדבורים נרגזות, הכוורן עלול להיעקץ עשרות פעמים. עקיצות הדבורים תורמות תרומה מכרעת לנטורליזציה של מגדלי הדבורים, ובעניין זה הכוורנים הישראלים דומים למרואייניה האנגליים של לנדין (Lundin, 1999). לנדין ראינה מטופלים שהושלתו בהם איברים של חיות, או כאלה ששקלו השתלה כזאת, ואלה הביעו חשש מהתמוססותם של גבולות גופם ומן האפשרות שיהפכו לחיות כתוצאה מהשתלת איברי חיה בגופם. יותר מכך, מגדלי הדבורים דומים לקייאפו. הקייאפו מעריכים התנהגות תוקפנית, ולפיכך, פעם בשנה, הם עורכים טקס מיוחד, בוחרים בקן צרעות גדול ומפריעים לצרעות, כדי לעורר בהן רוגז, להיעקץ ולטעון את גופם באלימות טבעית (Posey, 1981, pp. 171–172). מגדלי הדבורים הישראלים לא דיברו במפורש על קשר כלשהו בין עקיצות הדבורים לנטורליזציה של הכוורנים, אולי מתוך חשש שהדברים יישמעו מזוירים באוזני¹⁰ אך כמה מהם טענו ש"הכוורנות היא בדם". קשה לא לקשר תחושה זו לעקיצה, המחדירה חומר טבעי למחזור הדם שלהם.

התרבות העירונית, כך כתב גורדון, הרחיקה את האדם מן הטבע וטיפחה את נטיותיו לתפוס את הטבע באמצעות השכל. "אולם אותו הצד של הטבע האנושי, הדבק בעצם הטבע העולמי בלי אמצעי, ששם מקום האינסטינקטים, הרגשים, האינטואיציה... אותו הצד לא התפתח..." (האומה והעבודה, 477, בתוך צור, 1998, ע' 137). דברים אלה אינם חלים על הכוורנים. הניסיון להבין את המתחולל בכוורת דורש מהם להכיר הכרה טבעית, והם נענים גם לדרישה זו. תיארתי כבר את תפקידה של העין הבוחנת, אך בהכרת הכוורנים את הדבורים משתתף גם האף המריח: "כוורת שאינה מדיפה ריח דבש היא בדרך כלל כוורת בלתי פעילה וצריך לפתוח אותה ולבדוק אותה," הסביר כוורן. מגדלי הדבורים הדגישו את חשיבותם של החושים בקליטת שינויים עדינים בהתנהגות הדבורים ובמרכיבים אחרים של הסביבה הטבעית, "ההפכפכת" ו"הבלתי מובנת" לעתים. "הטבע נותן סימנים. כוורן טוב צריך חושים מחודדים. הוא צריך לתת לחושיו לרוץ לפניו, כמו כלב של עיוור... כוורן טוב לא יכול להיות טיפש, אבל אסור לו להיות חכם מדי..." הסביר אחד הכוורנים. כדי להבהיר את גודל השינוי שמתחולל בכוורן בעקבות הקשר שלו עם הדבורים, כדאי להזכיר את דבריו של אחד ממגדלי הדבורים (שכבר הוצגו למעלה), על כך שהכוורן סבור שהוא חכם בהשוואה למדריכים מקצועיים בענף ולכן הוא דוחה את עצותיהם. ביחסיו עם הדבורים ועם הטבע כולו, "אסור למגדל הדבורים להיות חכם מדי" ועליו להכיר בעזרת חושיו. כדי להכיר את הבלתי ניתן להכרה שכלית, הכוורן עובר לתודעת עולם גופנית, או בלשונו של צ'ורדש (Csordas, 1993) – מהתכוונות אינטלקטואלית אל העולם ל"התכוונות גופנית אליו" (somatic attention).

10. כמה כוורנים קטעו מדי פעם את סיפורם והתנצלו על נטייתם "להתפלסף". אחרים היססו כאשר היה נדמה להם שהתיאורים שלהם "מזוירים", וליוו את התיאור בגיחוך ובאופני דיבור נוספים המעידים על דאגה לרושם שהם עושים.

עבודתו של הכוורן מחדדת את תודעת גופו. בביצוע העבודה הוא מפעיל את כל גופו בתנועות חדגוניות,¹¹ ובעיקר את זרועותיו, ידיו וגבו (שבעזרתם הוא מעמיס כוורות על המשאית, כדי להעבירן למתקן הרדייה או למקום מרעה חדש), ותנועות אלה מרוקנות את תודעתו מן הסכיבה וממלאות אותה בתמונות גופו (somatic images) בלשונו של צ'ורדש. במצב זה, גופו של הכוורן נהפך לאיבר נוסף בגוף החברתי של הדבורים ומשתתף עמן במפעל יצירת הדבש. למרות השוני בין שתי התודעות (תודעת הכוורת הרוחשת ותודעת גופו של הכוורן) הן יוצרות אחדות בין הכוורן לחברת החרקים שהיא מושא התבוננותו ועבודתו, הן יוצרות אחדות בין האדם לחיה.

מקומה של הכוורת בטבע מחייב כניסה חריגה לענף והיעדר אפשרות לעזוב אותו. ואכן כך תיארו זאת הכוורנים: "נקלעתי פעם בטעות למשקו של מגדל דבורים. הוקסמתי ממה שראיתי. כך הפכתי למגדל דבורים," סיפר אחד הכוורנים. "פשוט נכנס בי דיבוק גידול הדבורים," טען כוורן אחר. "הכוורת היא מחלה. כשנדבקים ממנה אי אפשר להירפא," סיפר כוורן נוסף.

ד. לידתם של הכוורנים המוסריים

גורדון דרש מן האדם "יחס חדש, יחס של צדק, של אמת, של נפשיות אל בעלי החיים..." (במכתבו לביסטריצקי, האומה והעבודה, 477, בתוך צור, 1998). יחס חדש זה מסמן את חציית גבולות המין, ואת המעבר מצמצום ל"התפשטות לתוך חיי העולם לאין סוף" (שם). לדעתו של גורדון, יחס חדש זה אל בעלי החיים אינו מתיישב עם הכוורת. אך מגדלי הדבורים הישראלים אינם סבורים כך. לאחר שיצרו את הדבורים המוסריות ואת הכוורנים הטבעיים, הם מפנים את כוח היצירה שלהם למשימה נוספת ואחרונה: ליצירתם של כוורנים מוסריים.

הכוורנים מותחים חוטי דמיון רבים בין תכונותיהם לבין תכונותיהן של הדבורים. כמו הדבורים, הם מסודרים, חרוצים, דייקנים, נקיים, שקטים וחסכנים. תכונות אלה עשויות להתפרש כתכונות רציונליות, התורמות להגדלת הרווחיות בעבודה, ולא כתכונות מוסריות (אנשים אלה אינם מזהים בין תועלת למוסר), ולפיכך הכוורנים מייחסים לעצמם שורה נוספת של תכונות, אשר אפשר לפרש אותן ביתר קלות כמוסריות בלבד. לדוגמה, הכוורנים רואים את עצמם כשייכים לקולקטיב וכתורמים לו, כמו הדבורים. כך תיאר זאת כוורן ממושב בחבל לכיש: "כוורן אמיתי חושב כמו דבורה. הוא מזדהה עם צורת החשיבה שלה. הוא רואה שמה שהוא עושה רק לעצמו הוא רע. כוורן המביט לתוך הכוורת רואה כמה הוא קטן. לאדם במערכת האנושית יש תפקיד, כמו לדבורה. מי שעובד עם דבורים הוא קיצוני באמונתו שהוא חלק מן המערכת כולה. ודאי שיש כוורנים אנוכיים, אבל הם לא כוורנים אמיתיים. כוורנים אמיתיים יאביקו כי הדבר חשוב לעם ישראל, גם אם הם עצמם לא ירוויחו מכך." תכונה נוספת שתיארו הכוורנים היא שפלות רוח וצניעות: "הכוורן מרגיש קטן כאשר הוא פותח את הכוורת. כשיש בצורת, כשהדבורים מרוגזות, כשחם, הכוורן

11. כוורנים מפעילים את הגוף בעיקר במכוורות קטנות, אשר מונות כמה מאות כוורות ורמת המיכון בהן נמוכה.

מרגיש שפל ביחס לטבע. לא תמצאי תחושות כאלו בענפים אחרים בחקלאות. בכוורנות גורמים רבים אינם ידועים. זה יוצר טיפוס של אדם... צנוע. ללא ספק צניעות מאפיינת את מגדל הדבורים האמיתי, "הרהר בקול מגדל דבורים ממרכז הארץ. "כוורנים אמיתיים מכבדים ומתחשבים בדבורים, "טען כוורן נוסף. כוורנים משמידים צרעות, הניזונות מדבורים, ובכך הם "מגנים על הדבורים", אף שפעולה זו מכוונת מלכתחילה להבטחת כמות מרבית של דבש בכוורת. הם מבטאים את התחשבותם בדבורים ברדייה מוגבלת (המותירה משהו מן הדבש בחלות, לטובתן של הדבורים), בשימוש מרוסן בכלים ובמכונות ובהימנעות מהשמדת דבורים. "אני משתדל לא לטלטל את הכוורת. הדבורים לא אוהבות את זה. ברדייה אני מעדיף להבריש את הדבורים בעדינות מן החלות ולא להשתמש בבלואר. יש כוורנים שמשמשים במדף כדי לטשטש את הדבורים, כשהם עומדים לפתוח את הכוורת. אני לא עושה זאת. זה לא אנושי, "תיאר אחד הכוורנים את יחסו לדבוריו. מובן שיחס זה אפשרי רק במכוורת קטנות יחסית. אשר להשמדת כוורת זכורית או כוורת חולה, כוורנים "אמיתיים" מעדיפים, לדבריהם, לשפוך את תכולת הכוורת הרחק מיתר הכוורת ולהשאיר את הדבורים בחיים, אם כי גם פעולה כזאת היא גור־דין מוות לדבורים.

הטרנספורמציה המוסרית של מגדלי הדבורים מתחוללת בדרכים שונות: בדרך של חיקוי, בדרך הדם ובדרך של התאמה גופנית. חלק מן המרואיינים שלי, בדומה לקייאפו המאמינים כי הדבורה מנחילה לאדם את דרכיה, או בדומה לללה (Lele) המאמינים כי הפנגולין (דוב נמלים) המכוסה שריון לימד את האדם לבנות גגות (Douglas, 1963), תולים את מוסריותם של הכוורנים בחיקוי דרכיהן של הדבורים. "הכוורנים הם אנשים חרוצים מאוד. לא פלא. הם חיים עם דבורים. אילו כל עם ישראל היה לומד מן הדבורים, מצבנו היה הרבה יותר טוב"¹² טען אחד הכוורנים. אם כך, הדבורים אינן רק משל לחריצותו של האדם, אלא הן אף מלמדות אותו להיות חרוץ, חסכן, דייקן ומסור לכלל כמותן. קשר הלימוד בין האדם לחיה¹³ הוא פן נוסף של הקשר המורכב בין השניים.

הסבר מעניין נוסף שנתנו כמה מגדלי דבורים למוסריותם הוא שתכונה זו היא "בדם", כמו יתר תכונותיו של הכוורן. כוורן אחד בלבד, ממושבה במרכז הארץ, תלה את ה"עובדה" הזאת בקשר הגניאלוגי הקיים בין האדם לדבורים: "עוד יגלו יום אחד כי לנו, בני האדם, ולדבורים, היה אב משותף. ללא אב משותף כזה, איך ניתן להסביר את הדמיון הרב בינינו לבינן?" האמונה בקשר גניאלוגי בין האדם לחיה מוכרת לנו היטב: ביולוגים אבולוציוניסטים סבורים כי החומר הגנטי של האדם זהה ב-99% לחומר הגנטי של כמה פרימטים בשל קיומו של הורה משותף בעבר הרחוק. אמונה כזאת לגבי קשר גניאלוגי בין בני אדם לחרקים מוכרת פחות, אך היא קיימת בכל זאת בכמה חברות אינדיאניות באמריקה הדרומית, שאחת מהן היא הקייאפו (Posey, 1981, 1983).

לבסוף, הרגש המוסרי של הכוורנים הוא פרי התכוונותם הגופנית (Csordas, 1993). הוא אינו נאכף על גופם (כפי שנהוג לתאר את הקשר בין המוסר לגוף הבלתי-

12. "דיוקן" (מוסף התרבות של מקור ראשון), בגיליון ערב ראש-השנה האחרון, התפרסם ריאיון עם כוורנים מכפר חב"ד. גם הם טענו שהם לומדים מן הדבורים והביעו משאלה שעם ישראל כולו ילמד מהן ויטיב את דרכיו.

13. דיון מורחב על הקשר הזה אפשר למצוא בין השאר אצל אינגולד, 1983.

מוסרי לכאורה), אלא נולד מתוכו, כאשר הגוף מגיב על תוקפנות הדבורים. תיאורי קודם כמה אמצעים שמגדלי הדבורים מתמודדים בעזרתם עם עקיצות הדבורים: הם לובשים סרבל מבד עבה ומסווה, מפחים עשן כדי לטשטש את הדבורים, מפסיקים לעבוד כאשר הדבורים רגוזות וכו'. אך ההתמודדות אשר משפיעה ביותר על המהפך המוסרי אצלם היא ההתמודדות של גופם. עוקצנותן של הדבורים מחייבת את הכוורנים להתאים את גופם אליה. התאמה זו מבוצעת בעיקר לפני העקיצה, כדי למנוע אותה: הדבורים תוקפות בתגובה לריח רע (בעיקר ריח זיעה), לרעש ולתנועות פתאומיות וחדות, ולכן הכוורנים היוצאים אל השדה מקפידים על ניקיון גופם ועל ריחו הנעים, וכן על שקט ועל תנועות מרוסנות וחלקות במהלך העבודה. כוורן אחד תיאר זאת כך: "כאשר אני פותח את הכוורת, אני מרוכז כולי. אני עוצר את הנשימה... אני כולא את הרעש העדין ביותר כדי שלא ארגיז את הדבורים. כשהן שקטות, הסיפוק שיש לי מזה עצום." כאשר הם נעקצים בכל זאת, מגדלי הדבורים מגיבים בריכוך הגוף, בכניעה ובהשלמה עם העקיצה. השלמה זו תוארה על-ידי אחד הכוורנים במילים אלה: "כאשר הכוורן פותח את הכוורת והדבורים עוקצות אותו, הוא מבין אותן." (הפועל "מבין" משלב הכרה ורגש. לדעתה של ויקאן [Vikan, 1991], הכרה רגשית מאפיינת את הבאליניזם, אך היא זרה לבן המערב, המבחין בין אינטלקט לבין רגש ובין תרבות לבין טבע. מקרה הכוורנים הישראליים מלמד שטענתה לגבי ההכרה המערבית אינה מוצדקת).¹⁴

כמה כוורנים תיארו את הרגש המוסרי הזה, שנולד מגופו של הכוורן (המרוסן לפני העקיצה והמרוכך ברגע העקיצה), כעדינות וכהתחשבות בדבורים. טרנספורמציה מוסרית זו גררה אחריה שורה של טרנספורמציות מוסריות נוספות. הכוורנים תיארו את הסתגלותם לדבורים כשיתוף פעולה; את תחושת חוסר-האונים מול הטבע הלא-מוכן הם תיארו כצניעות; את הצורך להתאים את עצמם ללוח הזמנים של הדבורים תיארו כדייקנות וכסדר, ואת התמודדותם עם עומס העבודה, בעיקר בעונת האביב, תיארו כחריצות. באמצעות גופם, הפכו הכוורנים את תגובותיהם הראשוניות למציאות חיצונית שנכפתה עליהם לסגולות מוסריות שנבעו מפנימיותם. שוב איחדו את האימנטי להם עם הטרנסצנדנטי.

ה. שותפותם של הכוורן ודבוריו בטבע

"כל זמן שהאדם חי עם הטבע, חי את הטבע, כל זמן שחייו היו מובלעים בטבע, לא הכיר את עצמו..." תיאר גורדון את האיכר הבור. עובד האדמה, שחזר אל הטבע, חי בדיוק כך, "עם הטבע ואת הטבע", אולם הוא עושה זאת מתוך הכרה ומתוך חירות (גורדון, תשי"א, ע' 154). כך בדיוק חיים גם מגדלי הדבורים, כפי שהם עצמם מתארים זאת. עם יצירת הכוורן המוסרי נשלמת מלאכת הבנייה של חלקי עולמם הנפרדים, נשלם חיבורם זה לזה (Goodman, 1978) ומכוננת שותפות בין הכוורן לדבוריו בטבע. שותפות כזאת, בין ז' מנס ציונה לדבוריו, לדוגמה, תוארה על-ידי כוורן אחר מאותה מושבה (ודבריו דומים

14. הפועל "ידע", שמקורו בעברית המקראית, הוא שילוב נוסף בין ההכרה לבין ההתנסות הגופנית במסגרת קשר מיני. שילוב נוסף הוא זה שנוצר בין ההכרה השכלית לחוויה בתודעתו של האדם הטבעי והשלם, כפי שתיאר אותו גורדון (האדם והטבע, תשי"א, ע' 122).

להפליא לדברי גורדון): "הוא היה איש מיוחד: שקט, חרוץ ודייקן. חבל שלא פגשת אותו לפני מותו. הוא חי עם הדבורים שלו, ויותר מזה, הוא חי את חייהן." אך יש לזכור ששונות טבעית זו מתחילה כאשר מגדל הדבורים מכיר בכך ש"כדי לקבל מן הדבורים יותר על הכוורן לעשות בדיוק מה שהן רוצות", והיא מגיעה אל שיאה ברגעים של התבוננות מרוכזת בכוורת, כדי ללמוד על מצבה, או ברגעים של עבודה חדגונית אך עצימה (אינטנסיבית), המובילים לא רק לתיקונו המוסרי של הכוורן, אלא גם למימוש מטרותיו הכלכליות.

סיכום: הכוורנים הישראליים כיוצרי עולם

עולם העבודה של מגדלי הדבורים המסחריים הוא עולם של ניגודים בין טבע פראי, מסודר ומוסרי, שהם באים אתו במגע ומעריצים אותו, וכן עולם חברתי בועיר אנפין, הגולש אל יחסיהם עם הדבורים, ובדומה לחברה הישראלית כולה, הוא טעון מאבק ונעדר מוסר. שלא כתיקון החברה כולה, תיקונו של מגדל הדבורים היחיד אפשרי בעיניהם. מגדל הדבורים הלהטוטן מעתיק את יחסיו עם הדבורים ממישור השוד והגול למישור מוסרי. הדבר מתאפשר לאחר שהעביר את הדבורים אל התרבות ואת עצמו אל הטבע, התאחד עם דבוריו לתקופות קצרות (שבמהלכן איבד את המודעות לזמן), נגאל מן האינדיבידואליות שלו ונעשה מוסרי.

מיהו מגדל הדבורים הישראלי? הוא ממשיך את דרכו של הצבר ובדומה לו הוא בעל נטיות לתחרות ולעצמאות, אך גם לתלות. הוא קפיטליסט, המשעבד את הדבורים למטרותיו המסחריות, אך הוא גם התגלמותו של האדם החדש, הנענה בדרכו שלו לקריאתו של גורדון לשוב אל הטבע, כדי לקיים עמו יחסי שותפות ואחוה. ומעל לכל הוא יוצר עולמות מחונן.

מקורות

אלמוג, עוז (1997). הצבר – דיוקן. תל אביב: עם עובד.
 בן-נריה, אברהם (תשכ"ד). גידול דבורים. תל אביב: ארגון מגדלי דבורים.
 גורדון, א"ד (תשי"א). כתבי א.ד. גורדון: האדם והטבע. ירושלים: הספרייה הציונית.
 גורדון, א"ד (תשי"ב). כתבי א.ד. גורדון: האומה והעבודה. ירושלים: הספרייה הציונית.
 כץ, אליהוא, האז, הדסה, גורביץ, מיכאל, וייץ, שושנה, אדוני, חנה, שיף, מרים וגולדברג, דפנה (1993). תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1990 – 1970. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.
 צור, מוקי (עורך ומאייר) (1998). את אינך בודדה במרום: מכתבים מא.ד. גורדון ואליו. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Beidelman, Thomas (1975). Ambiguous animals: Two theriomorphic metaphors in Kaguru folklore. *Africa*, 45(2), 183–200.

Beauvoir de-, Simone [1952] (1989). *The second sex*. N.Y.: Vintage.

Csordas, Thomas J. (1993). Somatic modes of attention. *Cultural Anthropology*, 8(2), 135–156.

- Douglas, Mary (1963). *The Lele of the Kasai*. London: Oxford University Press.
- Dumont, Louis (1977). Mandeville's Fable of the Bees: Economics and morality. In: Louis Dumont, *From Mandeville to Marx*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1992). *Jewish civilization: The Jewish historical experience in a comparative perspective*. Albany, N.Y. State: State University of N.Y. Press.
- Goodman, Nelson (1978). *Ways of worldmaking*. Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Gottlieb, Alma (1986). Dog: Ally or traitor? Mythology, cosmology and society among the Beng of Ivory Coast. *American Ethnologist*, 13(3), 477–488.
- Gregory, Chris (1982). Gifts to men and gifts to God. *Man (N.S.)*, 15, 626–652.
- Healey, Christopher (1993). Folk taxonomy and mythology of birds of paradise in the New Guinea Highlands. *Ethnology*, 32, 19–34.
- Ingold, Tim (1983). The architect and the bee: Reflections on the work of animals and men. *Man*, 18(1), 1–20.
- Kagitcibasi, Cigdem (1994). A critical appraisal of individualism and collectivism: Toward a new formulation. In: Uichol Kim & others (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications* (pp. 52–65). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Kiernan, James (1988). The other side of the coin: The conversion of money to religious purposes in Zulu Zionist church. *Man*, 23(3), 435–452.
- Kim, Uichol & others (Eds.) (1994). *Individualism and collectivism: Theory, method and applications*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Kim, Vimyong (1994). Significance of paternalism and communalism in the occupational welfare system of Korean firms: A national survey. In: Uichol Kim & others (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications* (pp. 251–266). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Kristeva, Julia (1981). Women's time. *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, 7(1), 1–35.
- Leach, Edmund (1964). Anthropological aspects of language: Animal categories and verbal abuse. In: Eric Heinz Lenneberg (Ed.), *New directions in the study of language* (pp. 23–63). Cambridge Mass: MIT Press.
- Levi-Strauss, Claude (1963). *Totemism*. Boston, Ma.:Beacon.
- Levi-Strauss, Claude (1966). *The savage mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lundin, Susanne (1999). The boundless body: Cultural perspectives on Xenotransplantations. *Ethnos*, 64(1), 5–31.
- Mandeville, Bernard [1714] (1970). *The fable of the bees*. Harmondsworth, England: Penguin Books.
- Overing, Joanna (1985). Today I shall call him mummy: Multiple worlds and classificatory confusion. In: J. Overing (Ed.), *Reason and morality*. A.S.A. Monographs 24, N.Y.: Tavistok.
- Parry, Jonathan & Bloch, Maurice (Eds.) (1991). Introduction. *Money and the morality of exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Posey, Darrel (1981). Wasps, warriors and fearless men: Ethno-entomology of the Kayapo Indians of central Brazil. *Journal of Ethnobiology*, 1, 165–174.
- Posey, Darrel (1983). Keeping of sting-less bees by the Kayapo Indians of Brazil. *Journal of Ethnobiology*, 3, 63–73.
- Sahlins, Marshal (1976). *The use and abuse of biology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Shanklin, Eugenia (1985). Sustenance and symbol: Anthropological studies of domesticated animals. *Annual Review of Anthropology*, 14, 375–403.
- Sharpe, Scott (1999). Bodily speaking: Spaces and experiences of childbirths. In: Teather Elizabeth Kenworthy (Ed.), *Embodied geographies: Spaces, bodies and rites of passage* (pp. 91–103). London: Routledge.
- Tambiah, Stanley (1969). Animals are good to think and good to prohibit. *Ethnology*, 8(4), 424–459.
- Tsing, Anna (1995). Empowering nature, or: Some gleanings in the bee culture. In: S. Yanagisako & C. Delaney (Eds.), *Naturalizing power* (pp. 113–144). N.Y.: Routledge.
- Turner, Victor (1974). *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Vikan, Unni (1991). Towards an experience-near anthropology. *Cultural Anthropology*, 6, 285–305.
- Willis, Roy (Ed.) (1990). *Sygnifying animals: Human meaning in the natural world*. London: Unwin Hyman.
- Wilson, Edward (1975). *Sociobiology: The new synthesis*. London: Harvard University Press.
- Wilson, Edward (1975). Human decency in animals. *New York Times Magazine*, October 12, 38–50.

קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה

חיה שטייר*

קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה

מאז שנות השבעים עולה בהתמדה מספרן של הנשים המשתתפות בשוק העבודה בכל המדינות המתועשות, וברבות מהן הוא מתקרב כיום למחצית מכלל כוח העבודה (Cohen & Bianchi, 1999; Crompton, 1997; Spain & Bianchi, 1996). נוסף על הגידול במספר הנשים המצטרפות לכוח העבודה, חל שינוי משמעותי בהרכבו של כוח העבודה הנשי, הן מבחינת הרכב הגילים והן מבחינת הסטטוס המשפחתי של הנשים העובדות. בעבר הלא רחוק הנשים שיצאו לעבוד מחוץ לבית היו צעירות, רווקות ברובן, או נשים מבוגרות שילדיהן כבר גדלו. אך בשלושת העשורים האחרונים, עיקר הגידול בכוח העבודה הנשי נובע מגידול במספרן של נשים נשואות ואימהות לילדים שיוצאות לעבודה, וכיום, קבוצת האימהות מהווה את מרבית כוח העבודה הנשי (Crompton, 1997; Kraus, 2002; Spain & Bianchi, 1996). השינויים בפעילותן הכלכלית של נשים לוו בשינויים מקבילים בתחומי חיים אחרים: חלה עלייה דרמטית בהשכלת הנשים (ברוב המדינות המתועשות היא שווה כיום לזו של הגברים ואף עולה עליה), חלו שינויים בדפוסי הכניסה לתפקידי משפחה והורות, במיוחד דחיית גיל הנישואין והלידות, חלה ירידה בפריון וחלו שינויים נורמטיביים המצביעים על מגמה של שוויוניות רבה יותר בתפיסת תפקידי המינים (Bielby, 1992; McLanahan, 2004). כתוצאה מהגברת פעילותן הכלכלית של נשים, המשפחה השכיחה כיום ברוב המדינות המתועשות היא משפחה של שני מפרנסים (dual-earner family), בעוד הדפוס של "המפרנס היחיד", שאפיין את המשפחה המערבית במשך שנים רבות, הולך ונעלם (Kraus, 2002; Waite & Nielsen, 2001).

האם השינויים שחלו בחיי הנשים ומשפחותיהן מרמזים על סיום תקופת "התחומים הנפרדים" ועל שבירת הקשר הקונפליקטואלי בין משפחה לעבודה? כיצד משפיעים זה על זה שני התחומים הנפרדים לכאורה? במאמר הנוכחי אסקור את השפעות הגומלין בין עבודה בשכר לעבודת המשפחה, מתוך התייחסות לדילמת השילוב ביניהן, להשפעתן על גברים ונשים, ולתנאים שבהם ייתכן שילוב בין התחומים. הסקירה מאורגנת בשלושה חלקים: ראשית אדון בשאלה מדוע קיים קונפליקט בין משפחה לעבודה, ומדוע הוא מתואר בספרות הסוציולוגית כ"קונפליקט של נשים". לאחר מכן אסקור את ההשלכות שיש לעבודת הטיפול במשפחה על דפוסי העבודה של נשים, אופן השתלבותן בשוק העבודה ואי-השוויון המגדרי שנוצר כתוצאה מכך. ולסיום אדון בפתרונות מוסדיים שהוצעו לשילוב בין התחומים, בתפקיד המדינה ביישומם ובהשלכותיהם על אי-השוויון המגדרי.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב.
אני מודה לחנה הרצוג, הדס מגדל ועמית קפלן על הערותיהן המועילות.

עבודה ומשפחה – מקונפליקט לשילוב

ראיית תחומי המשפחה והעבודה כ"תחומים נפרדים", שהתגבשה מאז המהפכה התעשייתית, הצמיחה גישות אידאולוגיות ותאורטיות שהדגישו בעיקר את אופי הפעילות בכל תחום, את הקשר (או ליתר דיוק את היעדר הקשר) ביניהם ואת הזהות המגדרית שלהם. עבודה ומשפחה בחברה המודרנית נתפסו כשני תחומים מתחרים, בהיותם Greedy Institutions, כפי שקוור (Coser, 1974) מכנה זאת – שני תחומים שהפעילות בכל אחד מהם בנפרד דורשת מעורבות רבה, פיזית ורגשית, כך שאי אפשר לקיים מעורבות מלאה בשניהם בעת ובעונה אחת. גישות שטיפלו בשאלות של משפחה ועבודה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, כמו הגישה הפונקציונליסטית (Parsons, 1955) או הגישה הכלכלית, המיוצגת על-ידי ה"new home economics" (Becker, 1981) מתמקדות בהסברת מקורותיה של חלוקת העבודה המגדרית, שהתפתחה בעקבות ה"תחרות" או אי-ההתאמה בין שני התחומים. הראשונה רואה את הפונקציונליות של חלוקת העבודה המגדרית וקושרת אותה עם מזעור התחרות והקונפליקט בין המינים ועם שמירה על שלמות המשפחה ותפקודה החברתי "ההולם" (Blood & Wolfe, 1960; Parsons, 1955). תפקידה האקספרסיבי של האם חשוב לגידול הילדים ולהכנתם לחייהם הבוגרים, בעוד תפקידו האינסטרומנטלי של האב חשוב לבניית הבסיס הכלכלי של המשפחה ועיצוב מעמדה בחברה הרחבה. חריגה מתפקידים אלה (לדוגמה, מעורבות רבה של האם בשוק העבודה או לחלופין מעורבות רבה של האב במשפחה) נתפסת על-ידי גישה זו כפוגעת בתפקודו של כל צד בתחום הפעילות שלו או שלה, ובכך פוגעת למעשה בתפקוד המשפחה כולה.

באופן דומה, הגישה הכלכלית, המיוצגת על-ידי בקר, מציגה את חלוקת העבודה כבסיס לייעילות ולמקסום התועלת של המשפחה כגוף אחד. חלוקת עבודה כזאת מבוססת על התפיסה של "יתרון יחסי" (comparative advantage), שפותחה על-ידי בקר (Becker, 1981), לפיו בן-הזוג שיש לו יתרון יחסי בשוק העבודה (כלומר, שהוא בעל יכולת להשיג הכנסות גבוהות יותר או מעמד גבוה יותר לרווחת המשפחה) ישקיע את מרב זמנו בעבודת שוק, ומי שיש לו יתרון יחסי בטיפול בילדים ובביצוע עבודות הבית ישקיע את מרב זמנו בעבודה זו. חלוקת העבודה המגדרית (שאינה משתמעת מהכרחית מתוך הרציונל הכלכלי) נובעת מכך שלנשים יש יתרון יחסי בעבודות טיפוליות, מכיוון שהן בעלות השקעה ראשונית בהיריון ולידה, ואילו לגברים (מסיבות שונות) יש כוח שוק חזק יותר. גם בקר, כמו פרסונס, מאמין שאי אפשר לערבב בין שני התחומים, בעיקר מכיוון שחלוקת עבודה היא הכרחית להשגת יעילות מרבית בעבודת המשפחה. במקרה הטוב, מי שעיקר עיסוקו בעבודות המשפחה יכול (ויכולה, ברוב המקרים) להקצות זמן (חלקי בלבד) לעבודות שוק, אך לא ברמת המחויבות והמעורבות של מי שעיקר עיסוקו בתחום זה.

גישה זו, שתרמה אולי יותר מכול לדיון בקשר שבין משפחה לעבודה, רואה את המשפחה כיחידה המקבלת החלטות באופן רציונלי, כדי למקסם את התועלת של כל חברה. כל היבט משפחתי (נישואין, לידה, גידול ילדים ועבודת שוק) נתפס בהקשר של תרומתם לטובת רווחתה של המשפחה וקידומה. ההחלטות של הקצאת הזמן בין עבודה למשפחה (Gronau, 1977) הן החלטות משפחתיות, והמשפחה כולה נתפסת כיחידה הומוגנית, שבה נאספים כל המשאבים של הפרטים ל"קופה משותפת", וכל בני הבית נהנים ממשאבים אלה על-פי צורכיהם.

כניסת הנשים לשוק העבודה במספרים הולכים וגדלים, שלוותה גם בשינויים מבניים (בעיקר בשוק העבודה, אך גם ברמת המדיניות) וגם בשינויים אידאולוגיים בהקשר של תפקידי המינים, ערערה במידה מסוימת את חלוקת התפקידים המגדרית המסורתית, אם כי לא שינתה אותה. חוקרים, מתכנני מדיניות ומבצעים, המונעים על-ידי תפיסת העולם של התחומים הנפרדים, הציגו את עבודת הנשים כ"בעיה חברתית", בעיקר מבחינת עתידה של המשפחה (Becker, 1981; Popenoe, 1993). עבודת נשים נתפסה כבעלת חשיבות משנית לתפקודן בבית וכפוגעת בתפקוד משק הבית, בשלמות המשפחה ובקשר הזוגי (Becker, 1981; Rapoport & Rapoport, 1971).

אך בד בבד עם השינויים החברתיים, הוסבה תשומת לב מחקרית רבה יותר למידת ההתאמה שבין תחומי הפעילות בעבודה ובמשפחה. כבר בשנות השבעים התריעה קאנטר (Kanter, 1977) מפני מיתוס "התחומים הנפרדים", שגרם לכך שהמחקר אשר התמקד בשוק העבודה, כולל זה שעסק בעבודת נשים, התעלם מקשרי הגומלין שבין המשפחה לעבודה, מתוך הנחה שאין קשר כזה. ואכן, במהלך שנות השבעים והשמונים החל לגבור העניין התאורטי והמחקרי בקשרי הגומלין שבין שני התחומים, מנקודות ראות מגוונות: היסטוריונים של המשפחה חשפו את הקשרים שבין התיעוש לבין מבנה משק הבית ותפקודו (Cherlin, 1983); גישות מרקסיסטיות ופמיניסטיות הדגישו את הקשר בין תהליכי ייצור ושעתוק של יחסים מגדריים במשק הבית ובכלכלה, שיצרו יחסים מדרגיים בין שני התחומים והגדירו את העבודה הטיפולית הנעשית בתחום המשפחה כחסרת ערך כלכלי (Hartmann, 1990; Walby, 1990); וגישת "מהלך החיים" התמקדה בחפיפה הקיימת בין מסלול חי הפרט למסלול חיי המשפחה (Elder, 1974; Moen, 1983). החוקרים השונים התמקדו בעיקר בשאלת האסימטריה המגדרית שנוצרה בחלוקת העבודה עם כניסת הנשים לשוק העבודה, ובשאלת הטיפול במשפחה ובעיקר בילדים. כניסת הנשים לשוק העבודה לא לוותה בהגברת פעילותם של הגברים בתוך המשפחה, ולכן נוצרה בעיית "המשמרת השנייה", כפי שהגדירה זאת הוכצ'ילד (Hochschild, 1989) - העול הכפול הנופל על נשים המעורבות באופן פעיל בכלכלה וגם אחראיות בלעדיות לטיפול במשפחה. עול זה, שלא נחלק באופן שוויוני עם הגברים, יצר מצב קונפליקטואלי, שנחווה ברמת המשפחה בעיקר על-ידי נשים, ובשוק העבודה - גם על-ידי מעסיקים. לגבי הנשים נטען שהן אינן יכולות להעניק את מלוא מחויבותן גם לשוק העבודה וגם למשפחה, והדבר יוצר תחושה ששני התחומים עלולים להיפגע מכך, תחושה של "חיים מפוצלים", שאי אפשר לאחות אותם ואשר יוצרים רגשות תסכול ואשמה (Walsh, 1995). מן הצד האחר ניצבים המעסיקים, שהתייחסו (ועדיין מתייחסים במידה רבה) לנשים כאל עובדות "לא רציניות", המושפעות ממחויבותן לבית ולמשפחה. כך, לדוגמה, טענו חוקרים (Becker, 1985; Budig & England, 2001) שנשים, ובעיקר אימהות, אינן פרודוקטיביות כמו גברים, מכיוון שבבואן לעבודה הן מותשות מעבודת הבית וחסרות להן אנרגיות, משום שהשקיעו אותן במשפחה. כמו כן, יש המדגישים את מחויבותן הנמוכה של נשים לשוק העבודה, הנובעת מחוסר רצון או חוסר יכולת להשקיע את כל-כולן בתפקיד הכלכלי, כפי שעושים הגברים. (ראו גם Bielby & Bielby, 1988; Gronau, 1988; Hakim, 1999).

הקונפליקט בין עבודה בשכר לעבודת משפחה, שנתפס כקונפליקט בלתי נמנע, יצר השפעות הדדיות בין שני התחומים: מחד גיסא, המחויבות הגבוהה לטיפול בבית ובמשפחה עיצבה ועדיין מעצבת את דפוס ההשתתפות של נשים בשוק העבודה ואת הדרך שבה

המעסיקים, העמיתים והנשים עצמן תופסים את מקומן בשוק העבודה; מאידך גיסא, תהליכים חברתיים, כמו העלייה בהשכלה, שינוי בביקוש לכוח אדם נשי והתפיסה של נשים כחלק בלתי נפרד מכוח העבודה, הגבירו את מחויבותן של הנשים לעבודה, והשפיעו על נכונותן להיכנס לחיי המשפחה, על ארגון המשפחה ועל יציבותה. לנוכח השפעות הדדיות אלה, שנתפסו במידה רבה כשליליות לשני התחומים (עבודת נשים פוגעת במשפחה, ומחויבות משפחתית פוגעת בעבודה), החל לצמוח בשנות התשעים שיח אקדמי ומחקרי חדש, שאינו מתמקד בקונפליקט שבין שני התחומים, אלא דווקא בשילוב ביניהם. שיח זה קשור במידה רבה גם לניסיון למצוא פתרון ברמת המדיניות, שיאפשר איזון בין עבודה למשפחה, או במילים אחרות – לאפשר "עבודה של משפחות" או את קיומן של "משפחות עובדות" (Gornick & Meyers, 2003; Hertz & Marshall, 2001).

לפני שאעבור לדון בפתרונות המאפשרים שילוב, אסקור בהרחבה את קשרי הגומלין בין עבודה למשפחה.

השלכותיה של המחויבות המשפחתית על עבודת נשים

בספרות קיים דיון נרחב המתמקד בהשלכותיה של המחויבות המשפחתית על דפוס העבודה של נשים. בדרך כלל מציינים שלושה תחומי השפעה מרכזיים: 1. דפוס העבודה של נשים במהלך חייהן; 2. אופי ההשתלבות שלהן בשוק העבודה, תוך כדי התייחסות מיוחדת להיקף המשרה; 3. סוגי המקצועות שנשים מועסקות בהם. חשוב לציין שכמעט אין עוסקים בהשפעתה של המשפחה על גברים, מתוך הנחה (שכמעט לא הועמדה למבחן אמפירי) שעבודת הגברים אינה מושפעת כלל מאירועים בתוך המשפחה, מכיוון שאלה עדיין נתפסים כשייכים לתחום אחריותן הבלעדי של הנשים, וכי מעורבותם של הגברים בשוק העבודה עולה בקנה אחד עם תפקידם המשפחתי כמפרנסים (Han & Moen, 1999a).

דפוס העבודה של נשים במהלך חייהן

דפוס העבודה ה"גברי", שנתפס כדפוס העבודה הנורמטיבי בחברה המערבית, מבוסס על ציפייה להמשכיות תעסוקתית, מתום תקופת רכישת ההשכלה עד לפרישה לגמלאות. למעשה, כל סטייה מדפוס זה נתפסת כבעייתית ובעלת השלכות על הקריירה התעסוקתית, על היכולת לצבור משאבים במהלך החיים ועל הסיכוי להגיע לעמדות יוקרתיות או לרמה נאותה של פנסיה תעסוקתית לעת זקנה (Ginn & Arber, 1998; Polachek, 1975). לנשים יש מגוון רחב של דפוס עבודה, שחלקם דומים לאלה של הגברים (דפוס של קריירה רציפה במהלך חיי העבודה), אך רובם בעלי מאפיינים שונים לחלוטין (שטייר ולוין-אפשטיין, 1999; Rosenfeld, 1996; Stier, 2001; Moen & Han, 2001). לדוגמה, מוהן והאן (Moen & Han, 2001) מציינים כי שיעור גבוה מכלל הנשים עובדות במשרות חלקיות לכל אורך חייהן, אחרות נכנסות ויוצאות משוק העבודה, או עוברות במהלך חייהן בין שלושה מצבי תעסוקה: משרה מלאה, משרה חלקית או פרישה משוק העבודה (ראו גם Stier, 1998). עבודת נשים מושפעת במידה רבה מאירועים שהתרחשו בתחום המשפחה או עתידים להתרחש בה. כיום, רוב הנשים משתתפות בכוח העבודה לפני שהן נהפכות לאימהות, אך למרות העלייה במעורבותן בשוק העבודה, רבות מהן נוטות לפרוש מתעסוקה במשרה

מלאה לאחר לידת הילד הראשון ולחזור לפעילות כלכלית, מלאה או חלקית, רק בשלב מאוחר יותר, כאשר הילדים גדלו (Moen & Han, 2001; Stier, 1996; Stier et al., 2001). עבודת הגברים, לעומת זאת, אינה מושפעת כלל וכלל מאירועים משפחתיים (Moen & Roehling, 2005). מוהן ורולינג (Moen & Roehling, 2005) מציינות כי בכ- 40% מכלל המשפחות האמריקאיות שיש בהן ילדים קטנים, האם אינה משתתפת בשוק העבודה, ולעומת זאת, רק ב-4% מהמקרים האב נוטל על עצמו את תפקיד המטפל (Ibid., p. 72). עם זאת, מחקרים מראים שקיימים הבדלים בקרב הנשים עצמן בנושיון לפרוש משוק העבודה: נשים משכילות יותר, שצברו ותק תעסוקתי ממושך ושכרו גבוה, נוטות לחזור במהירות רבה יותר לעבודה בשכר (Greenstein, 1989; Lyness et al., 1999; Stier, 1996).

הפסקות עבודה של נשים נתפסות כמכשול העיקרי העומד בפניהן בעצם הכניסה למקצועות יוקרתיים, למסלולי קריירה מתגמלים, לעמדות ניהול ומשרות בשכר גבוה, הן משום שהן נתפסות כ"עובדות לא רציניות", שאינן מחויבות מספיק לעבודה, והן משום שבתקופה שבה אינן עובדות הן אינן צוברות ניסיון עבודה ואינן מעשירות את כישוריהן (Becker, 1985; Budig & England, 2001; Mincer & Ofek, 1982; Polachek, 1975).

עבודה במשרה חלקית

בעשורים האחרונים, נשים במדינות רבות אימצו את העבודה במשרה חלקית כאסטרטגיה המאפשרת שילוב בין עבודת הבית והטיפול בילדים לבין עבודת שוק (Blossfeld & Hakim, 1998; Izraeli, 1992; O'Reilly & Fagan, 1998; Warren & Walters, 1998). לפי התאוריה הכלכלית, לדוגמה, תעסוקה חלקית של נשים אינה אמורה לפגוע בחלוקת העבודה המגדרית, מכיוון שמעורבותן של הנשים בשוק העבודה היא קטנה יחסית, ומאפשרת להן להשקיע את מאמצייהן בטיפול בבית ובמשפחה. מנקודת ראות שונה מדגישה האקים (Hakim, 1999, 2000) כי נשים רבות (לדבריה - רוב הנשים), שמעוניינות באיזון בין פעילותן בשוק העבודה לבין פעילותן במשפחה, מעדיפות עבודה במשרה חלקית, המאפשרת להן "ליהנות משני העולמות". לפי גישות אלה (שזכו בביקורות רבות, ראו לדוגמה Warren, 2004), עבודה חלקית ממוזעת את הקונפליקט בין משפחה לעבודה בשכר ומאפשרת חיבור בין התחומים הנפרדים, חיבור שאינו פוגע בסדר החברתי המקיים אותם. ברוח זו נטען גם שעבודה במשרה חלקית, במיוחד בתקופות שבהן הטיפול במשפחה צורך זמן רב (כאשר הילדים קטנים, לדוגמה), מאפשרת שמירה רציפה על הקשר עם שוק העבודה, כך שנשים יכולות להמשיך ולצבור ניסיון וכישורים, שיאפשרו להן בעתיד לחזור לפעילות מלאה (Izraeli, 1992; Natti, 1995; Stier, 1998; Stier et al., 2001).

בניגוד לגישה הרואה את היתרונות בעבודה חלקית, עולה גם הטענה שלסוג זה של תעסוקה יש השלכות מרחיקות לכת, שאינן הפיכות תמיד, על מעמדה הכלכלי של הנשים בשוק העבודה וגם בתוך משפחתן. מחקרים רבים מראים כי משרות חלקיות מנתבות את הנשים לתחומים שוליים בשוק העבודה, למקצועות ולמשרות שבהם השכר נמוך ואפשרויות הקידום מצומצמות (Crompton, 1997; Warren, 2004). משרות חלקיות גם מגבירות את הבידול התעסוקתי (שטייר, 1995; Kraus, 2002). מכאן שבטווח הקצר אין הנשים יכולות לפתח עצמאות כלכלית, והן חייבות להישען על הכנסותיו של בן-הזוג או על תמיכת המדינה. בטווח הארוך גוברת הפגיעות של נשים אלה, בגלל חוסר יכולתן לצבור

חסכוניות או פנסיה, שיבטיחו רמת חיים נאותה לעת זקנה, הן משום שצבירת השכר נמוכה והן משום שחלק גדול מן העיסוקים המאפשרים עבודה במשרה חלקית אינם כוללים תוכניות פנסיה (Ginn & Arber, 1998). כתוצאה מכך, אי אפשר לטעון כי הבחירה במשרה חלקית היא בחירה ב"טוב מכל העולמות", שכן איכות החיים של העובדות במשרה חלקית נפגעת הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך (Warren, 2004). מבחינה נורמטיבית, התעסוקה במשרה חלקית מאפשרת לשמר את חלוקת העבודה המגדרית, בהיעדר לגיטימציה לשינוי חלוקת העבודה במשפחה, ולהנציח את מעמדן של הנשים כ"מפרנסות משניות" במשק ביתן. ואכן, נשים המועסקות במשרות מלאות זוכות בשיתוף פעולה רב יותר מצדו של בן-הזוג או רוכשות שירותים ביתיים בתשלום, אך נשים העובדות במשרה חלקית נושאות בעול הכפול של עבודה ומשפחה, ומעמדן הכלכלי הנחות בתוך משק הבית אינו מאפשר להן מיקוח על הסדרי העבודה בבית או על סדר היום של המשפחה (Stier & Lewin, 2000).

ממחקרים שנעשו במדינות שונות עולה כי ההעסקה במשרה חלקית אינה אחידה, וכי קיימת שונות רבה בין מדינות שונות בשיעור ההשתלבות ובאופן ההשתלבות של נשים במשרות חלקיות (Smith et al., 1998). ישנן מדינות, כמו המדינות הסקנדינביות או ישראל, שבהן נשים מועסקות במשרות חלקיות בפרופסיות ובמגזר הציבורי, ולא דווקא בעיסוקים השוליים בשוק העבודה (שטייר, 1995; Kraus, 2002; Natti, 1995), ואילו במדינות אחרות, כמו ארצות-הברית או בריטניה, הנשים נדחקות לשוליים, לעיסוקים פחות מתגמלים. ממצאים אלה מוליכים למסקנה שגורמים ברמת המקרו – מבנה שוק העבודה וארגון העבודה בו, מדיניות ממשלתית בכל הקשור לשכר, עבודת נשים, משפחה וילדים – יוצרים תנאים שונים לעבודת נשים, הן מבחינת יכולתן לבחור בדפוס העבודה הנראה להן והן מבחינת ה"עלות" או הכדאיות של בחירה בדפוס עבודה מסוים (Fagan & O'Reilly, 1998; Stier et al., 2001). נושא זה יידון בהרחבה בהמשך.

סוגי המקצועות בהם מועסקות נשים

מאפיין נוסף הקשור בהשפעת המחויבות המשפחתית של הנשים ובאופן השתתפותן בשוק העבודה הוא הבחירה התעסוקתית שלהן. שוק העבודה מתאפיין בבידול תעסוקתי מגדרי. הבידול המגדרי של שוק העבודה נקשר במידה רבה לתפקידן הכפול של הנשים. פולצ'ק (Polachek, 1987) טוען, לדוגמה, שנשים בוחרות במקצועות מסוימים שבהם עלותן של הפסקות העבודה לצורך טיפול בילדים היא מינימלית. לטענתו, זוהי בחירה רציונלית, מכיוון שאם נשים היו מתחרות עם גברים במקצועות שבהן יכולת ההתקדמות (בשכר או בדרגה) היא מהירה, הן היו מפסידות לכל אורך הדרך. זאת בגלל העובדה שרציפות תעסוקתית היא תנאי הכרחי להצלחה. מחקרים אחרים טוענים שנשים מעדיפות מקצועות שהם "נוחים" לשילוב בין עבודה למשפחה, גם אם רמת התגמולים הכרוכה בכך נמוכה יחסית, וגם אם כישוריהן היו מאפשרים להן להצליח "כמו גברים". נשים רבות אף מחליפות מקצוע לאחר לידת הילדים, כדי לאפשר שילוב נוח יותר של המחויבויות החדשות שלהן (Izraeli, 1992; Stier, 1996).

השלכותיה של המחויבות המשפחתית על אופן התקשרותן של נשים לשוק העבודה

באה לידי ביטוי ברמת שכרן, ואין זה מפתיע. הפסקות העבודה של נשים גוררות אחריהן צבירה פחותה של ותק בעבודה ומסמלות חוסר מחויבות לשוק העבודה, ותוצאתן היא שכר נמוך והפניית נשים למקצועות פחות נחשקים בשוק העבודה (Polachek, 1987). ההבדלים בין סוגי המקצועות של גברים ונשים קשורים באופן ברור לפערי השכר ביניהם, אם משום שהמקצועות המוגדרים כנשיים מציעים שכר נמוך (ובכך גם מרתיעים גברים מהשתלבות במקצועות אלה) (Reskin & Roos, 1990) או מכיוון שהתגודדותן של נשים במקצועות מעטים יחסית גוררת עודף היצע של עובדים ובעקבותיו שכר נמוך (Bergmann, 1986). עם זאת, נשים מרוויחות בממוצע פחות מגברים גם כאשר הן בעלות כישורים זהים וגם כאשר הן מועסקות במקצועות דומים (יורעאלי, 1999; Haberfeld & Cohen, 1998; Kraus, 2002).

הממצאים לגבי אי-השוויון המתמשך בין גברים לנשים בשוק העבודה מעידים שאי אפשר לפתור את בעיית אי-השוויון המגדרי בשוק העבודה בלי להתייחס לתפקידן של הנשים כמטפלות במשפחתן. אומנם במדינות שונות קיימת מדיניות המכוונת להגברת השוויון בשוק העבודה (כגון מדיניות של שוויון הזדמנויות בהעסקה ובקידום, שכר שווה לעבודה שווה או העדפה מתקנת), אך פערי השכר בין גברים לנשים הם עדיין גבוהים ויציבים מעבר לזמן (Spain & Bianchi, 1996).

כיווני מחקר עכשוויים

בשנים האחרונות החל להתגבש כיוון מחקרי המתמקד בקריירות של פרטים ושל בני זוג, כדי להבין את האסטרטגיות המשפחתיות המוליכות לאיזון בין משפחה לעבודה (ואולי לתחומי חיים נוספים, כמו פנאי). מחקרים אלה, היוצאים מגישת מהלך החיים (Han & Moen, 1999a, 1999b; Moen, 2003; Moen & Roehling, 2005), מתמקדים לא רק בקשר שבין עבודה למשפחה בחיי הפרט, אלא בהשפעות המורכבות שיש לעבודתם של שני בני הזוג על חיי העבודה ועל חיי המשפחה של שניהם כאחד. כיוון מחקרי זה מניח שתעסוקת הבעל משפיעה על תעסוקת האישה ולהפך, וכי המעורבות של שניהם בשוק העבודה משפיעה על חיי המשפחה שלהם ולהפך. במקום להתמקד בפרטים כיחידת הניתוח, המוקד המחקרי עובר אל המשפחה, ונבחנים היבטים של ארגון חייה בהקשרים שונים, בין השאר גם בהקשר התעסוקתי. למרות ההתייחסות אל המשפחה כאל יחידה, החוקרים בתחום אינם מניחים השפעות סימטריות בין עבודה למשפחה בקרב נשים וגברים. לדוגמה, האן ומוהן (Han & Moen, 1999a) מדגישים כי בקרב גברים כמעט אין יחסי גומלין בין חיי העבודה למשפחה שלהם, בעיקר מכיוון שקיימת שונות נמוכה מאוד בדפוסי עבודתם במהלך החיים. בקרב הנשים, לעומת זאת, הקשר בין שני התחומים חזק מאוד – נשים המפתחות קריירת עבודה יציבה חוות חוסר יציבות משפחתית או נמנעות מנישואין. במילים אחרות, בחינה של קריירות בחיי העבודה ובחיי הנישואין מראה שנשים עדיין אינן יכולות להצליח בשני התחומים, ובמקרים רבים הן אף עתידות להיכשל בשניהם (דפוס העבודה שלהן מקוטע ומשליך על הישגיהן בשוק העבודה, וחיי המשפחה שלהן מתערערים) (Ibid, p. 105). נוסף על כך, מחקרים ברמת הזוג מראים כי ברוב המשפחות הקריירה של גברים מקבלת עדיפות על פני הקריירה של בנות הזוג (Becker & Moen, 1999; Pixley, 2003).

ואפילו החלטות הפרישה לגמלאות של הנשים מושפעות במידה רבה מהחלטות הפרישה של בני זוגן (Han & Moen, 1999b). החלטות העבודה של גברים במקרים כאלה אינן מושפעות כלל משינויים שחלים בדפוס העבודה של נשותיהם או מההזדמנויות העומדות בפניהן.

כיוון מחקרי שונה נובע מהביקורת כלפי העיסוק התאורטי בקונפליקט עבודה-משפחה, התופס את החלוקה המגדרית כמרכזית ומתמקד בנשים כמקשה אחת, כקבוצה העומדת בפני בעיית ההשקעה בשני התחומים המתחרים, בלי להבחין בשונות שיש בתוכה. לאחרונה צמח דיון משמעותי יותר בהטרוגניות שבין הנשים (ובמידה פחותה גם בין הגברים), בעיקר ביחס שלהן לעבודה ולמשפחה. בתחום זה בולטות עבודותיה של הסוציולוגית הבריטית האקים (Hakim, 1998, 1999, 2000), הטוענת כי במציאות שנוצרה כיום, שבה נשים יכולות לבחור אם להשקיע את זמנן ומרצן בשוק העבודה, במשפחה או בשני התחומים גם יחד, מתגבשות שלוש קבוצות מרכזיות של משפחות, המסווגות על-פי האוריינטציה של הנשים (אך לא של הגברים) לחיי משפחה או לעבודת שוק; המשפחה המסורתית, שבה מיושמת חלוקת עבודה מגדרית ברורה, שעל-פיה הגבר מפרנס והאישה מקדישה את זמנה לטיפוח המשפחה; משפחה שבה האישה "ממוקדת עבודה", והיא מעניקה לעבודתה חשיבות רבה יותר מאשר למשפחתה; והמשפחה המשולבת, שבה האישה מקדישה חלק מזמנה לשוק העבודה וחלק לביתה. דפוס אחרון זה מייצג את רוב המשפחות ומבטא, לדעת האקים, רצון (ולא הכרח) לחיים מגוונים יותר, שאינם תלויי שוק באופן בלעדי, כפי שחיים הגברים בחברה המערבית, ואינם תלויי משפחה לחלוטין, כפי שחיו הנשים עד השליש השני של המאה העשרים. לטענת האקים, גם גברים יאמצו בהדרגה שילוב כזה, כדי לשפר את איכות חייהם (Hakim, 1998), וניצנים ראשונים לכך כבר אפשר לראות במדינות אירופיות רבות. האקים גם טוענת כי לכל קבוצה מתאימה מדיניות חברתית מסוג אחר, על-פי האינטרסים המסוימים שלה ועל-פי סגנון חייה.

מחקרים אחרים מתמקדים בדפוסי עבודה ומשפחה של קבוצות מעמדיות ואתניות שונות, הן מבחינת היכולת לשלב בין שני התחומים, בגלל המיקום השונה בשוק העבודה והנגישות השונה למדיניות שאמורה לעזור בהפחתת הקונפליקט, והן מבחינת ההבנה התרבותית את הקונפליקט עבודה-משפחה (Estes, 2003). כמו כן צומח עניין רב יותר בשילוב עבודה ומשפחה בקרב משפחות חד-הוריות (Hertz, 1999), שעד לאחרונה נעדרו כמעט לגמרי מהדיון בתחום. הדיון במשפחות (ובעיקר באימהות) החד-הוריות קושר את המשפחה לקהילה הרחבה, המספקת רשתות תמיכה לאימהות, או להסדרי עבודה ייחודיים, המאפשרים שילוב בין אחריות הורית ומחויבות תעסוקתית. לבסוף, מחקרים רבים יותר מעמידים את הגברים במרכז הדיון ובוחנים את תפקיד האבות בהתמודדותה של המשפחה, בעיקר במשפחה שיש בה שני מפרנסים, עם שני תחומי הפעילות המרכזיים של עבודה ומשפחה. כאמור, חלק מן המחקרים (לדוגמה, Han & Moen, 1999a) מבליטים את האסימטריה הקיימת בין גברים לנשים ואת חוסר ההשפעה שיש למשפחה על דפוסי העבודה של הגברים; אולם מחקרים אחרים מנסים לבחון באיזו מידה משתנה תפקיד האב, ומה תהיה השפעתו על חיי המשפחה ועל דפוסי העבודה בעתיד (Coltrane & Adams, 2001; Hobson, 2002). מעורבותו של האב מעוררת תשומת לב רבה בעיסוק במדיניות עבודה-משפחה, כפי שאראה בהמשך.

העובדה שדפוסי ההשתתפות של הנשים בשוק העבודה מושפעת מחיי המשפחה, בעוד

עבודת הגברים משוחררת יחסית ממגבלות הנוצרות בגלל חיי המשפחה, העלתה את הצורך בהתערבות מדינתית בכל הקשור לשילוב בין עבודה למשפחה. בפרק הבא אסקור את ההיבטים המרכזיים של המדיניות ואת השלכותיהם על שני התחומים.

מדיניות חברתית וסוגיית השילוב בין עבודה ומשפחה

מתוך הסקירה עד כה עולה שלמרות השינוי שחל בתפקידן הכלכלי של נשים בחברה המערבית עדיין קיימים מחסומים משמעותיים בהשגת שוויון מגדרי, הן בשוק העבודה והן בחלוקת העבודה הביתית. האסימטריה המגדרית הקיימת באחריות למשפחה ולילדים, המשליכה על דפוסי העבודה של נשים ועל מעמדן הכלכלי, לא באה על פתרונה בעזרת מנגנוני השוק או באופן ארגון משק הבית, ולכן חוקרים רבים מדגישים את החשיבות של התערבות המדינה בהנחת הבסיס לתנאים אשר יעודדו את שילובן של הנשים בשוק העבודה ויצמצמו את הקונפליקט בין שני התחומים - עבודה ומשפחה.

בלב הדיון העוסק בקשר שבין שוק העבודה והמשפחה עומדות שלוש בעיות מרכזיות:

- א. השלכותיה של העבודה (בעיקר עבודת נשים) על רווחת המשפחה ובעיקר על רווחת הילדים, שעלולים להיפגע בגלל הזמן הרב שהורים מקדישים לשוק העבודה.
- ב. הקונפליקט שנוצר בין העבודה למשפחה במשפחות שבהן שני ההורים מועסקים. הקונפליקט מתמקד בזמן שמוקדש לשתי הפעילויות, ובעיקר בעומס העבודה של האימהות, במצב שבו רוב הנטל המשפחתי נופל על כתפיהן.
- ג. אי-השוויון המגדרי בשוק העבודה, שמתמקד מצד אחד באפליית נשים, ומצד שני מפנה את הזרקור אל קשרי הגומלין בין העבודה למשפחה, כשהוא מציג את חלוקת העבודה המסורתית במשפחה כגורם המרכזי לנחיתותן של הנשים בחברה בכלל ובשוק העבודה בפרט (Gornick & Meyers, 2003).

העיסוק בשלוש הבעיות הללו הביא לקידום של פתרונות מדינתיים שונים, הקשורים ברווחת הילדים, ביחסי הגומלין שבין עבודה למשפחה, ובאי-השוויון המגדרי בשוק העבודה. לדוגמה, כדי לטפל בבעיית הזמן הפנוי של ההורים, הקשורה גם לרווחת הילדים וגם לקונפליקט בין המשפחה לעבודה, צמחה המדיניות הקשורה לחופשות לידה (בתשלום או לא בתשלום) וחופשות הוריות לטיפול במשפחה; כדי לעזור בשילובן של אימהות בשוק העבודה, התפתחה מערכת של פתרונות חלופיים לטיפול בילדים, כגון מעונות יום; ומתוך הכרה בקיפוח הנשים במשפחה ובחברה צמחה מדיניות המצמצמת את מחסומי ההעסקה של נשים בשוק העבודה ואת האפליה הקיימת כלפיהן בקידום ובשכר (Gornick & Meyers, 2003).

במדינות רבות קיימת "מדיניות משפחה", המכונה לעתים גם "מדיניות ידידותית לנשים" (מושג שהוא מוטא כשלעצמו ומגלם בתוכו את ההנחה שהמשפחה נמצאת באחריותה הבלעדית של האישה ואילו שוק העבודה הוא תחום פעילות גברית, שיש להופכו ל"ידידותי"). עניינה של מדיניות זו הוא תמיכה בנשים עובדות אגב שמירה על יציבותה של המשפחה, אם כי אופי המדיניות שונה במידה רבה בין מדינה למדינה (Brewster & Rindfus, 2000; Esping-Andersen, 1990, 1999; Hantrais, 1997; Gauthier, 1996; Gornick

& Meyers, 2003; Gornick et al., 1997, 1998; Orloff, 1993, 2001; Stier et al., 2001). ישנן מדינות, כגון המדינות הסקנדינביות, שבהן התמיכה בנשים עובדות עומדת בלב המדיניות הציבורית, מתוך התירה לקראת השתחררות מתלות משפחתית (Esping-Andersen, 1999; Hantrais, 1997), ובמדינות אחרות, ביניהן גרמניה ואיטליה, המשפחה נתפסת כאחראית לרווחת הפרט, והגישה המסורתית של הפרדת תחומים וראיית הגבר כמפרנס עיקרי מהווה בסיס לזכויות החברתיות (Hantrais, 1997). נוסף על כך, תהליכים היסטוריים (שלא מכוונים בהכרח לעידוד עבודת נשים) יצרו מציאות שונה, שבה נשים יכולות להשתלב בשוק העבודה. בצרפת, לדוגמה, שהאוריינטציה שלה כלפי עבודת נשים פחות מעודדת מאשר בשוודיה, התפתחה מערכת של מעונות יום, המאפשרת השתלבות קלה יותר של נשים במשרה מלאה בשוק העבודה (Esping-Andersen, 1999; Gornick et al., 1998; Stier et al., 2001), ובאיטליה, שבה שיעור תעסוקת הנשים הוא נמוך מאוד, קיים מערך מפותח למדי של מעונות יום, שנועדו לחינוך הילדים יותר מאשר לשחרור האם מהטיפול בהם.

עד לאחרונה הייתה מקובלת התפיסה שלמדיניות המשפחתית יש השפעה חיובית על תעסוקת הנשים, ומכיוון שכך, היא תשפיע גם על צמצום אי-השוויון המגדרי. אולם כיום מתחדד הדיון בהשפעותיה המורכבות של המדיניות המכוונת כלפי נשים. חופשות לידה ברמה זו או אחרת קיימות כיום כמעט בכל המדינות המתועשות (להוציא את ארצות-הברית ואוסטרליה, שבהן חופשות הלידה אינן בתשלום) (OECD, 2001). ישנה כיום הסכמה כללית בין החוקרים, שמדיניות כזאת מאפשרת את השתתפותן של הנשים בשוק העבודה, במיוחד כל עוד הילדים קטנים (Gornick et al., 1998; Stier et al., 2001). עם זאת, אף-על-פי שמדיניות כזאת מאפשרת שמירה על רציפות תעסוקתית והענקת זמן לילדים (בעיקר לנשים, שהן המשתמשות העיקריות בחופשות הלידה), השלכותיה לגבי מיקומן של הנשים בשוק העבודה, הבחירה המקצועית שלהן ודפוס עבודתן אינה ברורה מאלה. יש לזכור כי מדיניות המעודדת תעסוקת נשים גם מקבעת את חלוקת העבודה המגדרית ומנתקת את הנשים ממקורות הכוח בחברה. ברוב המדינות, גם במדינות המנסחות את המדיניות בלשון עיוורת-מגדרית ומעניקות את חופשות הלידה וחופשות הטיפול המשפחתי לשני ההורים באותה מידה, הרוב המכריע של המטפלים המשתמשים בהטבות השונות הוא עדיין נשים. מדיניות שמאפשרת לאימהות זמן טיפול בילדים יוצרת גם ניתוק ממושך שלהן משוק העבודה (במדינות אירופיות רבות חופשות הלידה נמשכות שנה ויותר), מונעת מנשים להשתלב במקצועות תובעניים, ומנתבת אותן במידה רבה לתחומים נשיים ולמגזר הציבורי (מנדל, 2004; Stier & Mandel, 2003). כפי שטוענות גורניק ומיירס (Gornick & Meyers, 2003),

If parental leave is taken up mostly or exclusively by women, mothers and children might benefit from extensive periods of maternal care giving; these same arrangements, however, will weaken women's labor force attachment and exacerbate gender inequalities at home and in the workplace. (p. 103)

גם במדינות שמעניקות את חופשות הלידה לשני ההורים באותה מידה, עדיין קשה לראות מצב של שיתוף הורי בטיפול בילדים. אפילו בשוודיה, שהעלתה את המדיניות של

הורים מטפלים לדרגה הגבוהה ביותר (על־פיה כל אב חייב ליטול חלק בחופשת הלידה), השינויים שחלו הם מצומצמים יחסית. אכן, מאז תחילת שנות השמונים עלה אחוז האבות הלוקחים חלק ב"חופשות הוריות" לשם טיפול בילדים, ולפחות שליש (לעתים מחצית) מכלל האבות התנסו בכך, אולם אופן השתתפותם של הגברים בטיפול הוא שונה מאוד מזה של הנשים (Bergman & Hobson, 2003). ברגמן והובסון טוענות כי הגברים השוודים מנצלים רק חלק קטן מהחופשה ההורית הנדיבה – פחות מ־10% מתוך 360 הימים שאפשר לנצל. הגברים גם מנצלים את החופשה באופן גמיש יותר במהלך חי הילד (אפשר לנצל את החופשה עד שהילד מגיע לגיל 8), ואילו האימהות, רובן ככולן, מטפלות בילדים מרגע הלידה ומנצלות את החופשה מרגע זה. האבות גם מרבים לקחת את חודש הטיפול שלהם בחופשות הקיץ או צמוד אליהן, ומכאן שגם בשוודיה עיקר הטיפול בילדים עדיין נעשה על־ידי נשים. עדיין אין מדובר כאן במדינה שעול הטיפול נחלק בה באופן שוויוני, ועדיין אי אפשר לדבר על חברה של שני מטפלים שהם גם שני מפרנסים.

ברוב המדינות המתועשות יש גם היצע מגוון של מעונות יום לילדים, אם כי קיימת שונות רבה במבנה יום הלימודים ובמקורות המימון (Gornick & Meyers, 2003; Gornick et al., 1997). ממצאי מחקרים מראים כי במדינות שבהן יש היצע רחב של מעונות מסובסדים, נוכחות הילדים מגבילה פחות את יציאתה של האם לעבודה (Gornick et al., 2001; Stier et al., 1998), אך גם במדינות שבהן מעונות היום מציעים יום לימודים ארוך, ועיקר העלות נופלת על המדינה (לדוגמה, שוודיה ודנמרק), דפוס העבודה של הנשים שונה מזה של הגברים, נשים עדיין מרוכזות במספר מצומצם של מקצועות, במיוחד במגזר הציבורי, והן נוטות יותר לעבוד במשרות חלקיות, בעיקר כשהילדים קטנים (מנדל, 2004). במילים אחרות, מדיניות ידיונית למשפחה מטפלת בבעיית השילוב של נשים בשוק העבודה בלי לפגוע במשפחה ובלי לערער את חלוקת העבודה המגדרית, וכך היא עלולה לפגוע במטרה של השגת שוויון מגדרי בשוק העבודה.

איי־שוויון המגדרי בשוק העבודה מטופל ברוב המדינות המתועשות באמצעות חקיקה מפותחת, המנסה לחסל מוקדי אפליה נגד נשים (כגון חוקים של שוויון הזדמנויות בתעסוקה ובקידום) ועוולות חברתיות היסטוריות (כמו מדיניות של העדפה מתקנת) (Blakemore & Drake, 1996). מדיניות מסוג זה אינה מביאה בחשבון בדרך כלל את המחויבות המשפחתית של נשים ו/או בני זוגן. מדיניות המכוונת להגברת השוויון בשוק העבודה מניחה שאיי־שוויון המגדרי בשוק העבודה ייפתר כאשר נשים ישיגו משאבים דומים לאלה של הגברים, והנחת המדיניות במקרה כזה היא שנשים חייבות לאמץ את דפוס העבודה הגברי (ראו Gornick & Meyers, 2003; Hakim, 1999).

כיווני מדיניות עכשוויים

העיסוק במדיניות המקדמת שוויון מגדרי ומכוונת לשילוב עבודה ומשפחה מתמקד בשנים האחרונות בחיפוש אחר פתרונות לצמצום המתח הקיים בין סוגי המדיניות השונים. באופן מיוחד נטען כי יש לאמץ מדיניות המבוססת על ההנחה שגם לגברים וגם לנשים יש זכות לעבוד וזכות לגדל משפחה. בעבר כוונה המדיניות כלפי נשים, אך המדיניות העכשווית, המגיבה בדרך כלל לשינויים חברתיים שכבר התרחשו, צריכה להיות מבוססת על ההנחה

ששני בני הזוג הם מפרנסים שווים של המשפחה, ושניהם כאחד גם ממלאים את תפקיד המטפלים במשפחותיהם (Crompton, 1999; Gornick & Meyers, 2003). ברוח דגם זה של שני מפרנסים/שני מטפלים, שהוצע על-ידי קרומפטון (Crompton, 1999), מדגישות גורניק ומיירס (Gornick & Meyers, 2003) שלושה היבטי מדיניות, שעשויים למזער את הקונפליקט בין עבודה בשכר לעבודת הטיפול במשפחה:

א. שמירת הרציפות התעסוקתית ורמת החיים של המשפחה על-ידי הענקת חופשות לידה בתשלום לאימהות ולאבות.

ב. טיפול חלופי בילדים, בעיקר באמצעות מעונות יום מסובסדים ויום חינוך ארוך.

ג. ארגון מחדש של שוק העבודה, כך שיאפשר עבודה במשרה חלקית להורים צעירים (ולאו דווקא לאימהות), ויציע שעות עבודה מקוצרות או גמישות, המאפשרות שילוב בין שני תחומי הפעילות.

מוהן ורולינג (Moen & Roehling, 2005) מדגישות שיש לשנות את התפיסה הדומיננטית כיום בשוק העבודה המערבי לגבי קריירת העבודה המוסדרת, שכל סטייה ממנה פוגעת בהישגים החברתיים והכלכליים. עובדים רבים כבר אינם יכולים או אינם מעוניינים לצעוד בנתיב הקריירה המוסדרת, ולטענתן, יש לאפשר גמישות רבה יותר בארגון חיי העבודה (ולא רק יום העבודה), דווקא כדי לשמר את המוסדות החברתיים, בעיקר את המשפחה, וכדי להבטיח שוויון הזדמנויות והישגים לכל קבוצות האוכלוסייה. כאמור, שני התחומים הראשונים פועלים באופן זה או אחר ברוב המדינות המתועשות, אולם רק במדינות בודדות ניכרת נכונות לארגן שוק עבודה "ידידותי" למשפחה. הבעיה המרכזית באימוץ דגם כזה היא הדרישה לשינוי בשני ממדים חשובים: ברמת המקרו נדרש, כאמור, שינוי מבני בארגון העבודה, ואילו ברמת המיקרו נדרש שינוי בהתנהגות של הגברים ובתפיסה שלהם את תפקידם. תפקידי הנשים השתנו במהירות ובאופן דרסטי לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים; השינוי בתפקיד האבות הוא איטי יותר, אם בכלל, ואינו מובן מאליו. תמריצים כלכליים, הזדמנויות כלכליות ושינויים אידאולוגיים נקלטו מהר למדי בקרב נשים: הן שיפרו את כישוריהן, נכנסו למוסדות להשכלה גבוהה בשיעורים גבוהים מאוד, הצטרפו לשוק העבודה, שינו את דפוס התעסוקה שלהן ורבות יותר ויותר עובדות במשרה מלאה (Spain & Bianchi, 1996). בו־זמן הגדילו הגברים רק במעט את מעורבותם בעבודת המשפחה (בעיקר בתחום הטיפול בילדים) (Sayer et al., 2004). שינויים אסימטריים אלה משקפים במידה רבה את הסדר המדרגי הקיים בתפיסה האידאולוגית של התחומים הנפרדים, לפיו כל התחום הציבורי מועדף ומוערך יותר מאשר התחום הביתי (הרצוג, 1994). מכיוון שכך, נשים משתדלות להיכנס לתחום הציבורי – תחום העבודה בשכר, הנתפס כתחום יצרני, ואילו הגברים מעדיפים לא להיכנס לתחום הנחות – התחום הביתי, הטיפולי. גם כאשר הם נכנסים לתחום זה, הגברים מעורבים בפעילויות הנחשבות עדיפות ואטרקטיביות, כגון טיפול בילדים, ולא בעבודה השגרתית של משק הבית (Stier & Lewin-Epstein, 2000). קיימת כיום הכרה שאת ה־"stalled revolution", כפי שכינתה זאת הוכצ'ילד (Hochschild, 1989), אפשר לבצע רק באמצעות שינוי מבני־מוסדי, שיוכל להשלים את "המהפכה". בשתי מדינות – הולנד ושוודיה – קיימת כיום מדיניות פרו־אקטיבית לשילוב גברים בעבודה הטיפולית. בשוודיה, שני ההורים חייבים לקחת לפחות חודש אחד מתוך חופשת הלידה (Bergman & Hobson,

(2002), ובהולנד ההורים רשאים לדרוש מהמעסיק (הפרטי והציבורי כאחד) התאמה של שעות העבודה שלהם לצורכי המשפחה (Knijn & Selten, 2002). הובסון ומורגן (Hobson & Morgan, 2002) טוענים שהספרות העוסקת במדיניות הרווחה התמקדה בעיקר בדגמים העוסקים בנשים (כעובדות או כאימהות), ואילו אל הגברים היא התייחסה כאל אזרחים בני מעמדות שונים, אך לא כאל אבות בעלי מחויבויות כלכליות משתנות במציאות משתנה. לדוגמה, במדינות שבהן הולך ונעלם דגם המפרנס היחיד, המתואר על-ידי לואיס (Lewis, 1992), משתנות גם המחויבויות והזכויות של הגברים כאבות. הובסון ומורגן (Hobson & Morgan, 2002) קוראים להתמקדות מחקרית רבה יותר בתפקיד האב, דווקא בתקופה שבה מתעררת היציבות המשפחתית ועולה שיעור המשפחות החד-הוריות.

מדוע בכל זאת השוויון עדיין רחוק?

ברוב המדינות המתועשות חלה עלייה דרמטית בשיעור המשפחות שבהן שני בני הזוג משתתפים בכוח העבודה. המחקר האקדמי העוסק בקשר שבין עבודה למשפחה מדגיש במידה רבה את העובדה שהנשים הן שמשלמות את מחיר השילוב בין שני התחומים. הגברים כמעט לא שינו את דפוסי מעורבותם בשוק העבודה ולא הגבירו באופן משמעותי את השתתפותם בתחום הטיפול. לכן, נשים רבות נאלצות לצמצם את הפעילות הכלכלית שלהן ולהגביל אותה לאותם תחומים שאינם פוגעים בשלמות המשפחה ובתפקודה. כתוצאה מכך, השילוב בין עבודת המשפחה לבין עבודת השוק לא שינה באופן מהותי את היחסים הכלכליים בין המינים ואת אי-השוויון המגדרי, הן בשוק העבודה והן בתוך המשפחה. המדיניות החברתית הקיימת ברוב המדינות מנסה להתמודד עם סוגיית שילובן של משפחות בשוק העבודה, אך ברוב המקרים היא מאמצת את התפיסה המדרגית הקיימת בין עבודה בשוק העבודה למשפחה, ולפיכך היא מבוססת על ההנחה שהמשפחה היא זו שצריכה להסתגל לדרישות הכלכלה, לדרך הרגילה, הישנה והמוכרת ששוק העבודה מאורגן בה, ולא להפך. המדיניות המכונה בספרות "ידידותית לנשים", האמורה לאפשר לנשים להשתלב בשוק העבודה הגברי אגב שמירה על תפקידיהן המשפחתיים, מגבילה את פעילותן הכלכלית ומנתבת אותן לגטו צר של מקצועות במשרות חלקיות, בתנאי עבודה שהם "נוחים" לשילוב בין תפקיד המטפל לבין תפקיד המפרנס החלקי. ניתוק ממושך משוק העבודה, כמו זה הנגרם בגלל חופשות ההורות הנדיבות, אינו מאפשר כניסה למקצועות תובעניים, הדורשים בניית קריירה אינטנסיבית ושמירה עקבית על כישורים, כפי שנדרש כיום, בשוק העבודה עתיר הידע. כתוצאה מכך, אין זה מפליא למצוא שיעור נמוך כל-כך של נשים במקצועות ניהוליים בשוודיה ובנורווגיה, לעומת שיעור מכובד הרבה יותר בארצות-הברית (מנדל, 2004). גם מדינות שניסו להציע טיפול חלופי בילדים (לדוגמה, על-ידי מעונות יום מסובסדים) מניחות אחריות עיקרית של הנשים למשפחה, ולכן מצליחות רק באופן חלקי לצמצם את אי-השוויון בחלוקת העבודה ובתגמולים שבין המינים.

החשיבות של צמצום אי-השוויון בתגמולים מקבלת משנה תוקף במחקרים, המראים כי שיקולים כלכליים מנחים את מידת השיתופיות בין בני הזוג בעבודת הטיפול. כאשר הכנסת הגבר גבוהה, הוא פחות מוכן ומסוגל להשתתף בפעילות הטיפולית, שאין עליה תגמול כלכלי, בשל הפגיעה הצפויה בהכנסת המשפחה (Bergman & Hobson, 2003).

מכאן אנו חוזרים למעגל הקסמים הידוע: כל עוד קיים אי־שוויון מגדרי בשוק העבודה, יותר נשים מגברים יפרשו כדי לטפל בילדים; ככל שנשים יקדישו זמן רב יותר לטיפול בילדים, שכן יהיה נמוך בהשוואה לגברים אחרים או לבן־זוגן, וחוזר חלילה. למותר לציין שעבודת המשפחה אינה נתפסת כבעלת ערך כלכלי (למרות שפעילויות כגון טיפול בילדים נעשות בתשלום במסגרת שוק העבודה). גם באותם מקרים שבהם המדינה מוכנה לשלם תמורת העבודה הטיפולית, הפיצוי הוא נמוך ואינו מאפשר שבירת מעגל הקסמים שהנשים נתונות בו (Leira, 1998).

אין ספק שמדיניות כשלעצמה, ככל שהיא חשובה והכרחית ליצירת התנאים לשינוי, אינה מספיקה כדי לחולל את השינוי הזה. בחברה שמבקשת לבטל את הפרדת התחומים ולהשיג שוויון בין המינים, חייב להתחולל גם שינוי מבני, שיביא בחשבון את העובדה שעידן חלוקת העבודה המסורתית הסתיים, וכי עתה אנו מדברים על עידן של "משפחות עובדות" (Williams, 2000). שוק העבודה טרם הסתגל לכך: הוא עדיין בנוי בצלמו של הגבר המפרנס – אותו עובד שיכול להקדיש את כל זמנו ומרצו לעבודה, כאשר הסיבה הקרובה, כלומר משפחתו, מספקת לו רשת תמיכה. אך דגם זה אינו קיים עוד, ולכן חייב לחול שינוי מקיף יותר בארגון העבודה ובתרבות העבודה, שיאפשרו גם שינוי בהתנהגות החברתית.

מקורות

הרצוג, חנה (1994). נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

יורעאלי, דפנה (1999). המיגדור בעולם העבודה. בתוך: ד' יורעאלי, א' פרידמן, ה' דהן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסאן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מאור, ענת (עורכת) (2004). העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל. תל אביב: רמות. מנדל, הדס (2004). השלכות מדיניות הרווחה המשפחתית על מימדים שונים של אי שוויון בין המינים: השוואה בין 20 מדינות. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב. שטייר, חיה (1995). נשים בעבודה חלקית בישראל. דו"ח מחקר, מכון גולדה לחקרי עבודה ורווחה, אוניברסיטת תל אביב.

שטייר, חיה ולוין-אפשטיין, נח (1999). דפוסי עבודה של נשים: השפעות ארוכות טווח על שכרן. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 239–256.

Becker, Gary S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.

Becker, Gary S. (1985). Human capital, effort, and the sexual division of labor. *Journal of Labor Economics*, 3, 533–558.

Becker, Penny E. & Moen, Phyllis (1999). Scaling back: Dual-career couples' work-family strategies. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 995–1007.

Bergman, Helena & Hobson, Barbara (2002). Compulsory fatherhood: The coding of fatherhood in the Swedish welfare state. In: B. Hobson (Ed.), *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood* (pp. 92–124). Cambridge: Cambridge University Press.

Bergmann, Barbara (1986). *The economic emergence of women*. New York: Basic Books.

Bielby, Denise (1992). Commitment to Work. *Annual Review of Sociology*, 18, 281–302

- Bielby, Denise & Bielby, William (1988). She works hard for the money: Household responsibilities and the allocation of work effort. *American Sociological Review*, 93(5), 1031–1059.
- Blakemore, Ken & Drake, Robert (1996). *Understanding equal opportunity policies*. Prentice Hall.
- Blood, R.O. & Wolfe, D.M. (1960). *Husbands and wives*. New York: Free Press.
- Blossfeld, Hans-Peter & Hakim, Cathrine (1998). *Between equalization and marginalization: Women working part-time in Europe and the United States*. Oxford: Oxford University Press.
- Brewster, K.L. & Rindfuss, R.R. (2000). Fertility and women's employment in industrialized nations. *Annual Review of Sociology*, 26, 271–296.
- Budig, Michelle J. & England, Paula (2001). The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*, 66(2), 204–225.
- Cherlin, Andrew (1983). Changing family and household: Contemporary lessons from historical research. *Annual Review of Sociology*, 9, 51–66.
- Cohen, Philip & Bianchi, Suzanne (1999). Marriage, children, and women's employment: What do we know? *Monthly Labor Review*, December, 22–31.
- Coltrane, Scott & Adams, Michele (2001). Men's family work: Child-centered fathering and the sharing of domestic labor. In: R. Hertz & N.L. Marshall (Eds.), *Working families: The transformation of the American home* (pp. 72–99). Berkeley: University of California Press.
- Coser, Lewis (1974). *Greedy institutions*. New York: Free Press
- Crompton, Rosemary (1997). *Women & work in modern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Crompton, Rosemary (Ed.) (1999). *Restructuring gender relations and employment: The decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- Elder, Glen (1974). *Children of the great depression*. Chicago: University of Chicago Press.
- Esping-Andersen, Gosta (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gosta (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. New York: Oxford.
- Estes, Sara (2003). Growing pains and progress in the study of working families. *Work and Occupations*, 30(4), 479–493
- Fagan, Caolette & O'Reilly, Jacqueline (1998). Conceptualising part-time work: The value of an integrated comparative perspective. In: J. O'Reilly & C. Fagan (Eds.), *Part-time prospects* (pp. 1–32). London: Routledge.
- Gauthier, A. (1996). *The state and the family*. Oxford: Clarendon Press.
- Ginn, Jay & Arber, Sara (1998). How does part-time work lead to low pension income? In: J. O'Reilly & C. Fagan (Eds.), *Part-time prospects* (pp. 156–173). London: Routledge.
- Gornick, Janet & Meyers, Maria (2003). *Families that work: Policies for reconciling parenthood and employment*. New York: Russell Sage.
- Gornick, Janet C., Meyers, Marcia K. & Ross, Katherin E. (1997). Supporting the employment of mothers: Policy variation across fourteen welfare states. *Journal of European Social Policy*, 7, 45–70.

- Gornick, Janet C., Meyers, Marcia K. & Ross, Katherin E. (1998). Public policies and the employment of mothers: A cross-national study. *Social Science Quarterly*, 78(1), 35–54.
- Greenstein, Theodoe (1989). Human capital, marital and birth timing and the postnatal labor force participation of married women. *Journal of Family Issues*, 10(3), 359–382.
- Gronau, Reuben (1977). Leisure, home production, and work – the theory of the allocation of time revisited. *Journal of Political Economy*, 85(6), 1099–1123
- Gronau, Reuben (1988). Sex-related wage differentials and interrupted work careers – the chicken and the egg. *Journal of Labor Economics*, 6, 277–301.
- Haberfeld, Yitchak & Cohen, Yinon (1998). Earnings gap between Israel's native born men and women: 1975–1993. *Sex Roles*, 39, 855–872.
- Hakim, Catherine (1998). A sociological perspective on part-time work. In: Hans Peter Blossfeld & Catherine Hakim, *Between equalization and marginalization: Women working part-time in Europe and the United States* (pp. 22–70). Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, Catherine (1999). Models of the family, women's role and social policy: A new perspective from preference theory. *European Societies*, 1(1), 33–58.
- Hakim, Catherine (2000). *Work-lifestyle choices in the 21st century: Preference theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Han, Ship-kap & Moen, P. (1999a). Work and family over time: A life course approach. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 562 (March), 98–110.
- Han, Ship-kap & Moen, P. (1999b). Clocking out: Temporal patterning of retirement. *American Journal of Sociology*, 105(1), 191–236.
- Hantrais, L. (1997). Exploring relationships between social policy and changing family forms within the European Union. *European Journal of Population*, 13, 339–379.
- Hartmann, Heidi (1981). The family as the locus of gender, class and political struggle: The example of household. *Signs*, 6, 366–394.
- Hertz, Rosanna (1999). Working to place family at the center of life: Dual-earner and single-parent strategies. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 562 (March), 16–31.
- Hertz, Rosanna & Marshall, Nancy (Eds.) (2001). *Working families: The transformation of the American home*. Berkeley: University of California Press.
- Hobson, Barbara (Ed.) (2002). *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, Barbara & Morgan, David (2002). Introduction: Making men into fathers. In: B. Hobson (Ed.), *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood* (pp. 1–21). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochschild, Arlie (with Machung, A.) (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Izraeli, Dafna N. (1992). Culture, policy, and women in dual-earner families in Israel. In: Suzan Lewis, Dafna N. Izraeli & Helen Hootsmans (Eds.), *Dual-earner families: International perspective* (pp. 19–45). Sage.
- Kanter, Rosabeth (1977). *Work and family in the United States: A critical review and agenda for research and policy*. New York: Russell Sage.

- Knijn, Trudie & Selten, Peter (2002). Transformations of fatherhood: The Netherlands. In: Barbara Hobson (Ed.), *Making men into fathers: Men, masculinities and the social politics of fatherhood* (pp. 168–187). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kraus, Vered (2002). *The secondary breadwinner: Israeli women in the labor force*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Leira, Arnlaug (1998). The modernisation of motherhood. In: E. Drew, R. Emerek & E. Mahon (Eds.), *Women, work and the family in Europe* (pp. 159–169). London: Routledge.
- Lewis, Jane (1992). Gender and the development of welfare regimes. *Journal of European Social Policy*, 2(3), 159–173
- Lyness, Karen S., Thompson, C.A., Francesco, Ann M. & Judiesch, Michael K. (1999). Work and pregnancy: Individual and organizational factors influencing organizational commitment, timing of maternity leave, and return to work. *Sex Roles*, 41(7-8), 485–508.
- McLanahan, Sara (2004). Diverging destinies: How children are faring under the second demographic transition. *Demography*, 41(4), 607–627.
- Mincer, Jacob and Ofek, Haim (1982). Interrupted work careers: Depreciation and restoration of human capital. *Journal of Human Resources*, 17, 3–24.
- Moen, P. (1983). The two provider family. In: D. Olson & B. Miller (Eds.), *Family studies review yearbook*. Beverley Hills: Sage.
- Moen, Phyllis (Ed.) (2003). *It's about time: Couples and careers*. Ithaca: Cornell University Press.
- Moen, Phyllis & Han, Ship-kap, (2001). Gendered careers: A life course perspective. In: Resanna Hertz & N.L. Marshall (Eds.), *Working families: The transformation of the American home* (pp. 42–57). Berkeley: University of California Press.
- Moen, Phyllis & Roehling, Patricia (2005). *The career mystique: Cracks in the American dream*. Lenham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Natti, Jouko (1995) Are women trapped in part-time jobs? *Labour*, 9(2), 343–358.
- O'Reilly Jacqueline & Fagan, Colette (Eds.) (1998). *Part-time prospects*. London: Routledge.
- Orloff, Ann S. (1993). Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American Sociological Review*, 58(3), 303–328.
- Orloff, Ann S. (2002). Women's employment and welfare regimes globalization, export orientation and social policy in Europe and North America. *Social Policy and Development, Program Paper Number 12* (pp. 1–49). United Nation Research Institute for Social Development.
- Parsons, Talcot (1955). The American family: Its relations to personality and to the social structure. In: T. Parsons & R.F. Bales, *Family, socialization and interaction process*. Glencoe Illinois: The Free Press.
- Pixley, Joy E. & Moen, Phyllis (2003). Prioritizing careers. In: P. Moen (Ed.), *It's about time: Couples and careers* (pp. 183–200). ILR Press.
- Polachek, Solomon (1975). Discontinuous labor force participation and its effect on women's market earnings. In: Cynthia B. Lloyd (Ed.), *Sex, discrimination, and the division of labor* (pp. 90–124). New York: Columbia University Press.
- Polachek, S.W. (1987). Occupational segregation and the gender wage gap. *Population Research and Policy Review*, 6, 47–67.

- Popenoe, David (1993). American family decline, 1960–1990: A review and appraisal. *Journal of marriage and the Family*, 55, 527–555.
- Rapoport, Rohna & Rapoport, Robert (1971). *Dual career families*. Baltimore: Penguin.
- Reskin, Barbara & Roos, Patricia (1990). *Job queues, gender queues*. Philadelphia: Temple University Press.
- Rosenfeld, Rachel (1996). Women's work histories. *Population and Development Review*, 22(suppl.), 199–222.
- Sayer, Liana C., Bianchi, Suzanne M. & Robinson, John P. (2004). Are parents investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American Journal of Sociology*, 110(1), 1–43.
- Smith, M.C., Fagan, C. & Rubery, J. (1998). Where and why is part-time work growing in Europe? In: J. O'Reilly & C. Fagan (Eds.), *Part-time prospects* (pp. 35–56). London: Routledge.
- Spain, Daphne & Bianchi, Suzanne M. (1996). *Balancing act: Motherhood, marriage and employment among American women*. New York: Russell Sage.
- Stier, Haya (1998). Short-term employment transitions of women in the Israeli labor force. Forthcoming, *Industrial and Labor Relations Review*, 51(2), 269–281.
- Stier, Haya & Lewin-Epstein, Noah (2000). Women's part-time work and gender inequality in the family. *Journal of Family Issues*, 21(3), 390–410.
- Stier, Haya, Lewin-Epstein, Noah & Braun, Michael (2001). Welfare regimes, family-supportive policies, and women's employment along the life-course. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1731–1760.
- Stier, Haya & Mandel, Hadas (2003). Inequality in the family: The institutional aspects of wives' earning dependency. Paper Presented at the ISA Research Committee on Stratification (RC28), Tokyo, Japan.
- Waite, Linda J. & Nielsen, Mark (2001). The rise of the dual-earner family, 1963–1997. In: Rosanna Hertz & N.L. Marshall (Eds.), *Working Families: The Transformation of the American Home* (pp. 23–41). Berkeley: University of California Press.
- Walby, Sylvia (1990). *Theorizing patriarchy*. Basil Blackwell.
- Walsh, E. (1995). *Divided lives: The public and private struggle of three accomplished women*. New York: Simon & Schuster.
- Warren, Tracey (2004). Working part-time: Achieving successful work-life balance? *British Journal of Sociology*, 55(1), 99–122.
- Warren, Tracey & Walters, Pat (1998). Appraising a dichotomy: A review of the use of 'part-time/full-time' in the study of women's employment in Britain. *Gender, Work and Organization*, 5(2), 102–118.
- Williams, Jean (2000). *Understanding gender: Why family and work conflict and what to do about it*. New York: Oxford University Press.

תגובה לביקורתו של ניר גזית על הספר צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל

יגיל לוי*

בגיליון 11 של סוציולוגיה ישראלית התפרסמה ביקורתו של ניר גזית על ספרי צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל (ידיעות אחרונות, 2003). בסקירה המפורטת העלה המבקר סוגיות תאורטיות ומתודולוגיות הראויות לתגובה.

גזית משייך את כתיבתי לאסכולה הסטרוקטורליסטית. הוא עושה זאת, בין השאר, על סמך הערת-שוליים המופיעה בע' 55 בספרי, שבה כתוב "המציאות החברתית נוצרת בראש ובראשונה מכוחם של 'מבנים, לרבות תרבות, יחסים חברתיים, ניסיון היסטורי ותהליכים מוסדיים'" (ההדגשה שלי - י"ל). על סמך הערה זו קובע גזית כי אני מפחית מן הרלוונטיות של פעולות הסוכן החברתי ושל המשמעות שהוא מייחס להן, וכי אני רואה את הסוכן כתועה וטועה בתוך המבנה החברתי באופן בלתי רציונלי ובלתי מודע.

ההערה מצוטטת באופן שגוי ולכן גם מטעה. "אינטרסים [של סוכנים]", כך נאמר, ולא המציאות החברתית, הם אלה ש"לשיטתנו, מעוצבים על-ידי מבנים, לרבות תרבות, ניסיון היסטורי, יחסים חברתיים ותהליכים מוסדיים, לאו דווקא על-ידי חשיבה אסטרטגית-רציונלית מודעת של השחקנים". לא המציאות החברתית אלא האינטרסים בלבד. יחי ההבדל הקטן! אך ההבהרה התאורטית חשובה מן התיקון.

צבא אחר לישראל מבקש להתחקות אחר מקורות התהוותו של השינוי החברתי שגרע ממעמדו החברתי של הצבא, לעומת תהליכים היסטוריים קודמים שרוממו את מעמדו. הזירה הבינלאומית נשללת כמקור ההסבר העיקרי לתהליכים אלה, כלומר, השינויים במעמדו של הצבא אינם נובעים רק מתגובתה של החברה לאיום הערבי החיצוני. על-פי עדויות היסטוריות, בצמתים הקריטיים בתולדותיה של מדינת ישראל עמדו לפניה חלופות מדיניות או צבאיות מתונות להתמודדות עם בעיותיה מול העולם הערבי, אך היא בחרה בדרך כלל בחלופה הצבאית הלוחמנית, ועדויות אלה מביאות למסקנה שהזירה החיצונית העניקה לישראל חופש בחירה יחסי. לכן המבט מופנה אל הזירה הפנימית, אל הבחירה הפוליטית-חברתית של קבוצות מובילות בחברה הישראלית. השאלה מי הרוויח מאופן הבחירה מקבלת משנה תוקף.

צבא אחר לישראל מציע ניתוח ריאליסטי-קונסטרוקטיביסטי (המושפע מעבודתם התאורטית של ג'פרי אייסק, אנתוני גידנס, צ'רלס טילי, אלכסנדר וונדט ואחרים) של משולש היחסים צבא-פוליטיקה-חברה בישראל בראייה היסטורית דינמית. במסגרת מסורת תאורטית זו, המבנים החברתיים נתפסים בו-בזמן כתוצר וכמדיום של פעולת הסוכנים. סוכנים חברתיים משעתקים מבנים ובו-בזמן משנים אותם. עצם התנהגותם של הסוכנים מטילה עליהם מגבלות בכך שהם יוצרים בעצמם את המבנים שבמסגרתם הם פועלים. מבנים חברתיים אינם מתקיימים במנותק מתפיסת הסוכנים את פעולתם. המבנה הוא אפוא בעל ממד דיסקורסיבי טבוע, מכיוון שאינו נפרד מהאופן שבו הסוכנים מפרשים ומבנים את מעשיהם. עם זאת, המבנים החברתיים אינם מוגדרים אך ורק באמצעות הבנת

* האוניברסיטה הפתוחה

הסוכנים את מעשיהם, מכיוון שהסוכנים אינם מודעים בהכרח למלוא ההשלכות של מעשיהם. אך משמעות פעילותם של הסוכנים אינה מנותקת מן המבנה, כשם שהמבנה אינו נפרד מההבנה העצמית של הסוכנים.

הסוכן החברתי אינו מהלך כסומא במבוכי המבנה, כדברי גזית. הספר דבק בהבחנה בין פעולה מכוונת (שהיא גם רציונלית פעמים רבות) לבין תוצאותיה, שאינן מכוונות בהכרח אך נשורות לא פעם בעיצובם של יחסים מבניים חדשים. דפוס של "ניסוי וטעייה", כך נטען, הוא שמאפיין את התהליך שבאמצעותו בוחרות הקבוצות השונות את דרכן. זוהי בחינה מעשית של מגוון חלופות, המתקנת את עצמה בהתאם למאזן של אינטרסים. מאזן אינטרסים זה הוא שיוצר לבסוף את שביעות הרצון היחסית של הסוכנים מהדרך שבחרו בה, להבדיל מחוסר שביעות הרצון שהפגינו, במפורש או לא במפורש, לנוכח החלופות. פוטנציאל לשינוי מבני נוצר בתנאים של סתירה בתוך המבנה. סתירה מבנית יוצרת הזדמנות פוליטית המאפשרת לקבוצות להגביר את יכולת המיקוח שלהן ביחס לסוכנים אחרים, כולל המדינה. מובן שגם הזדמנות זו אינה מנותקת מן המבנה אלא תלויה בו. עיתוי הופעתה של הפעולה הפוליטית, יומיה, הרפרטואר, סיכויי ההצלחה, יצירת ההזדמנויות לקבוצות האחרות ועוד – כל אלה הם ביטוי לגורמים הפועלים במעטפת שמחוץ לקבוצה. לכן אין גם מקום לביקורתו של גזית הטוענת שיש בספר הסתמכות על קטגוריות חברתיות המביאות להסתכלות על קבוצות כעשויות "מקשה מעמדית אחת". זהו טיעון שאינו מבוסס על הטקסט. הקבוצות החברתיות מנותחות (בעיקר לאחר מלחמת 1967) באופן המפלה אותן לתת-קבוצות עיקריות. פילוח זה משרת את הניתוח האמפירי בכל שלב היסטורי שבו תת-הקטגוריות נעשות רלוונטיות. תת-הקטגוריות משלבות הסתכלות מעמדית, אינטרסים חברתיים ומבע אידאולוגי, ובעיקר מביאות בחשבון את מיקומה של הקבוצה בצבא ואת אופני השימוש בו בעיצוב זהותן של הקבוצות ובשיפור מעמדן החברתי. אין מדובר בהתבוננות מעמדית נוקשה, אלא בהתבוננות על נזילות פעילותן של קבוצות, שבסיס ההרכב שלהן והיחסים ביניהן הוא דינמי. הן מקימות קואליציות ומשנות דוקטרינות פוליטיות.

הניתוח האמפירי מתבסס על התבנית התאורטית של המושג מיליטריזם חומרני. מושג זה משלב מיליטריזם עם המירות (convertibility) – יכולתה של קבוצה חברתית להמיר משאבים שהיא צוברת בצבא במשאבים בעלי ערך בזירה החברתית. עם המשאבים הללו נמנים, בין היתר, המיצב, הזכויות הכלכליות, הניעות המקצועית, הנגישות לרשתות החברתיות ועוד. מיליטריזם חומרני משמעו שנכונותם של פרטים (בתצורה של קבוצות חברתיות על-פי רוב) להקריב את גופם ואת ממונם בזירה הצבאית מוגדרת בהתאם לתגמולים הסמליים והחומריים שהם מפיקים בזירה זו, תגמולים שאפשר להמירם בזירה החברתית. מכך נגזר מערך האינטרסים של הקבוצות, אשר מזין את השקפת עולמן האידאולוגית בכל הנוגע לשימוש בכוח וכן את ההניעה שלהן להקריב כדי לממש את האידאולוגיה הזאת כלוחמים בכוח ובפועל וכמשלמי מיסים, המממנים את תחזוק הצבא.

מיליטריזם חומרני הוא אפוא סוג של הסדר מבני – חליפין של משאבים תמורת הקרבה צבאית (אידאולוגית, גופנית או ממונית). המבנה נוצר מעצם האינטראקציה בין הסוכנים לבין המדינה והצבא, כמפגש של אינטרסים מגוונים. אך זהו הסדר שטמונות בו סתירות, המאפשרות לסוכנים לצבור עוצמה אוטונומית, בעיקר במצבים שמתגלה בהם פער בין עלות התחזוק של הצבאיות לבין התועלת המופקת ממנה, או שנוצר בהם קונפליקט

תחרותי בין סוכנים, בגלל נגישות לא־שוויונית לתועלת המופקת מהצבאות או לנשיאה בעלויותיה.

בכך הספר חורג מן ההשקפה המקובלת על רבים מחוקרי המיליטריזם בישראל, שסוכנים חברתיים אינם אלא סובייקטים של משמוע מדינתי באמצעות הצבא והצבאות. הסוכנים הם בעלי אינטרסים וגם בעלי יכולת להתנגד למדינה. בין הצדדים מתקיימים יחסי מיקוח ולא יחסי משמוע. זוהי גישה המבוססת על ניתוח דינמי של יחסים חברתיים (Relational analysis) והיא אינה גישה סטרוקטורליסטית. בגישה זו טמונה היכולת לספק הסבר לדינמיקה המשתנה של מפלס המיליטריזם בחברה ובאמצעותו גם להסביר שינויים בנכונותן של קבוצות לתמוך בגישה לוחמנית או להתנגד לה, ובכך להטביע את חותמן על התוצאה המדינית־צבאית המעשית של גישה זו. כך מוסברים מעגלי המיליטריזציה עד שנות השבעים, הדה־מיליטריזציה החלקית עד שנות התשעים והמיליטריזציה המחודשת שנוצרה בשנות האלפיים. ניר גזית מכיר בניתוח הדינמי שהספר מציע ורואה בו את אחד מיתרונותיו ההסבריים, אך הכרה זו אינה עולה בקנה אחד עם טענתו באשר לדבקותו הסטרוקטורליסטית של הספר.

המיליטריזם החומרני אינו מסביר במישרין כל תופעה. כוחו ביכולת להסביר כיצד מתפתחים שינויים מבניים היוצרים תנאים מוקדמים והכרחיים לדינמיקה פוליטית. ההתרחשויות המתפתחות על בסיס תשתית זו מנותחות לא אחת כמעין הסבר גנטי, כלומר, כרצף של מאורעות שבו מאורע מוליד את משנהו, שכן הוא משמש מעין מנגנון סיבתי על בסיס מפגשים שהתנהלותם מושפעת מיחסים מוטרמים. הסיבתיות שהספר טוען לה היא בעיקרה שילוב של סיבתיות פורמלית (כלומר, חוקים וכללים מכוננים ותלויי־מבנה) עם סיבתיות מטריאלית (כלומר, מרכיבי התהליכים, כדוגמת עוצמה והשקפות עולם), ואינה סיבתיות פוזיטיביסטית. המנגנונים הסיבתיים מקשרים בין המעטפת הפורמלית־מטריאלית לבין ההתרחשות האקטואלית.

תפיסת המיליטריזם החומרני מסייעת אפוא להתמודד עם מגוון שאלות הנמצאות על סדר היום של הסוציולוגיה הפוליטית בישראל. היא מזמינה דו־שיח ביקורתי עם גישות חליפיות, וכן מעודדת מאמץ להשלמת הפערים והגירעונות החשיבתיים שמגולמים בלי כל ספק בתצורה הנוכחית והראשונית של תפיסה זו.

ביקורת ספרים

שמואל נח אייזנשטדט תמורות בחברה הישראלית
 משרד הביטחון. תל-אביב. 119 עמודים.

סמי סמוחה*

הספר תמורות בחברה הישראלית הוא מעין חלק שלישי ב"טרילוגיה" על החברה הישראלית שפרסם עד כה שמואל אייזנשטדט. החלק הראשון הופיע בשנת 1967 ונקרא החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, והחלק השני ראה אור בשנת 1989 ונקרא החברה הישראלית בתמורותיה. חלק שלישי זה שונה מקודמיו: הוא קצר הרבה יותר, עדכני, נכתב במקורו בעברית, ואין ספק שהוא גם הקריא ביותר. הוא מבוסס על סדרת הרצאות במסגרת האוניברסיטה המשודרת של גלי צה"ל, ועל כן הוא אמור להיות רהוט ושווה לכל נפש.

זהו ספר בעל ערך, המספק גרסה מעודכנת ומקורית של חקר החברה הישראלית על-פי האסכולה של בינוי אומה, ששלטה ועודנה שלטת, אף-על-פי שאיבדה את ההגמוניה ואת הבלעדיות שנהנתה מהן בעבר. אם נחלק את הגישות העוסקות בחקר ישראל כיום לזרם מרכזי, גישה ביקורתית וגישה רדיקלית, אייזנשטדט משתייך לזרם המרכזי. הספר הנוכחי הוא ניתוחי פרשני, המושתת על הסתכלויות אישיות וחומר קיים. אין הוא מתיימר להציג נתונים חדשים, אלא להנהיר את הידוע מכבר, על-ידי הכנסתו למסגרתה של פרדיגמה פרשנית אחת.

הספר מורכב משלושה עשר פרקים קצרים. חמשת הראשונים נותנים רקע לדיון עצמו, המתמקד בתקופה שמשנת 1977. מתוך נאמנות לכותרתו, דן הספר בתמורות שחלו ביישוב העברי ובישראל כולה. התזה המרכזית היא ש"החברה הישראלית משתנה בקצב כה מהיר, עד כי ניתן לטעון שאין כמעט שום דמיון בינה לבין החברה הישראלית של שני העשורים הראשונים לקיום המדינה" (ע' 9). המפנה ההיסטורי הגדול חל במהפך הפוליטי של 1977, ששם קץ לפרוגרמה של תנועת העבודה ולהגמוניה שלה. אך בטרם ינתח את התמורות הרבות שהתחוללו מאז, אייזנשטדט מציג את דפוסי החברה הישראלית עד המפץ הגדול. לפי אייזנשטדט, החברה הישראלית הוקמה על-ידי התנועה הציונית וההתיישבות הציונית. כמו תנועות לאומיות אחרות, הציונות שאפה להקים מדינת לאום מודרנית, אך כזו שתהיה ייחודית מכמה בחינות: הקמת מדינה בשטח המיושב על-ידי אוכלוסייה אחרת, החייאת שפה לא-מדוברת, הדגשת אירציפות בהיסטוריה הלאומית וביצוע מהפכה כוללת בחיי העם. הייחוד האידאולוגי הזה של הציונות לווה גם בכינוי מוצלח של חברה ומוסדות: הוקם משק מודרני, נוצרה תרבות מודרנית ייחודית, נקלטו גלי עלייה ונוסדה מערכת פוליטית דמוקרטית מודרנית. באשר למשק המודרני, אייזנשטדט מסביר שהשאלה אם יבנה משק עצמאי או קולוניאלי "היוותה מוקד לחיכוכים ולמשברים בתוך היישוב היהודי

* אוניברסיטת חיפה

ובתנועה הציונית. ההכרעה שהתגבשה בסופו של דבר בקרב היישוב היהודי, בעיקר בתקופת המנדט הבריטי, הייתה כי החברה הישראלית תהיה חברה התיישבותית ולא קולוניאלית, אף כי התפתחו בתוכה גם מגמות קולוניאליות" (ע' 25). מבחינתו, "מגמות קולוניאליות" פירושו שימוש חלקי בעבודה ערבית. תהליכי הבינוי המוסדי הזה נמשכו בתקופת המדינה. המשק היה בעל אוריינטציה קולקטיביסטית, עם דגש על שוויון. המשטר הדמוקרטי שצמח הוא הישג ראוי לציון בשל המכשולים הקשים שעמדו בדרכו: מגמות טוטליסטיות ואנטי-פלורליסטיות של התנועות הציוניות וההתיישבותיות, בעיית הביטחון החמורה והרקע הלא-דמוקרטי בארצות המוצא של העולים. המשטר הזה היה מיוחד במינו: דמוקרטיה קונסוציונלית עם מפלגה דומיננטית (ע' 29). מפלגת העבודה שלטה תוך כדי שיתוף של המגזר האזרחי והמגזר הדתי כשותפים זוטרים. אומנם הצבא היה בעל עוצמה רבה, אך ישראל בכל זאת לא נהפכה למדינת קסרקטין (ע' 29). התגבשה זהות קולקטיבית חילונית, בעלת דגשים ארץ-ישראליים מובהקים (התנ"ך, שלילת הגלות, הפרהסיה היהודית החילונית, הסטטוס-קו הדתי), כדגם יהודי חדש.

דפוסי החברה הישראלית הללו, שהתקיימו בשני העשורים הראשונים למדינה ועוררו הערצה לישראל ברחבי תבל, השתבשו במהלך העשור השלישי. תוכניה של תנועת העבודה, שעליה נשענו דפוסים אלה, מיצתה את עצמה. היא הצליחה, אך יסודותיה החדשניים והיצירתיים התחלפו ב"שמרנות דינמית" (ע' 36). שינויים המשיכו להתחולל בחברה הישראלית, אך הם לא הובילו ליצירת דפוסים מהפכניים כמו הקיבוץ, המושב, ההסתדרות והתרבות העברית. קבוצת המייסדים נטלה לעצמה כוח והטבות, ונטשה את האידאולוגיה החלוצית. העולים שהתבססו בינתיים ובני הוותיקים מהמעמד הבינוני והבינוני-גבוה לא היו מוכנים להמשיך לשאת את הרחקתם מהמרכז הפוליטי. גם התבוסה במלחמת יום הכיפורים חשפה את רפיסותה של האליטה המייסדת.

מהפך 1977 חולל תמורות עצומות. ההגמוניה של תנועת העבודה קרסה לבלי שוב. נוצרו שני גושים פוליטיים שווים בכוחם, נפתחה שאלת גבולות המדינה, נקטע כושר היצירתיות והחדשנות והשתנו לבלי הכר יחסי הכוחות בין קבוצות האוכלוסייה העיקריות. השמאל והימין איבדו את משמעותם החברתית ונהפכו לכינויים של נציון ויונים. התנהל מאבק עז על עיצובה מחדש של החברה הישראלית, ובמיוחד על גבולותיה וזהותה. דמוקרטיזציה גוברת הייתה אחד השינויים הבולטים. היא התבטאה לא רק במשטר דו-גושי ובחילופי שלטון, אלא גם ובעיקר בהכלה הולכת וגדלה של קבוצות אוכלוסייה שהיו מודרות עד אז מהמרכז הפוליטי. אך דמוקרטיזציה עצימה זו רופפה באופן מסוכן את המערכת החוקתית והציבורית. התגלעו עימותים בין הקבוצות, שלא היססו לעתים להשתמש בנשק הקטלני של דמוניזציה ודה-לגיטימציה. רשויות הציבור עברו פוליטיזציה והשחתה, והשיח הציבורי נעשה וולגרי וברוטלי. השפעת הכנסת הלכה והתמעטה. הקיפאון הפוליטי והסכסוכים הפנימיים הממושכים חיזקו את בית-המשפט העליון, שנקט אקטיביזם שיפוטי. הולזל בחוק ובסדר הציבורי התפשט, והתרבו גילויי ההתרסה מצד חוגים בעלי תפיסות פונדמנטליסטיות. מגמות אלה גם ניזונו מהנטייה ההיסטורית של העם היהודי ל"אנרכיזם פוליטי עקרוני" (ע' 55).

אייזנשטדט מנתח את התמורות שחלו בכלכלה, בזהות הקולקטיבית, במגזרי האוכלוסייה וביחסים ביניהם, ובסולידריות של החברה הרב-תרבותית. לגבי הכלכלה, הוא מציין את המעבר למשק קפיטליסטי, אוליגופוליסטי, נטול אתוס קולקטיביסטי-שוויוני (ע' 58). זהו

משק שמנצל עבודה זרה, מקיים פערים ניכרים ואינו מספק הגנה מפני פגעי הגלובליזציה. אייזנשטדט מצר על כך: "חלק מתגובותינו על תהליכי גלובליזציה אין בהן למעשה שום ייחוד, לעומת המתרחש במידה מסוימת בארצות יצירתיות יותר כמו שוודיה והולנד" (ע' 106). באשר לזהות, במקום הזהות הישראלית המשותפת שיצרה סינתזה בין יסודות מנוגדים (מודרניות ומסורת, חילוניות ודת, ערכים אוניברסליים ויהודיים, עבר ועתיד), התחזקו הרכיבים הפרטיקולריסטיים (השואה, הדת, אדמת ארץ-ישראל, מורשות עדתיות). עם זאת, חוגים אחרים התרחקו באותו הזמן מהציונות.

אייזנשטדט סוקר בפרוטרוט את מצבם של המגורים השונים בחברה הישראלית: המגור האזרחי, המגור הדתי (דתי-לאומי, חרדי-אשכנזי, חרדי-מזרחי), מגור העדות (מזרחים, עולים מברית-המועצות לשעבר, עולי אתיופיה), המגור הערבי ובני הוותיקים שאיבדו את ההגמוניה שלהם. ישראל היא חברה מגורית, שכל מגור נאבק בה על חלקו בעוגת המשאבים, על הכניסה למרכז, על ההכרה בסמליו ועל הביטוי במרחב הציבורי. נוסף על כך, הדתיים והערבים חותרים לאוטונומיה. אייזנשטדט מסביר שהשיסוע הגובר של החברה אינו נגרם על-ידי עצם קיום המגורים, משום שכך זה היה תמיד, אלא בשל העובדה שההסדר הקונסוציונילי הישן בין המגורים היה יציב כל עוד הוא נכפה על-ידי מפלגה דומיננטית הגמונית, כך שלא היה מנוס מהתרופפותו לאחר נפילתה. כמו כן, ככל שהעמיקה כניסת המגורים למרכז, כך התרבו המפגשים והחיכוכים ביניהם. יתרה מזאת, המצב החדש הצריך שינוי בתפיסת "האחר" (ע' 86). האחרים של הציונים הוותיקים היו יהודים מתבוללים, ערבים, חרדים, ובמידה מסוימת גם מזרחים, ולקבוצות הללו עצמן היו "אחרים" משלהן. ההכלה של הקבוצות הללו בתוך המרכז חייבה הסתגלות הדדית מכאיבה, שינוי הדימוי של האחר ואפילו החלפתו בקבוצה אחרת.

אייזנשטדט מסכם ואומר ש"במבט השוואתי, כשאנו מסתכלים על חברות אחרות... אפשר בהחלט להמשיך ולומר, במידה לא קטנה של צדק, שיש בחברה הישראלית סיפור של הצלחה גדולה" (ע' 109). למרות הריבוי והפיצול בין המגורים, עדיין קיימת חברה ישראלית, ולא אוסף של מגורים, משום שכל המגורים האלה רואים את עצמם כישראלים ומתייחסים לישראל כאל חברה שלמה. ישראל, כמו צרפת וארצות-הברית, מתמודדת עם מציאות רבת-תרבותית, אך אין זה ברור אם היא תאמץ אידאולוגיה רבת-תרבותית, פתיחות וסובלנות. גם משטרה הדמוקרטית אינו מובטח, אם לא תיצור את האיוונים הדרושים בין המגורים, אם לא תחדש את היצירתיות ואם לא תיחלץ מהקיפאון הפוליטי.

מתוך הספר עולה אפוא תמונה של החברה הישראלית כחברה מודרנית, דמוקרטית, שסועה אך יציבה. כיום היא דמוקרטית יותר, אם כי יצירתית פחות ומפולגת ומסוכסכת יותר משהייתה. ככל מדינה קטנה, ועל אחת כמה וכמה כמדינה המתמודדת עם בעיית ביטחון קשה, ישראל נוטה לפרובינציאליות ולשמרנות, אך האופציה של חידוש היצירתיות ההיסטורית שלה עודנה פתוחה. השמאל ההגמוני, שייסד אותה, יצק תשתית תרבותית ומשטרית בריאה ואיתנה. השפעתו נמשכת אף-על-פי שאיבד את ההגמוניה שלו. ישראל שונה מאוד כיום מהחברה שלפני חמישים שנה, אך באופן פרדוקסלי יש בה "מידה רבה של המשכיות של אותו דגם. המשכיות זו מוצאת את ביטויה הן בכך שאותו דגם ראשוני מהווה לא רק את הרקע ההיסטורי אלא גם נקודת התייחסות מתמדת במהלך השינויים, והן בכך שבאותו דגם נקבעו רבים מהפרמטרים של מגמות השינוי ונושאי המאבקים החברתיים" (ע' 109).

ניתוח מקיף זה של החברה הישראלית מאפשר להשוות את האסכולה של הזרם המרכזי, שבראשה עומדים אייזנשטדט ועמיתיו, עם האסכולות הקוראות תיגר עליה. מובן שבתוך כל אסכולה ישנם חילוקי דעות בעניינים מסוימים. לדוגמה, אייזנשטדט אינו מתייחס בחומרה רבה כעמיתיו לשיסוע המגזרי, ובעיקר להתבדלות של ש"ס ושל העולים מחבר-המדינות העצמאיות. יש גם הסכמה מסוימת בכמה נושאים בין שלוש האסכולות. לדוגמה, לגבי השאלה המהותית אם ישראל היא מקרה חריג (כפי שנוטים לראותה חסידי הזרם המרכזי), אייזנשטדט, כסוציולוג-משווה מושבע, מוצא את עצמו דווקא במחנות הביקורתיים והרדיקליים, הנוטים להשוות את ישראל לחברות אחרות. עם זאת, אייזנשטדט משתמש בהשוואות כדי להראות עד כמה ישראל דומה למדינות המערב, לעומת הדוגלים בגישות היריבות, המסיקים מההשוואה שישראל אינה מערבית, או שהיא תואמת דגם מערבי-קולוניאלי. לכן אפשר להכליל ולומר שהמפריד בין הגישות הללו עולה במידה רבה על המשותף להן.

לפי הזרם המרכזי, התפתחותה של החברה הישראלית היא אפוס של בניו מדינת לאום מודרנית של עם השב לארצו, בעוד בעלי הגישה הביקורתית משלבים בתהליך זה מרכיבים קולוניאליים, ואילו בעלי הגישה הרדיקלית משתמשים בדגם הקולוניאלי כדי להראות שתולדות ישראל המודרנית אינן אלא סיפור התנחלות של יהודים מאירופה, המייהדים את הארץ ומנשלים את העם הפלסטיני מארצו. אייזנשטדט אינו רואה את הסכסוך עם הפלסטינים כסוגיה מרכזית, אף-על-פי שהוא מזכיר אותו מדי פעם כאבן נגף לדמוקרטיה וליצירתיות. לגבי הביקורתיים, הסכסוך הוא הגורם העיקרי שכונן ומכונן את החברה הישראלית, ולגבי הרדיקלים הוא תמציתה של ההווה הישראלית. בעיני המשתייכים לזרם המרכזי, מלחמת 1948 היא מלחמת העצמאות של היהודים, ובעיית הפליטים נגרמה באשמת הערבים הסרבנים, שדחו את החלטת החלוקה ופתחו במלחמה (ע' 81). הביקורתיים, לעומת זאת, נוקטים עמדה דו-צדדית מאוזנת יותר, והרדיקלים מטילים את מלוא האשמה לנכבד על היהודים התוקפנים.

לגבי הזרם המרכזי, גבולות החברה הישראלית הם "גבולות הריבונות" (הכוללים את אוכלוסיית אזרחי ישראל). אייזנשטדט מקבל זאת כדבר מובן מאליו (הוא אף אינו מעורר את השאלה), בעוד הביקורתיים מעלים ספקות לגבי סוגיה זו, ואילו הרדיקלים רואים את "גבולות השליטה" (הכוללים את כל התושבים הנשלטים על-ידי המדינה, לרבות הפלסטינים בשטחים) כגבולות המתאימים לניתוח חברתי מפוכח. אייזנשטדט, ועמו הזרם המרכזי, תופס את ישראל כחברה חפה ממיליטריזם. הביקורתיים רגישים יותר להתפתחויות מיליטריסטיות בלתי-נמנעות מסוימות ביישוב ובמדינה, בעוד הרדיקלים מציגים את המיליטריזם כאבן תשתית בחשיבה, בתרבות, בזהות ובמוסדות החברתיים של ישראל, וכגורם המעכב את יישוב הסכסוך הישראלי-ערבי. לפי הזרם המרכזי, המשטר הפוליטי השורר בארץ הוא דמוקרטיה ליברלית מערבית, עם ייחוד משלה, כפי שיש ייחוד לכל דמוקרטיה, אפיון שאינו מקובל על האסכולות הביקורתית והרדיקלית, שגורסות כי המשטר הישראלי אינו מערבי ואף אינו דמוקרטי כלל ועיקר.

הזרם המרכזי מטעים את ההמשכיות בין היישוב למדינה בשני העשורים הראשונים לקיומה, ואייזנשטדט מעגן את המפנה ההיסטורי ואת השבר הנורא במהפך 1977. בניגוד לכך, הזרם הביקורתי והזרם הרדיקלי רואים במעבר מן היישוב למדינה נקודת מפנה היסטורית, שבה היהודים רוכשים כוח כפייה מדינתי ומביסים את הפלסטינים. גם הכיבוש

של 1967 היה קו פרשת מים, המציין את השתלטות היהודים על כל פלסטין המנדטורית ועל כל תושביה הפלסטינים, ובכך, על-פי הגישה הרדיקלית, מנציח את ישראל כחברה קולוניאלית. לגבי הביקורתיים והרדיקליים, מהפך 1977 הוא רק תולדה של כיבוש 1967 - נקודת המפנה האמיתית, שהפכה את האידאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה לרעיון אדיר התואם את הסטטוס-קוו, ובכך הפכה את הימין בחברה הישראלית מגורם שולי וחלש לכוח רלוונטי ורב-עוצמה.

הזרם המרכזי מתאר את שני העשורים הראשונים למדינה כהצלחה גדולה של בינוי, גידול, פיתוח כלכלי מואץ, פרץ של יצירתיות, עלייה המונית, כור היתוך וגיבוש זהות ישראלית-יהודית משותפת, אגב שמירת היציבות הפוליטית. אייזנשטדט אינו מנסה כלל להסתיר את התרפקותו על "תור הזהב" הוזה בתולדות המדינה. ואילו הביקורתיים והרדיקליים מציירים את הפרק הזה בתקופה הגיבוש כתוקפנות כלפי מדינות ערב, סרבנות כלפי הפלסטינים, ממשל צבאי והדרה של האזרחים הערבים, אידאולוגיה של ממלכתיות לאומנית וכאנית, דיכוי תרבותי ואפליה מוסדית של העולים, החמצת הזדמנות היסטורית ליצירת משק סוציאליסטי מעורב ומשטר סמכותי ספק-דמוקרטי של בן-גוריון.

חסידי הזרם המרכזי טוענים שאינם תומכים בממסד, אלא דווקא נמנים עם מבקריו. ואכן, ספרו של אייזנשטדט ספוג בביקורות על המצב הקיים במדינה, וניתוחו המדעי מודרך על-ידי תפיסת עולם מובלעת שעל-פיה ישראל צריכה להיות מדינת חוק ודמוקרטיה מערבית איכותית, לקיים צדק חברתי ושוויון, לעודד יצירתיות, לסיים את הכיבוש, להשיג הסדר שלום על בסיס של שתי מדינות לשני עמים, ולהתפתח כחברה רב-תרבותית אגב שמירה על רוב יהודי וייחודיות יהודית. תפיסה ציונית זו, העומדת מאחורי הניתוחים של הזרם המרכזי, מובילה לכל היותר לביקורת ליברלית מתונה על החברה הישראלית, ביקורת שנעשית מתוך החברה הישראלית. לעומת זאת, הביקורתיים מותחים ביקורת חריפה יותר ומדברים על הפיכת ישראל לדמוקרטיה יותר מאשר יהודית ועל הפרדת הדת מהמדינה, ואילו הרדיקליים רוצים מדינה פוסט-ציונית, רב-תרבותית, ישראלית-פלסטינית, המשתלבת במזרח-התיכון.

ספרו החשוב של אייזנשטדט מציג בתמציתיות ובבהירות את גישת הזרם המרכזי לחברה הישראלית. אומנם הוא מתעלם מקיומן של הגישות החלופיות, וודאי שאינו מתפלמס אתן, אך הצגתו את גישת הזרם המרכזי תורמת לחידוד ההבדלים והמחלוקות בינה לבין הגישה הביקורתית והגישה הרדיקלית.

ברוך קימרלינג מהגרים, מתיישבים, ילידים
עם עובד. 2004. 627 עמודים.

אלכס וינגרוד*

אין ספק שברוך קימרלינג הוא "תופעת טבע" בזירה הסוציולוגיה הישראלית: קימרלינג כותב ספרים בקצב מדהים (ארבעה ספרים מאז שנת 2000!), הוא בעל עין חדה ויכולת מצוינת באינטגרציה של המחקר הרב שנערך על החברה בישראל, והוא גם ממשך בפיתוח גישה סוציולוגית מקורית לעבר ולהווה. אפשר לומר שקימרלינג הגדיר מחדש את החשיבה על התמורות החברתיות הגדולות שהתרחשו ומתרחשות בישראל. המדינה והטריטוריה עומדות במרכז הדיון שלו, ולכן, נושאים כמו "כוחות המדינה" ומלחמה הם הנמצאים בראש הניתוח. בוודאי אינו הראשון אשר מדגיש מבנים של כוח: גם חוקרים אחרים (כמו משה ליסק, אווה עציוני-הלוי, יונתן שפירא ודן הורוביץ במיוחד) פיתחו את הנושא, כל אחד לפי עניינו, אולם ניתוחו הרחב של קימרלינג וכן כתיבתו הבהירה הפכו אותו מזמן לאחד הקולות המעניינים ביותר בחקר החברה בישראל.

הספר החדש שלו הוא סיכום של מחקרים "על החברה הישראלית ועל תולדותיה" שערכו המחבר וחוקרים אחרים בשלושת העשורים האחרונים. גרסתו ההיסטורית-חברתית מחולקת לשני חלקים: החלק הראשון מתמקד בהגמוניה שנוסדה לפני קום המדינה ונמשכה עד 1977, והחלק השני מתמקד בתמורות שחלו מן "המהפך" ועד היום ("קץ ההגמוניה והריבוי התרבותי").

אך קימרלינג פותח בדיון מעניין על היחסים בין ישראל ליהודי התפוצות, וליהודי ארצות-הברית במיוחד. מובן שהוא אינו שולל את הגולה; להפך, הוא מתרשם מחדשנותם של חלקים מיהדות אמריקה ועומד על יחסי הגומלין הפוליטיים-תרבותיים הנרקמים בינה לבין המדינה היהודית.

לאחר הדיון הכללי על יהודים בעולם, הספר מתמקד ב"בניית הארץ": מתקופת "בטרם המדינה" והיווצרות של "שליטת מפא"י ההיסטורית" ועד עליית הליכוד לשלטון ב-1977. הפרק על תקופת היישוב מעניין במיוחד, מכיוון שאינו בנוי בדיוק על-פי הסיפור הקנוני. חוקרים רבים ממשיכים להתעניין בתקופה, וקימרלינג שואב מהם הבנות חדשות (למשל, לגבי הבורגנות היהודית בערים, או לגבי המאבק על שירותי הבריאות בין "הדסה" האמריקאית לקופת-החולים ההסתדרותית). הפרק הבא, שנושא הוא "המדינה וההגמוניה", הוא פרק מוצלח פחות. במקום לנתח את מרכיביה של ההגמוניה התרבותית-פוליטית הייחודית שנוצרה, קימרלינג כותב ארוכות על התאוריה ועל הקשיים הרבים הכרוכים בניסיון לתאר את ההגמוניה "מבפנים". כשל זה הוא מפתיע, מכיוון שבגרסה האנגלית של הספר, הנקראת *The Invention and Decline of Israeliness*, הוא מתאר בצורה בהירה את מרכיביה המרכזיים של "שליטה על החשיבה".

שני הפרקים הללו הם הרקע לנושאו העיקרי של הספר: איך נשברה שליטתה של "תנועת העבודה" לאחר שמונים שנה ויותר, ובמקום "הגמוניה" נוצר מצב של פיצול ושסע חברתי, "עד כדי כך שקשה לדון עתה ב'חברה הישראלית' כחברה אחת" (ע' 496).

* אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מה הביא לקץ המשטר הישן ולססע העכשווי? התפוררות פנימית ו"עייפות החומר" של האליטות הקודמות, ואפילו חשוב יותר - השינויים והדילמות שהביאו עמן המלחמות "המוצלחות" בשנים 1967 ו-1973. קימרינג טוען שהחברה בישראל מפוצלת לשבע תת-חברות, שלכל אחת יש אידאולוגיה, זהות ומוסדות משלה. שבע הקבוצות הן: "הדתית-לאומית, האורתודוקסית הלאומית, המזרחית-מסורתית, הערבית-ישראלית, הרוסית והאתיופית, ואלא של המעמד הבינוני החילוני" (ע' 13). נוסף על כך, לקראת סוף הספר, קימרינג מוסיף פרק העוסק ב"מגדר" בחברה הישראלית.

כך, בצורה שיטתית, בזה אחר זה, המחבר מציג את הרקע ההיסטורי ואת המאפיינים המרכזיים של כל אחת מהקבוצות. יכולתו הטובה לערוך אינטגרציה בין המחקרים הרבים וכן עושרם של המחקרים מאפשרים לו להרכיב תמונה כוללת, נאמנה ועדכנית של הקבוצות השונות. כמו-כן, הדיאלקטיקה הפנימית בתוך הקבוצות יוצרת סתירות חריפות (בין מיסטיקה גוברת לפוליטיקה יום-יומית בתוך גוש אמונים, לדוגמה) אשר מתוארות בצורה אלגנטית. מובן שהפרקים אינם מוצלחים באותה המידה. הפרקים העוסקים בקבוצות הדתיות מעניינים במיוחד, והפרקים המתארים את "המזרחים" ואת "המעמד הבינוני החילוני" אינם קולעים ומשכנעים באותה המידה.

כפי שהערתי קודם, קימרינג כותב בצורה ברורה, בלי "ז'רגון" מיותר, והוא עוסק בדרך כלל בנושאים חשובים באמת. לעומת זאת, השימוש המופרז בהערות ביניים מפריע לקריאה: לאחר כל פרק מופיעות כשמונים הערות ביניים ארוכות, שמטרתן להעשיר את הטקסט, מעין ספר בתוך הספר. הכמות הרבה הזאת מקשה את הקריאה הרציפה ואינה תורמת רבות.

בשער הספר מופיע ציור נפלא של הצייר אברהם אופק, הנקרא "ביחד". זוהי בחירה מצוינת, שכן הציור מבטא היטב את המסר שהספר מבקש להעביר. נראות בו חמש דמויות של נשים וגברים, שלכאורה אין כל קשר ביניהן, ואשר נראות כשקועות בדיכאון או כחסרות יכולת לתקשר ביניהן. הבחירה היא מוצלחת, אך נשאלת השאלה אם כך אכן נראית החברה הישראלית.

אין ספק שהחברה הישראלית שסועה, הן בהשוואה לשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת והן לפי העיתון של אתמול והיום. אין ספק שקיימות דעות סותרות לגבי נושאים מרכזיים, כמו דת ומדינה, השטחים הכבושים, רוב יהודי ומיעוט ערבי, ונושאים רבים נוספים. בניגוד לעבר הלא-רחוק, קיימות הגדרות שונות ולגיטימיות בעניין "מה זה להיות ישראלי", וזוהי אינה סוגיה חדשה. נוסף על כך, ה"רב-תרבותיות" מבטאת במובנים רבים הישג, צעד קדימה, ולא משבר או סיכון. קימרינג טוען שה"יהודיות" והלאומניות הישראלית מתחזקות על חשבון היהודיות החילונית-האוניברסלית, וכי אלה הם הקולות העולים, המגדירים את "מי אנחנו". אני מסכים אתו. כחלק מהצגתן של שבע הקבוצות הישראליות, קימרינג גם מקשר בין כל קבוצה למפלגה מסוימת (בין "המזרחים המסורתיים" לש"ס, בין הרוסים ל"ישראל בעלייה" וכן הלאה). אולם יש כאן אי-דיק, מצב לא ברור, או פשוט חסר: האם קיימת מפלגה פוליטית שולטנית (דומיננטית) בישראל? האם מאז 1977 ישנה מפלגה אשר קבעה את סדר היום הלאומי, "מפלגה שולטת", גם אם אינה "הגמונית"?

לדעתי, התשובה היא כן. מאז 1977, מפלגת הליכוד שלטה במהלך רוב השנים, וגם בתקופות של "ממשלת אחדות לאומית" היה הליכוד הקבוצה המובילה. משום-מה, השפעתו

של הליכוד על החברה (האידאולוגיה, הארגון והמסר) אינה מופיעה בניתוח. מדי פעם קיימת התייחסות לכך, אבל באופן כללי, תוכניותיהם והשפעתם של בגין, שמיר, נתניהו ושרון אינם נחקרים בספר. קימרלינג אינו היחיד שנמנע מחקר מעמיק של תנועת הליכוד והשפעתה. איני מכיר את כל הספרות הסוציולוגית, אך אני מתרשם שבהשוואה למחקרים על ש"ס או על מפא"י ההיסטורית, הספרות שמנתחת את תנועת הליכוד היא דלה מאוד (והסיבות לכך הן נושא בפני עצמו).

מקריאת הספר אפשר להסיק מסקנות חלקיות על התקופה הנחקרת: ודאי שישנם שסעים חברתיים עמוקים וקולות רבים שאינם מסכימים על נושאים בסיסיים. ובכל זאת חסרה התייחסות ראויה להשפעתה של המפלגה השלטת ולמשמעותה של השפעה זו על התקופה. נושאים אלה דורשים חשיבה חדשה ומחקר.

**מאג'ד אלחאג' ואורי בן־אליעזר (עורכים) בשם הביטחון: סוציולוגיה
של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה
אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס. 2004. 610 עמודים.**

באדי חסייסי*

מדינת ישראל נוסדה באלימות. סביבתה הגאופוליטית גילתה (ועדיין מגלה, אם כי במידה פחותה) התנגדות לקיומה הפוליטי, והדבר עיצב את החברה הישראלית כחברה לוחמת, השרויה בלחץ ביטחוני מתמיד. חוקרים בתחום מדעי החברה התייחסו למרכזיות של הביטחון בהבנת תופעות ותהליכים בחברה הישראלית. הביטחוניזם הישראלי נבחן כגורם התורם להבנת סוגיות חברתיות מגוונות. לדוגמה, אי־השוויון המגדרי בישראל הוסבר כתופעה הנובעת ממרכזיותו של הצבא ומדחיקתם של נושאים אזרחיים מהשיתף הציבורי (הרצוג, 1999). איכות הדמוקרטיה הישראלית נבחנה אף היא בהקשר זה. אריאן (1999) הראה את השפעת הביטחון על תפיסות הדמוקרטיה בקרב הציבור היהודי בישראל. מסקנתו הייתה שיהודים החיים בצל תחושת איום מצדדים בעמדות אנטי־דמוקרטיות בתגובה לאיום. נויברגר ובן־עמי (1996) ערכו ספר שכותרתו דמוקרטיה וביטחון לאומי, ובו הם הראו כיצד דמוקרטיה מאוימת תיטה לראות בביטחון ערך עליון, ובשם "קדושת הביטחון" יפגע השלטון בהליכים הדמוקרטיים ויגביל זכויות אזרח. דוגמות אלה הן רק חלק משלל הפרסומים הקושרים בין ביטחון לחברה בישראל, דבר המלמד על מרכזיותו של הנושא. הספר שלפנינו מצטרף לגוף הידע הזה ותורם לו משמעותית. זהו ספר ערוך, המורכב מעשרים מאמרים. עורכי הספר מציינים במבוא שמרבית המחקרים אשר התייחסו לסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני תפסו אותו כחיצוני לחברה הישראלית ולא הבחינו בהשלכותיו על תופעות ותהליכים בתוכה. הספר מתייחס להשפעתו של הסכסוך על נושאים בתוך החברה הישראלית, כמו יחסי צבא-חברה, יחסים מגדריים, חינוך, אידאולוגיה של מפלגות, מדיניות מקרקעין, אי־ציות לחוק ונושאים אחרים.

הספר מחולק לארבעה פרקים. הפרק הראשון, שכותרתו היא "פוליטיקה צבאית ופוליטיקה מדינית", דן בקשר המשולש שבין צבא, פוליטיקה וחברה בישראל. הפרק השני, שכותרתו היא "הארגון הצבאי בחברה: אחידות מול שונות", מתייחס לשינויים המתחוללים בצה"ל וליחסיו עם החברה הישראלית, שגם בה חלים שינויים. הפרק השלישי, שכותרתו היא "שליטה, חינוך וחברה", מתייחס לנושא החינוך לשלום, או חינוך בצל קונפליקט בחברה הישראלית. הפרק הרביעי והאחרון, שכותרתו היא "לקראת עידן של שלום?", בוחן באיזו מידה החברה הישראלית אכן עוברת למצב של אי־לוחמה עם אויבותיה, וכיצד היא מושפעת מהניסיון לקדם פתרון מדיני לאי־הסכמה עם הערבים בכלל ועם הפלסטינים בפרט.

אפשר לתאר את החברה הישראלית כחברה השרויה בקונפליקטים אלימים מאז תקומתה. הפן האלים של הקונפליקט הוא תולדה של התנגדות הדדית של הערבים והיהודים זה לקיומו הפוליטי־לאומי של זה. אבא אבן היטיב לבטא זאת במונח "פוליטיסייד", כלומר, השמדה פוליטית של היריב. בצד היהודי, שבו אתמקד, התנגדות זו צומחת על רקע התפיסה הרווחת שלפיה העמים שהיהודים חיו בקרבם מסרבים לאפשר להם קיום וביטוי נאות של

* אוניברסיטת חיפה

תרבות יהודית ("הבעיה היהודית"), ולכן יש הכרח במסגרת מדינית, שתבטא את התרבות היהודית ותגן עליה מאיומים בלתי פוסקים. זהו היסוד המרכזי בתפיסה הציונית. בשל קוצר היריעה לא אוכל לסקור בקפידה את כל המאמרים בספר, ולכן בחרתי להתמקד בכמה מהם, המתייחסים להשפעתה של תחושת האיום, הנובעת הן מיסודות הציונות והן מהסכסוך האלים המתמשך על אמונות ביטחוניות בקרב הציבור היהודי בישראל.

מאמרם של זפרן וברטל בוחן את זיכרון השואה ואת השלכותיו על תהליך השלום. החוקרים בודקים כיצד אמונות הביטחון מושפעות מתחושת הפחד ומהדימוי העצמי כקורבן המאפיינים את היהודים בישראל. טענתם היא שהלאומיות הציונית נשענת על תפיסה דטרמיניסטית לגבי הגורל היהודי, שלפיה העתיד טומן בחובו סכנות ואיומים. תפיסה זו מכוננת חשש מתמיד מהכחדה וכן דימוי עצמי כקורבן. חשוב לשים לב שדימוי הקורבן בפסיכולוגיה (דיסציפלינה שהכותבים משתייכים אליה) מקביל לדימוי המיעוט בסוציולוגיה. לאחר קום המדינה, כך טוענים מחברי המאמר, תפיסה זו המשיכה להתקיים והצמיחה רגישות יתר לאיומים וצורך בויהוי מוקדם של סכנות. אלה הם "אינסטינקטים" של מיעוט, אשר חייב לזהות איומים מבעוד מועד, לנוכח יכולתו המוגבלת להתמודד אתם כאשר הם מתממשים. תהליך העיצוב של הזיכרון הקולקטיבי של השואה והנחלתו לציבור היהודי נבחן במאמר בשלושה מישורים: במערכת החינוך, בספרות העברית ובעיתונות. בעקבות תהליך זה התבססו בציבור אמונות המקדשות את הביטחון ותופסות אותו כמרכז ההווה הישראלית והיהודית וכערך עליון שאין לו מתחרים. תפיסה זו הנחתה את המדיניות של המערכת הביטחונית בתוך הארץ ומחוצה לה. לדוגמה, היערכותה של מערכת הביטחון לאיומים גובשה בהשפעת הנחות שונות, כמו היעדר יכולת ליצור "מכה שנייה", היעדר עומק אסטרטגי המוליד חשש מביתור הארץ, וכן היערכות ל"תסריט הגרוע ביותר" ולא ל"תסריט הסביר ביותר". הנחות אלה הגדילו את הסיכוי לתגובת יתר לאיום הנשקף בפועל. בשיח הציבורי היהודי, השואה נתפסת כאירוע ייחודי, על-היסטורי, וכביטוי תקדימי וחד-פעמי לרשע הטמון באדם. על-פי תפיסה זו, הציונות היא הלקח ההיסטורי מן השואה. במאמר זה המחברים אינם עורכים דיון היסטורי בשואה, אלא מצביעים על השואה כאירוע שהוא רלוונטי לדיון העכשווי בחברה הישראלית, עם אוריינטציה לעתיד. המרכזיות של השואה במאמר מחלישה את טיעונה של אניטה שפירא שהשואה נעשתה מרכזית בתודעתו של הציבור הישראלי רק אחרי מלחמת יום כיפור, מעין תגובה פוסט-טראומטית (שפירא, 1997, ע' 87). המאמר מבליט את שורשיה העמוקים של תפיסת השואה ואת השפעתה על אמונות ותפיסות ביטחוניות.

שלוש מסקנות עולות ממאמר זה: ראשית, תחושות הפחד, דימוי הקורבן ואמונות הביטחון הנגזרות מהם מקשות על תהליך השלום. לכן יש להתחשב באותנטיות של תחושות הפחד בקרב האוכלוסייה היהודית, ובדרך לקידום תהליך הסדרה עם הפלסטינים יש "להתחבר" לפחדים הללו. כלומר, כל פשרה טריטוריאלית ראוי שתהיה מותנית בערובות אמינות לביטחונה של מדינת ישראל ולביטחון תושביה. שנית, זיכרון השואה הוא נדבך מרכזי בבניית הזהות העכשווית של היהודים בישראל, אולם הישענות יתר על זיכרון השואה (האסון בפתח הבית) מקשה על בנייתו של עתיד חדש במציאות משתנה. שלישית, יש להכיר בכך שהשולטנות (הדומיננטיות) של מרכיב הפחד (מהכחדה ומשואה) בתפיסת הביטחון בישראל עלולה להוביל לתגובה לא-מידתית של המערכת הביטחונית לאיומים הנשקפים לה.

מאמרו של אורי בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם וניאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני", מתאר את תהליך דעיכתה של הממלכתיות בחברה היהודית בישראל, מחד גיסא, ואת עלייתם של שני מוקדי כוח עיקריים, החברה האזרחית מול החברה הצבאית, מאידך גיסא. לדידו של בן-אליעזר, החברה האזרחית מתאפיינת בגישה אנטי-מיליטריסטית, בשאיפה לפיוס ובדרישה להכרה הדדית בייחודיותו ובזכותו של הצד האחר. הפרופיל הסוציולוגי של חברי הקבוצה הוא אשכנזי, מעמד בינוני וקוסמופוליטי. מנגד, החברה הצבאית מתאפיינת בנאו-מיליטריזם. כלומר, תפיסה המקדשת את הפתרון הצבאי לבעיה פוליטית. ניתוח מעמדה של מדינת ישראל במרחב המזרח-תיכוני יוצר פסימיות בקרב המשתייכים לחברה הצבאית. הם אינם חוזים השתלבות ואפשרות לפיוס עם המרחב המזרח-תיכוני (מצדדים ב"קיר הברזל"), ומעריכים כי כל מו"מ להסדרת הסכסוך אינו אלא שלב נוסף בתהליך שמטרתו הסופית היא לכלות את מדינת ישראל כמסגרת מדינית יהודית. פחדים וחרדות אלה משמשים/מעניקים לגיטימציה לפעולות תוקפניות ולמדיניות תוקפנית. החברה הצבאית חדרת הניעה לשרת ביחידות הצבאיות המובחרות, ויש לה ייצוג יתר בקצונה הצה"לית - קצונה אידאולוגית, שגרעין חינוכה הוא במסגרות סוציאליזציה נפרדות של מכינות קדם-צבאיות, המגדשות בחינוכן את הפן האידאולוגי-דתי של הסכסוך הישראלי-ערבי. בן-אליעזר מזכיר גם גילויים של אי-ציות בקרב אותה קצונה אידאולוגית לפקודות הנוגדות את צו אמונתם. לעומתה, החברה האזרחית היא בעלת הניעה נמוכה לשרת בצבא, חבריה מחונכים לחומרות ולא לדווקא ל"ערכים", וגם הם מוזהים עם סרבנות, אך ממניעים שונים, כמוכן. בן-אליעזר מנתח את המרחב החברתי בישראל כשסוע בין שתי גישות קוטביות - הצבאית והאזרחית. הוא מתאר תהליך היסטורי של דעיכת הממלכתיות או ההגמוניה (השליטה בהסכמה) לטובת מאבק בין שני קטבים. ניתוח זה נעשה באחרונה רלוונטי לזירה הציבורית בישראל, החוששת שתהליך ההינתקות מהפלסטינים עלול להוביל ל"מלחמת אחים" או למלחמת אזרחים בין החברה האזרחית לצבאית.

מהו תפקידה של המדינה במתח זה? תשובתו של בן-אליעזר אינה ברורה. בן-אליעזר מצביע על דעיכת הממלכתיות וירידת כוחה של המדינה (ע' 36). לכך אפשר להוסיף גם את תיאור אילמותה של המדינה בוויכוח בין החברה האזרחית לצבאית. האם המדינה אכן אילמת? האם כוחה נחלש? הלוא חלק ניכר מהוויכוח בין החברה האזרחית לצבאית מופנה כלפי המדינה! מהי עמדתו של הצבא כמייצג את האינטרס הלאומי? האם הצבא נמצא בחזקתה של החברה הצבאית? האם האינטרסים שלו חופפים לשלה?

חלק מן התשובות נמצא במאמרו של אורי רם: "פרה", פרו, פוסט, נאו: המפה של הסוציו-פוליטיקה הישראלית בתחילת המאה העשרים ואחת". אורי רם מתייחס לשלושה תרחישים של מעורבות המדינה במתח שתיאר בן-אליעזר, בין החברה האזרחית לצבאית: בתרחיש הראשון, המדינה תבחר בזהות אזרחית (פוסט-ציונית כהגדרתו) ותחזק את הדמוקרטיה. זהו ניצחונה של החברה האזרחית, בהשאלה מבן-אליעזר. בתרחיש השני, המדינה תבחר בלאומיות היהודית ותחזק את הגדרתה האתנית הלאומית, וזהו ניצחונה של החברה הצבאית. התרחיש השלישי, שהוא גרסה "מטושטשת" של התרחיש השני, מתאר היעדר הכרעה בין שני הקטבים וסיכון גבוה לחוסר יציבות פנימית וחיצונית.

בן-אליעזר מבליט את הוויכוח השורר בין החברה האזרחית לצבאית סביב הגיוס וההניעות לשרת בצה"ל, אך תפיסת האיום הקיומי עדיין מאפשרת גיוס רחב בחברה הישראלית, גם

בקרב החברה האזרחית. לכן אין להסתפק במדידת הגיוס רק לפי שיעור ההתנדבות ליחידות המובחרות או לקצונה (שכן אז תבלוט דעיכת הגיוס בקרב החברה האזרחית), אלא יש לבחון גם את מידת הסכמתה של החברה האזרחית למלחמה, או את תפיסתה כמלחמת "אין ברירה". עם המעבר לצבא קטן וחכם, גם עובדים זרים יוכלו להילחם את מלחמות ישראל; העיקר הוא שאלה ייתפסו בעיני הציבור היהודי כמלחמות "אין ברירה", שיש לבחור ביניהן לבין חידלון קיומי של מדינת היהודים. שאלה נוספת היא אם קיים קשר בין מידת הפטריוטיות ותחושת השייכות למדינה לבין ההשתייכות לחברה האזרחית? האם צעירי החברה האזרחית מרגישים פטריוטיים פחות או שייכים פחות? ואם מדובר בפטריוטיות ובתחושת שייכות, מהו מקומם של העולים החדשים ממדינות חר־העמים לשעבר? מחד גיסא הם מצטיירים כלוחמנים מבחינה ביטחונית (ולפיכך כממוקמים בחברה הצבאית), אך מאידך גיסא, בשל קרבתם לאשכנזים, מיצובם כמעמד בינוני מתהווה וקנאותם להשתמר כתת־תרבות דוחף אותם לחברה האזרחית. כלומר, מורכבותה של החברה הישראלית והמגמות שבתוכה מאתגרות את החלוקה בין חברה צבאית לחברה אזרחית.

הספר מכסה תחומי עניין רבים, וקולות מגוונים עולים ממנו במהלך ניתוח התופעות והתהליכים בחברה הישראלית. עם זאת, הציר שסביבו נכתבו כל המאמרים מבליט את מרכזיותו של הביטחון בחברה הישראלית בתחומי חיים רבים ואת השפעתו הרבה על תהליך המעבר לעידן הסדרת הסכסוך עם הפלסטינים. זהו ספר חשוב לכל מי שמתעניין בקשר בין ביטחון לחברה בישראל.

מקורות

- אריאן, אשר (1999). ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום. תל־אביב: פפירוס.
- הרצוג, חנה (1999). נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים. בתוך: ד' יזרעאלי ואחרות (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה (ע' 307–356). תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- נויברגר, בנימין ובן־עמי אילן (עורכים) (1996). דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל. תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שפירא, אניטה (1997). יהודים חדשים, יהודים ישנים. תל־אביב: עם עובד, ספרית אפקים.

אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים) פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת
הקיבוץ המאוחד. 2004. 490 עמודים.

אילנה פאול-בנימין*

ספר זה הוא אסופת מאמרים בנושא פטריוטיזם. מטרתו לבחון את תופעת הפטריוטיזם בחברה הישראלית, את מקורותיו, תכניו, דרכי העברתו והשפעתו על החברה בהתייחסות לציר הזמן. הספר פורס לפנינו מגוון עשיר של נקודות ראות, שמקורן בקשת רחבה של דיסציפלינות: סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, מדע המדינה, פסיכולוגיה, ספרות, תאטרון, משפט, חינוך והיסטוריה.

את הופעת הספר ניתן לקשור לשלוש תופעות: הראשונה היא הופעתם של מחקרים סוציולוגיים שבוחנים את פניה המשתנים של החברה הישראלית באמצעות מושגים המשמשים אבן בוחן לחקירת תהליכים ותופעות. לדוגמה, ספריו של עוז אלמוג הצבר – דיוקן (1997) ופרידה משרוליק (2004). השנייה היא עליית קרנם של הקהילתנות (communitarianism) ושל הפטריוטיזם, כתגובת-נגד לריק שהשאיר אחריו הליברליזם, וכתגובה לתהליכי גלובליזציה, המעירים מרבצן מגמות לוקליות. את התופעה השלישית אפשר להבין מניסוחם של עורכי הספר: "הספר מקבל רלבנטיות מיוחדת בתקופה הנוכחית, כאשר הקונפליקט עם הפלשתינאים הפך לעימות אלים בעקבות כשלון ועידת קמפ דייויד בקיץ 2000 ופריצת אינתיפדת אל אקצה... הפטריוטיזם, כפי שמתרחש תמיד בתקופה של עימות אלים, חוזר לאופנה, ומשמש בסיס מאחד לחברה הישראלית" (ע' 26).

המושג פטריוטיזם משמש למעשה כנייר לקמוס, שבאמצעותו בוחנים תופעות ותהליכים שנבחנו בעבר באמצעות מושגים תאורטיים שונים. לכן, קריאת חלק מהמאמרים, בעיקר בפרק השני, מותירה את הקורא בתחושה ש"אמרו את זה קודם" (לדוגמה, כשאבן הבוחן הייתה ניתוח החברה הישראלית במושגים של מעבר מאתוס קולקטיביסטי לאתוס אינדיוידואליסטי).

הספר מחולק לשלושה חלקים. הפרק הראשון עוסק במבט כללי על הפטריוטיזם בישראל. המאמר הראשון של העורכים בן-עמוס ובר-טל עוסק בהיבטים התאורטיים של המושג והוא משמש גם כמבוא קצר לספר. מכיוון ש"הספר אינו אוסף מקרי של מאמרים, כי אם שורה של מחקרים המשלימים זה את זה" (ע' 1), המבוא מסייע רק מעט לקורא לראות את התמונה המורכבת של הפטריוטיזם בישראל, כפי שהוא מוצג בארבעה-עשר המאמרים שקובצו בספר.

מאמרו המעניין של יגאל עילם, "ציונות ופטריוטיות", עוסק במתח שבין האידאולוגיה הציונית, שעיקרה עלייה, התיישבות ובניית יישוב חדש בארץ ישראל, לבין פטריוטיזם בדמות תודעה לאומית מקומית. עילם מתבסס בניתוחו על ההגדרה המסורתית ו"הנקייה" של פטריוטיזם, שמשמעותה "אהבת המולדת". לטענתו, לא התקיים כלל יחס ישר בין ציונות לבין פטריוטיות, משום שהמאבק הציוני לא התנהל למען ארץ ישראל אלא למען הרעיון הציוני, שעניינו ריכוז יהודי העולם בארץ ישראל. "מרכז הכובד של הציונות לא היה מקומי, הוא לא היה קשור להוויה המקומית, הארצישראלית, כי אם להוויה היהודית, הגלובלית, הגלותית, שבה אמרה הציונות לחולל שינוי מהפכני באמצעות תהליך שיבת

* אוניברסיטת חיפה

ציון" (ע' 34). יתרה מכך, טוען עילם, השקפת עולם פטריוטית גרידא הייתה כרוכה בהינתקות מהשקפת עולם ציונית. ואכן, לדעתו, מערכת החינוך ניהלה מאבק נחרץ כדי לשמור על הדומיננטיות של האידאולוגיה הציונית לעומת החינוך לאזרחות והחינוך לאהבת המולדת. התזה של עילם מעניינת, אם כי מאולצת. ניתוחו מתבסס על הגדרה צרה ומצומצמת של פטריוטיזם, המפרידה בין ציונות לבין ארץ ישראל. ניתוח בעזרת הגדרה מצומצמת אכן מלמד על סתירה בין אהבת מולדת לציונות, אך בפועל הציונות פעלה רבות לחינוך לאהבת המולדת עם דגש ציוני. נכון הוא שחינוך לאזרחות ודמוקרטיה היו משניים לחינוך לציונות ולאהבת המולדת, אך מה שעמד משני צדי המתרס היה ציונות מול דמוקרטיה וערכים אזרחיים ואוניברסליים ולא ציונות מול פטריוטיזם בדמות אהבת מולדת. אפשר לטעון שהפטריוטיות והציונות כרוכות זו בזו, ועל כך אפשר ללמוד רבות משבעת המאמרים המופיעים בפרק השני וממאמרם של אורן וברטל בפרק השלישי.

בפרק השלישי מופיעים שני מאמרים נוספים: הראשון, זה של יעל ורובבל, עוסק באידאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל. והשני, של דבורה גולדן, מבוסס על עבודת שדה אתנוגרפית, שעוסקת במפגשים בין ישראלים לביין מהגרים מברית-המועצות לשעבר.

חלקו השני של הספר עוסק באופנים שבהם הפטריוטיזם מופץ באמצעות סוכנים חינוכיים ותרבותיים בחברה הישראלית: במערכת החינוך, בתנועות הנוער, בצבא, בתאטרון, בזמר, בטקסים ובפרסומות. שני המאמרים הפותחים את הפרק הזה עוסקים במערכת החינוך הפורמלית (מאמרו של יובל דרור) ובתנועות הנוער (מאמרם של שפירא, פייר ואלדר) כסוכנים של פטריוטיזם ישראלי-ציוני. בשני המאמרים נעשה ניתוח של חינוך לפטריוטיזם על ציר הזמן, שמלמד על הרחבת המושג כך שיכיל ממדים חדשים הנגזרים מהשקפת עולם ליברלית, אוניברסלית ולעתים אף רב-תרבותית, או בלשונו של דרור – "מגמות של איזון חינוכי-חברתי". מגמה דומה מתרחשת גם בצה"ל, ועל כך מעיד מאמרו של מיכה פופר. תפקידו של צה"ל כמחנך לפטריוטיזם הצטמצם ויכולתו נשחקה, הן בגלל ירידת מרכזיותו של השירות הצבאי בקרב בני נוער, והן בגלל תהליכי גלובליזציה שיצרו דגמי-חינוכי חדשים.

לעומת סוכני החברות השמרניים שהוזכרו (בית-הספר, תנועת הנוער והצבא), התרבות העברית על ענפיה השונים (אמנות פלסטית, מוזיקה, קולנוע ותאטרון) מכילה קולות ביקורתיים, סטיריים ואוונגרדיים, המערערים על המוסכמות ומפרקים את האתוסים. כך נעשה גם ביחס לפטריוטיזם. דן אוריין, במאמרו על התאטרון הישראלי, מתאר תהליך דה-קונסטרוקטיבי של האתוס הפטריוטי, המתבטא במעבר מפטריוטיזם בתולי ונאיבי לפטריוטיזם המושם ללעג. אהבת המולדת, שהופיעה במחוזות בתקופת היישוב ובעשור הראשון למדינה, התחלפה באהבה עצמית.

מאמרם הביקורתי של אורן יפחתאל ובתיה רודד עוסק ב"נכותו של הפטריוטיזם הישראלי", כפי שהוא משתקף בזמר העברי, לעומת הגאוגרפיה המשתנה של המרחב הישראלי-פלסטיני. נכותו של הפטריוטיזם הישראלי נובעת מטיפוח זהות, זיכרון ותפיסת מרחב לאומיים-אתניים ולא אזרחיים-פטריוטיים. ניתוח הזמר הישראלי מלמד על גמישות גאוגרפית של הארץ, שגבולותיה משתנים בהתאם למיקומו של הלוחם או המתנחל היהודי, ועל השימוש שעושה החברה הישראלית בזמר זה כדי להפוך גאוגרפיה מעוותת זו למצב טבעי. אכן, מילים כדורבנות.

פרק זה כולל שני מאמרים נוספים, שמפאת קוצר היריעה לא ארחיב עליהם. הראשון הוא מאמרו של בן-עמוס, העוסק באופן שבו תרמו טקסים וחגיגות לחיזוקן וליצירתן של עמדות פטריוטיות בחברה היהודית בישראל. והשני הוא מאמרה של דפנה למיש, העוסק בגילויי פטריוטיות בפרסומת הישראלית.

הפרק השלישי והאחרון בספר עוסק בפוליטיקה של הפטריוטיזם בישראל, ונפתח במאמרו הביקורתי והחשוב של גד ברזילי. הכותב מנתח פסיקות של בית-המשפט העליון ומצביע באמצעותן על תרומתה ההיסטורית של המערכת המשפטית בעיצוב דמותו של "האזרח הרצוי". "המוסדות המשפטיים נותנים לאזרחות משמעות פוליטית מפלה ומבחינה. המשפט מגדיר - במשתמע, אם לא במפורש - סוגי אזרחים שונים, שזכאים לצבר שונה של זכויות ומחויבים בחובות שונות. כל זאת, בהתאם לאינטרסים פוליטיים ולתפיסות שונות בדבר הזהות הראויה של האזרח הרצוי" (ע' 359).

נפגעה העיקריים של אפליה זו הם אזרחיה הפלסטינים של מדינת ישראל. את נקודת מבטם על הפטריוטיזם מביא אמל ג'מאל, במאמרו "בין מולדת, עם ומדינה: פטריוטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל". ניתוחו של ג'מאל הוא למעשה צדו השני של המטבע שתואר במאמרו של ברזילי. לטענתו, מדיניותה של ישראל חסמה בפני אזרחיה הערבים את הדרכים שבהן יכלו לחוש חלק בלתי נפרד מהקולקטיב הישראלי, ולכן הפתח היחיד שנותר להם ליצירת זיקה פטריוטית היה המורשת הלאומית והתרבותית הפלסטינית. למרות קביעה זו, ג'מאל טוען (בהתבססו על ניתוח עשיר ובהיר של ספרות והתנהגות פוליטית) שהפטריוטיזם של הפלסטינים בישראל עובר תהפוכות בשנים האחרונות. מפטריוטיזם רומנטי הוא נהפך לפטריוטיזם אזרחי-אוניברסלי, וזה מפנה את מקומו לפטריוטיזם פלסטיני פעיל ופרטיקולרי, המתבטא בחידוש הקשר עם העבר. חלקו הקטן הוא בעל מאפיינים רומנטיים ומשיחיים, ולצדו מתפתח פטריוטיזם רפלקסיבי, המודע לצורך בעיצוב תנאי קיומה של החברה הפלסטינית מבלי לוותר על הקשר התרבותי וההיסטורי.

קבוצה נוספת המתמודדת עם מתח שמקורו בנאמנות כפולה היא הציונות הדתית. אשר כהן מתאר במאמרו את המתח המתמיד בין שתי מחויבויות יסוד של הציונות הדתית: למדינת ישראל ולציונות, מן הצד האחד, ולמסורת הדתית ולהלכה האורתודוקסית, מן הצד האחר. ניתוחו מלמד על מגמה כללית של מעבר מ"פטריוטיזם בלתי מותנה", כלומר, פטריוטיזם שאינו מושפע מהניגוד בין אופי המדינה לבין ערכים דתיים, לפטריוטיזם פונדמנטליסטי. ניתוח מעניין זה מצטרף לניתוחו של אמל ג'מאל ומלמד על מגמות סותרות בחברה הישראלית. מול הציבור היהודי החילוני הגדול, שהולך ומתנער מגילויי פטריוטיזם במגוון תחומי החיים, הולך ומתחזק פטריוטיזם פרטיקולרי בקרב קבוצות מיעוט. לכן יש מן הסמליות בכך שבכותרת המשנה של הספר אוהבים אותך מולדת, בולט היעדרה של המילה "אנו" (מתוך שירו של אלתרמן, "אנו אוהבים אותך מולדת / בשמחה בשיר ובעמל"). חסרונה של המילה "אנו" משתלב היטב עם אחד הרעיונות המרכזיים העולים מקריאת פרקיו המגוונים של הספר: בחברה הישראלית קיימים גוונים שונים של פטריוטיזם, שפירושם אהבה ונאמנות למדינה, לקבוצת השתייכות פרימורדיאלית, לארץ או ללאום, כך שאולי עדיין אפשר לומר "אוהבים אותך מולדת", אך ספק אם יש להותיר את ה"אנו" בתחילת המשפט.

לעניין זה של ה"אנו", של הקולקטיב המגובש, מתקשר מאמרם של נטע אורן ודניאל בר-טל, "מונופוליציה של הפטריוטיזם בחברה הישראלית". המאמר דן באחד מגילויי

השלייים של הפטריוטיזם, שבו אחת הקבוצות תובעת לעצמה מונופול על הפטריוטיזם ושוללת את הלגיטימיות של התחושה הזאת בקרב קבוצות אחרות. הם טוענים (ואין זה מפתיע) כי החברה היהודית מזהה את הפטריוטיזם עם האידאולוגיה הציונית. מקורותיו של הפטריוטיזם הם לאומנות חילונית ופונדמנטליזם דתי.

לסיכום, ספר זה הוא ניסיון ראשון מסוגו בעברית לדון בנושא הפטריוטיזם על היבטיו השונים. ניכר כי העורכים הקפידו הן על איכות המאמרים והן על היווצרות מקשה קוהרנטית, בעיקר בחלקים השני והשלישי של הספר. עם זאת, בולט היעדרו של ניתוח הפטריוטיזם בעידן הגלובליזציה. עידן שבו מגמות גלובליות גורמות בעקיפין להתעוררותן של מגמות לוקליות שהלכו ודעכו זה מכבר, ושתיהן יחד שוחקות את מדינת הלאום. האם אין לכך השפעה על הפטריוטיזם, שהוא אחד מביטויי ההשתייכות למדינת הלאום?

סוגיה נוספת הנעדרת מהדיון בספר זה היא נקודת מבט פמיניסטית בשני היבטים עיקריים: הראשון הוא פעילותן הענפה של נשים בתנועות פוליטיות, ובעיקר בתנועות שלום שמחוץ לקונצנזוס. חסרה התייחסות הן לגילויי פטריוטיות של נשים והן למונופוליציה הגברית על תחום זה, במיוחד במאמר העוסק במונופוליציה של הפטריוטיזם לדוגמה, אף אחת מתנועות השלום האחרות לא עוררה תגובות כה אלימות כמו "הנשים בשחור", שהואשמו ב"תקיעת סכין בגב האומה". ההיבט השני שמחבר בין פמיניזם לפטריוטיזם הוא המקום המרכזי שהעניקה התנועה הפמיניסטית למאבקה בצבא למען גיוס נשים לקורס טיס ולמקצועות קרביים אחרים.

Maya Rosenfeld Confronting the occupation: Work, education, and political activism of Palestinian families in a refugee camp

Stanford: Stanford University Press. 2004. 375 pages.

לורן ארדריך*

הספרות המדעית העוסקת בחייהם של הפלסטינים בשטחים שנמצאים תחת הכיבוש הישראלי נוגעת בממדים רחבים של החיים החברתיים: כלכלה, חינוך, יחסים משפחתיים ומגדריים, מבנה ארגוני, התפתחויות פוליטיות והיסטוריות ועוד. בדרך כלל, הספרות הסוציולוגית בנושא לובשת שתי צורות: מחקר איכותני אתנוגרפי או ריאיוני, העוסק בהתארגנותם ובהתנגדותם של פרטים לסדר החברתי תחת הכיבוש (לדוגמה: Kawar, 1990; Peteet, 1991; Warnock, 1990) או ניתוח חברתי-היסטורי של הקונפליקט, השואף להסביר את היווצרותו של הסדר החברתי בתהליכים פוליטיים (לדוגמה: Abu-Lughod, 1987; Kimmerling & Migdal, 1993; Lustick, 1993; Morris, 1987; Muslim, 1988).

בספר שלפנינו מפגישה מאיה רוזנפלד בין גישות המיקרו והמקרו הללו, בניסיון לבחון כיצד שחקנים פרטיים פועלים בתוך המבנה ובו-בזמן גם מעצבים אותו. מטרה זו התגבשה בעת שהבחינה במגמות של שינוי והתפתחות במחנה פליטים דהיישה, שהיו מנוגדות לעתים קרובות לתנאים המבניים של החיים תחת הכיבוש, ולעתים אף גברו עליהם.

הספר מבוסס על מחקר יסודי ומעמיק, המשלב בין סקרים, ראיונות עומק ותצפיות מביקורי-בית לבין נתונים סטטיסטיים ממקורות ישראליים ופלסטיניים ומארגונים לזכויות האדם. הוא מעוגן בסקירה קפדנית של הרקע ההיסטורי, הכלכלי והפוליטי של הכיבוש. מתודולוגיה רב-אמצעית זו מאפשרת לקוראים להיווכח כיצד המערכת המבנית הכלכלית-פוליטית של הכיבוש ופעילותם של התושבים האינדיווידואליים (שרוזנפלד מחלקת אותם לשלושה דורות סוציולוגיים) משתתפות ביצירת החיים במחנה הפליטים. התמונה המוצגת היא סינכרונית ודיאכרונית, והיא מוכיחה את כישוריה של החוקרת לחלץ מידע מהנחקרים ולהביא אותו בצורת דו-שיח, המלווה בידע מקיף על ההקשר הכללי. כך נוצר מונוגרף על שדה אחד, שגם מאיר את השלכותיו הכלליות של הכיבוש על תהליכים סוציולוגיים.

הניתוח סובב סביב שלושה "ערוצי שינוי חברתי" (venues of social transformation), כפי שרוזנפלד מכנה זאת, והם עבודה, השכלה ופוליטיקה. כל אחד מן הערוצים הללו כבר זכה בדיון רחב בספרות הסוציולוגית העוסקת בפלסטינים; תרומתו של ספר זה היא בפענוח החיבור ויחסי הגומלין ביניהם. יתרה מזאת, רוזנפלד גם דואגת לחבר בין הערוצים הציבוריים הללו לבין התחום הפרטי החשוב ביותר – המשפחה. למרות היעדר תיאוריה פמיניסטית מוצהרת (ואולי בזכות גישתה המרקסיסטית הגלויה), רוזנפלד יוצאת מהנחות דומות לאלה של הפמיניזם הליברלי, הניזונות מניתוחו של אנגלס (1884, 1972) את החיבור בין פטריארכיה, קניין פרטי ודיכוי נשים. היא מכירה במשפחה כבסיסו של הסדר החברתי והתעסוקתי, ולכן היא מבררת את השלכותיהם של שינויים חברתיים בעבודה, בהשכלה

* אוניברסיטת תל-אביב

ובפוליטיקה על יחסים משפחתיים ומגדריים. הדיון בכל ערוץ מן השלושה בוחן כיצד יחסים משפחתיים ומגדריים מאפשרים שינוי חברתי ומעורבים בו, וכיצד הם משתנים ו/או משוחזרים במהלך תהליכי השינוי.

מבנה הספר ברור וקריא. כל חלק דן באחד משלושת הערוצים ומורכב משלושה פרקים: סקירה כללית של ההקשר המערכתי הרלוונטי, הצגת סיפורי חיים מכל אחד משלושת הדורות וניתוח דפוסי ההתארגנות המשפחתית המאפשרים תמרון בתוך הערוץ. החלק הראשון מציג אב-טיפוס של משפחות המתקיימות בעיקר מעבודת שכר יומי. ממצא מרכזי הוא שבגלל המדיניות הצבאית, המגבילה את תנועתם של גברים למקומות עבודותיהם, ובגלל תקופות המאסר הספורדיות של גברים צעירים, עבודת השכר היומי של הגברים נהפכת למקור פרנסה לא-יציב ולא-מספק. עובדה זו יוצרת תלות של משפחות מורחבות בעבודתן הלא-מקצועית של נשים, העובדות בקטיף או בניקיון מוסדות ישראליים ופלטסיניים. תופעה שכוחה היא שרשרת משפחתית של נשים צעירות עובדות, המאפשרת את הישרדותה של המשפחה: כל בת עובדת בתורה לפרנסת המשפחה, עד חתונתה או עד התבגרותה של הבת הבאה בתור. למרות תלותה הכלכלית של המשפחה בנשים שבה, מיקומן של הנשים במערכת המשפחתית אינו משתפר. הן ממשיכות להעביר את משכורותיהן לאב המשפחה ולשאת בעול משק הבית (המשרה השנייה). בד בבד נשמרות זכויותיהם של הגברים לחלק את הכסף המשפחתי, את מרחב הבית ואת גופן של הנשים הצעירות (באמצעות נישואין).

החלק השני מסביר כיצד הצליחו תושבי מחנה הפליטים להתקדם בהשגת השכלה תיכונית ועל-יתיכונית (אקדמית, מקצועית ומקצועית-למחצה) למרות קשיי הכיבוש. כמו כן הוא בוחן את השלכותיהם התעסוקתיות של הישגי ההשכלה לגבי נשים וגברים בנפרד. בהסתמך על סטטיסטיקות וסיפורי חיים, רוזנפלד מגלה שרכישת השכלה נתפסת כפרויקט משפחתי. הרחבת מערכת החינוך על-ידי אונרו"א (UNRWA: United Nations Works and Relief Agency for Palestine Refugees in the Near East) והיווצרותן של הזדמנויות לימודים ועבודה בחו"ל (הגירת עבודה למפרץ) עודדו ואפשרו את פיתוחו של ערך זה. משפחות פליטים מממשות אותו באמצעות שיטה שרשרתית נוספת, שבה המשכורת של הבן או הבת שכבר יצאו לעבודה מוקדשת למימון הלימודים של האחיות או האח, אשר בסיום לימודיהם מתחילים לעבוד במקצוע שרכשו ומממנים את הלימודים של בני המשפחה הצעירים יותר. כך מרב בני המשפחה יכולים ללמוד, למרות המחסור באמצעים. אך בגלל מבנהו המגדרי של שוק העבודה תחת הכיבוש, לגברים הלומדים מקצועות אקדמיים יש פחות הזדמנויות לתרגם את השכלתם לכוח פרנסה, לעומת נשים המתמחות בתחומי עבודה מקצועיים-למחצה, כמו סיעוד והוראה. השלכותיו של הפער ביכולת תרגומה של ההשכלה מעידות על פעולתם של פרטים בשחזור ובשינוי של הדרך החברתית-תרבותית הפטריארכלית. מצד אחד נוצר דפוס חדש של שליטה פטריארכלית: הארכת רווקותה של הבת העובדת, על מנת להתקיים ממשכורתה, מחליפה את תופעת החתונה המוקדמת. מן הצד האחר, צעירה משכילה אשר נישאת יכולה להשתמש בכוח הפרנסה שלה לשם העצמת קולה במשפחה הגרעינית שהקימה, בהכרעה בנושאים שונים כמו תכנון המשפחה.

החלק השלישי בוחן את הפוליטיזציה של הקהילה – השפעתו של אקטיביזם פוליטי (פעולה שאינה מאורגנת סביב שארות) על היחסים והחיים במשפחה. מתוך סיפוריהם של האקטיביסטים, רוזנפלד מציגה תיאור גדוש של "הסדר הנגדי" (counterorder), כפי שהיא

מכנה זאת) שמייצרים האסירים בכלא: קבוצות לימוד ומסדר לימוד, טיפול בצרכים יומיומיים, ארגון הפגנות ושבתות וכן גיבוש כללי. ההשתתפות בסדר הנגדי משחקת תפקיד מרכזי בעידוד המשך פעילותם הפוליטית של האסירים לאחר שחרורם. בקרב משפחותיהם של האסירים צומחות התארגנויות חברתיות סביב הטיפול באסירים ובבני משפחותיהם המחכים. רוזנפלד מזהה שני דפוסים: דפוס אחד הוא פוליטיזציה של היחסים של המשפחה המורחבת. בדפוס זה, התמיכה והעזרה לאסירים הפוליטיים מגויסות מתוך הקשרים השארתיים. הדפוס השני נוצר כאשר משפחות אסירים מייצרות יחסים שארתיים לכאורה, מעבר לקווי המשפחה, כדי לבנות רשתות פוליטיות (אך לא בהכרח לפי ארגון פוליטי) המיועדות לתמיכה הדדית ולהפגנת הזדהות עם האסירים.

מעל ומעבר לניתוח ולהצגה של החיים בדהישה, הספר תורם תרומה מתודולוגית חשובה. לעתים קרובות, מחקרים המנסים לשלב בין נתונים כמותיים לנתונים איכותניים אינם מצליחים בכך, מכיוון שהם אינם מביאים בחשבון את היסודות האפיסטמולוגיים השונים העומדים מאחורי המתודולוגיות (הפוזיטיביסטיות והפוסט-פוזיטיביסטיות). ספר זה הוא שלם ומשכנע דווקא משום שהוא מתייחס לנתונים כמותיים ואיכותניים כאחד, מתוך גישה פוזיטיביסטית. ההתייחסות לנתונים האיכותניים, שנאספו בראיונות ובתצפיות, ולחומר הכמותי, שנאסף בשאלונים ובסקרים, היא כאל עובדות חברתיות נתונות. החומר האיכותני והכמותי משלימים זה את זה, ומאפשרים לחוקרת לחשוף דרכי פעולה של פרטים שכיוונם תהליכים היסטוריים ולתעד דינמיקה משפחתית פנימית המיוצרת בעקבות מגמות חברתיות כלליות. למשל, סטטיסטיקות יבשות לגבי השגה השכלתית אינן מספיקות כדי להסביר כיצד משפחות מרובות ילדים מצליחות לשלוח את רוב ילדיהן ללימוד בהשכלה גבוהה. רק באמצעות ראיונות עם משפחות ותצפיות עליהן גילתה רוזנפלד ויכלה לתאר את התהליך השרשרתי של אחים הלומדים ועובדים כל אחד בתורו. כך רוזנפלד מגייסת את השילוב המתודולוגי למטרתה המחקרית – להפגיש בין המיקרו למקרו.

נוסף על כך ולמרות הגישה הפוזיטיביסטית של החוקרת, המחקר אינו נגרר לדיון מוסרי/היסטורי באותנטיות, בוותק ובזכות ללאומיות זו או אחרת. עם זאת, החוקרת אינה מתחמקת מאחריותו של הסוציולוג האקדמי להיות פרשן חברתי. נהפוך הוא, רוזנפלד כותבת בסגנון עובדתי דמוי המינגוויי, שמחזק את כוחן של המילים (ראו, לדוגמה, את ה"דיווח" שלה על המקרה שבו הרס צה"ל בית של משפחה שנבנה בכספים שנשלחו במשך שנים רבות מבני המשפחה שעבדו בחו"ל, ע' 170). מלאכת השיפוט המוסרי נשארת בידי הקוראים, והעובדות המדעיות (הפוזיטיביסטיות) מדברות בעד עצמן. טקטיקת כתיבה זו היא חזקה מבחינה אקדמית ופוליטית גם יחד. באמצעות מחקר סוציולוגי שיטתי וקפדני וניתוח תאורטי מרקסיסטי, רוזנפלד חושפת את הבסיס הכלכלי-פוליטי לקיומם ולהמשכם של עוולות בקרב פלסטינים הנתונים תחת כיבוש ישראלי, כמו עוני, אלימות, שלילת זכויות ומניעת התארגנות פוליטית. כמו כן היא מצביעה על שורשיו העמוקים של הסדר המגדרי ומראה ששינוי מגדרי דורש שינוי חברתי בערוצים עמוקים יותר מהערוץ הכלכלי והפוליטי.

בזכות הגישה המרקסיסטית הברורה, הספר גם מצליח לדבוק במטרה הניצבת לפני כל חוקר פוסט-קולוניאלי: לחשוף ולהראות את התוצאות הלא-צפויות של ההצלבות בין יחסי כוח כללי-עולמיים ומקומיים, כאשר השחקנים החברתיים פועלים בתוכם ומעבדים אותם. וזאת מבלי לגעת בדיון בפוליטיקה של זהויות. כל הצגה או הסבר של הערוצים, המנגנונים

וההשלכות של השינוי החברתי מעוגנים ומובחנים בבדיקה מקיפה של ההקשר הפוליטי וההיסטורי של הכיבוש, של התשתית הארגונית החברתית שבנתה אונרו"א, של מגמות כלל-עולמיות, כמו המלחמה הקרה והתפשטות ההשכלה הגבוהה במדינות ערב במיוחד, וגם של גורמים תרבותיים ומגדריים. הדגש המבני של הניתוח ושפע הממצאים האיכותניים מציינים תמונה אמיתית של חיים ופוליטיקה. נוסח זה הוא כוחו של הספר.

מקורות

- Abu-Lughod, Ibrahim (Ed.) (1987). *The transformation of Palestine: Essays on the origin and development of the Arab-Israeli conflict*. Evanston: Northwestern University Press.
- Engels, Frederick [1884] (1972). *The Origin of the family, private property and the state* (Robert Vernon trans.). New York: Pathfinder Press.
- Kawar, Amal (1996). *Daughters of Palestine: Leading women of the Palestinian national movement*. Albany: SUNY Press.
- Kimmerling, Baruch & Migdal, Joel (1993). *Palestinians: The making of a people*. New York: The Free Press.
- Lustick, Ian (1993). *Unsettled states, disputed lands*. Ithaca: Cornell University Press.
- Morris, Benny (1987). *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947–1949*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muslih, Muhammad (1988). *The origins of Palestinian nationalism*. New York: Columbia University Press.
- Peteet, Julie (1991). *Gender and crisis: Women and the Palestinian resistance movement*. New York: Columbia University Press.
- Warnock, Kitty (1990). *Land before honor: Palestinian women in the occupied territories*. New York: Monthly Review Press.

אראלה למדן משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אימהות בקיבוץ יד טבנקין, 2004, 272 עמודים.

דבורה ברנשטיין*

קריאת ספרה של אראלה למדן, משתיקה לזעקה לדיבור, היא חוויה של קולות מהדהדים. הקול הנישא הוא קולותיהן של הנשים, חברות קיבוץ, אשר מספרות את סיפור אימהותן, וסיפור זה מועבר אל הקוראים אגב התערבות מועטת יחסית של החוקרת הכותבת. תוך כדי קריאה הדהדו באוזני קולות נוספים – קולותיהם של רבים המקטרגים (בשנים האחרונות בעיקר) על החינוך המשותף בקיבוץ ופורסים את התנסויות ילדותם; קולות של רבים (שהם פלח משמעותי בחברה הישראלית) אשר נפגשו עם הקיבוץ באופן זה או אחר, בסיפורי הורים או סבים וסבתות, בביקורים חוזרים ונשנים אצל דוד או אח גדול, בשירות בנח"ל או בחברות קצרת זמן, עוד לפני הקמת משפחה. קולות נוספים הם קולותיהם של קיבוצים המשנים כיום את דמותם, לעתים בקול חריקה ובמחיר כבד. קולות נוספים אלה, גם אם לא הוזכרו כמעט, הדהדו באוזני והשפיעו לא מעט על תהליך הקריאה, כפי שאסביר בהמשך.

ספרה של אראלה למדן מבוסס על עבודת דוקטורט, שבאה לבחון את טיבה ומשמעותה של האימהות בקיבוץ בחייהן של נשים, חברות קיבוץ. משמעות זו נדונה בהקשר של תהליכי שינוי מרחיקי לכת בקיבוץ בכלל ובחינוך הקיבוצי בפרט. נושא המשפחה והאימהות בקיבוץ העסיק סוציולוגים בכירים, ביניהם יונינה טלמון-גרבר בשנות השישים, יוסף שפר בשנות השבעים ואלי בן-רפאל וסשה ויטמן בשנות השמונים והתשעים. ספרה של אראלה למדן מבוסס על מחקר שנערך באמצע שנות התשעים ורואה אור כעשר שנים מאוחר יותר, בתקופה שהקיבוץ עבר ועובר שינויים מרחיקי לכת. הדינמיקה הפנים-קיבוצית מהווה ציר מרכזי בספר זה, אשר בנוי סביב ממד הזמן ומבחין בין שלושה דורות של נשות קיבוצים, כאשר בכל דור חוו הנשים את האימהות בצורה שונה.

למדן בחרה את הנשים על-פי שלוש קבוצות גיל: נשים מדור המייסדים, שהיו בנות 75–85 בזמן הראיון; בנות הדור השני, ילידות קיבוץ, בנות 45–60 בזמן הראיון; ואימהות צעירות, דור שלישי בקיבוץ, בנות 27–40 בזמן הראיון. הראיון היה פתוח, מפורט ומובנה למחצה. החוקרת רצתה לעמוד על טיבה של חוויית האימהות ביישוב שיתופי, שאפשר לצפות שייווצר בו מתח בלתי נמנע בין חוויית האימהות, הנתפסת כחוויה אישית ופרטית, לבין הישות השיתופית (הקיבוץ), אשר התערבה, קבעה, פסקה ותמכה במידות שונות בתקופות השונות. הנחת היסוד במחקר היא שמתח זה יקבל ביטויים שונים בתקופות שונות, כחלק מהמעבר המשמעותי בחברה הישראלית כולה משיתופיות מרחיקת לכת לאינדיווידואליזם. מעבר זה ניכר גם בקיבוץ, שהשיתופיות הייתה בו הקיצונית ביותר והטביעה את חותמה יותר מכל מקום אחר גם בתחום הפרטי, בחיי המשפחה, בחוויה הפרטית של נשים וגברים, ובמיוחד בחוויית ההורות והאימהות של הנשים.

הראיונות נגעו בתחומי חיים רבים: יחסה של האישה (בת הדורות השונים) לקיבוץ ולהיבטיו השיתופיים; יחסה להסדרי החינוך השונים בקיבוץ, בהם בית הילדים, דומיננטיות

* אוניברסיטת חיפה

המטפלת (במיוחד בדור המייסדות) והמעבר מלינה שיתופית ללינה משפחתית; תפיסתה את אימהותה, את יחסיה עם ילדיה ועם אמה־שלה; וכן גישתה לעבודה בקיבוץ או מחוצה לו. תת־הנושאים היו נתונים מראש, כנראה, במערך מחקר מובנה למחצה, אך הראיונות היו עמוקים ומפורטים, ובמקרים רבים גם נוקבים, טעונים ועמוסי רגשות. הספר מציג לפנינו את תוכני הראיונות בשני פרקים, שהם עיקרו של הספר. למדן בנתה את דבריהן של הנשים סביב שני צירים השזורים זה בזה – הקולקטיב והפרט. או ליתר דיוק: ציר אחד הוא הקולקטיב והאופן שבו האישה חוותה את משמעות הקולקטיב והשייכות אליו; והציר האחר, ציר הפרט, הוא האופן שבו האישה תפסה, הבנתה ופירשה את זהותה האישית והמגדרית־אימהית. טענתה הבסיסית של למדן היא שבמהלך הדורות חלו שינויים ברורים ביותר בשני הצירים האלה, שינויים שהעניקו משמעות שונה לחוויית האימהות.

הספר עצמו מאורגן באופן הממחיש טיעון זה: כבר בפרק המבוא האישי מובאים דברי נשים, אחת מכל דור, כדי לייצג את הנושא הבסיסי אשר מאפיין, על־פי ניתוחה של למדן, את האימהות בדור המסוים. בהמשך, כל אחד משני הפרקים (פרק ה"קולקטיב" ופרק ה"פרט") מחולק לפי שלושת הדורות, ותת־נושאים מסוימים נבחנו מבעד לענייניהן של האימהות מן הדורות השונים. עיקר התערבותה של החוקרת הוא בהבניה: הבניית הראיונות לתת־נושאים, והבניית הפרקים על־פי הצירים – הציר קולקטיב־פרט מחד גיסא, וציר האורך של התמורות שחלו במהלך הדורות מאידך גיסא. בתוך הבניה זו משאירה למדן את עיקר הבמה לנשים הדוברות. היא מביאה את דברי המרואיינות כלשונם, בלוויית מעט מאוד התערבות, פרשנות, פירוק או "קריאה חתרנית". הדברים אכן מאלפים, נוגעים ללב, ואין ספק שגם מקומה של הקוראת משפיע במידה ניכרת. אני, כפי שאסביר בהמשך, מצאתי עניין מיוחד בדור המייסדות.

נוסף על המורכבות הרבה העולה מדברי המרואיינות והאמביוולנטיות הבלתי נמנעת הקיימת בנושא טעון כל־כך, למדן טוענת שבכל אחד מן הדורות אפשר למצוא מאפיינים ייחודיים. טענה זו באה לידי ביטוי גם בשמו של הספר – "משתיקה, לועקה לדיבור", כלומר, כל דור מתאפיין בהתייחסות שונה לשיתופיות, ולפיכך גם בהתייחסות שונה לאימהות. למדן טוענת שאפשר להבחין בשלושה טיפוסים דוריים של אימהות:

- האם מהדור הראשון – האם "האדיאולוגית־שותקת": היא שותקת את חוויית האימהות הפרטית שלה, אך מספרת בהזדהות ובהתלהבות, אם גם בנימת ביקורת מסוימת, על ערכי הקיבוץ, שדגלו בויתור על האינטימיות האימהית הפרטית.
- האם מהדור השני – האם ה"קונפורמית־זועקת": היא מציינת במעשיה למסגרות השיתופיות, אך זועקת נגדן בדיבורה.
- האם מהדור השלישי – ה"אינדיבידואלית־מדברת": היא מקושרת מאוד לצרכים האינדיבידואליים שלה ומציגה אותם ישירות לעצמה, למטפלות ולנציגי הקיבוץ (ע' 118).

על־פי החומרים המוצגים לפנינו, כל אחד מהטיפוסים הדוריים האלה הוא טעון ומורכב יותר מכפי שהוא מוצג בסעיפים לעיל. בנות הדור הראשון, דור המייסדות, מוצגות כמי שקיפחו את אימהותן והודו בכך מאוחר יותר, בכאב ובתחושת הפסד עמוק, לאחר שראו את בנותיהן ובעיקר את נכדותיהן חוות אימהות פתוחה ורגשית הרבה יותר. נראה לי שהמרכיב "שתיקה" מורה על כך שהן עצמן השתיקו את אימהותן. מובאות לא מעטות

הובאו לכך, וביניהן דבריה של ליזה (בת 83) בפרק המבוא: "...למשל כשהם היו באים הנכדים הקטנים, והם היו ישנים, ואת רואה איך הם מתעוררים בבוקר, לא פעם הייתי אומרת לבעלי שאנחנו בעצם הפסדנו את הקשר הזה הנחמד של הקימה בבוקר --- או להשכיב ילד לישון. אז לא כל כך הרגשתי שזה חסר, כי לא היה. אבל אז כשבאו הנכדים, אז הבינותי שאנחנו היינו חסרי משהו, חסרי קשר, חסרי רגש. מאוד לא פיתחנו את זה אצלנו... (שתיקה ארוכה)... האימהות בשבילי זה משהו שהחמצתי" (ע' 15). אלה אכן מילים קשות, אך התמונה המלאה המתקבלת לגבי דור המייסדות היא מורכבת ועשירה הרבה יותר. הן תיארו במפורט את משמעותם העמוקה של חיי השיתוף ושל חוויית החיים באותו זמן. היה להן חלום, ורובן טוענות גם כיום שהחלום היה ראוי, והיה כדאי לחיות את החיים שהיו אמורים להגשימו. רובן אומרות שלא הרגישו אז שהן מקפחות את ילדיהן, אם כי ידעו לספר על רגעי מתח ולחץ. חיהן היו עשירים, הן טוענות בבואן להעריך ולסכם אותם. איני בטוחה שבנות הדורות הבאים, שחוו אימהות נוחה יותר, פתוחה יותר ומעשירה יותר, לדבריהן, יסכמו את חיהן באותה מידה של שלמות עצמית. יש לזכור שכל התבוננות לאחור בגיל כזה היא בעייתית, והיא מעידה בעיקר על המקום שבו עומדת המסתכלת באותו רגע.

להערכתי, אילו היו הראיונות נערכים בשנים האחרונות, היינו מוצאים התייחסות כואבת יותר לתהליכי ההפרטה, והיו שהתייחסו לכך כבר אז. בתגובה לשאלה אם במבט לאחור היא סבורה שהיה כדאי לחיות בקיבוץ, ענתה המרואיינת קלרה: "לי זה היה כדאי. אבל כואב מה שקורה. אני לא אוהבת את ההפרטה בחדר האוכל. חדר האוכל היה לי בית, עכשיו זה מסעדה זה לא בית... לקחו לי את הבית" (ע' 57). בקיבוצים רבים, לא רק חדר האוכל נלקח כיום, אלא גם תנאי יסוד נוספים הנחוצים לקשישים, אשר נשאו בעול הקשה בשנים הראשונות. כפי שאמרתי בתחילה, דברים אלה, שלא נאמרו, הדהדו בראשי בעת הקריאה.

גם דברי הדור השני והשלישי עוררו בי מחשבות ותהיות. נשות הדור השני הן הנשים אשר דחפו, בשקט ובהדרגתיות, את המעבר מהלינה המשותפת ללינה הפרטית. הן מוצגות ומציגות את עצמן כצייתניות, ככאלה שהפנימו את ההכרח לציית, אך בלי אותה השלמה עמוקה ופעילה של אימהותיהן. היה בהן שילוב של צייתנות כפויה וזעם, אשר לא איבד לגמרי מעוקצו גם בעת הראיונות. עם זאת, למרות הצייתנות, הן שחוללו את המעבר ללינה הפרטית - מעבר מהפכני ורב-משמעות, אשר אינו משתלב עם אותה צייתנות וחשש מסירוב לצו השיתופי. אימהות הדור השני הן שפותחות את הדיבור על האימהות כחוויה מלאת אור ויופי, שמחה, רגש, חום וזרימה, דיבור אשר הולך ומתעצם בדור השלישי. אומנם נשמעים מדי פעם קולות המדברים גם על אמביוולנטיות ותשישות, אך הם בטלים בשישים לעומת האושר והעושר הרגשיים של החוויה המרכזית המעצבת, אשר דוחקת הצדה מחויבויות אחרות. ושוב נשארתי עם תהיות: האם הדוברות והחוקרת לא יצרו האדרה של האימהות? בנות הדור השני והשלישי לא התייחסו כמעט לעבודתן. אם היה קונפליקט בין האימהות לעבודה (קריירה וקידום) ברור שהאימהות היא שגברה, ובכך אין פליאה. אך כמעט לא נידונו קונפליקטים, התלבטויות והערכות של מחיר והפסד. בקרב נשים עירוניות, ובמיוחד בקרב נשים בעלות השכלה, המתח בין האימהות לעבודה הוא ציר מרכזי בחייהן. לגבי נשות הקיבוץ, כפי שהן מוצגות כאן, מתח זה הוא שולי. אני תמהה אם ומתי יסתכלו אחורה ויראו את הדברים קצת אחרת.

וגם כאן ברצוני לקשור סוגיה זו לתהליכי ההפרטה. כאשר רואיינו בנות הדור השלישי, הן ציירו תמונה של חיים אידיליים במידה ניכרת. חינוך קיבוצי מעולה, פרטיות, אפשרות לשילובו של בן-הזוג בהורות פעילה וכיוצא באלה. אך מאז התרחשו תהליכים מסוימים. העבודה בתוך הקיבוץ זוכה במקרים רבים בשכר דיפרנציאלי, ואפלייתן של נשים בשוק העבודה הועתקה לתוך הקיבוץ. העבודה וההשתכרות מחוץ לקיבוץ נהפכו לאפשרות ולעתים אף להכרת. חוויית האימהות אינה יכולה להישאר מנותקת מן התהליכים הללו. לא רק הקולקטיב חודר לחווייה הפרטית האינטימית, אלא גם מציאות החיים הכלכלית. לאן יובילו שינויים אלה? דבריהן של בנות הדור השלישי, כפי שנמסרו באמצע שנות התשעים, אינם מברשים טובות. הן נראות לי שקועות בפרטיותן ובהאדרת מרכזיותה של האימהות, עד שאני תוהה אם הן ימצאו את הכוח למאבקים הייחודיים שלהן – מאבקים לשוויון בתנאים משתנים. אך מכיוון שכל תקופה פותחת כיוונים נוספים ומעירה כוחות חדשים, כולי תקווה שכוח זה אכן ייצא להן.

**מלכה שבתאי "יה סלת אל-גטאר": גלגולה של אמונה בקרב נשים יהודיות
מדרום טוניס - בטוניס ובישראל 1928-2003
צ'ריקובד. 2003. 138 עמודים.**

יורם בילו*

ד"ר מלכה שבתאי היא בעלת גומחה ייחודית בשדה האנתרופולוגיה הישראלית. במשך שנים רבות היא עוסקת בחריצות ובמרץ בלתי נדלים במחקרים בעלי אופי יישומי, בעיקר בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. בעבודותיה בולטות האמפתיה כלפי נחקריה ויכולתה לקשור עם קשרים בלתי אמצעיים ולהיות להם לפה. כישורים אלה מופגנים גם בספרה הנוכחי, שבו היא מציגה מקרה מרתק - גלגולי הפולחן של קדושה יהודייה מתוניס במשך יותר משבעים שנה. פולחני הקדושים של יהודי צפון אפריקה חודשו בישראל בדור האחרון, וזכו בתיעוד ענף יחסית בעבודותיהם של אנתרופולוגים כגון הרווי גולדברג, שלמה דשן, אלכס וינגרוד, אנדרה לוי, משה שוקד ואף כותב שורות אלה. אך המקרה המוצג כאן הוא בעל מאפיינים יוצאי דופן, שהם בבחינת חידוש בשדה המחקר הרווי של הערצת הצדיקים בישראל. ראשית, המחקר האנתרופולוגי בנושא זה התמקד ברובו המכריע ביוצאי מרוקו, ולא ביוצאי טוניס, הנופלים מהם במספרם ובבולטותם הציבורית. שנית, הדפוס המתואר כאן מזכיר תופעות של "דתות נשיות", שנחקרו גם על-ידי סוזן סרד. גם במקרה זה רוב המאמינות הן נשים מן השורה, ונוסף על כך, גם הדמות הנערצת, הקדושה סלת אל-גטאר, וכן הצדיקה שחידשה את פולחנה במרוקו ו"האמרגניות" שלה בישראל כולן נשים. הפולחן המתואר על ידי שבתאי שונה בכך מהילולותיהם של צדיקי טוניסיה, שתוארו בעבודותיו של שלמה דשן, ואף מפועלן של סוכנות קדושים, שתוארו בעבודותיו, אשר ביססו את מעמדן על ברית אינטימית שכרתו עם צדיק ממין זכר.

שבתאי תיעדה בדקדקנות את גלגולי הפולחן של סלת אל-גטאר בתוניס ובישראל, והתוצאה היא עלילה צבעונית, מפותלת ורבת יצרים, המערבת אמונה עזה, נחישות רוח והתגייסות קהילתית, וכן מאבקי כוח, תאוות בצע ומניפולטיביות תכנית. שלוש הגיבורות הראשיות בדרמה הנפרסת לפנינו הן הקדושה אל-גטאר, ש"מיתוס הבריאה" שלה מציג אותה (בחלום) כאחת משלוש אחיות שהטביעו עצמן בים כדי לא להינשא למוסלמים ועלו מתוך גליו כספרי תורה שהוצבו בבתי כנסת; רחל סיסו, בת רב מסוס שבדרום טוניס, שהקדישה את חייה להקמת בית הכנסת ("סלה") באל-גטאר, שנהפך למוקד הפולחן של הקדושה; ופולט, בתה המאומצת, שחידשה את הפולחן בישראל, תחילה ברמלה, ואחר-כך, בעקבות סכסוכים ופילוג בקהילת המאמינים, ביישוב אדורה שליד לוד, ובסופו של דבר בבאר-שבע. שבתאי נקשרת לפולט ומרשה לעצמה להישאב אל תוך המערכת שהיא מפעילה. היא נוטלת חלק בפרויקט של חידוש ההילולות לקדושה מתוניס, מגייסת את אמצעי התקשורת (בכיכובה של בילי מוסקונה-לרמן) לכיסוי האירועים, ואף כותבת ספרון קטן על סלת אל-גטאר במתכונת ספרות השבחים לצדיקים. מעורבות בדרגה כזו אינה מקובלת בעבודת שדה אתנוגרפית, אך היא מקנה מבט בלתי אמצעי, "מהשטח", על הדינמיקה רוויית התהפוכות של כינון אתר מקודש והמאבקים לשמרו.

* האוניברסיטה העברית בירושלים

ספרה של שבתאי מכיל חומר תיעודי רב־ערך, המגלה צדדים חדשים בשדה הדינמי של פולחני הקדושים בישראל. מה חבל אפוא שחומר גלם זה לא זכה למסגור הראוי, הן מהבחינה העיונית והן מבחינת איכות הכתיבה. ניסיונותיה של המחברת להציב את המקרה בהקשר רחב יותר מן הבחינה ההיסטורית והאנליטית הם מאולצים ועמומים ברוב המקרים, וגם הרציונל למעורבותה הנלהבת בכינון הפולחן תפור בתפרים גסים. אומנם שבתאי קושרת כתרים (ובצדק) ליוזמה ולעוצמה הנשית הנגלות בסיפור, אך החומר שהיא מציגה משווע ל"תיאור גדוש", פרשני, שיציב אותו בהקשר תרבותי ומגדרי רחב. היה אפשר להסתפק בדו"ח כתוב היטב, המתאר את גלגולי האמונה בסלת אל־גטאר בתוניס ובישראל, בלי הערך המוסף של מעטפת מנהירה, עיונית ופרשנית, אך הנאת הקריאה נפגמת בגלל האיכות הרשלנית של הכתיבה והיעדר מביך של עריכה. טעויות עובדתיות (כמו: "רחל אמנו הקבורה במערת המכפלה...", "ע' 20), שיבוש שמות של חוקרים מצוטטים, מובאות לא־מדויקות למרות המרכאות המקיפות אותן, החלפת זכר בנקבה ומשפטים קטועים ולקויים תחבירית, כל אלה הולכים ומצטברים במהלך הקריאה ויוצרים תחושה לא נוחה שהטקסט הוא בגדר טיוטה המצפה לעריכה. בפתחת הספר מודה המחברת למו"ל מהוצאת צ'ריקובר על גמישותו ונדיבותו כלפי הפרויקטים שלה. דומני שהסיפור המופלא של סלת אל־גטאר היה יוצא נשכר אילו גילה המו"ל פחות גמישות ונדיבות ביחס לפרויקט הנוכחי והיה מפעיל כלפיו אמות מידה מקובלות של עריכה.

יוחאי חקק בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004. 140 עמודים.

שלמה דשן*

אחת ההתפתחויות האקזוטיות בחברה הישראלית בתקופת המדינה היא צמיחת חברה של לומדי תורה מקצועיים, המקיפה את רוב החברה החרדית. בניגוד למה שהיה מקובל בקהילות יהודיות בארצות הגולה, חברת הלומדים בישראל התפשטה ובלעה את רוב הפריפריה שלה. כלומר, אין בארץ כעת חברה של חרדים לא-לומדים, שעשויה לספק עורף של תמיכה כלכלית ללומדים מקצועיים. מציאות זו גוזרת על חברת הלומדים שתי תכונות הרוט-משמעות: האחת – תלות גדולה בפעילות פוליטית, על מנת לכפות תמיכה כלכלית ממשלתית בלומדים; והאחרת – רמת חיים נמוכה ואף עוני. גידולה של חברת הלומדים, המקיפה כעת גם גברים שאינם מסוגלים או אינם רוצים ללמוד, הביאה זה כבר ליצירת שוליים חברתיים של הולכי-בטל, המתחככים לפעמים עם נורמות של חוק ומנהג (תופעת "השבאבניקים").

החברה החרדית נתונה בלחצים חדשים עקב התפתחויות אלה. החרדים העניים מתקשים יותר ויותר להתעלם מן הרווחה היחסית המצויה בעולם סביבם, ולו בשל הפרסומת המסחרית החודרת גם לחברה החרדית. החשיפה לשיח הצרכני עשויה להקשות על צעירים חרדים לרבוך באידאל הסגפני הישן של הסתפקות במועט. לפעמים נחשקים טובין ובילויים שהתרבות החרדית מגנה אותם בדרך כלל כמותרות "גשמיים". לדעתו של מחבר הספר, מציאות זו היא אחד הגורמים התומכים לאחרונה בהתעניינותם של צעירים חרדים בלימודים מקצועיים. הוא מביא המחשה חביבה להתעניינות זו: בקרב ילדים חרדים נהוגה אופנת משחק של איסוף כרטיסים-קלפים עם דמויות של אישים. בחברה החרדית אין אלה דמויות של כוכבי-זמר או של שחקני-על, כמובן. אולם מאלף להיווכח שהדמויות בקלפים אינן רבנים נערצים בלבד. הדמויות האהודות עתה הן בעלי מקצוע חרדים בתחום העיתונות, עריכת-הדין, ראיית-החשבון, העסקים וההיי-טק, והילדים מחליפים ביניהם את כרטיסי הביקור שלהם.

על רקע זה נוצרה תופעה חשובה בסוף שנות התשעים של המאה העשרים: פתיחתם של מסלולי לימודים מקצועיים על-תיכוניים (נפרדים לגברים ולנשים חרדים), המציעים הכשרה לעבודה יצרנית, בפרט בתחום המחשבים. תופעה חדשה זו תוארה בדוח המחקר "מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים", מאת יעקב לופו, בהוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (ירושלים, 2003). המגמה להכשרה מקצועית בקרב הלומדים היא מינורית מן הבחינה הכמותית, וספק בעיני אם הביטוי הצוהל "מפנה בחברה החרדית" הולם אותה, אך היא בוודאי מעוררת עניין אנתרופולוגי. בחיבור שלפנינו, שהתפרסם באותה סדרה, נדון אחד המוסדות הללו – "המרכז החרדי להכשרה מקצועית", שמציע גם הכשרה בתחום השיווק וניהול העסקים. המוסד הוקם על-ידי יזמים-רבנים, שהושפעו מן הנטייה ללימודי מקצוע שהתחילה ביהדות החרדית בארצות-הברית. היזמים הישראלים השיגו מימון לפעילותם החינוכית ממקורות ממשלתיים, וחשוב לא-פחות –

* אוניברסיטת תל-אביב

הם השיגו הסכמה, אם כי מהוססת ושקטה, של רבנים חשובים מבין מנהיגי הציבור החרדי. המנהיגים והיזמים הסכימו ביניהם ש"המרכז" יקבל אל שורותיו רק גברים נשואים, שצברו לפחות עשר שנות לימוד בישיבה ובכולל-אברכים, ואשר מתחייבים להמשיך ללמוד בכלל רוב שעות היום גם בעת לימודיהם המקצועיים. הלימודים ב"מרכז" תוכננו בתחילה כלימודי ערב, אך עד מהרה נוצר לחץ של מועמדים בעלי ותק ישיבתי מועט. כמו־כן פנו ל"מרכז" גם רווקים, שעדיין לא הגיעו לשלב לימודים בכולל-אברכים. כיום, הם מתקבלים ל"מרכז" בתנאי שימשיכו בלימודים בישיבה לפחות בשעות הבוקר, ובתנאי שראש הישיבה שלהם ממליץ עליהם.

עיקר תרומתו של החיבור שלפנינו הוא הצצה אנתרופולוגית מקורית לעולמם של צעירים חרדים הפונים ללימודים מקצועיים, אחרי שעברו את עיקר חינוכם במסגרת ישיבתית ששללה לימודים כאלה, ובלי שזכו בהכנה אקדמית מתאימה. החיבור נשען על השתתפות וצפייה של המחבר במשך שנה באחת מתוכניות הלימוד – "המגמה לניהול מערכות מידע". כמו־כן שוחח המחבר עם תלמידים ואנשי סגל, ושיחות אלה מכונות "ראיונות עומק". הקושי הגלוי של התלמידים הוא חוסר הכשרתם במתמטיקה ובאנגלית. כרבע מהם נושרים בגלל זה בשנת הלימודים הראשונה. קושי אחר גובע מן ההרגל שנרכש בישיבה להיכנס לוויכוחים למדניים עם המורה בעת השיעור ומהיעדר ההרגל לקלוט ידע באופן סביל. כמו־כן, כמעט לא נהוג בישיבה לרשום או לסכם בכתב שיעורים וחומר קריאה. גם ההתרכזות הבלעדית בישיבה בחומר לימוד טקסטואלי והיעדר שיעורי מבוא מופשטים נוגדים את הנוהג האקדמי. התלמידים ב"מרכז" מגלים חוסר סבלנות כלפי חומר לימודי שאינם מוצאים בו מעשיות מיידית. בישיבה קיימת העדפה להעמקה בטקסט התלמודי המסוים שנלמד, על חשבון הרחבת הידיעה בטקסטים תלמודיים בכלל. התוצאה היא הספק כמותי מצומצם יחסית. גם זה מנוגד ללימוד האקדמי, שנמדד הן בהעמקה הנקודתית והן בכמות החומר.

המחבר מצביע גם על נקודות של חוסר התאמה אפשרי ותאורטי בין הרקע הישיבתי לבין הלימודים המקצועיים במישור תרבותי עמוק. סגנון הלימוד הישיבתי מתאפיין בהבעת רגשות ובביצוע תנועות גופניות בזמן הלימוד; רוב הלימוד מתנהל בדו־שיח של זוגות תלמידים, אגב תוקפנות אינטלקטואלית, ויכוח עז, הנפת ידיים, הרמת קול ואפילו שירה, וכל אלה שונים מאוד מנהגי הלימוד במסגרות חילוניות. ב"מרכז" אין נהגים אלה מקובלים, והמחבר משער שיש כאן נקודה של חוסר הלימה.

נקודה נוספת נוגעת במובהק במגמת הלימוד של שיווק וניהול־עסקים: התרבות החרדית בכלל והתרבות הישיבתית בפרט נרתעות מצרכנות ונהנתנות, האופייניות לתרבות הקפיטליסטית הפוסט־מודרנית. אלה נתפסות ככניעה ל"יצר הרע" וכהיעדר שליטה על תאוות מותרות ואסורות כאחד. הצרכנות הנהנתנית גם נתפסת כמתנגשת עם עשיית חסד וצדקה לזולת. עמדות אלה עלולות, לדעתו של המחבר, להפוך את לימודי השיווק והעסקים לבעייתיים לגבי תלמידים חרדים. לדעתו של המחבר, ההתנגשות עם הערכים הקפיטליסטיים ניכרת בנהוגי היום־יום: בישיבה, התלמידים אינם רגילים לתכנן את זמנם במדוקדק ואינם נוהגים לנהל לעצמם יומן אישי. במקום לקבוע לעצמם מטלות בשיטתיות, התלמידים ממלאים את כוונתם בפתקים לא־מסודרים. המחבר קושר זאת לרתיעתם של בחורי ישיבה מניסיון לשלוט באופן מרבי בעתידם הקרוב והרחוק, שכן לשיטתם העתיד מסור בידי שמיים, לדעתו.

לצד הנקודות הבעייתיות, האמורות להקשות את קליטתם של בחורי הישיבה בלימודים המקצועיים, המחבר מצביע על נקודות שיש בהן השקה בין התרבויות של שתי המסגרות, ואשר מקלות לדעתו על התלמידים ב"מרכז": בתרבות הישיבה שולט הרעיון שכל אדם יכול להצליח בלימוד תורה אם יתאמץ, ואילו גורמים פסיכולוגיים וחברתיים, כגון אינטליגנציה וסביבה כלכלית ורגשית תומכת, אינם חשובים. בנקודה זו יש דמיון לתרבות הקפיטליסטית הקלסית, הסבורה גם היא שכל אדם יכול להצליח אם רק יתאמץ. שתי התרבויות שותפות בשיח מוסרני המטיל על היחיד את מלוא האחריות להצלחתו ולכישלונותיו. על-פי התרבות הקפיטליסטית, העומדת בבסיס ההכשרה המקצועית של "המרכז", התלמיד צריך לגלות נכונות לדחות את סיפוקיו. לכך אכן הוכשרו בחורי הישיבה בתרבות שהם באים ממנה. יתרה מזאת, המחבר מביא עדויות לכך שקיימת גם אפשרות שהלימודים ב"מרכז" יסייעו לצעיר בעל מעמד חלש ושולי בחברה החרדית להשתבץ מחדש בחברה שלו בצורה קבילה, אם גם לא מכובדת לגמרי. כך קורה לבחור שנחשב כ"לא יוצלח" בישיבה, משום שלא התקדם במעמד בקרב חבריו הלומדים, וכאשר נקלט בלימודים ב"מרכז", אגב דבקות באורח החיים החרדי, כמובן, קיבל מהסביבה הכרה גם באיכותו הדתית. מקבילה לכך היא ראייתם של תלמידים ב"מרכז" את חברת הלומדים שנשטו. חלק מן התלמידים ממשיכים להוקיר את חיי האברך, המקדיש את כל זמנו לתורה ומשלים על כך מחיר כבד מבחינה כלכלית. תלמידי "מרכז" אלה רואים את עצמם כמי שלוקים בחולשה אישית, שאינה מאפשרת להם לחיות על-פי המופת הלמדני. בין אנשים אלה יש מי שמסתיר את לימודיו ב"מרכז" מידיעת קרובי משפחתו, ובפרט מידיעת קרובי משפחתה של בת-זוגו, שהשתדכו אתו מתוך הבנה שהוא אברך-כולל, למדן ומבטיח.

החיבור שלפנינו מעלה תובנות לגבי נקודות מפגש בין עולמות תרבותיים שונים, בחייהם של אלה העוברים בין מסגרות הלימוד אך נשארים בחברה החרדית. אך בפועל, המחקר שלפנינו אינו כולל עדויות להתנגשויות דרמטיות מאוד בין שתי תרבויות הלימוד. המחבר למד את הדברים בעיקר מתוך היכרות כללית עם החברה החרדית ומתוך קריאה בספרות הדרכה של לומדי תורה. שיקולו המופשט והמלומד של החוקר בולט כאן יותר מאשר העדויות שנאספו בעבודת השדה בקרב האנשים המסוימים שהם נשואי המחקר. אומנם המחבר מצטט מדברי הנחקרים, המעידים לכאורה על קיומן של התנגשויות בפועל, אך עדויות אלה הן ראיות חיוורות. ייתכן שהממצא החשוב ביותר הוא דווקא מיעוט הדרמה והמשבר בחיי התלמידים שבחרו ללמוד מקצוע, כפי שעולה ממחקר מעניין זה. אם כך, צודקים בסופו של דבר מי שרואים בתלמידים הללו עדות ל"מפנה בחברה החרדית".

זהבית גרוס ויובל דרור (עורכים) **חינוך כאתגר חברתי**
 רמות. 2004. 194 עמודים.

חנה איילון*

בראשית דברי אני רוצה לברך את עורכי הספר, זהבית גרוס ויובל דרור, ואת כל המעורבים ביוזמה הברוכה של פרסום אסופת מאמרים המוקדשת לזכרו של פרופ' מוטי בר-לב ז"ל. תרומתו של פרופ' בר-לב למחקר הסוציולוגי-חינוכי ידועה ומוערכת על-ידי כל העוסקים בתחום. ראוי לציון מיוחד חלקו המרכזי במחקר החינוך הממלכתי-דתי. כל חוקר חינוך שעסק אי-פעם בנושא זה מזהה בנקל את טביעת אצבעותיו של פרופ' בר-לב, ששינה את פניו של תחום המחקר הזה. עבודתו העשירה והמגוונת של פרופ' בר-לב מסוכמת בהרחבה ומתוך כבוד והערכה במאמרו של יובל דרור, הדן בתרומתו של פרופ' בר-לב לחקר החינוך. אין ספק שמחקריו של פרופ' בר-לב היו ממשיכים להעשיר את הידע הסוציולוגי-חינוכי אלמלא נקטעו חייו בטרם עת.

הספר מורכב משלושה שערים. הראשון מוקדש לחייו ולעבודתו של פרופ' מוטי בר-לב. שני השערים הנוספים, שאתייחס אליהם בהמשך דברי, כוללים אסופת מאמרים המתייחסים לחינוך הממלכתי-דתי (בשער השני) ולחינוך הלא-פורמלי (בשער השלישי). השער השני, המוקדש לחינוך הממלכתי-דתי, כולל ארבעה מאמרים. מצאתי עניין רב במאמר הראשון, שנכתב על-ידי יעקב כץ, העוסק בהיסטוריה של החינוך הממלכתי-דתי. המאמר סוקר את התפתחות החינוך הדתי לפני קום המדינה ואת ההתפתחויות שהובילו להקמת החינוך הממלכתי-דתי לאחר מכן. המאמר כולל מידע רב, ומי שאינם בקיאים בהיסטוריה של החינוך הממלכתי-דתי בישראל יוכלו ללמוד ממנו רבות. עם זאת, קיימת במאמר התעלמות מהדרך הפוליטית ומן ההקצנה הדתית העכשווית של רבים מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי. באיזו מידה אפשר לראות בכך תולדה של מקום החינוך הדתי בתוך המערכת הממלכתית? ניסיון להבין את התופעה הזאת, על רקע ההיסטוריה של הקשרים בין החינוך הדתי למערכת החינוך הממלכתית, עשוי להיות מעניין וחשוב במיוחד.

המאמר השני, שנכתב על-ידי זהבית גרוס, עוסק גם הוא בשילוב של דתיות וממלכתיות בחינוך הממלכתי-דתי. גרוס מחלקת את תפקודו של החינוך הציוני-דתי לארבע תקופות עיקריות, בהתאם לארבעת התפקידים החברתיים העיקריים הדרושים לקיומה של החברה, על-פי לייבוולד ומקנזי (Livesley & MacKenzie). איני רוצה לפתוח בוויכוח על הגישה התאורטית, וגם לא על הניסיון לנתח את תפקידו של החינוך הממלכתי-דתי על רקע גישה זו, שנראה בעיני מאולץ מעט. אני רוצה להתייחס ל"תפקיד החברתי" של החינוך הממלכתי-דתי, שהמחברת כוללת בו את תפקידו של החינוך הזה בקליטת העלייה של שנות החמישים. המחברת מציינת את הגישה הלא-ברירנית של החינוך הממלכתי-דתי, שגרמה לכך שהוא קלט תלמידים מזרחים רבים. קליטת אוכלוסייה זו גרמה לשיעור גבוה של תלמידים "טעוני טיפוח" (המרכאות שלי – ח"א) בחינוך הממלכתי-דתי, ויצרה "לכאורה מתאם בין נחשלות, דתיות לעדתיות" (ע' 89). הצגת דברים זו חפה מכל ביקורת כלפי קליטתם של עולי שנות החמישים במערכת החינוך. אין כל התייחסות, למשל, לעבודותיו

* אוניברסיטת תל-אביב

של מיכה חן, שטען לקיום סממנים מוגברים של גניעות מטעם בחינוך הממלכתי-דתי, הנובעים מכך שעל רקע הקליטה המסיבית של עולים מזרחים במגזר חינוכי זה, דאגה האליטה הקיימת להבטיח את זהותה הסוציולוגית של האליטה העתיידית. איני טוענת שהמחברת חייבת להסכים עם טיעוניו של חן, אך סבורתני שאין זה נכון להתעלם מהם ומטיעונים אחרים בעלי אופי דומה בפרק אשר דן בתפקידו החברתי של החינוך הממלכתי-דתי ומעלה אותו על נס. למעשה, באסופה הנוכחית מדווח יובל דרור, בפרק המסכם את עבודתו של פרופ' בר-לב, על המלצתו של פרופ' בר-לב להגדיל באופן מבוקר את מספר המזרחים בישיבות התיכונות, כי "בשנות השבעים והשמונים נחלקו הישיבות ל'מערביות' ו'מזרחיות' במובהק" (ע' 59). כלומר, ביצוע "התפקיד החברתי" היה בעייתי למדי גם על-פי השקפתו של פרופ' בר-לב. אני סבורה שהתייחסות לביקורת הקיימת בדבר יחסו של החינוך הממלכתי-דתי לעולים המזרחים, ולו למטרות ויכוח, היא בלתי נמנעת על רקע מחקרים קיימים בנושא זה.

המאמר השלישי בשער זה, אשר נכתב על-ידי מרים שמידע ויעקב עירם, עוסק בחינוך הלא-פורמלי בתוך החינוך הממלכתי-דתי, והיה אמור, לתפיסתי, להיות מאמר מקשר בין שער זה לבין השער המתמקד בחינוך הלא-פורמלי. לצערי, אין זה כך. לאחר מאמרם של שמידע ועירם בשער זה מופיע מאמר הדן בקווים האופייניים של דיוקנו הדתי של בן הקיבוץ הדתי, והוא המאמר הסוגר את השער בנושא החינוך הממלכתי-דתי. ההחלטה תמוהה, לתפיסתי, מבחינה עריכתית, אך חשוב מכך ההיבט המהותי, כמובן.

לטעמי, הספר מקדיש מקום רחב מדי לחינוך הלא-פורמלי. גם בשער המוקדש לחינוך הממלכתי-דתי מופיע, כאמור, מאמר העוסק בנושא זה. רוב המאמרים בנושא החינוך הלא-פורמלי אינם דנים כלל בחינוך הממלכתי-דתי.

אומנם הספר נקרא "החינוך כאתגר חברתי", והעורכים מציינים שפרופ' בר-לב עסק בחינוך הלא-פורמלי גם לא בהקשר של החינוך הממלכתי-דתי, אך ברור שתחום זה אינו מוקד עבודתו המדעית, כפי שאפשר לראות מרשימת פרסומיו המופיעה בספר וגם מסקירת עבודתו המדעית שנכתבה על-ידי יובל דרור, אחד מעורכי הספר. ההחלטה להתמקד בהיבט זה היא מאכזבת, לטעמי, וכך גם בחירת המאמרים לשער זה.

בחירת המאמרים מאכזבת במיוחד על רקע מאמרם של שמידע ועירם, שהזכרתי קודם. מאמר זה דן בבעייתיות של החינוך הלא-פורמלי בחינוך הממלכתי-דתי. שמידע ועירם טוענים שהנחות היסוד של החינוך הלא-פורמלי (הענקת לגיטימציה ל"כילוי פנאי") מנוגדת לעולה ממקורות היהדות. במאמרם הם דנים בפתרונות שנמצאו לכך במערכת החינוך החרדית ובמערכת החינוך הדתית. המחברים מציינים שהדיון שהם מציעים אינו מבוסס על מחקר אמפירי. ציפיתי שבחלק המוקדש לחינוך הלא-פורמלי תהיה התייחסות אמפירית לסוגיה מרתקת זו (שבה עסק גם פרופ' בר-לב).

לצערי, מלבד מאמר אחד, המאמרים העוסקים בחינוך הלא-פורמלי אינם עוסקים כלל בחינוך הממלכתי-דתי וממילא אינם דנים בבעייתיות הקיימת בהקשר זה. איני באה למתות ביקורת על המאמרים הכלולים בחלק זה של הקובץ, שכולם טובים וראויים, אלא על ההחלטה לכלול אותם יחד בשער המוקדש לחינוך הלא-פורמלי. המכנה המשותף היחיד למאמרים אלה הוא עיסוקם בחינוך הלא-פורמלי, והם אינם יוצרים תמונה רחבה, או מחדשת לפחות, של חינוך זה, גם אם נתעלם מכך שאינם מתייחסים לחינוך הממלכתי-דתי. המאמר היחיד בשער זה המתייחס לחינוך הממלכתי-דתי הוא מאמרם של שפירא,

פייר ואדלר.¹ אומנם המאמר אינו מתייחס ישירות לבעייתיות של החינוך הלא־פורמלי בחינוך הממלכתי־דתי, אך הוא מציג ממצאים אמפיריים מעניינים על פעילות לא־פורמלית בזרם חינוך זה. איני יכולה להימנע מהמחשבה שניסיון לקשר בין שני המאמרים האלה (של שמידע ועירם ושל שפירא ועמיתיה) היה יכול להניב תוצאות מרתקות. לסיכום, מדובר ביוזמה מבורכת וחשובה, המוקדשת לאיש מדע שכל חוקרי החינוך חבים לו רבות. מכיוון ששמו של פרופ' בר־לב נקשר למחקר החינוך הממלכתי־דתי, קיוויתי שהקריאה באסופת המאמרים תסייע לנו להבין טוב יותר את המגזר החינוכי הזה, שהתרחשו ומתרחשים בו תהליכים חינוכיים וחברתיים מרתקים. לצערי, תקווה זו התגשמה באופן חלקי בלבד.

1. למען הגילוי הנאות, הייתי אחת המנחות של עבודת הדוקטורט של שרי פייר, שהמאמר מבוסס חלקית על ממצאיה, אך אין לי כל חלק במאמר עצמו.

Aaron Ben-Zeev Love Online: Emotions on the Internet
Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2004. 289 pages.

אורלי תורג'מן-גולדשמידט*

הספר אהבה מקוונת: רגשות באינטרנט (בתרגום חופשי) מנתח לעומק רגשות במרחב הקיברנטי (cyberspace), והוא מעניין, עשיר בדוגמות וידידותי למשתמש. הוא מתמקד באהבה הרומנטית ובתשוקה המינית כפי שהן באות לידי ביטוי בתקשורת המקוונת, משווה ביניהן ליחסים המקבילים בסביבה הלא-מקוונת. בן-זאב, פרופסור לפילוסופיה, מגדיר אהבה קיברנטית (cyberlove) כקשר רומנטי המבוסס על תקשורת מתווכת מחשב, לעומת מין קיברנטי (cybersex), שהוא בעיקר אינטראקציה חברתית בין שני אנשים שמחליפים מסרים אלקטרוניים לצורך גירוי מיני. בן-זאב טוען שהמרחב הקיברנטי הוא חלק מן המציאות, ולכן צריך להבחין בין מרחב ממשי (actual) למרחב וירטואלי, במקום לומר שהמרחב הקיברנטי הוא ההפך מהמרחב האמיתי (real). טענה משכנעת זו היא נקודת המוצא של הספר. מסר חשוב נוסף הוא שהמרחב הקיברנטי מגביר חוויות רגשיות עצומות (אינטנסיביות), המערבות רגשות אמיתיים ולא-מדומיינים אשר קיימים באופן וירטואלי בין אנשים ממשיים.

בעידן הדיגיטלי, אנשים רבים יותר ויותר משתמשים בטכנולוגיות התקשורת לצורך חיפוש שותפים לחיים או ריגושים מיניים. בשנים האחרונות אנו עדים להתרחבות ז'אנר ספרי ההדרכה המעניקים שלל עצות כיצד למצוא בן זוג לחיים, ולצדם ספרים המעניקים שלל עצות כיצד למצוא את בן הזוג לחיים באמצעות רשת האינטרנט. ספרים אלה מספקים תפריטים מדוקדקים איך לעשות זאת, איך להבנות את הפרסונה שלך כדי שתהיה מצודדת דיה, וגם ממה להיזהר, כמובן, תוך כדי מתן דוגמות מהחיים. המחבר מצייין כי ספרו מבוסס על דבריהם של אנשים, המתארים את חוויותיהם הרגשיות ביחסיהם המקוונים, דברים שנלקחו מתוך אתרי אינטרנט המוקדשים לנושא או מתוך ספרים על פרשיות אהבה מקוונות. בעיני, התייחסות למתודולוגיה חשובה תמיד, אך דווקא בספר זה, אף-על-פי שהוא מיועד לקהל הרחב, חסרונה של מתודולוגיה כזאת מצער, מכיוון שזהו פן מעניין בפני עצמו. על-פי בן-זאב, אנו עדים להתהוות סוג חדש של יחסים רומנטיים ומיניים מקוונים, השונה מזה שהכרנו עד כה. היחסים הרומנטיים המקוונים הם ייחודיים, משום שהם מורכבים משילוב בין יחסים קרובים לרחוקים. התקשורת מנותקת זו (detached attachment) כוללת מאפיינים מנוגדים, שקיומם ביחסים הלא-מקוונים יהיה פרדוקסלי וקשה לביצוע. במרחב הקיברנטי נוצרים יחסים בין-אישיים המבוססים על קרבה אינטימית המתקיימת במרחק. יחסים אלה מערבים בו-בזמן ריחוק פיזי ומיידיות; תקשורת דלה ועשירה; אנונימיות וחשיפה עצמית; כנות והונאה; המשכיות וחוסר המשכיות; השקעה פיזית ועומה והשקעה נפשית ניכרת.

מבחינה צורנית, הספר מורכב מעשרה פרקים, מקורות ומפתח עניינים. הפרקים ותת-הפרקים נפתחים במובאות, ובסוף כל פרק יש סיכום קצר. ספר זה יכול לשמש כספר לימוד בסיסי לקורסים העוסקים ברגשות מקוונים. כאשר קראתי את הספר, שאלתי את

* אוניברסיטת תל-אביב

עצמי אם לא הגיעה העת שהמסגרת האקדמית תכלול שיעורים רבים יותר אשר ינתחו את ההשלכות החברתיות של טכנולוגיות התקשורת החדשות במגוון נושאים. בפרקו הראשון של הספר, המהווה מבוא, בן-זאב דן בהיבטים החדשים של המרחב הקיברנטי, כגון האינטראקטיביות, שהופכת אותו למציאות פסיכולוגית וחברתית יותר מאשר מכתבים, טלפונים וטלגרף. מהם הגורמים המניעים אנשים להשתמש במחשב, שאינו ערוץ בטוח לתקשורת פרטית (Witmer, 1998), לצורך יחסים רומנטיים ומיניים? הספר מציג ארבעה גורמים המגבירים את הפיתוי לקיום יחסים מקוונים: דמיון, אינטראקטיביות, נגישות ואנונימיות. דמיון ואינטראקטיביות מצביעים על התועלת – האפשרות להיות מעורבים ביחסים אינטראקטיביים מרגשים; הנגישות מתייחסת למחיר הנמוך, והאנונימיות מתייחסת לסיכון הנמוך. הפנטזיות הרומנטיות הן הרבה יותר נגישות, זולות ואמיתיות במרחב הקיברנטי. רומנים מקוונים מספקים התרגשות רומנטית במחיר נמוך יותר של סיכון וביקורת מוסרית. אך למרות שיחסים רומנטיים ומיניים ברשת הם מסוכנים פחות מרומן ממשי, טמונות בהם סכנות, כגון התמכרות והתנהגות קומפולסיבית או פגיעה ביחסים קיימים.

לטענת בן-זאב, האינטראקטיביות הופכת את האהבה ואת הסקס דרך האינטרנט למצודדים יותר (ע' 4). אינטראקטיביות היא המצב שבו התקשורת היא בעלת חליפין סימולטניים והמשכיים, וחליפין אלה נושאים עמם כוח חברתי מחבר (Rafaeli & Sudweeks, 1998). לדעתי, תקשורת מתווכת מחשב מערבת תחושה ניכרת של הנאה ומשחקיות, ותובנה זו חסרה קצת בספר. אחת התכונות המטפחות את תחושת המשחקיות בתקשורת מתווכת מחשב היא האינטראקטיביות (Danet et al., 1998). בהקשר הנוכחי, משחק בזהות, כולל זהות מינית, משגשג במהלך צ'ט (chat), והוא יכול להתרחש באמצעות שינוי שמות או שינוי מקומות (Turkle, 1999).

למעשה, חמשת הפרקים הראשונים של הספר מהווים מעין מבוא למאפייני היחסים באינטרנט: בפרק השני והשלישי מתוארים מאפייני היחסים והרגשות, בהתאמה; בפרק הרביעי נדון הדמיון, שיש לו תפקיד מרכזי ביחסים המקוונים; בפרק החמישי מנותח המרחב הקיברנטי כמקום ייחודי, המאפשר לשמור על פרטיות ובו-בזמן להגביר רגשות של קרבה ופתיחות. יכולתו של היחיד לספר רק את הדברים שאינם מאיימים עליו מאפשרת לו לספר יותר, להיחשף יותר, ובהתאם גם להגביר את תחושת הקרבה.

הפרק השישי פותח לדעתי את חלקו השני של הספר, הממוקד יותר בסוגי היחסים, ומנתח את סוגי הפעילויות (תכליתית ולא-תכליתית; לא-תכליתית שמקדמת עונג שטחי או שמביאה לסיפוק עמוק) ואת הרלוונטיות וההשלכות שלהם ביחס לאהבה, סקס ואושר. בפרק השביעי מוצג פלידרטוט קיברנטי מהנה כפעילות עיקרית במרחב הקיברנטי, המבוססת על שיחה בנושאי רכילות או דיונים אינטלקטואליים. בפרק השמיני מוצג טבעה הייחודי של האהבה במרחב הקיברנטי. בפרק התשיעי, המתרכז בבגידה, נבחנת מוסריותם של היחסים המקוונים באמצעות דיון במוסר של הדמיון. בדרך כלל, מין קיברנטי ייחשב לבגידה אם הוא מבוצע שוב ושוב עם אותו אדם, אך צ'ט מיני ייחשב לבגידה אם בן/ת הווג מגלה זאת בהפתעה, הכרוכה בתחושה של הולכת שולל.

הפרק העשירי והאחרון עוסק בעתידם של היחסים הרומנטיים. קשה לנבא כיצד תתפתח טכנולוגיית האינטרנט, הדינמית ממילא, וכיצד היא תשנה את החברה (Fisher, 2001), כפי שטוען בן-זאב (וגם מדגים). עם זאת, לטענתו, האינטרנט שינה באופן דרמטי את

התחום הרומנטי. דרך האינטרנט אנשים מחפשים שותף רומנטי או מיני לחיים הממשיים, מפלרטטים ומקיימים יחסי מין, או מקיימים ברצינות יחסים רומנטיים מקוונים, ופעולות אלה ילכו ויתרבו בעתיד. לעת עתה לא נצפו סוגים חדשים של רגשות, אך הוא אינו מוציא זאת מכלל אפשרות. נוסף על כך שלא נוצרו סוגים חדשים של רגשות, מעניין לציין שגם לא התהוו מושגים חדשים. המושגים הרלוונטיים לתחום שבינו לבינה, כגון אהבה, קסם, אורגזמה וכדומה, פשוט קיבלו את שם התואר "קיברנטי" (cyber).

בספר מוצג הקושי בשמירה על בלעדיות רומנטית ביחסים מקוונים, בין היתר בשל הזמינות הרבה של הרומנטיקה ברשת. לעתים קרובות אנשים מקיימים יחסים מקוונים ו/או לא-מקוונים בו-זמניים עם כמה וכמה שותפים. מאפיינים אלה תורמים לכך שרומנים מקוונים הם ארעיים, והדחייה במסגרתם מכאיבה פחות, לטענת המחבר. למרות זמינותו של הניאוף ברשת, בן-זאב אינו סבור שזהו קצה של המונוגמיה, אך הוא מאמין שהנורמות החברתיות והמוסריות יצטרכו להשתנות, והן כבר משתנות, לכיוון של יתר גמישות ביחסים. מעניין שרוב הנהנים מרומן מקוון מוצלח מעוניינים להעביר אותו לחיים הממשיים, ולכן לרומן מקוון אין קיום בפני עצמו. כאשר היחסים אינם שורדים את המעבר, שבו עוברים המשתתפים לממד חדש של חזות ומשיכה חיצונית, אין סיבה ממשית להמשך הקשר. ייתכן שנתון זה מעיד על כך שכרגע אין נשקפת סכנה למוסד הנישואין, או לפחות למסגרת הרומנטית הקבועה. אומנם גבולות המגדר נשמרים ביחסים המקוונים ממש כמו בממשיים, אך גבולות אחרים נפרצים, כגון חשיבותה של ההופעה החיצונית וחשיבותן של שיחות על רגשות. מן המחקר מסתמן שגברים מנהלים כיום יחסים מקוונים רגישים וקשובים יותר, בעוד הנשים משוחררות יותר מעכבות מיניות.

ברור כי לאינטרנט יש יכולת לשנות את אופן האינטראקציה בין יחידים ולהגביר את הגישה למידע, אך עדיין אין זה ברור אם גורמים אלה ישנו את הנוף החברתי (Fisher, 2001). ספר זה מהווה נדבך נוסף וחשוב בגוף הידע ההולך ומתעצם, המרמז לכך ש"מהפכת המידע" או "המהפכה הדיגיטלית" מביאה עמה מהפכה חברתית ותרבותית. על-פי תפיסה זו, אין ספק כי למציאות הווירטואלית של המרחב הקיברנטי יש השלכות על המציאות הממשית. עם זאת, המחבר אינו שם דגש בהכנה משופרת של העולם הממשי מתוך העולם הווירטואלי, אלא מיישם את המסגרת המושגית שבנה לצורך הבנת רגשות באינטרנט. לטעמי, כוחו של הספר אינו בכך שהוא בוחן סוציולוגית את השלכותיה של המהפכה הדיגיטלית על מגוון היחסים הבין-אישיים, או מנסה להכריע בין הגישה האוטופית לדיסטופית, אלא בכך שהוא שוטח לפני הקוראים את המתרחש בעולם הווירטואלי בכל הנוגע ליחסים ורגשות באינטרנט; "התאהבות וסיימה, פלרטוט, בגידה, ואפילו קיום יחסי מין בזמן שאנו מחוברים לרשת. כל הסוגים החדשים הללו של יחסים רומנטיים ומיניים באינטרנט נהפכו לחלק מן הדרך המודרנית של חיים ואהבה" (תרגום חופשי שלי לעמוד הפתיחה). והמחבר אכן עושה זאת באופן המעורר בקורא עניין והנאה צרופה.

מקורות

Danet, Brenda, Ruedenberg, Lucia and Rosenbaum-Tamari, Yehudit (1998). Hmmm, where's all that smoke coming from? Writing, play and performance on Internet relay chat. In:

- F. Sudweeks, M. McLaughlin and S. Rafaeli (Eds.), *Network and netplay* (pp. 41–76). Menlo Park: MIT Press.
- Fisher, Dana R. (2001). On utopias and dystopias: Toward an understanding of the discourse surrounding the Internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6(2), January.
- Rafaeli Sheizaf and Sudweeks Fay (1998). Interactivity on the Nets. In: F. Sudweeks, M. McLaughlin, and S. Rafaeli (Eds.), *Network and netplay* (pp. 41–76). Menlo Park: MIT Press.
- Turkle, Sherry (1999). Looking toward cyberspace: Beyond grounded sociology. *Contemporary Sociology*, 28, 643–648.
- Witmer, Diane E. (1998). Practicing safe computing: Why people engage in risky computer-mediated communication. In: F. Sudweeks, M. McLaughlin and S. Rafaeli (Eds.), *Network and netplay* (pp. 41–76). Menlo Park: MIT Press.

Yoram Peri Telepopulism: Media and Politics in Israel

Stanford University Press. 2004. 376 pages.

תמר ליבס*

אין זה מקרי שאפשר לסמן את נסיקתו ואת התרסקותו הפוליטית של בנימין נתניהו בשני עימותים טלוויזיוניים בשידור חי. הראשון הוא העימות עם פרס, במאי 1996, שלושה ימים בלבד לפני הבחירות, שבו ניצח בגדול, והשני הוא העימות עם איציק מרדכי ו"הכיסא הריק", לפני בחירות 1999, שבו הפסיד דווקא ליריב בעל דיבור מגושם, החסר את הכישורים הדרושים להופעה על המרקע (p. 187). שלא כמו ראשי-הממשלות שלפניו ואחריו (עד לרגע זה), שהגיעו לתפקיד לאחר שהוכיחו את כישוריהם בזירה הפוליטית ו/או הצבאית, נתניהו הגיע למאבק על השלטון בלי קבלות, מלבד יכולתו "לעבור את המרקע".

ספרו הפרובוקטיבי ומעורר המחשבה של יורם פרי מתבונן בסימביוזה בין פוליטיקה לטלוויזיה בישראל בשנות התשעים ומציב את המקרה המרתק (והרלוונטי גם לרגע זה) של עלייתו ונפילתו (וחזור חלילה) של נתניהו כהמחשה מקומית ומסוכנת של תופעת ה"קל-פופוליוזם", כלומר, החיבור ההדוק בין פופוליוזם לתקשורת. זהו ספר שחשוב לקרוא אותו, ולו מכיוון שאנו, הישראלים, ידועים כבעלי זיכרון קצר, וגם אם נחליט לבחור שוב במועמד שעובר את המסך (נתניהו ה"חדש" או יורשו), כדאי שנפתח קצת אוריינות תקשורתית, שתסייע לנו להבחין בין אסטרטגיה של שיווק תדמיתי לבין אופיו של המותג. הגדרת ה"טל-פופוליוזם" בספר נשענת, מחד גיסא, על מאפייני צמיחתו של פופוליוזם מסוג חדש בסופה של המאה העשרים, ומאידך גיסא על הסימביוזה הגוברת בין מנהיגים פוליטיים לטלוויזיה, שבאמצעותה הם פונים ישירות לציבור, במקום להודק למוסדות הפוליטיים. הנאו-פופוליוזם, בניגוד לפופוליוזם של שנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, נתפס על-ידי סוציולוגים כתופעה שהתפתחה כתגובה ישירה למעבר מקפיטליזם תעשייתי במדינת רווחה לקפיטליזם בתר-תעשייתי. מטרתו היא שינוי רדיקלי של הסטטוס-קוו הסוציו-כלכלי והסוציו-תרבותי (Betz, in Peri, 2004), והוא מתמקד במערכת הרווחה ובהיסחפות לרב-תרבותיות. ההסבר שנותן ברמאס לפופוליוזם החדש הוא הניכור הגובר בין המדינה כמוסד מרוחק, מופשט ומנוכר, לבין הסביבה המיידית של חיי היומיום של האזרחים (Habermas, in Peri, 2004). בהקשר זה אי אפשר להבחין בין פופוליוזם לבין הרטוריקה של מנהיגים המציעים מענה לתחושת חוסר השייכות של יחידים וקבוצות בדמוקרטיה הליברלית בכך שהם מקבצים אותם סביבם, מציבים חלופה של "יחד" ל"אדם הפשוט" (אצלנו, "העם"), ולעיתים אף מכריזים מלחמה על האליטות ועל הרעיונות והערכים הדומיננטיים שהן מייצגות (Canonvan, in Peri, 2004). תוך כדי כך הם אף מנצלים את העוצמה של פעולת ההמון להפחדת מתנגדיהם. אם כן, החיבור בין המנהיג הפופוליסטי לעם מתאפיין בפנייתו הישירה של המנהיג אל קבוצות שנותרו מחוץ למערכת הפוליטית, במידה זו או אחרת, תוך כדי דילוג על מוסדות הדמוקרטיה הליברלית. ככזה, יש בו משום איום על מוסדות הדמוקרטיה הליברלית (הפרלמנט או בית-המשפט, לצורך העניין) מכיוון שמדובר בערעור מבנה המשטר המבוסס על דמוקרטיה ייצוגית לטובת דגם של דמוקרטיה

* האוניברסיטה העברית בירושלים

ישירה. הפוליטיקה הפופוליסטית המסורתית התנהלה במרחבים הציבוריים, שבהם התאספו המונים כדי ליטול חלק בדרמות הפוליטיות, שהעניקו לקהליהן תחושה של השתתפות אמיתית במשחק הפוליטי. בשנות השלושים והארבעים עברה זירת המפגש בין המנהיג להמונים לרדיו, ובעקבותיו לטלוויזיה. כך נהפך הנאו-פופוליזם לטל-פופוליזם.

בישראל של שנות התשעים ניכרות מגמות פופוליסטיות בפוליטיקה ובתקשורת, כשהטלוויזיה מעניקה ביטוי ובו־זמנית אף מעצימה את המגמות הפופוליסטיות בפוליטיקה, או ליתר דיוק, מגמות המכוננות פופוליסטיות בפי מתנגדיהן. פרי מזכיר, לדוגמה, שמדיניות התרבות נענתה לתביעה להוריד את התמיכה ב"תרבות האליטות" (הסמרטוט האדום הוא האופרה) לטובת התרבות הפופולרית (תזמורת אנדלוסיה תיזכר כזוכה שנייה במחלוקת). בתחום הכלכלי, "הלובי החברתי", כלומר, תנועות שדרשו ודורשות שינוי בחלוקת המשאבים כדי לחזק את השכבות החלשות, כונו על-ידי מתנגדיהן "פופוליסטים", כלומר, מי שמתמחים ב"דיבור מהבטן" ומונחים על-ידי האינטרס הפרטיקולרי בלבד. התקשורת והפוליטיקאים, שהתאימו את עצמם לאופי הזרוק והאינטימי של עידן התקשורת המופרטת, אימצו סגנון שיכול להיתפס כהתחנפות זולה בעיני מי שאינם רואים אותו בעין יפה. המצדדים טוענים שיש כאן דיבור "בגובה העיניים", המתייחס לצופים כאל שווים, דיבור שיש בו אימוץ של משלבים נמוכים אפילו בפנייה לצרכני תרבות גבוהה, דיבור "מהלב", מהמקום של הרגש, בניגוד לדיבור "מהראש", שהוא משכן הרציונליות, שאינה באופנה כרגע. אין כמו הטלוויזיה (והטלוויזיה המסחרית, במיוחד) לאפשר דילוג כזה באמצעות פנייה ישירה אל העם, כמקור הטוב, הצודק והמוסרי, וערעור שלטון החוק והפרוצדורות שהן אושיותיה של הדמוקרטיה הליברלית.

בישראל, כמו בשאר העולם, השליטה בכלי התקשורת האלקטרוניים לפגישות בלתי אמצעיות עם הבוחרים בסלון נעשתה חיונית למנהיגים פופוליסטים (פרי מזכיר שברלוסקוני עשה זאת על-ידי רכישת המדיה, שקסטרו עשה זאת באמצעות שליטה פוליטית, וקלינטון ונתניהו – באמצעות כריזמה אישית). הטלוויזיה לא יצרה את הטל-פופוליזם, אך היא נהפכה לחלק בלתי נפרד ממנו, מסביר פרי, בין השאר בכך שהפכה את העיסוק באופנתיות, בדימויים, בהופעה ובטעם הולם לעניין מרכזי בחיינו, וכזאת היא מעודדת מגמות פופוליסטיות. המגמות הללו חברו לנטיות הא-פוליטיות ואף לאתנוצנטריות, לקסנופוביה ולשמרנות של הקבוצות החלשות, שמנהיגים פופוליסטים המככים בטלוויזיה ניצלו אותן לצורכיהם. הערבוב בין טלוויזיה צהובה (וכחולה), ספורט, ותרבות פופ לבין מקבץ של ערכים של הימין הרדיקלי בולט במיוחד במקרה של ברלוסקוני (p. 172).

הקריאה בספר מעלה בקורא סדרת תהיות לגבי הקשר בין טלוויזיה לפופוליזם: ראשית, מה קורה לדינמיקה של שלהוב ההמונים כאשר זירת המפגש בין המנהיג לקהלי (ה"מכורים" והפוטנציאליים) עוברת מהכיכרות אל הסלון. הרי התיווך משנה את "סיטואציית המגע" מן הקצה אל הקצה. הדינמיקה של השכנוע בפופוליזם הקלסי מבוססת על המפגש הבלתי אמצעי בין הנואם לקבוצות שהוא פונה אליהן, כשהשתתפים חשים את העוצמה שבהשתייכות להמון, אך הצופה בחדר המגורים, בקרב משפחתו, נמצא בסביבה שהמְשַׁדֵּר אינו מסוגל לשלוט בה באופן מלא, כפי שטענו קרדיף וסקנל (Cardiff & Scannell, 1987) וג'ון פיטרס (Peters, 1999). יתרה מזאת, רטוריקת הכיכרות, שתפקידה להעצים את חוויית היחד הגורפת, רחוקה מלהתאים לסיטואציית השיחה בחדר המגורים, שמשתתפיה עלולים לתפוס מרחק מן ההתלהמות המתרחשת על המרקע. מאחר שהרטוריקה של סחיפת

האספה ההמונית עלולה להישמע מגוחכת על הספה בבית, רק מנהיגים המצליחים לעשות את המעבר למדיום האינטימי (ולואנרים שהוא מכתוב, כדוגמת עימותים סביב השולחן או שיחה אינטימית, עם או בלי מראיין) שורדים את התיווך הטכנולוגי.

דומה שנתניהו אכן הפנים את ההבדל, הוא מכיר את כללי המשחק בשתי הזירות ומתאים את עצמו גם לקהל וגם למדיום. עדויות לכך מצויות בהקלטות שונות, כמו זו שתיעדה את פנייתו של נתניהו לאוהדי בית"ר בחגיגת הניצחון בכיכר ספרא (דקות ספורות שנכללו בשידור חי בן שלוש שעות בערוץ 33 השולי), שהתאפיינה בחיוך ובנפנופי ידיים מהמרפסת שמעל לכיכר, כולל הטקסט הקצרצר במשלב של החברה ("באתי הנה לומר לכם רק שתי מילים: יאללה בית"ר"), אל מול הקריאות הקצובות של "מוות לערבים" (Liebes, 2003). הסימביוזה המתלהמת בין האוהדים לראש-הממשלה לא התקבלה בהתלהבות זהה על-ידי חלק מאוהדי הקבוצה שצפו מהבית. אחד מהם אף טרח לטלפן לערוץ הראשון ולהצביע על ברכת נתניהו לאוהדים כראויה לשידור בחדשות, לאו דווקא כדי להצטרף לחגיגה, אלא כדי להתריע על נטיותיו של ראש-הממשלה להתאים את עצמו למצב הרוח הגזעני של בוחריו. הפאשלה נבעה מכך שנתניהו כיוון את עצמו לכיכר (כמו גם לכיכר ירושלמית אחרת, כיכר ציון, כשהסית נגד יצחק רבין) ולא לטלוויזיה. בהופעותיו על המרקע, לעומת זאת, נתניהו "שיחק אותה" לפי כללי המדיום (והואנר). ההופעה הדרמטית מכולן הייתה בעימות מול שמעון פרס, שבו הופיע כמתמודד בלתי מוכר לציבור, שהגיע לארץ ישר מאמריקה. מול ראש-ממשלה מכהן מהדור הישן, שניסה לשכנע את הצופים בצדקת טענותיו, התרכז נתניהו בכללי הרטוריקה הטלוויזיונית. שלא כמו פרס, הוא דיבר ישירות אלינו, הצופים, יצר קשר עין עם פרס כשתקף אותו והתרכז בשיווק מסר יחיד, בהיר וקליט, אגב התעלמות מהנורמה שהולכת וחולפת מן העולם, שלפיה התשובה צריכה להיות רלוונטית לשאלה. ניצחנו הפך את התיקו בסקרים לניצחון (עם או בלי סיועו של נחום ברנע, שקבע בידיעות אחרונות, למחרת, ש"נתניהו היה יותר משכנע"). אם כך, עיתונאי מבריק כברנע היה חוליה נוספת בשרשרת שהעצימה את הרושם.

פרי מזכיר תהייה נוספת לגבי מקומה של הטלוויזיה בפוליטיקה הפופוליסטית (p. 171): בעיני תנועות רדיקליות ופופוליסטיות, הטלוויזיה נשלטת על-ידי האליטות, אותה תרבות מדיה המעודדת מגמות פופוליסטיות. הפנייה למסעודה משרדות והדיבור בשמה, גיוס המעורבות הרגשית, האנטי-אינטלקטואליזם המוצהר, השמעת "קול ההמון" והשיתוף הגובר במשאלים בשידור חי, כל אלה נתפסים כאינדיקציות לשיתופם ולהעצמת קולותיהם של חסרי הכוח. טענת-הנגד יכולה להיות שמאחר שהכול נהפך לבידור, יש כאן מראית עין של יצירת קהילייה מדומה, המשחררת קיטור ותו לא, בעוד השיירה (של בעלי העוצמה הפוליטית והכלכלית) ממשיכה בדרכה.

תהייה שלישית היא אם אכן יש להפיק לקח מהצלחתה של הטלוויזיה בשיווקו של נתניהו. האם סיפורו אכן מעיד על עוצמתו של המדיום, שיש לקבוע לה סייגים? הניסיון מראה שלאחר היכרות (קצרה יחסית) עם נתניהו כראש-ממשלה, דווקא הטלוויזיה היא זו שהפילה אותו בעימות עם איציק מרדכי, בשלהי תקופת כהונתו הקצרה. שוב התברר שהכול תלוי בהקשר הצפיייה. מי שיתבונן כיום בעימות עם מרדכי יגלה שנתניהו נשמע ונראה קוהרנטי, אלגנטי וענייני, בעוד מרדכי מתקשה לחבר את המשפטים ונותר אניגמטי ומגומגם. המפתח לתופעה תפיסתית זו טמון כנראה בעמדה שגובשה עוד לפני העימות, בתקופת כהונתו. היא שהביאה לכך שהעימות נתפס כפיאסקו, שבו נקבעה מפלתו של

נתניהו באותה תקופת שבה נקבע ניצחוננו על פרס שנתיים לפני כן. נוסף על כך אפשר לטעון שבניצחוננו הקל של נתניהו בתחילת דרכו אשמה העיתונות הכתובה (שנרדמה על המשמר ולא טרחה לעמוד על טיבו), לא פחות מהטלוויזיה, שכוחה בעריכת היכרות שטחית עם המועמד, ולא בירידה לעומקם של דברים.

אם הדעה הקדומה נגד נתניהו אכן גברה לא רק על הטלוויזיה אלא גם על ההתנהגות שמתגלה בתמליל, מתברר שלא היה בכוחה של הכריזמה, ואפילו של החזרה בתשובה, לגבור על התפיסה שהתגבשה. המסקנה מכך היא שעוצמתה של הטלוויזיה חזקה במיוחד כשהמועמד הוא כריזמטי ובלתי מוכר. קביעה זו מחזירה אותנו לשאלה העקרונית, האם הטלוויזיה, כמדיום הפונה לרגשות ומתבסס פחות על טיעונים רציונליים, היא טובה לפוליטיקה? האם אין להעדיף עליה את המדיום של הדפוס, כלומר, את העיתונות הכתובה? שאלות עיוניות אלה הן פרובוקטיביות ודורשות חידוד ועיון נוסף.

מקורות

- Cardiff, David & Scannell, Paddy (1987). Broadcasting and national unity. In J. Curran, A. Smith & P. Wingate (Eds.), *Impacts and influences*. London and New York: Methuen.
- Liebes, Tamar (2003). *American dreams, Hebrew subtitles: Globalization from the receiving end*. Cresskill, New Jersey: Hampton Press.
- Peters, John D. (1999). *Speaking into the air*. Chicago and London: University of Chicago Press.

ג'וני גל ביטחון סוציאלי בישראל י"ל מאגנס. 2004. 172 עמודים.

ורדה לבנון*

בשנת 1942 פורסם בבריטניה דוח בוורידג', אשר הניח את יסודותיה של מדינת הרווחה המודרנית. בדוח זה הובעה בראשונה ההכרה בזכות להגנה סוציאלית כזכות אזרחית בסיסית במדינה הדמוקרטית. לא עוד דאגה פטרנליסטית וסלקטיבית לעניים, כפי שהיה נהוג במערכות הסעד עד אותה תקופה, אלא רשת ביטחון מדינית, שתבטיח מינימום של דאגה לכל אזרח.

כפי שמתאר ג'וני גל בספרו, ברוח הדוח הזה כוננה מדינת הרווחה בישראל, שהציבה לעצמה כמטרת על לספק הגנה לאוכלוסייה במשך כל שלבי החיים (from cradle to grave), באמצעות מערכת של ביטחון סוציאלי. למערכת זו יש מספר יעדים, וביניהם מניעת עוני, חלוקה מחדש של משאבים ועידוד החזרה אל שוק העבודה. מסקנתו הכללית של גל היא שכיום, כחמישים שנה לאחר היווסדה, יעדיה של מדינת הרווחה הישראלית מומשו רק בחלקם. אומנם המערכת מספקת פתרונות להתמודדות עם אירועים פתאומיים, כמו פטירת מפרנס או אובדן תעסוקה, אך היא אינה מצליחה לבלום תופעות כמו תחלת עוני גבוהה וגידול באי-שוויון. אם כן, התהליך הנסקר בספר הוא תהליך שחיקתה של מדינת הרווחה.

בפרק המבוא מציין המחבר, שלמרות חשיבותה של מערכת הביטחון הסוציאלי ולמרות השפעתה הרבה על חייהם של בני אדם בישראל, דל הידע הקיים על מבנה מערכת זו, על מאפייני תוכניותיה ועל אופן התפתחותן, הן בקרב קובעי המדיניות והן בקרב אנשי המקצוע והציבור הרחב. מטרתו של הספר היא להוות מקור מקיף ומעודכן, שיוכל לספק מידע על התוכניות השונות ועל ניתוח התהליכים, שליוו את התפתחותה של המערכת מימי המנדט ועד ימינו. גישתו של מחבר הספר היא היסטורית ומרחבית, ובאמצעותה נבחנות באופן ביקורתי המערכות המיועדות להבטחת ביטחון הסוציאלי של קבוצות אוכלוסייה שונות בחברה הישראלית. זאת משום שלדבריו של גל, "לא ניתן להבין את המבנה ואת אופן התפקוד של התוכניות העוסקות בביטחון סוציאלי בהווה וכן את השלכותיהן על רמת החיים של הקבוצות השונות בחברה מבלי להבין את ההתפתחות ההיסטורית שהובילה להיווצרותן הנוכחית" (ע' 2). בחינה היסטורית זו מלמדת כי מערכות הביטחון הסוציאלי, שפותחו במרבית המדינות המתועשות לאחר מלחמת העולם השנייה, אינן בעלות מבנים מאורגנים ומסודרים שנועדו לממש יעדים שהוגדרו מראש. במבט לאחור יהיה נכון יותר לקבוע שהמערכות הקיימות הן תוצאתם של תהליכים פוליטיים שבמהלכם הן עוצבו ושל הקשרים חברתיים שבמסגרתם הן אומצו. כדוגמה לכך מציין גל את עידוד הילודה (היהודית, יש להדגיש - ו"ל) בישראל כמניע לאימוץ חלק מתוכניות הביטחון הסוציאלי בשנות החמישים והשישים.

הספר כולל שמונה פרקים, המאורגנים על-פי תוכניות הביטחון הסוציאלי השונות. החומרים האמפיריים והתאורטיים מתבססים על מחקרים מתחומי המדיניות הציבורית ומדינת הרווחה, שנערכו במהלך השנים על-ידי המחבר עצמו ועל-ידי חוקרים כמו אברהם דורון,

* אוניברסיטת תל-אביב

יוסף קטן ואחרים. הנתונים המוצגים בספר לקוחים בעיקר מסקרי המוסד לביטוח לאומי. הספר מצטרף לכמה ספרים אחרים שסקרו את התפתחותה של מערכת הרווחה הישראלית, ביניהם רווחה מתקתקת (מ' אבנימלך וי' תמיר, 2002) ומדינת הרווחה בישראל (א' דורון ור' קרמר, 1992). הממצאים העדכניים המפורטים בספר זה מהווים תרומה חשובה לספרות המחקרית שפורסמה עד כה בנושא.

בפרק הראשון, שבו מפורטים מונחי היסוד של מערכת הביטחון הסוציאלי, מונה המחבר כמה דרכים להבחנה בין דפוסי השונים של המערכת. הדרך הראשונה המוצעת מתבססת על שלושה עקרונות הקצאה, המשמשים בסיס למערכת הביטחון הסוציאלי: צורך, ביטוח ופיצוי. בדרך זו אפשר להבחין בין התוכניות השונות לביטחון סוציאלי, על-ידי זיהוי עקרונות ההקצאה הדומיננטיים בכל תוכנית ותוכנית. זאת באמצעות ברור השיטות שעל בסיסן נקבעים הזכאות, מטרותיה המוצהרות של התוכנית, גובה הגמלאות ואופי השירותים שהתוכנית מציעה.

דרך אחרת להבחנה בין התוכניות השונות מתמקדת בתנאים לזכאות בתוכניות השונות. גישה זו, שאותה מאמץ המחבר בארגון פרקי הספר ובפירוט התוכניות, מתמקדת בשיטת קביעת הזכאות בכל תוכנית ותוכנית. גישה זו מבחינה בין ארבעה דפוסים: דפוס הסעד, דפוס הביטוח הסוציאלי, דפוס הקצבאות הקטגוריאליות ודפוס הרווחה הנלווית לעבודה. התוכניות הנסקרות לאורך פרקי הספר מסווגות על-פי שיטה זו. כך, למשל, התוכנית להבטחת הכנסה בישראל, המופעלת על-ידי המוסד לביטוח לאומי, מתבססת על דפוס הסעד. דפוס זה פועל על-פי עקרון הנוקשות, שבו קבלת הקצבה או הגמלה מותנית במבחן אמצעים או במבחן הכנסה, המגדירים את מידת הנוקשות של הפרט. דוגמה נוספת היא תוכניות המבוססות על דפוס הקצבאות הקטגוריאליות, הפועלות על-פי עיקרון שייכותו של אדם לקטגוריה חברתית. עצם ההשתייכות מקנה זכאות לגמלה, בלא התניה במבחן אמצעים או בתשלומי ביטוח. התנאי היחיד שהאדם צריך לעמוד בו הוא שאכן יוכר כשייך לקטגוריה החברתית המזכה בקצבה. דוגמות לתוכניות מסוג זה בישראל הן קצבאות הילדים, הקצבאות לנכי צה"ל ומענק הלידה.

פרקו השני של הספר מוקדש לתיאור התפתחותה של מדינת הרווחה בישראל, אשר בדומה לדגם האירופי, היא האחראית להפעלת תוכניות הביטחון הסוציאלי. הפרק עוקב אחר התהליכים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים, שליוו את התפתחותה של מדינת הרווחה מאז ימי המנדט, ומפרט במיוחד שינויים שחלו מאז שנות השבעים ועד היום. כך, למשל, הצורך לקלוט כחצי מיליון עולים חדשים מסוף 1989 עד סוף 1992, יחד עם הצמיחה הכלכלית והיציבות הפוליטית באותה תקופה, הביאו לגידול בכמות המשאבים שהוקצו לנושאי רווחה. תחילת שנות האלפיים בישרה מגמה הפוכה: מיתון כלכלי מתמשך, עלייתה של מפלגת הליכוד לשלטון והתחדשות המאבק האלים בין מדינת ישראל לפלסטינים, כל אלה חיזקו מגמות נאו-ליברליות בקרב בכירי האוצר, אגב שימוש ברטוריקה אמריקאית השוללת את מדינת הרווחה. כתוצאה מכך, מערכת הביטחון הסוציאלי מהווה כיום יעד מרכזי לקיצוצים, שמשמעותם היא הרחבת המצוקה בשכבות אוכלוסייה רבות.

מן הפרק השלישי ועד הפרק השישי מוצג תיאור מפורט של כל תוכניות הרווחה – לקשישים, לאנשים בעלי מוגבלויות, למובטלים ולמשפחות עם ילדים. מבנה הפרקים דומה למדי: בכל פרק מוצגת התפתחות התוכנית ומצבה בהווה, ולבסוף אף ניתנת הערכה ביקורתית באשר למידת ההצלחה שבה נתנה מענה לצרכיה של אוכלוסיית היעד שלה.

למרות ריבוי הפרטים והנתונים לגבי מקבלי הגמלאות השונות, לגבי אוכלוסיות בסיכון ולגבי גובה התשלומים הניתנים, הארגון הפנימי הדומה של הפרקים מקל את הקריאה. הניסוח ברור וענייני, ומאפשר לקוראים לקבל תמונה מפורטת לגבי כל תוכנית בנפרד, ובו־בזמן גם להתוודע אל המערכת בכללותה.

הפרק השביעי דן ברשת הביטחון, המוגדרת כ"מערכת גמלאות בכסף הממוקדת ביחידים ובמשקי בית שאין להם הכנסה כלשהי או הם בעלי הכנסה נמוכה מאד, שאינה מספיקה לקיום" (דורון וגל, 2000). בחינה היסטורית של התפתחות רשת הביטחון מעלה כי ראשיתה בתוכניות הסעד בתקופת המנדט. בהקשר לכך היה מעניין ללמוד כי הדרישה להקים את המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, כדי לספק שירותי סעד, הייתה נושא מרכזי במצעה של רשימת הנשים שנבחרה לאספת הנבחרים של היישוב היהודי בשנות השלושים. במהלך השנים חלו שינויים ותהפוכות ברעיון הסעד, והוא הוחלף בגישה ובפרקטיקה של הבטחת הכנסה. כניסתו של חוק הבטחת הכנסה לתוקף, בשנת 1982, היא ציון דרך משמעותי בהבשלתה של מערכת הביטחון הסוציאלית בישראל.

הפרק השמיני והאחרון הוא החשוב והמעניין ביותר, שכן כאן המחבר בוחן את תוצאותיה של מדיניות הרווחה הישראלית, על-ידי בדיקת השפעותיה על קבוצות אוכלוסייה שונות. מהפרק אנו למדים שלמרות הבשלתן של התוכניות השונות, מדינת הרווחה הישראלית אינה מצליחה לשמור על רווחת חיים נאותה של חלקים ניכרים באוכלוסייה. ההוצאה על ההגנה החברתית בישראל היא נמוכה לעומת מדינות אחרות, דבר המביא לגידול בשיעורי העוני, בעיקר בקרב האוכלוסייה הערבית והחרדית. נוסף על כך, למרות שמתבצעת חלוקה מחדש של המשאבים, ישראל מתאפיינת באי־שוויון רב בחלוקת ההכנסות. מצבם הכלכלי הגרוע של רבים מהקשישים מעיד על כישלונה של המערכת בהבטחת רמת חיים סבירה בתקופת הזקנה.

עם זאת, לאחר קריאת הספר נותרת התחושה שגל היה יכול לצעוד צעד נוסף ולנסות להציג את ההתפתחויות ההיסטוריות באופן מאתגר יותר. אפשר ואף רצוי לשאול מדוע קבוצות מסוימות מקופחות במידת ההגנה החברתית שהן זוכות לה? אילו אידאולוגיות עמדו לנגד עיניהם של מעצבי המדיניות בחקיקת חוקי ההגנה הסוציאלית, המיטיבים עם אוכלוסיית העולים החדשים, לדוגמה, לעומת האוכלוסייה הערבית, שלא זכתה מעולם במענה הולם לצרכיה? האם זהו מקרה שהספר אינו מזכיר את אוכלוסיית מהגרי העבודה, שרבים מתבריה שוהים תקופות ממושכות בישראל ואינם זוכים בהגנה סוציאלית כלשהי? דיון ביקורתי נוקב יותר, הן במשמעויותיה ובהשלכותיה של התפתחות המערכת, היה יכול להוסיף נדבך חשוב להבנת הסוגיה ולעורר את הדיון הציבורי הנחוץ.

ניכר שהספר נכתב מתוך כאב וביקורת על מצבה העגום של מערכת הרווחה בישראל, והוא מומלץ מאוד למתעניינים ב"פרקטיקה" של מדיניות הרווחה. מושגי המפתח מוגדרים בבהירות, וכן מסייעים לקריאה הטבלות המציינות אירועים מרכזיים בהתפתחותה של המערכת ותרשימי הנתונים לגבי תוצאותיה.

מקורות

- אבנימלך, מוריה ותמיר יוסי (2003). רווחה מתקתקת. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 אברהמי, דורון, וגל, ג'וני (2000). מערכת הבטחת הכנסה בפרספקטיבה בין-ארצית משווה. ביטחון סוציאלי, 58, 5-27.
 אברהמי, דורון וקרמר, רלף (1992). מדינת הרווחה בישראל. תל-אביב: עם עובד.

ABSTRACTS

Poverty between Disciplines: The Contribution of Sociology to the Study of Poverty

Haya Stier

In this article I review several approaches to the study of poverty, and emphasize the unique contribution of sociology to this area. Many studies of poverty, especially those conducted from an economic standpoint, focus on measuring poverty and identifying the poor. This is done in order to trace the determinants of economic disadvantages and to offer ways to improve the economic conditions of those living in poverty. I argue that the main contribution of sociology to the study of poverty is by situating the poor in social contexts focusing on the question of whether they are qualitatively different from the rest of society. Two major sociological approaches are mentioned: the “culture of poverty” and the emergence of the underclass. Both are related to the broader issue of the ecology of poverty. I also discuss the importance of the geographical concentration of the poor and their social isolation that often results in their exclusion from social and economic resources and middle-class networks. Social exclusion enhances the development of social problems, like crime, unemployment, and illness. In light of these sociological approaches, this paper discusses these issues in an Israeli context, and the relevance of proposed theoretical explanations for the emergence of concentrated poverty in Israel.

Human Rights and Social Space: The Power of the Association for Civil Rights in Israel

Neve Gordon

Employing Pierre Bourdieu’s notion of “social space,” this paper examines how human rights organizations acquire power, arguing that the closer non-governmental organizations (NGOs) are located to sites of power (government, administrative and judicial institutions as well as corporations) the more influence they exert. This claim challenges the thesis that the types of strategies adopted by rights NGOs in order to advance their cause explain their social and political impact. The case study used is The Association for Civil Rights in Israel (ACRI). I begin by showing that the strategies ACRI employs are similar to the strategies utilized by other rights organizations operating in Israel. Next, I demonstrate that the reason ACRI is the largest and most effective rights group in Israel is not due to the strategies it has adopted, but is rather an

outcome of its location within Israeli social space as well as the economic, cultural, social and symbolic power it wields. By way of conclusion, I argue that spatial closeness to sites of power is a double edged sword: it inculcates the rights organization within the hegemonic worldview and in this way circumscribes and restricts the universalistic agenda which should inform the activities of all human rights organizations.

Modification While Reproduction – The Struggle of Bereaved Parents over the Benefit System

Michal Laron

The struggle over the benefit system in Israel is part of a broader social change in the “culture of bereavement”. During the 1990s, the bereaved parent became a political agent in the public sphere. In this case study I will argue that the dichotomous ways in which the literature on bereaved parents describes this change does not consider the various strategic actions taken by the bereaved parents, nor does it consider the outcomes of these actions. I will suggest that bereaved parents not only challenged the state but also sanctified it; they claimed to change the status quo but also reproduced it. By focusing on “militaristic discourse” and the “needs discourse”, I will argue that the very process of claim-making may have a dialectical influence on the relationship between the state and its citizens. While the bereaved parents’ struggle presents a challenge to the state’s autonomy, it also confirms, reproduces and strengthens the power of the state.,

Social Group, Field of Study, and Work Values among First Degree Students in Israel

Arza Avrahami

The work values of first degree students in Israel were examined in light of the expansion – multiplicity of course of studies and social heterogeneity in higher education. Particular attention was given to the networking of work values, the similarities and differences in the consideration of these values in different social groups and the connection between work values and the subject matter studied. A similarity was found between the value structures and the value preferences from studies in Israel and elsewhere. The realization of ability and achievement-oriented values were emphasized, as was the free time needed to nurture one’s family. Women ranked the importance of most values higher than men, with an emphasis on free time for family nurturing and comfort. There was a marked similarity between the work values of Ashkenazi and Sephardic Israeli-born Jews, while new immigrants and Arabs demonstrated a

different value pattern. This can be explained, particularly in the case of the Arabs, by the social standing of a minority group. An analysis of work values by subject matter showed that value patterns matched the accepted characteristics of professions related to the different subject matter areas. There was a particular difference between the value pattern of education majors (mostly women), which emphasized comfort and caring for others, and the value pattern of economics, management, communication and law majors, which emphasized achievement and the realization of personal abilities.

Sociology in Jerusalem: The Shadow of its History

Gad Yair and Noa Apeloig

This paper seeks to explain the gap between the theoretical image of the Department of Sociology in Jerusalem and its actual marginal position in global theoretical discussions. The gap is explained by focusing on the department's constitution from the 1940s. We also analyze the intellectual traditions which oriented empirical research and the organizational and academic divisions of labor which reflected theoretical orientations. We claim that the contextual and comparative modes of thought which developed in Jerusalem were strengthened by the period of state building, and allowed the department to be regarded as "the place where comparative studies are at their best". But theorists and theoretical innovation were absent from Jerusalem.

Nature in Culture, Culture in Nature:

Bees and Beekeepers in Israel

Matat Adar-Bunis

By working and creating a narrative of his work, the Israeli professional beekeeper creates a world of opposites where an amazing altruistic bee society and immoral beekeepers face off.

However, each individual beekeeper presents his/her interaction with the bees as altruistic. S/he accomplishes this by bringing the bees into culture and himself into nature, thus rescuing himself /herself from his immoral individuality.

The beekeeper's identity is a mosaic: s/he is at once competitive, independent and yet sociable – a Sabra. S/he is a capitalist who thrives on the bee's food and a Gordonian new person returned to nature. Above all, s/he is a gifted world maker.